

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ МОВОЗНАВСТВА ім. О. О. ПОТЕБНІ

На правах рукопису

СЕЛІГЕЙ ПИЛИП ОЛЕКСАНДРОВИЧ

УДК 811.161.2:81'42

**УКРАЇНСЬКИЙ НАУКОВИЙ ТЕКСТ:
ПРОБЛЕМИ КОМУНІКАТИВНОЇ ПОВНОЦІННОСТІ
ТА СТИЛЬОВОЇ ДОСКОНАЛОСТІ**

Спеціальність 10.02.01 — українська мова

Дисертація на здобуття наукового ступеня
доктора філологічних наук

Науковий консультант —
академік НАН України
доктор філологічних наук, професор
Півторак Григорій Петрович

Київ — 2016

ЗМІСТ

ВСТУП	5
--------------------	----------

Розділ 1. КОМУНІКАТИВНІСТЬ НАУКОВОГО ТЕКСТУ:

СТАН ПРОБЛЕМИ І ПЕРСПЕКТИВИ ВИВЧЕННЯ

1.1. Науковець і його мова	14
1.2. Вибір терміна	22
1.3. Думки про науковий жаргон (Огляд літератури)	25
1.3.1. Письменники	25
1.3.2. Філософи	30
1.3.3. Науковці	39
1.4. Актуальність спеціального дослідження	46
Висновки до розділу 1	48

Розділ 2. НАУКОВИЙ СТИЛЬ ЯК ОБ'ЄКТ

НОРМАТИВНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

2.1. Нормативний підхід у мовознавстві	51
2.2. Стильові норми й комунікативні якості в науковому тексті	59
2.3. Зауваги до методології дослідження	72
Висновки до розділу 2	80

Розділ 3. НАУКОВИЙ ЖАРГОН: АНАЛІЗ І ОЦІНКА ЯВИЩА

3.1. Основні ознаки	83
3.1.1. Термінологічні зловживання	83
3.1.1.1. Пересичення тексту термінами	83
3.1.1.2. Невиправдане залучення термінів з інших наук	90
3.1.1.3. Термінологічне псевдоноваторство	91
3.1.2. Непотрібні запозичення (Надмір запозичень)	98

3.1.3. Задовгі речення	106
3.1.4. Нагромадження іменників.....	116
3.1.5. Багатослів'я.....	130
3.1.6. Марнослів'я («вода»).....	146
3.2. Причини появи	153
3.2.1. Вступні зауваги.....	153
3.2.2. Нелогічне мислення.....	155
3.2.3. Мовна недбалість.....	160
3.2.4. Мовна маніпуляція	166
3.2.5. Модернізм і постмодернізм.....	175
3.2.6. Гіпертрофія логосфери	181
3.2.7. Новизна ідеї.....	184
3.3. Оцінки наукового жаргону	187
3.3.1. Комунікативна, стильова та прагматична оцінки	187
3.3.2. Естетична й етична оцінки	190
3.3.3. Суспільні наслідки.....	195
3.3.4. Статус терміна <i>науковий жаргон</i>	202
3.3.5. Шляхи подолання	205
Висновки до розділу 3.....	212

Розділ 4. СТИЛІСТИЧНО ДОСКОНАЛИЙ НАУКОВИЙ ТЕКСТ

4.1. Дієвість наукового тексту	214
4.1.1. Оновлення стилю	214
4.1.2. Виразність і читабельність	216
4.1.3. Зв'язок «автор — читач».....	221
4.2. Механізми впливу на читача.....	227
4.2.1. Увага. Цікавість. Радість пізнання.....	227
4.2.2. Ідентифікація. Співдумання. Антиципація	239
4.2.3. Проблемний виклад. Діалогічність. Недомовленість.	249

4.3. Головні чинники виразності	261
4.3.1. Ясність.....	261
4.3.2. Стислість	271
4.3.3. Композиційна довершеність	282
4.3.3.1. Без композиції текст неможливий	282
4.3.3.2. Композиція — добре організована структура	293
4.3.3.3. Гармонія головного та другорядного.....	304
4.4. Інші виражальні можливості.....	314
4.4.1. Авторська індивідуальність	314
4.4.2. Розмовність	322
4.4.3. Експресивність.....	329
4.4.4. Простота й дохідливість.....	342
Висновки до розділу 4.....	348
ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ	351
СПИСОК СКОРОЧЕНЬ НАЗВ ДЖЕРЕЛ.....	358
СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ.....	392

ВСТУП

Науково-технічна революція, що розпочалася в XX ст. і триває дотепер, радикально змінила життя на Землі. За цей час наука міцно утвердилася як безпосередня виробнича сила, а впродовж нинішнього століття має всі шанси стати провідною виробничою силою. За прогнозами футурологів, інформаційне суспільство, у якому ми живемо, за кілька десятиліть перетвориться в суспільство знань. Своєю значущістю їх творення перевершить виробництво всіх видів товарів та енергії. І цим виняткова роль знань не обмежиться. Адже вони формують і ушляхетнюють свого творця — людину. У майбутньому наука стане головною запорукою самозбереження й поступу людства.

Зі збільшенням обсягу знань різко зростає потік наукових публікацій, зокрема й українською мовою. Здобувши державний статус, вона посіла належне місце в науковій сфері й тепер входить в «елітний клуб» тих небагатьох мов, якими вчені публікують свої розвідки. Нині українська наукова мова розвивається дуже активно й загалом перебуває на піднесенні, розкриваючи дедалі нові виражальні можливості. Кількість авторів, які створюють нею наукові тексти, стрімко збільшується.

Швидкий і дієвий обмін науковою інформацією залежить від того, як добре вчені обізнані з мовними (зокрема стильовими) нормами, чи дотримуються комунікативних якостей мовлення, наскільки вміють добирати й варіювати виражальні засоби відповідно до мети висловлювання. Від комунікативної повноцінності тексту не в останню чергу залежить, чи вдасться авторові вплинути на читача, зацікавити його темою своїх дослідів, переконати в слушності зроблених висновків. Ось чому розвідки з наукового мовлення мали б стати одним із пріоритетів вітчизняної лінгвостилістики.

Попри це науковий стиль української мови все ще досліджений неглибоко, різні його сторони й аспекти опрацьовані нерівномірно. Якщо не рахувати публікацій з термінознавства, можна згадати розвідки, присвячені історії науково-

го стилю (М. М. Пещак, І. В. Ганиш, Г. М. Наєнко, В. В. Шаркань), структурі (А. П. Коваль, І. П. Левчук), граматичним нормам (М. Д. Гінзбург, Н. О. Ковальова) і комунікативно-прагматичним аспектам (Т. В. Радзієвська, В. І. Кухарєва, В. В. Шабуніна) наукових текстів. Новий перспективний напрям — аналіз і оцінка наукового мовлення з погляду естетики та поетики (Н. В. Зелінська), виявлення в ньому елементів образності (Г. М. Дядюра, Т. В. Деркач). Про стильові норми та комунікативні якості наукового мовлення йдеться переважно в загальному плані (М. М. Пилинський, Л. В. Струганець). На матеріалі українських наукових текстів їх успішно й надзвичайно ґрунтовно почала досліджувати Н. Ф. Непийвода, проте гідного продовження її розвідки не отримали.

Проблеми культури наукової мови стоять на порядку денному ще й тому, що в нинішньому потоці публікацій нерідко трапляються стилістично недоброякісні тексти. Одні вчені, виконавши цікаве й потрібне дослідження, не вміють викласти його результати відповідно до норм наукового стилю. Інші — свідомо відступають від цих норм, роблячи написане відверто нечитабельним. Фахові рецензії, численні критичні відгуки засвідчують, що проблема неокореного, штучно ускладненого викладу гостро стоїть буквально в кожній галузі знань. На запитання «Що саме не влаштовує вас у сучасній науковій книжці?» більше третини опитаних учених і викладачів вишів назвали мовно-стильове оформлення [68: 21]. У студентів чимало нарікань викликає мова підручників (матеріал викладено складно й нецікаво; забагато штампів, канцеляризмів, незнайомих термінів; не рідкість довгі, заплутані, одноманітно побудовані речення) [321: 64, 66].

Зарубіжні дослідники, з одного боку, критично аналізують спотворене наукове мовлення — «науковий жаргон» (Р. Етьємбль [367], Ст. Гайда [372]), з іншого — виявляють чинники виразності й читабельності наукових і навчальних текстів (Р. Флеш [369], Я. Мікк [181]), зокрема в межах напряму риторики науки (Л. Преллі [403], Дж. Гросс [375], Дж. Кастелі [380], М. Пера і

В. Ші [401]). В українському мовознавстві відповідні явища дотепер не мають ані належного опису, ані хоч якогось теоретичного осмислення. Багато питань лишаються не тільки не вирішеними, а й навіть не поставленими. І мовознавча теорія, і мовна практика потребують узагальненого, всебічного дослідження проблем комунікативної повноцінності та стильової досконалості українських наукових текстів.

Таким чином, **актуальність теми** дисертації впливає з потреби сучасного суспільства в ефективному, безперешкодному поширенні фахових знань, з необхідності й далі утверджувати зразкову українську мову в царині науки. Від усталеності наукового стилю чималою мірою залежить майбутнє літературної мови загалом, адже розвиненою й повнофункціональною вона стає, лише якщо успішно обслуговує всі сфери життєдіяльності. Досліджування наукового стилю в нормативному аспекті актуальне й з огляду на постанову Головної ради ВАК України «Про функціонування державної мови у науковій сфері», яка констатує низький рівень функціонування української мови в сфері науки й нагадує, що вільно володіти українською фаховою мовою — професійний обов'язок здобувачів наукового ступеня в Україні [74: 9]. Культура наукового мовлення підвищуватиметься тим швидше, чим більш опрацьованим буде теоретичне підґрунтя, на яке вона спирається. Проблема читабельності наукових текстів набуває ваги також з огляду на запровадження в Україні нових підходів до атестації наукових і науково-педагогічних кадрів, які серед іншого враховують індекс цитованості вченого. Що більш майстерно викладено розвідку, то більше в неї шансів здобути відомість, популярність і високу цитованість.

Зв'язок праці з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано в межах наукових тем Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України «Лексика і фразеологія східнослов'янських мов: етимологічний, етнолінгвістичний, акцентологічний і словотвірний аспекти» (номер державної реєстрації 0108U000314) та «Східнослов'янський глотогенез і динаміка лінгва-

льних рівнів української мови в загальнослов'янському контексті» (номер державної реєстрації 0213U0903683). Проблематика дисертації відповідає «Концепції розвитку НАН України на 2014–2023 роки», де, серед іншого, передбачено протидію поширенню псевдонауки та фальсифікації наукових досліджень, створення атмосфери, яка заохочує додержувати норм наукової етики [127: 37]. Тему дисертації затвердила вчена рада Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України (протокол № 8 від 29 жовтня 2009 р.).

Мета дисертації — виявити й усебічно дослідити мовно-виражальні засоби, які впливають на комунікативну повноцінність та стильову досконалість сучасних українських наукових текстів.

Поставлена мета передбачає розв'язання таких **завдань**:

- обґрунтувати теоретичні засади аналізу наукового мовлення в нормативному аспекті;
- виробити (уточнити) критерії оцінювання стильової витриманості наукових текстів;
- узагальнити погляди українських та зарубіжних авторів на псевдонаукове мовлення;
- виявити й проаналізувати мовно-стильові ознаки псевдонаукових текстів;
- з'ясувати культурно-історичні та психологічні передумови появи таких текстів;
- показати їхню невідповідність комунікативно-прагматичним, естетичним та етичним нормам наукового мовлення;
- схарактеризувати суспільні наслідки, до яких призводить науковий жаргон, намітити шляхи боротьби з ним;
- довести можливість і доцільність аналізу наукового мовлення з погляду виразності й читабельності;
- описати ефективні механізми впливу на читача наукового тексту;
- дослідити стильовий потенціал засобів виразності в науковому мовленні;

- запропонувати практичні рекомендації авторам і редакторам наукових текстів;
- окреслити перспективи подальших досліджень.

Об’єкт дослідження — сучасні українські наукові тексти, **предмет** — їхня відповідність/невідповідність комунікативним якостям і нормам наукового стилю.

Теоретичні **джерела** дослідження — ідеї та здобутки вітчизняних і зарубіжних учених у галузях функціональної стилістики, культури мови, лінгвістики тексту, термінознавства, загального мовознавства, теорії редагування, риторики науки, психології мовлення, психології читання, психології творчості, дидактики, філософії, логіки, етики, естетики, культурології, наукознавства, історії та соціології науки, історії художньої літератури.

Джерела фактичного матеріалу — українські наукові тексти різних галузей знань (гуманітарні, суспільствознавчі, природничі, технічні) й різних жанрів (монографії, статті, автореферати дисертацій, підручники) за період від середини XX ст. до початку XXI ст. Тексти залучалися залежно від представленості в них досліджуваних явищ. Фактичний матеріал дібрано шляхом суцільної або часткової вибірки. Опрацьований корпус текстів налічує 484 джерела.

У дисертації застосовано як загальнонаукові, так і власне стилістичні **методи**. Для систематизації мовних явищ і одиниць використано *описовий метод* з такими його прийомами, як спостереження, зіставлення, класифікація, узагальнення. *Функціонально-стилістичним методом* вивчалися стильові властивості мовних одиниць, зокрема їхня роль у процесі висловлення наукової думки. *Семантико-стилістичний метод* дав змогу виявити стильові значення та стильовий потенціал мовних одиниць, а також установити, чи відповідають ужиті засоби змісту й цільовій настанові мовлення. Для визначення невдало або недоречно вжитих мовних одиниць застосовано *метод стилістичного експерименту*, для пошуку кращих мовних відповідників — *метод еталон-*

ного порівняння. Зумовленість стильових явищ позамовними (суспільними, психологічними, культурно-історичними) чинниками досліджено *комплексним методом*. За допомогою *міждисциплінарного методу* віднайдені закономірності витлумачувались у світлі здобутків інших соціогуманітарних наук. Методологічну базу розвідки становить *системний підхід*, який вимагає враховувати всі сторони та зв'язки досліджуваного об'єкта (функціональні, структурні, історичні, причиново-наслідкові тощо).

Наукова новизна одержаних результатів. У дисертації вперше у вітчизняному мовознавстві комплексно досліджено ступінь відповідності сучасних українських наукових текстів найважливішим стильовим нормам і комунікативним якостям. Зокрема, встановлено, показано або доведено, що:

- розвинуті мовні навички — запорука правильного, продуктивного мислення, ученому вони потрібні не тільки для оприлюднення, а й для створення нових ідей;
- псевдонаукове мовлення має чітко окреслені стильові риси, виникає під впливом позамовних чинників і суперечить як духові науки, так і комунікативній сутності мови;
- стилістично довершений науковий текст забезпечує повноцінне засвоєння інформації, підтримує увагу читача, справляє на нього інтелектуальний вплив;
- для створення такого тексту вчений повинен дотримуватися комунікативних якостей мовлення (насамперед — ясності, стислості, точності), пильнувати стильові норми й уникати стильових помилок;
- найкращі наукові тексти заохочують читача до співдумання, бо чітко окреслюють проблемну ситуацію, викликають орієнтувально-дослідницький рефлекс, антиципацію, інтелектуальні емоції;
- потужними каталізаторами сприйняття наукового тексту виступають добре продумана композиція, яскрава авторська індивідуальність і помірна експресивність.

Виявлені закономірності проаналізовано на широкому культурно-історичному тлі, висновки зроблено на підставі системно осмислених фактів, основні положення дисертації підтверджено численними прикладами.

Теоретичне значення дисертації полягає в розвитку засад функціональної стилістики української мови загалом і методики стилістичного аналізу наукових текстів зокрема. Виявлені закономірності поглиблюють дотеперішні уявлення про науковий стиль, дають підстави для вироблення нових підходів до кодифікації норм сучасного наукового мовлення. Теоретично обґрунтовуються нові шляхи досягнення його комунікативної досконалості. Узагальнення й висновки стануть у пригоді при створенні в майбутньому функціональної стилістики української мови, сприятимуть осучасненню та вдосконаленню наукового стилю відповідно до тенденцій розвитку наукової комунікації та потреб читачів. Окремі аспекти розвідки роблять внесок у теорію культури мови, термінознавства, літературного редагування, лінгвістики тексту, лінгвістики впливу.

Практична цінність праці виявляється в тому, що вона сприяє піднесенню культури наукового текстотворення. На підставі публікацій за матеріалами дисертації її висновки та рекомендації вже використовуються при викладанні курсів з наукового письма й культури наукової мови, у практичних посібниках і порадиниках з фахового мовлення для студентів, аспірантів, науковців різних спеціальностей [140; 175; 179; 180; 279; 283; 314; 350]. Матеріали дисертації можуть бути використані також при читанні дисциплін «Редагування наукових текстів» й «Основи наукових досліджень», при написанні відповідних підручників, посібників, програм. Упровадження отриманих результатів слугуватиме дальшому вдосконаленню наукового стилю, поліпшуватиме дієвість наукової комунікації, зміцнюватиме престиж української науки. Літературну майстерність можна буде розглядати не як рідкісну обдарованість, а як приступну для кожного вченого корисну професійну навичку.

Особистий внесок здобувача. Дисертант виконав дослідження самостійно. Монографія та всі статті, в яких висвітлено результати розвідки, опубліковано без співавторства.

Апробація результатів дослідження. Концепція розвідки, її основні положення й результати оприлюднено на міжнародних, всеукраїнських, регіональних конференціях та інших наукових зібраннях: VI Міжнародному конгресі україністів (Донецьк, 2005), VII Міжнародній конференції «Українська термінологія і сучасність» (Умань, 2007), VII Міжнародному конгресі україністів (Київ, 2008), XVII Міжнародній науковій конференції «Мова і культура» (Київ, 2008), IV Міжнародній науково-практичній конференції «Жінки в науці та освіті: минуле, сучасність, майбутнє» (Київ, 2008), Наукових читаннях, присвячених 100-літтю Юрія Шевельова (Київ, 2009), Всеукраїнській нараді «Сучасний стан термінознавства в Україні та шляхи розроблення стандартів наукової термінології» (Київ, 2009), Науковій конференції «Міжмовна взаємодія в культурному житті суспільства» (Київ, 2009), Міжнародній науковій конференції «Українське мовознавство: стан і перспективи розвитку» (Київ, 2010), Міжнародній науковій конференції «Олександр Мельничук і сучасне мовознавство» (Київ, 2011), семінарі-практикумі «Інтеграція педагогічних та інформаційно-комунікаційних технології у системі МАН України» (Київ, 2014), Всеукраїнському семінарі-практикумі «Науково-методичний супровід інноваційних процесів у науковому відділенні мовознавства Малої академії наук України» (Київ, 2014), Науковій конференції «Основні аспекти творчої спадщини Олександра Рибалка крізь призму суспільно-культурної ситуації в Україні» (Клавдієво-Тарасове, 2016), XXV Міжнародній науковій конференції «Мова і культура» (Київ, 2016), Всеукраїнській науково-практичній конференції «Розвиток української мови в контексті перетворень сучасного українського суспільства: трансформація засадничих понять культури» (Київ, 2016), відкритих лекціях для студентів, аспірантів і викладачів Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

(Київ, 2016) та Львівського національного університету імені Івана Франка (Львів, 2016). Матеріали дисертації обговорювалися на засіданнях Президії НАН України (2004), ученої ради (2014) та ради молодих учених (2016) Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні. Повний текст дисертації обговорено на засіданні відділу слов'янських мов Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України (протокол № 4 від 27 вересня 2016 р.).

Публікації. Зміст і результати дисертації викладено в 31 публікації: монографії «Світло і тіні наукового стилю» (41 д. а.; Київ, 2016), брошурі «Науковий жаргон: основні ознаки та причини появи» (2,5 д. а.; Київ, 2003), 29-х статтях, серед яких 19 надруковано у фахових виданнях України, 4 — у закордонних наукових виданнях, 6 — в інших наукових виданнях. Загальний обсяг опублікованих статей — 24,25 д. а. Загальний обсяг усіх публікацій — 67,75 д. а.

Структура й обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів, загальних висновків, списків використаних джерел (332 позиції) і цитованої літератури (426 позицій). Загальний обсяг дисертації — 427 стор., з яких обсяг основного тексту — 357 стор.

РОЗДІЛ 1

КОМУНІКАТИВНІСТЬ НАУКОВОГО ТЕКСТУ: СТАН ПРОБЛЕМИ І ПЕРСПЕКТИВИ ВИВЧЕННЯ

1.1. Науковець і його мова

Ще ніколи в історії культури не було такої кількості людей, виробнича діяльність яких пов'язана з писемною мовою. Чільне місце серед них займають учені. Сьогодні в науковій літературі – чи не найчисленніший авторський колектив. За таких умов науковий стиль української мови еволюціонує досить інтенсивно. Усе більше він стає опорою існування й орієнтиром для вдосконалення норм загальнолітературної мови. Звідси зрозумілий той інтерес, який викликає в лінгвіста писемне наукове мовлення.

Коли вчений створює текст, найбільше уваги приділяє змісту, намагаючись якнайточніше викласти результати своєї розвідки. Робота ж над мовним оформленням публікації йому часом здається завданням другорядним. Проте без цього важливого етапу процес творення нових знань (а це і є метою науки) лишатиметься незавершеним.

Доповіді, лекції, дискусії на конференціях, семінарах, круглих столах — усі ці форми усного спілкування для поступу науки дуже важливі. Але за своєю комунікативною потужністю вони заледве можуть дорівнюватися до писемного тексту, що збирає незмірно ширшу аудиторію, яка з часом лише множить. Нині наукометричний рейтинг дослідника чи не в першу чергу залежить від того, як часто цитують його публікації. Цитованість же залежить не тільки від новизни й об'єктивної цінності публікацій, а й від того, як упорно їх написано.

Отже, мова для науковця — робоче знаряддя. І вона вимагає такої ж уваги, як і інші знаряддя наукового ремесла. Учений, котрий наполегливо опановує виражальні засоби мови, а тоді вміло послугується ними, виконує роботу таку

ж важливу, як і висунення гіпотез, пошук фактів, розбудова й доведення теорій.

Звуковий лад мови обмежений кількадесятьма фонемами. Але з них утворюється кількасот тисяч слів і термінів, з яких можемо зладнати безліч оригінальних речень і текстів. Будь-яка нова думка чи ситуація піддаються описові мовними засобами. Ось чому мовлення є творчою функцією людської психіки [87: 6]. В ученого ця функція має бути розвинена не гірше за інші потрібні в науці психічні функції — увагу, уяву, фантазію, інтуїцію, інтелект, пам'ять, мислення. Тим-то мовне оформлення наукових праць не варто сприймати як допоміжний етап, як дрібницю, що її можна передоверити літературному редакторові. Мовна вправність — неодмінна умова високої кваліфікації в науці. За якість своїх публікацій науковець відповідає так само, як і за якість своїх дослідів. Будь-яка мовна помилка, стильова невправність, недоопрацьованість тексту є виявом неповаги до читачів.

На науковцях лежить відповідальність і за розвій літературної мови загалом. Зрозуміло, у фаховій літературі коло читачів вужче, ніж у газети чи художньої книжки. Утім кожна наукова публікація (безвідносно до її накладу або кола читачів) стає фактом мовного життя. А це означає, що її автор уносить свою лепту в удосконалення літературної мови, виступає охоронцем її цілісності, краси й чистоти, чинником її дальшого поступу.

Що досвідченіша людина в мові, то швидше, ясніше й точніше здатна вона передати потрібний зміст, найрізноманітніші відтінки й переходи думки. Добра обізнаність з арсеналом виражальних засобів розкріпачує мовлення, робить його гнучким, стислим, влучним, досконалим. Грамотний мовець упевнено орієнтується в потоці фахової інформації, йому легше поповнювати запас своїх знань і ділитися ними з іншими. У результаті зростає його творча активність, продуктивність праці. Учений, який уміє вправно писати, здатен надати своїм роздумам свободу, довершеність і повноту.

Важливість уміння писати змістовно й переконливо особливо зростає в умовах, коли наука живе за законами конкуренції й фінансується на конкурсних засадах. Добре написана стаття чи монографія привертає увагу не лише вузьких фахівців, які теж працюють над цією проблемою, а й фахівців суміжних галузей і навіть інших наук. Якщо праця вразила читача, цілком імовірно, що його зацікавлять й інші публікації автора.

Та найбільша користь, що її дають мовні знання вченому, — це активізація й удосконалення його розумової діяльності. Попри розповсюджений серед нелінгвістів стереотип, мова не є лише засобом передавати думки. Не є вона й «оболонкою», «одягом» чи «пакунком» для вже готових думок. Мова — засіб створення думки. «Думка не виражається в слові, а здійснюється в слові», — писав Л. С. Виготський [42: 963]. Мовлення — це те саме мислення, тільки матеріалізоване, оприявлене, переведене в чуттєву форму. Навіть якщо мовлення й не є оприявленням (як-от у випадку внутрішнього мовлення), воно не перестає відображати мисленнєвий процес.

Мислення у своєму первозданному (дословесному) вигляді нечітке, розмите, безформне. На цьому етапі думка лишається туманною, ефемерною і може взагалі, майнувши в голові, безслідно зникнути. Слово як матеріальний знак дає змогу «вполювати» й зафіксувати ідеальну думку. Коли думка потрапляє на рейки відшліфованих сторіччями граматичних структур, вона стає напрочуд чіткою та стрункою, а мовець дістає можливість керувати нею. Ці граматичні структури виникли й закріпилися в мові в незапам'ятні часи з огляду на потреби мислення. Натомість у наш час відбувається зворотний процес: «Саме мовлення примушує нас підпорядковувати наше мислення загальноприйнятим формам вираження» [13: 25]. Цей очевидний факт дав поштовх до розбудови відомої теорії мовної відносності, сутність якої влучно сформулював М. Н. Епштейн: «Граматика — це не те, що ми думаємо, а чим ми думаємо, коли говоримо, ба навіть те, що думає нами» [347: 205–206].

Записана думка стає і сформованою, і сформульованою, і збереженою. Завдяки тому, що лексика й граматика єдині для всіх мовців, висловлена думка стає зрозумілою для інших. Стає вона зрозумілішою і для свого автора. Записуючи думку, ще не зовсім ясну для нас, ми її краще розуміємо. Історик Д. Бурстін стверджував: «Я пишу для того, щоб зрозуміти, що́ я думаю» [цит. за: 420: 166]. Справді, складання тексту — дієвий засіб не тільки для оприлюднення, а й для унаочнення, прояснення власних думок, засіб виявити приховані помилки та прогалини в міркуваннях. Коли школярі аналізують будову речення, виділяючи в ньому окремі члени, вони тим самим навчаються аналізувати будову власних думок, навчаються свідомо й довільно їх викладати [130: 247]. Це стосується не лише школярів. Добираючи синоніми, будуючи й перебудовуючи фрази, складаючи композицію тексту, будь-який автор краще усвідомлює хід своїх міркувань.

Мова, як відомо, забезпечує всі основні потреби мислення. За допомогою слів і граматичних правил ми абстрагуємо й узагальнюємо істотні ознаки предметів та явищ, зводимо конкретні уявлення в загальні поняття, знаходимо в різних поняттях спільне та відмінне, розчленовуємо й пов'язуємо їх, групуємо й відносимо до певної категорії. Усе це дає змогу впорядковувати наші знання, а головне — примножувати їх. Ясно, що ці розумові операції людина виробляє не сама — їх виробив тисячолітній досвід людства. І саме через мову люди засвоюють їх у дитячому віці, щоб застосовувати впродовж усього життя.

Крім мови, у процесах правильного мислення значну роль відіграють математика й логіка. Ці науки дисциплінують мислення, висуваючи до нього вимоги фактичної та логічної несуперечності, правильного висновку, повноцінної доказовості. Остання виражається, наприклад, у вичерпності й витриманості класифікацій, повноті диз'юнкцій, відсутності необґрунтованих аналогій і безпідставних узагальнень. Але це вимоги, так би мовити, вищого порядку. Перш ніж дотримувати їх, треба мати те, до чого їх застосувати, — поняття та судження. А ці останні неможливо сформувати інакше, ніж засобами мови.

Опанування мови — потужне знаряддя розумового розвитку. Коли людина збагачує словниковий запас, вона тим самим збагачує свій поняттєвий апарат, розширює кругозір. Також дістає можливість точніше передавати логічні зв'язки й категорії, їй легше провести аналіз і синтез, узагальнення й конкретизацію. І. К. Кучеренко зауважував, що лексика дає багато для розвитку ерудиції, інтелекту, але мало для вдосконалення динамічного механізму мислення. Адже слова оживають тільки як функціональні складники вищої цілісності — речення [143: 30]. Зв'язки між словами в реченні, по суті, відображують зв'язки між предметами і явищами, а семантична структура речення — це своєрідний зліпок фрагмента позамовного світу.

Опановуючи мовну систему, людина водночас опановує й систему різноманітних зв'язків: часових (раніше — пізніше, вчора — сьогодні — завтра), просторових (близько — далеко, попереду — позаду), логічних (загальне — конкретне, рід — вид, частина — ціле, спільне — відмінне, причина — наслідок) тощо. С. О. Васильєв стверджує, що синтаксичні структури уможливають синтез наших думок у певну єдність. Засвоєні й творчо сприйняті, ці структури дають змогу складати цілком нові висловлювання й тим самим сполучати смислові елементи, які раніше не були пов'язані, в єдине смислове ціле, тобто *породжувати новий зміст* [30: 162–163].

Без опертя на граматику неможливо сформувати правильне, логічне мислення, засвоїти основні його форми й закони, навчитись осмислено будувати судження та умовиводи. Причому йдеться про граматику не лише речення. Застосовуючи правила побудови одиниць вищого порядку (абзацу, розділу, тексту), ми звикаємо мислити зв'язно, послідовно, несуперечливо, привчаємося логічно розгортати думку. А плануючи композицію — ще й розвиваємо системний підхід.

У XVIII ст. французький природознавець, математик і письменник Ж. Бюффон стверджував: «Добре писати — це водночас добре думати... Стиль передбачає поєднання і вияв усіх здібностей розуму» [357: 10]. Справді, розумо-

ву культуру й мовну культуру можна вважати якщо не тотожними, то принаймні взаємозалежними явищами. Як культура мислення виражається в ясних, послідовних, аргументованих роздумах по суті, так і культура мовлення вбачається в умінні будувати зрозумілий, зв'язний і змістовний текст (промову) відповідно до мовних норм та вимог стилю. Мовлення — свого роду діагностичний засіб, що правдиво виявляє як культуру думки, так і її відсутність. А. Шопенгауер зізнавався, що розум автора відчуває вже з перших сторінок: «Ще до того, як узнати, що він мислив, уже ясно, як він мислив, тобто якими є формальний лад, тканина його мислення, що лишається незмінною в усьому, про що він думав, і вираженням якої слугує плин його думок і стиль» [340: 224]. Більше того, за мовною культурою непомилково визначаємо ступінь прилученості людини до культури взагалі.

Брак мовних знань і мовної практики гальмує інтелектуальний розвиток, пізнавальну діяльність. Натомість, удосконалюючи мовні навички, ми тим самим удосконалюємо й розумові здібності. Найдієвіше цей процес триває замолоду, але не припиняється й у зрілому віці. У межах думкотвірної функції мови є підстави виокремити свого роду підфункцію — вплив мови на поліпшення мисленнєвої діяльності.

Сучасникові Ж. Бюффона філософу Е. Б. де Кондільяку належить інший відомий вислів: «Правильно трактована наука є лише добре збудована мова» [126: 185–186]. Тривалий час цей вислів розуміли суто у зв'язку з термінологією. Проте насправді Кондільякові йшлося про наукове мовлення загалом: правильне мовлення приводить до правильного аналізу й правильних висновків. Можливо, роль мови дещо й перебільшена, утім частка істини тут є. Точніше цю думку висловимо так: правильне мовлення — не єдина, але неодмінна умова правильного наукового мислення.

Отже, добре знання мови потрібне як для поширення наукової ідеї, так і для її створення. Висока мовна культура й розвинуті стилістичні навички — професійна вимога до вченого. Якщо він усвідомить мову як *особисту*

цінність, то вже не ставитиметься до неї як до чогось вторинного, другорядного, вартого уваги не більше ніж «упаковка» для думки, що лише оформлює вже готові результати дослідів.

Сучасна українська літературна мова, її лексичні й граматичні ресурси дають науковцеві безмежні можливості для стилістично досконалого викладу. Досить сказати, що українською ту саму думку можна висловити кількома різними способами, обираючи поміж них найбільш відповідний для конкретної комунікативної мети. Але щоб уповні скористатися цими можливостями, їх треба знати. І не просто знати — тримати наготові в активному (а не пасивному) запасі.

Попри це навички писемного мовлення серед українських науковців залишають бажати кращого. Їхні публікації часто-густо вимагають більше мовного, ніж фахового редагування. Автори у своїй більшості розуміють, навіщо їм прагнути високого наукового рівня своїх праць. Для цього передбачено вагомні стимули — як матеріальні, так і моральні. Натомість для підвищення мовного рівня таких стимулів майже немає.

Джерело багатьох поширених мовностильових вад — неувага авторів до того, що і як вони пишуть. Наукознавці, дослідивши типові помилки в дисертаціях, із сумом констатують: «Безліч учених проходять свій довгий життєвий шлях, навіть не намагаючись усвідомлено збагатити свій словниковий запас, опанувати різні відтінки значень» [99: 145].

Соціологічне анкетування вчених показало, що 8,37 % мають труднощі з вибором заголовка й назв структурних одиниць, 12,3 % — з побудовою композиції, 17,7 % — з дозуванням фактичного матеріалу, 19,2 % — з вибором оптимальних форм подання фактів, 14,7 % — з мовностильовим оформленням [68: 19]. Утім, ці цифри, мабуть, реально відображують лише кількість самокритичних авторів. Адже багато хто може вважати, наприклад, мовностильове оформлення своєї праці вдалим, хоч насправді воно таким не є. Ближча до істини оцінка Н. В. Зелінської: «Практично кожен авторський оригінал наукової

праці потребує серйозного (а подекуди — тотального) втручання фахового редактора» [95: 146]. Масове авторство в науці не підкріплюється такою ж масовою мовною майстерністю. Для багатьох учених, навіть із філологічною освітою, написання тексту виявляється справою забарною і втомливою.

Доброякісний текст читати легко, а писати важко. Власне, якість будь-якого твору — чи то наукового, чи то мистецького — пропорційна витраченим на нього зусиллям. Ясна річ, не кожен повинен знати мову в найменших дрібницях і подробицях, досконало розбиратися в усіх її структурних рівнях. Але від кожного науковця очікують принаймні точного слововжитку, правильної будови речень, ясного та змістовного викладу. А ще — звичку додержувати літературних норм (лексичних, граматичних, стильових).

У країнах Західної Європи та США для студентів, аспірантів і вчених виходять десятки, як не сотні посібників зі стильової майстерності. Причому як загальнонаукові [362; 374; 381], так і спеціалізовані (для біологів, медиків, економістів, хіміків, інженерів тощо [363; 400; 419]). Уявлення про їхній зміст і скерованість дають підзаголовки та анотації: «поради зі структурування тексту», «рецепти ясності», «путівник до кращого стилю», «від автора до читача», «шість кроків до успіху», «як перетворити розвідку на статтю», «як писати, щоб перемогти» тощо. У зарубіжній практичній стилістиці сформувався цілий напрям — риторика науки.

Наш засів на цій ниві доволі скромний. Нашому вченому, по суті, нізвідки дізнатися, як управно написати статтю, монографію, дисертацію. Посібники з української наукової мови почали з'являтися лише останніми роками [69; 183; 208]. Їхня теоретична й методична база, новизна й практична корисність — тема окремої розмови.

Нині основ наукового мовлення в Україні стабільно навчають хіба що студентів-філологів. Та хіба ці знання потрібні тільки їм? Чи не доцільно запровадити відповідний (спец)курс і для інших спеціальностей — за зразком американських курсів «Наукове письмо» («Academic writing»)? Адже виші й аспіра-

нтура мають випускати ерудованих фахівців, чиїм надбанням була б не тільки вузька спеціальність, а весь спектр людської культури. Зокрема й словесна культура — надійна запорука дальшого інтелектуального збагачування, високої творчої активності.

1.2. Вибір терміна

Проблема невисокого мовностилістичного рівня багатьох наукових публікацій — не нова й навіть тривіальна. Проте від цього вона не перестає бути нагальною, бо за нею приховуються серйозні перешкоди для наукової комунікації. У багатьох публікаціях можна натрапити на заплутаність викладу, надмірну ускладненість, неясність думки: *Оскільки парадигма як спосіб упорядкування явищ, як їх пізнавальна перспектива задає «спільновимірність» явищам лише під одним кутом бачення, а епістема як історично змінна структура, яка задає умови реалізації різноманіттю концепцій, думок, поглядів внутрішньою єдністю форм мислення, спільним принципом упорядкування і «взаємовимірності» явищ у певному культурно часовому періоді (тобто на дуже широкому культурно-філософському фоні), то інтерпарадигматична рамка, знаходячись у проміжку між цими величинами, дозволяє розглядати окреме явище «методом перехресних кореляцій», маючи на увазі різноманітні кореляції певного аспекту мовного явища і лінгвофілософських ідей, у світлі яких воно розглядається» [Голян. 1997, 12].*

Здавалося б, науковий текст і не повинен бути загальнодоступним: щоб зрозуміти його, потрібні спеціальні знання. Але такі тексти найчастіше виявляються незрозумілими й для самих фахівців. Це засвідчують непоодинокі відгуки представників різних наук (наведемо їх далі). Навіть побіжний огляд літератури показує, що навмисно ускладнені, комунікативно неповноцінні, стилістично дефектні тексти — не такі вже й рідкісні в потоці наукових публікацій.

Перш ніж поглиблено досліджувати це явище, потрібно дати йому назву й попереднє (робоче) визначення. Пишучи про малозрозумілі наукові тексти, різні автори вживають словосполучення *наукоподібний стиль, псевдонаукове мовлення, схоластичний виклад, науковий жаргон*. Який із цих термінів найкращий? Щоб не помилитись у виборі, подивімося, як це явище називають в інших мовах, зокрема тих, що мають найдавніші традиції наукового стилю.

В античних авторів трапляються різні позначення неясного мовлення: др. ἄγνοτά ῥήματα «незрозумілі вислови», δυσκατανόητος διάλεκτος «важкозрозуміла мова», ποικίλος λόγος «заплутане мовлення»; лат. *ambages* «неясне мовлення», *infacundia* «важкий виклад», *lingua secretior* «темний стиль», *sententiae reconditae* «важкодоступні речення». Проте спеціальних назв для «темного» наукового мовлення ні в давньогрецькій, ні в латинській мовах нам виявити не вдалося. Лексика на кшталт λεπτολογέω «мудрую», λεπτολόγῳ «витончене мудрування», λεπτοურγέω «обміркову тонкощі» позначала не так темне мовлення, як витончено-софістичні мудрації.

У французькій мові побутують вислови *langue de bois* «повстяна мова» (букв. «дерев'яна»), *style raboteux* «кострубатий стиль» (букв. «купинястий, вибоїстий»), *style lourd (pesant)* «важкий стиль», а також іменник *amphigouri* «мудрований виклад; нісенітниця». В іменнику *jargon* на основі первісного значення «гелготання; пташина мова» розвинулися метафоричні «нісенітниця, тарабарщина» і «соціолект; наріччя». Від нього утворилися дієслово *jargonner* «говорити незрозуміло» й агентивний іменник *jargonneur* «той, хто говорить жаргоном або заумно».

Німці кажуть *gelehrttuerisch Stil* «псевдонауковий стиль» і *Kauderwelsch* «незрозуміле мовлення, засмічене іншомовними словами». Серед назв фахового мовлення поряд із відносно нейтральними *Berufsjargon* і *Fachjargon* існують також відсторонено-критична *Fachlatein* (букв. «фахова латина») й відверто несхвальна *Fachchinesisch* (букв. «фахова китайська»; пор. ще пол. *chińszczyzna* «незрозуміла мова; “китайщина”»).

Досить розгалужену систему позначень виробили англомовці: *gobbledygook* «безглузде мовлення, що справляє “солідне” враження; незрозумілий жаргон фахівця», *gibberish* «незрозуміле мовлення», *double Dutch* «тарабарщина, дурниці». Ці слова можуть стосуватися будь-якого незрозумілого мовлення. Для власне наукового вживаються такі: *transcendental style* «наукоподібний стиль», *academic (scientific) jargon* «науковий жаргон», *scientism* «наукоподібність; псевдонауковий стиль», *lingo* «малозрозумілий жаргон фахівців», *techpeak* «технічний жаргон; зловживання технічною термінологією» (за зразком *newspeak* «новомова; бюрократичний жаргон»), *buzz word* «“розумне” слово, здатне вразити дилетантів».

Терміни *academese* або *scientese* попри однослівність і «вписаність» у словотвірний ряд поки що лишаються радше розмовними, зі зневажливим присмаком. Як показує пошуковик Google-Академія (1 травня 2015 р.), у наукових публікаціях, розміщених у мережі, їх згадують відповідно 926 і 173 рази. Найбільшу кількість згадок зафіксовано для стилістично нейтральних термінів *academic jargon* (5 690) і *scientific jargon* (6 890).

Що ж до української мови, то, зваживши на попередні міркування, зупинимо свій вибір на назві *науковий жаргон*. Вона нейтральна, впізнавана, достатньо поширена, має точні відповідники в західноєвропейських мовах (пор. фр. *jargon académique*, нім. *akademischer Jargon* або *gelehrten Jargon*). Щоправда, в соціолінгвістиці термін *жаргон* уживають із дещо інакшим значенням: це не так спотворене мовлення, як професійний соціолект, що відрізняється від літературної мови особливою лексикою та фразеологією. Тож чи є вибір назви *науковий жаргон* точним? На користь саме такого вибору наведемо ще низку аргументів у пункті 3.3.4 — після того, як з'ясуємо головні ознаки та причини появи наукового жаргону.

Визначення, на яке будемо спиратися далі, сформулюємо так: *науковий жаргон* — спотворена форма наукового мовлення, що надає неістотним або неновим науковим ідеям видимість важливості й новизни.

Терміни *наукоподібний стиль* і *псевдонаукове мовлення* близькозначні до терміна *науковий жаргон*, але мають свої відтінки. Перший із них будемо вживати тоді, коли йтиметься про мовні засоби наукового жаргону, мету та засади їх добору. Другий — коли треба буде підкреслити процесуальність, тобто безпосередню реалізацію наукового жаргону в мовленні.

1.3. Думки про «науковий жаргон» (Огляд літератури)

1.3.1. Письменники. Неясність, спричинена багатослів'ям, надміром запозичень або недоладною будовою речень, з'явилася в науковій літературі не вчора. Не претендуючи на вичерпну характеристику джерел, спробуємо простежити, що на цю тему писали в минулі епохи. Це дасть змогу показати явище наукового жаргону в ретроспективі, вписати в ширший культурний контекст, а також намітити напрями, за якими слід шукати причини його появи.

У художній літературі найперші згадки про науковий жаргон належать, очевидно, добі Відродження. Один з улюблених мотивів тогочасних письменників (Еразм Роттердамський, Ф. Рабле, М. Сервантес) — виставляти на посміх догматичну теологію та вчених-схоластів. Німецька анонімна пародія «Листи темних людей» (1515–1517) піднімає на глум схоластичні розумування кліриків. Одному з дописувачів, Фомі Кандибі, не дає спокою «важливе» питання: чи можна про одного вченого говорити, що він — «член десяти університетів», коли той самий член не може належати кільком тілам, і чи не правильніше було б цьому вченому сказати про себе: «Я — члени десяти університетів» [154: 126].

Скерований проти церковників памфлет Дж. Свіфта «Казка бочки» (1704) [245] пародіює також занудно-педантичні писання тогочасних учених — авторів численних «трактатів». Дж. Свіфт відтворює розлогі мудрації про священне походження інституту критики у вигляді довжелезної плетениці цитат, почасти справжніх, почасти вигаданих. При цьому показує, що такі словоплетива

зазвичай приховують порожнечу й убозтво думки. Автор провіщав, що мертві знання з науки зникнуть нескоро.

Від XIX ст. на терени Російської імперії масово потрапляє західноєвропейська, зокрема німецька, філософська література, яка починає впливати на книжні стилі російської мови. В. В. Виноградов так описав наслідки цього процесу: «Поряд із потягом до захаращення літературної мови зайвими запозиченнями... розвивається манера штучно-книжного, синтаксично заплутаного викладу. Описова, пишномовна фраза затуляє просту назву предмета, поняття. Терміни відриваються від речей. Павутиння фраз оповиває дійсність» [35: 60].

Російські письменники не вважають такий стиль взірцевим для своєї літературної мови. Публіцист і видавець М. І. Греч обурюється з «дикої, темної, незрозумілої й безглуздої мови, яка вдирається в нашу словесність під іменем філософської й полягає у псевдонаслідуванні стилю філософів німецьких, і не має ані глузду, ані сенсу» [66: 163]. Мислитель і публіцист П. Я. Чаадаєв писав про гегельянство як про «піддатливу, розтяжну філософію, яка нині роз'їдає Німеччину і яка вважає, що пояснила все, якщо сформулювала тезу своїм дивним жаргоном» [332: 160]. Російсько-німецький філософський жаргон – так назвав В. В. Виноградов [34: 297] те, що висміяв М. В. Гоголь у другому томі «Мертвих душ». Чичиков, оглядаючи книгозбірню полковника Кошкарьова, натрапляє на книжку «Філософія, в сенсі науки». Поряд стояли шість томищ під назвою «Пропедевтичний вступ до теорії мислення в їх спільності, сукупності, сутності та в застосуванні до зрозуміння органічних начал обопільного роздвоєння суспільної продуктивності». І далі: «Хоч яку книгу розгортав Чичиков, на кожній сторінці — *прояв, розвій, абстракт, замкнутість, зімкнутість*, і казна-чого там тільки не було» [57: 367].

У добу формування російської літературної мови прозаїк Й. І. Сенковський (1800–1858) обстоював легкий стиль із лаконічними реченнями й не дуже шкодував гнівних епітетів проти громіздкого, кострубатого викладу із задовгими періодами. Росіянин, уважав Й. І. Сенковський, «мислить коротко, ви-

словлюється стисло, проминає всі зайві слова, перестрибує через усі маленькі паркани думки й прямує до мети» [281: 212], невимушена російська мова «полюбляє говорити швидкими, короткими реченнями і пов'язує їх суворою логічною послідовністю думок, а не всілякими сполучниками» [281: 214–215]. Прагнення витягувати речення «на півтора аршина довше ідей, які вони висловлюють» Й. І. Сенковський називав *довгодумством*. Звичку обтяжувати фразу дієприкметниками, займенниками, дієприслівниками, прислівниками, прикметниками, важкою та довгою фразеологією він приписував мотиву «задля звітності» і теж добачав тут вплив німецького періоду, який «каменем лежить на грудях нашої мови й не дозволяє їй рухатися вільно й поготів мати свою національну ходу» [281: 216].

В Україні на межі XIX–XX століть шляхами розбудови літературної мови переймався І. С. Нечуй-Левицький, який закликав узяти за взірець книжної мови «язик сільської баби з її синтаксисом». Звісно, сьогодні цей заклик бачиться надто суб'єктивним і навіть наївно-примітивним. Та не варто забувати, що живе народне мовлення І. С. Нечуй-Левицький вивищував саме на тлі незграбного стилю, поширеного в тогочасній літературі, зокрема й науковій. Прозаїк стверджував: «Замість довгих книжних періодів (у німців часом задовжки з листок), котрими ніколи не говорив ні один народ на світі, народна річ вносить у книжки рубану, уривчасту мову, швидку, шпарку й живу, як сама життя. Нехай про одно те саме діло розкаже вчений чоловік таки українським язиком і про те саме діло розкаже сільська цікава баба. Вчений чоловік безперемінно буде сукати довгі стрічки по книжному звичаю, а сільська баба так чесне язиком, як кресалом, що аж посипляться іскри поезії» [199: 336]. Якщо відкинути надмірну категоричність, у позиції І. С. Нечуя-Левицького залишиться цілком слухна думка про те, що між книжною та живомовною стихіями не повинно бути непрохідного муру. Зрештою, в історії української літературної мови взаємодія цих двох стихій була природною і торувала шлях для їх взаємозбагачування.

Упродовж XIX ст., коли більшає кількість наукових публікацій, письменники діляться враженнями про їхнє «мовне обличчя». Визнаючи безперечну суспільну вагу науки, вони разом із тим закидають ученим стильове нехлюйство, брак ясності й дохідливості. Ось деякі характерні думки: «Не можна уявити, не відчувши, який шкідливий вплив виникає від того, якщо стиль професора в'ялий, сухий і не має тієї жвавості, яка не дає думкам ані на хвилину розсипатися. Тоді не врятує й сама вченість: його не будуть слухати» (М. В. Гоголь) [58: 29]; «...Учений, викладаючи нам здобутки науки, мусить послуговуватись мовою, і то не якоюсь абстрактною, а тою звичайною, витвореною історично, привичною для нас» (І. Я. Франко) [326: XXXI 46]; «Наші пани геологи, іхтіологи, зоологи та інші страшенно неосвічені люди, — зауважував А. П. Чехов. — Пишуть такою повстяною мовою, що не лише нудно читати, а навіть часом доводиться фрази переробляти, щоб зрозуміти. Зате важливості й статечності хоч залишся. По суті, це свинство» [334: 27]. «Нам здається, — писав Л. М. Толстой, — що наука лише тоді наука, коли людина... розводить особливим науковим жаргоном туманні, самій їй напівзрозумілі теологічні, філософські, історичні, юридичні, політико-економічні мережива умовних фраз...» [305: XXX 190].

У XX столітті письменники з різними художніми цілями стилізують науковий жаргон, пародіюють властиві йому штампи та кострубатості. Серед зарубіжних назовемо М. Твена (повість «Три тисячі років серед мікробів»), Дж. Джойса (роман «Улісс»), К. Чапека (роман «Війна із саламандрами»), Т. Манна (роман «Пригоди авантюриста Фелікса Круля»), С. Беккета (п'єса «Чекаючи на Годо»), М. Ю. Кольцова (фейлетон «Куряча сліпота»), З. С. Паперного (фейлетон «До питання про золоту рибку»). Серед українських — Ю. О. Івакіна (гуморески «Піп та собака», «Герострат»), П. А. Загребельного (романи «Розгін», «Левине серце»), О. Ф. Черногуза (роман «Аристократ із Вапнярки») та інші.

Термін *новомова* Дж. Орвелл запровадив у романі «1984» (1949), але відповідне явище описав раніше — в есеї «Політика та англійська мова» (1946) [399: 217–228]. Прозаїка непокоїть занепад мови, бо її дедалі частіше використовують задля маніпуляцій, як засіб не виражати, а приховувати думку. І не лише в політичній, а й у науковій комунікації (Дж. Орвелл критично цитує тексти англійських професорів). Автори мислять поверхово, недбало організовують думки, неточно добирають слова, уникають конкретики і яскравих образів. Їхнє мовлення пересичене штампами, які позбавлені змісту й, по суті, нічого предметного не повідомляють. Нанизувати їх нескладно, адже вони звільняють від потреби думати самому. «Ніколи не вдавайтеся до чужих або наукових слів, і до жаргону теж, якщо можете підшукати відповідник з розмовної мови», — радив Дж. Орвелл [399: 228]. Він був певен, що новомову в політиці й науці можна здолати, якщо розвінчувати й висміювати авторів, які нею пишуть.

У СРСР сплеск уваги до спотворення мови викликала книжка Корнія Чуковського «Живий як життя» (1962), у якій він охрестив бюрократичний жаргон убивчим терміном *канцелярит* [336: II 467–651]. Ішлося, однак, і про надолугий стиль наукової та навчальної літератури: канцелярит пустив коріння в шкільних підручниках, критичних статтях і навіть у дисертаціях, особливо з гуманітарних наук [336: II 589]. Як можна, дивувався автор, писати про літературних класиків, справжніх майстрів слова, повстаними й недорікуватими фразами, як-от *лінія відсутності, фронт нерозуміння, у силу слабкості світогляду, смуга застою, показ Пушкіним* тощо.

Із письменників початку ХХІ ст. наведемо думку американського прозаїка Д. Ф. Воллеса: «Вважаю англійську наукову мову не стильовим різновидом, а безглуздим спотворенням літературної мови. Вона мені огидна навіть більше за пишномовну незв'язність президентських промов... або калічені розпаткування діловим жаргоном» [421: 55]. Д. Ф. Воллес підозрював, що тексти зашифровують невпевнені в собі науковці, силкуючись у такий спосіб зажити слави

інтелектуалів. Науковий жаргон письменник прирівняв до ракової пухлини, що дала метастази в гуманітарні й художні тексти. Завершимо огляд письменницьких оцінок дошкульною цитатою з виступу П. А. Загребельного: «Від нашого недавнього минулого ми одержали в спадок безліч другорядних кандидатів і навіть докторів наук, які вкрай примітивно мислять і ще примітивніше пишуть» [92: 12].

Здавалося б, усі ці несхвальні оцінки можна потрактувати як суб'єктивні. Адже якщо науковий текст незрозумілий письменникові, це не означає, що він незрозумілий фахівцям, що він неправильний і непотрібний. З другого боку, оцінки належать літературним класикам, яким не відмовиш у мовному смаку й чутливості до слова. Через це маємо визнати, що раціональне зерно в їхніх міркуваннях є. Тим паче, що схожі думки про науковий жаргон, як побачимо далі, висловлювали й самі науковці.

Критичні оцінки можна було б пояснити тим, що науковий стиль упродовж XIX ст. саме формувався, його норми й комунікативні якості ще не усталилися й більшість текстів справді стояли далеко від вимог стильової досконалості (як ми її розуміємо сьогодні). Тим-то письменницька критика була корисною, бо допомагала вченим шліфувати своє мовлення, а мовознавцям — підказувала орієнтири для нормування наукового стилю.

1.3.2. Філософи. Проблема наукової мови, її ясності й точності привертала увагу багатьох філософів. По-перше, гносеологія передбачає аналіз мови як засобу пізнання. По-друге, філософія оперує поняттями граничного рівня узагальнення, часто — розмитими й умоглядними, що створює родючий ґрунт для неясності й термінологічних зловживань. Не заглиблюючись у суто філософську проблематику, простежимо, як оцінювали малозрозуміле фахове мовлення самі філософи.

Першу розгорнену критику зловживань мовою знаходимо в Дж. Локка [157: 548–582]. Він уважав, що перед тим, як міркувати про засади правильного пізнання, треба проаналізувати практику мововжитку. Цей аналіз показує,

що мова не є досконалим знаряддям пізнання, бо допускає безперешкодне жонглювання абстракціями й неточностями. Але винна в цьому не тільки мова. Неясність Дж. Локк ставить на карб і самим мовцям, які: 1) вживають слова, не маючи в голові відповідних понять; 2) не розуміють значення слів; 3) називають словами «нетверді» й плутані поняття; 4) уживають слова в незвичному значенні чи контексті. Як приклад Дж. Локк наводив довільне використання термінів *субстанція, безконечність, вроджені ідеї*. Зазвичай мовні зловживання виникають ненавмисно: через брак знань, неуважність, невисоку культуру мислення. Проте від проникливого ока філософа не приховались і корисливі мотиви. Оскільки термінологічні спекуляції нерідко справляють враження глибокої істини, вони, вважає Дж. Локк, є найлегшим способом захистити нісенітницю й домогтися незаслуженої слави [157: 553].

Дж. Локк чи не найпершим підкреслив важливість комунікативних якостей. Мова має не просто повідомляти думки, а повідомляти їх якомога легше й швидше. Якщо не повідомляє, отже, нею зловживають [157: 563]. Як із цим боротися? Філософ радить точно вживати слова, обумовлювати їхні значення, послідовно дотримувати цих значень, уникати слів, за якими немає понять. У такий спосіб люди позбудуться помилкових поглядів. Мова, твердив Дж. Локк, покликана примножувати знання, а не затягати істину непроглядним туманом.

Кількома роками пізніше свою типологію мовних зловживань висунув Г. Ляйбніц. Багато в чому вона перегукується з типологією Дж. Локка. Крім того, що мові від природи притаманні окремі недосконалості, люди, на думку німецького мислителя, ще більше посилюють їх тим, що свідомо або несвідомо: 1) уживають слова без ясних ідей; 2) послуговуються словами «нестійко» (що властиве вченим); 3) приписують звичайним словам незвичні значення або запроваджують нові терміни без пояснень; 4) приймають слова за речі, тобто вважають, що перші відповідають реальній сутності других; 5) називають речі тими словами, яким вони абсолютно не відповідають; 6) унаслідок тривалого вживання пов'язують відомі слова з відомими ідеями, вважаючи, що цей

зв'язок очевидний і що всі його визнають; 7) вдаються до штучно-образного слововжитку, який збуджує пристрасті, вводить в оману й призводить до обману [150: 346–357].

Низька стильова й термінологічна культура багатьох філософських трактатів давала підстави взагалі лишати їх за межами науки. К. А. Гельвецій називав схоластичну метафізику не наукою, а «невтямним жаргоном» [377: 156]: «Вона тішить тільки хибний розум, що пристосовується до безглузвих висловів; тільки неука, що слова бере за речі; тільки шахрая, що хоче людей морочити. Людина розумна зневажає її» [50: 125]. Д. Г'юм теж був переконаний, що філософські роздуми дискредитує «незрозумілий жаргон», який робить їх затуманеними, непроникними, хоч і надає подоби науки й мудрості. Єдиним універсальним засобом подужати його є точне й правильне міркування [349: 11, 18]. Для Е. Б. де Кондільяка брак ясності — завада на шляху до істини. Він пише про хибний синтез, який «обплутує істину купою неясних понять, думок, помилок і створює собі жаргон, який приймають за мову наук і мистецтв» [126: III 254]. І ще: «Немає такої гіпотези, хоч і якої невямної, що її не можна було б захистити, користуючись цим жаргоном» [126: I 169].

На думку А. Шопенгауера, науковим жаргоном (в оригіналі «gelehrter Jargon» [409: 299]) можна цілими днями говорити й нічого не сказати, а суть його розкриває арабська приказка «Шум млина я чую, а борошна не бачу» [340: 21]. Критикуючи наукову мову, він твердив, що на одного поганого журналіста припадає щонайменше десять ще гірших учених. Істинний мислитель певен у силі свого розуму, а тому висловлюється стисло, ясно, просто. Простота в його вустах — ознака і правди, і геніальності. Мислитель же посередній глибоко в душі відчуває цю свою ваду, а тому силкується замаскувати притаманний і природний для нього стиль письма [341: V 399]. Від простоти його утримує побоювання, що написане матиме занадто простецький вигляд. За допомогою нових чи вжитих у новому сенсі зворотів псевдовчені видають слова за думки, чим створюють видимість великого розуму, брак якого так болісно відчува-

ють. Ключову суперечність їхнього стилю А. Шопенгауер убачав у тому, що вони «вагаються між прагненням повідомити думку й прагненням приховати її» [341: V 400].

За твердженням А. Шопенгауера, личину незрозумілості в Німеччині запровадив Й. Г. Фіхте, вдосконалив Ф. В. Шеллінг, а найбільше розвинув Г. Гегель. Цьому останньому перепало найбільше. Ідеї свого колеги А. Шопенгауер називав нісенітницею, безглуздя, а його самого — бездарним і нахабним дурисвітом [341: I 6, 506, II 164]. Обурювався, що розрекламоване університетами гегелівське вчення ввергло Німеччину в стан здичавіння та філософського безкультур'я [341: II 12], і пророкував, що в майбутньому воно залишиться пам'яткою німецької дурості [341: I 516].

Критика А. Шопенгауера навряд чи цілком виправдана, бо в гегелівській концепції він до ладу не розібрався. Щоправда, Г. Гегель, якщо зважити на мовне оформлення його праць, особливо й не намагався бути зрозумілим, у нього складно знайти щось викладене ясно. Та й сам він самокритично визнавав: «Про нас (німців. — *П. С.*) іде слава як про глибоких, але часто неясних мислителів» [47: III 72]. Виправдовувався філософ тим, що німці прагнуть досягти найглибшу суть речей і їхній зв'язок, а тому беруться за справу найбільш систематично, але при цьому вдаються до «формалізму зовнішнього, довільного конструювання» [47: III 72].

Спотворення наукової мови не обминув критикою і К. Маркс. 1868 року він писав Ф. Енгельсові, що англійські економісти «по вуха загрузли в економічних банальностях, — і знають до того ж, що добре-таки надокучили своїм читачам, і тому намагаються приправити свою писанину псевдофілософським або псевдонауковим жаргоном. Цей мнимонауковий характер аж ніяк не робить зміст (який сам по собі дорівнює нулю) більш зрозумілим. Навпаки. Весь фокус у тому, щоб містифікувати читача і примусити його сушити собі голову, коли він, кінець кінцем, не прийде до заспокійливого висновку, що за цими страшними словами криються лише загальні місця» [170: XXXII 73]. Цікаво,

що за радянських часів, коли без покликань на класиків марксизму-ленінізму не могла вийти жодна мовознавча монографія, цей вислів майже ніхто не цитував.

Серед російських мислителів XIX ст. «непроникність» наукових текстів найбільше непокоїла О. І. Герцена. Він уважав, що наука «навмисно говорить мовою незрозумілою, щоб за лісом схоластики приховати сутність основних думок» [53: 11]. Цією мовою вона «наскільки висловлювалася, настільки ж і ховалася» [52: 188]. Молоді філософи не перекладають чужі терміни, а переносять їх у свої тексти живцем, додаючи хіба що питомі закінчення. Про філософські кола середини XIX ст. О.І. Герцен зауважує: «Ніхто в ті часи не відрікся б від отакої фрази: *Конкресцирування абстрактних ідей у сфері пластики являє собою ту фазу самошукаючого духу, в якій він, визначаючись для себе, потенціюється з природної іманентності в гармонійну сферу образного усвідомлення в красі*. Цікаво, — пише автор, — що тут російські слова... звучать ще іноземніше, ніж латинські» [54: 231].

У середині XX ст. мала зрозумілість філософських текстів збурила «повстання проти метафізики», яке поклало початок цілому напрямку — лінгвістичній філософії. Його ключовою постаттю був австро-британський мислитель Л. Вітгенштайн. Інженер за фахом, він не терпів неясностей і невизначеностей, а тому прагнув здобути у філософії, якою пристрасно захопився, такі ж строгі результати, що й у природничих науках.

Джерело неясностей він добачав не так у плутаному мисленні, як у мові. Через свою нечіткість, ускладненість, двозначність вона затемнює логічну форму думки, правильні вислови змішує з безглуздими: «Мова маскує думку. І маскує так, що із зовнішньої форми маски не можна скласти уявлення про форму замаскованої думки» [29: 36]. Мова породжує безліч псевдопроблем, на які філософи дармують час і зусилля: «Більшість питань і суджень... зумовлені тим, що ми не розуміємо логіки своєї мови» [29: 36]. Якщо попередники зводили появу філософських помилок і неясностей до невмілого вживання мо-

ви (власне, до мовлення), то в Л. Вітгенштайна неясність впливає з непристосованості самої мови (як системи) обслуговувати абстрактне мислення, адже генетично вона призначена лише для повідомлень про конкретні факти. Тобто помилки породжує сама будова мови, її глибинна граматика.

Щоб усунути з метафізичних роздумів сваволю, позбутися неясних понять і висловів, Л. Вітгенштайн закликав до аналізу й критики мови: «Мета філософії — логічне пояснення думок... Філософія повинна пояснювати й чітко розмежовувати думки, що звичайно бувають доволі темні й невиразні» [29: 41]. З недосконалості природної мови впливає його ідея створити ідеально-правильну наукову мову, яка не допускала б згаданих псевдопроблем і давала змогу втілити настанову «Усе, що взагалі можна подумати, можна подумати ясно. Усе, що можна вповісти, можна вповісти ясно» [29: 42].

Лінгвістична філософія, дарма що не досягла заявлених цілей, лишила глибокий слід як у філософії, так і в науці загалом. Вона загострила вимогу послугуватися мовою більш чітко, строго й осмислено. Вітгенштайнова настанова утвердилася як важлива методологічна засада наукових досліджень. Ця настанова, між іншим, може слугувати критерієм стилістичного аналізу наукового мовлення.

Чи був властивий науковий жаргон творам радянських філософів? Незайве нагадати, що філософії у звичному розумінні в СРСР не існувало. Замість розмаїття шкіл і напрямів насаджувалася «єдино правильна» доктрина — діалектичний матеріалізм. Філософів змушували обслуговувати комуністичну ідеологію, пропагувати догми марксизму-ленінізму, історію своєї науки подавати виключно як сутичку між ідеалізмом і матеріалізмом. Радянська філософія жила не так вільними дискусіями, як указівками з високих інстанцій. Не дивно, що в такій атмосфері розквітнули посушливий догматизм і начотництво, повіяло духом середньовічної схоластики.

Усе це не могло не вплинути на стиль. Серед радянських філософів, пише О. А. Івін, поширилося небажання й невміння висловлюватися ясно, категори-

чно, висувати власну позицію, протиставляючи її позиціям інших. Рідко можна було натрапити на чітке формулювання тези, що її автор збирався обстоювати чи спростовувати [103: 177]. Щоб вирішити якусь надуману, відірвану від життя проблему, запроваджували купу штучних понять, проводили між ними тонкі й «особливо тонкі» розрізнення, і все це робили такою неприступною мовою, що виникало відчуття якоїсь інтелектуальної фантасмагорії [103: 179–180].

І. М. Дзюба, коментуючи працю «фахівця з національного питання» В. Ю. Маланчука, зазначає: «Доктор наук висловлюється таким “кодом”, таким спеціальним жаргоном, так “иносказательно”, що читачеві нелегко тут щось зрозуміти. Такий “стиль” дуже модний тепер, коли бояться називати речі своїми іменами» [71: 199]. І. М. Дзюба стверджує, що цей «маскувальний» жаргон є наслідком розриву між теорією та практикою і виявляється в схоластичних загальниках, навмисно фальшивій фразеології, яка покликана заплутати сліди реальної політики [71: 188].

Проблему жаргону помітили й на високому партійному рівні. Одна з постанов ЦК КПРС підкреслювала: «Теоретичні узагальнення, серйозний, вдумливий аналіз, що збагачує читача, слухача, часом підмінюються пишномовністю, зовнішньою наукоподібністю мови» [205: 6]. Властиві такій мові словесну тріскотню, сірий і казенний стиль, механічне переказування загальників постанови заклика́ла «рішуче викорінювати з практики» [205: 6]. У тогочасному посібнику з риторики читаємо: «Головний бар’єр, який заважає широкій пропаганді наукового знання, це — псевдоакадемізм, сірий і заумний науковий жаргон» [203: 103].

Серед порівняно недавніх подій, що стосуються нашої теми, варто згадати публікацію статті «Порушуючи кордони: до трансформаційної герменевтики квантової гравітації» (1996). Її рукопис до редакції престижного культурологічного часопису «Соціальний текст» надіслав професор фізики А. Сокал. У річці постмодернізму він розважав про суспільні наслідки теорії квантової гра-

вітації та глибокий злам, який вона спричинила у філософії. Свої думки автор підкріплював цитатами з праць як знаних фізиків (А. Айнштейна, Н. Бора), так і не менш знаних філософів (Ж. Лакана, Ж. Дерріда). Редакція прорецензувала статтю, визнала її актуальною й опублікувала [414]. Щойно вона вийшла, як А. Сокал в іншому часописі надрукував іншу статтю [413], в якій оголосив, що перша стаття не має ні краплини наукового сенсу, а є розіграшем, злою пародією на вбогий стиль мислення модних французьких інтелектуалів. Увесь текст є безглуздим набором з «учених» слів і постмодерністських термінів, за якими — відверті дурниці. Жарт має на меті розплющити науковій громаді очі на порожнечу сьогочасної постмодерністської філософії.

На досягнутому А. Сокал не спинився. Щоб акція не лишилася простим розіграшем, він разом із бельгійським колегою Ж. Брікманом випустив книжку «Інтелектуальне ошуканство» [416]. За рік вийшло її друге, доповнене видання англійською мовою під назвою «Модні дурущі» [415], перекладене згодом кільканадцятьма мовами. Книжка аналізує містифікації, нарочито затемнену мову, плутане мислення та некоректне вживання наукових понять. В окремих розділах критично розглянуто публікації «культових» філософів-постмодерністів — Ж. Лакана, Ю. Кристевой, Л. Ірігарай, Б. Латура, Ж. Бодріяра, Ж. Дельоза, Ф. Гваттарі, П. Вірілію, які свої теоретичні побудови прикрашають ідеями та спеціальними термінами з математики, фізики й інших природничих наук.

Прискіпливий аналіз показав, що тьмуцність філософів у цих сферах доволі сумнівна. Попри це вони безоглядно, без жодних обґрунтувань застосовують фізико-математичні теорії, хвацько жонглюють термінами точних наук, хизуються перед читачами науковим жаргоном, анітрохи не піклуючись про зміст сказаного [415: VII–VIII, 19]. А. Сокал і Ж. Брікман доходять висновку, що постмодерністські тексти взагалі мало осмислені — це довільна компіляція слів. «Чи не йдеться про те, щоб за допомогою химерного жаргону надати глибокодумного вигляду філософським і соціологічним банальностям?» — запитують автори [415: 11]. І на конкретних цитатах доводять, що філософи не

просто не обізнані в тому, про що пишуть, а навіть більше — зневажають факти й логіку.

А. Сокал і Ж. Брікман наголошують, що вістря їхньої критики скероване не на соціогуманітарні науки як такі, а лише на окремих їхніх представників. Розуміючи важливість цих наук, фізики прагнуть застерегти колег-гуманітаріїв (надто молодих) від шахрайства, а також розвіяти міф, що постмодерністські тексти незрозумілі через свої начебто глибокі ідеї. Незрозумілі вони з тієї простої причини, що нічого не значать [415: 5–6]. Автори обстоюють канони раціональності й інтелектуальної чесності, які мають бути спільними і для природничих, і для гуманітарних наук. «Наша мета — заохотити критичне ставлення не тільки щодо конкретних осіб, але й до тієї частини інтелігенції (і в США, і в Європі), яка мириться з такими текстами й навіть потурає їм» [415: 6–7].

Книжка «Модні дурачі» викликала гарячу дискусію щодо псевдонаукової халтури, загостила увагу до мовних проблем гуманітарної літератури, її ясності й осмисленості. Так, І. А. Гобозов поділяє думку, що філософія, яка ще недавно була духовним провідником, торувала шляхи майже для всіх наук і мистецтв, сьогодні опинилася в глибокій кризі. Постмодерністи перетворили її на «порожній дискурс про все й ні про що» [56: 5]. Їхні трактати позбавлені будь-якого здорового глузду і є фактично букетом нісенітниць. Замість вдумливого аналізу вони жонглюють беззмистовними термінами. «Любов до мудрості замінена любов'ю до мудрацій» [56: 193]. Схоже враження про новітню філософію склалося й у методолога науки П. К. Феєрабенда: «Безграмотні, сірі книжки наводнюють ринок, порожня балаканина, оздоблена незвичними й незрозумілими термінами, претендує на вираження глибоких ідей» [315: 365]. У 1992 р. американський гуманітарій Ю. О. Луцький закликав українських колег позбуватися марксистських догм, але водночас не шарахатися в іншу крайність — «під вплив сучасного американського чи французького наукового жаргону, де багато слів, а мало змісту» [167: 75].

Філософія зародилася як любов до мудрості, як раціональний пошук істини, як цікава, потрібна кожному наука. Давньогрецькі філософські тексти написані здебільшого простою розмовною мовою, деякі навіть у формі діалогу. Відтоді мова філософії змінилася до невпізнанності. Сьогодні це високоспеціалізована мова зі своїми термінологічними й стильовими традиціями. Проте ми бачили, що самі ж філософи оцінюють трактати багатьох своїх колег як за складні й малозрозумілі. Ці трактати до певної міри дискредитували філософію серед нефахівців, створивши їй славу (точніше, неславу) нудної, «заумної» науки.

1.3.3. Науковці. Проблема неоковирного, штучно ускладненого мовлення лишається гострою в багатьох науках. Це засвідчують численні відгуки та критичні оцінки вчених різних спеціальностей. Наведемо деякі.

- Літературознавець Д. С. Лихачов: «У нас часто говорять про те, що наукові праці й підручники пишуть сухою мовою, яка насичена канцелярськими зворотами. Особливо з цього погляду “дістається” працям із літературознавства й історії. І здебільшого ці закиди слушні» [155: 62].

- Географ А. Г. Ісаченко: «Незграбність стилю, засмічення тексту нововинайденими термінами й вигадливими словесними конструкціями — вади праць навіть деяких великих географів, через що їхні ідеї були недооцінені» [108: 6–7].

- Політолог Б. Зіск: «На жаль, частий ужиток висловів, на кшталт *латентний функціональний ізоморфізм* або *квазілонгitudинальна типологія*, — достатня умова для досягнення успіху в політичних науках» [426: 55].

- Психолог Д. Мартін: «Науковий жаргон — це псевдомова, яку вчені використовують, щоб справити поважне враження на колег, що вивчають схожі теми. Він допомагає зробити розвідку неясною для широкої публіки, а інколи — й для інших учених» [388: 46].

- Педагог О. М. Новиков: «Як відомо, будь-яка дисертація є науково-кваліфікаційною працею. Більшість педагогічних дисертацій наче стають лише

кваліфікаційними працями, де пошукач має лише продемонструвати здатність наукоподібною мовою написати наукоподібний твір» [202: 56–57].

- Астроном Ст. Маран: «Учені вдаються до наукового жаргону подібно до хижих тварин, які використовують запахові мітки, щоб засвідчити свої виняткові права на територію» [384: 136].

- Літературознавець В. Є. Халізев: «Свідомими або мимовільними противниками простого, ясного слова і пов'язаного з ним здорового глузду нині є досить численні гуманітарії, зокрема філософи. Їхню мову можна зіставити з есперанто або просто назвати жаргоном» [329: 10].

- Правознавець О. С. Александров: «Складається враження, що криміналісти зумисно так ускладнили мову, щоб ніхто їх не розумів... Ця штучна “пташина” мова зрозуміла лише вузькому колу посвячених у “високу криміналістику”. Але чи не тому так ускладнена ця мова, що предмет розмови банальний?» [6: 277–278].

- Наукознавці В. О. Шаршунов і Н. В. Гулько: «Прагнення до наукоподібності ніколи не прикрашало науковий текст. Насичення тексту ускладненими назвами, “туманними” характеристиками та багатослів'ям лише заплутує читача, і, крім прикраси, нічого іншого такий текст у нього не викликає» [338: 308].

Отже, проблема жаргону зловбоденна не в якійсь одній науці, не в самій лише соціогуманітаристиці, а буквально в кожній галузі знань. Прикметно, що вчені осуджують науковий жаргон майже одностайно.

З такою позицією солідаризуються літературні редактори. Композиційні та мовностильові вади, писав Г. Д. Каплан, наявні майже в кожному рукопису галузевої літератури. Дуже рідко їх буває мало [112: 160]. Про рукопис збірника статей із педагогіки літредактор відгукнувся так: «Писалися ці статті — хтозна для кого. Мова псевдонаукова якась. А за павутинням термінології й довжезних неясних фраз — порожнеча, навіть натяку на думку немає. Про що стаття — теж загадка: чи то методика, чи то досвід, чи то поради... Навіть неможливо

повірити, що так пишуть люди з найвищою гуманітарною освітою, зі ступенями» [41: 95]. Наукова література, констатує досвідчений літредактор, рясніє штампами, заплутаними реченнями, плеоназмами, нелогічними висновками, безвиразними означеннями. У виданнях з гуманітарних наук «часто просту і виразну мову автори підміняють казенними, сухими фразами, які затуманюють зміст, або ускладнюють виклад наукоподібними висловами, що безнадійно утруднюють його розуміння» [109: 42].

Мовознавці на явище наукового жаргону звернули увагу порівняно пізно. Найперші згадки, які вдалося виявити в українській періодиці, належать кінцю 1920-х — початку 1930-х років.

Відомий стилезнавець М. Д. Гладкий у статті про мову літератури для селян із прикрістю констатує, що з багатьох науково-популярних публікацій постає «безграмотний сучасний жаргон у всій своїй красі» і що від нього «однаково верне й освіченого читача, й малописьменного селянина» [55: 145, 148]. Тим часом читачі просять писати їм мовою Т. Шевченка, тобто «просто, щиро, без отих інтелігентських велемудрих підходів і многослівних викрутасів» [55: 144–145]. Причину появи жаргону М. Д. Гладкий добачав у тому, що «писати книжки для селянства береться всякий нездара, що пробує “пера й чорнила”» [55: 152].

Мовознавець із Ніжина М. Є. Ладухін у своїй статті теж аналізує причини появи наукового жаргону. На його думку, «за “високо-ученою” мовою часто ховається ідеологічний ворог», який за її допомогою просуває «антимарксистські ідеї в науці» [145: 301, 302]. Під критику М. Є. Ладухіна потрапили праці історика П. В. Клименка (з мовного погляду справді недосконалі). Мова його праць «є зразком отого “пташиного” кабінетно-вченого язика, що властивий був для старої буржуазно-дворянської науки як науки класово-аристократичної, схоластичної — язика, до якого вдавалася консервативна частина “вчених” уже в СРСР, щоб приховати ворожі пролетаріатові погляди, ідеї у своїх “наукових” працях» [145: 301]. Насамкінець автор таврує незрозу-

міле мовлення як «буржуазну контрабанду в науці» [145: 310], хоч і визнає, що наукова мова не може не бути складнішою, ніж мова художньої літератури чи публіцистики.

Ця стаття — типовий приклад політизації, що була притаманна нашій лінгвістиці 1930-х років. Проте в публікації М. Є. Ладухіна було й раціональне зерно. Хоч у науковому тексті, писав він, переважають складнопідрядні речення, це не означає, що в ньому мають панувати розхристаність, розкиданість і безугавне накопичення фраз. Дослідник закликав авторів чіткіше виражати зв'язок між думками, підкреслювати їх взаємозалежність, підпорядкованість і послідовність. Небезпідставно називає він незрозумілу мову «захисною парасолею» від критики: «Замість визнати зауваження, автор сам стає в позу критика: мене не зрозуміли! треба вміти читати!» [145: 304–305].

В українських мовознавців 1960–1980-х років коли-не-коли проривалися критичні нотки щодо не досить високого мовного й логічного рівня наукових текстів. А. П. Коваль звертає увагу на «псевдонаукову мовну традицію», яка розквітає пишним цвітом на сторінках окремих спеціальних журналів, наукових праць, дисертацій, дипломних робіт [120: 41]. Навівши відповідні приклади, авторка запитує: «Кому потрібне це мовне шаманство? І чи не є воно подекуди засобом прикриття убогості думки і наукової неспроможності авторів?» [120: 42]. В. С. Перебийніс, відзначивши прозорість думки як невід'ємну рису наукового стилю, зауважує: «Деякі автори вважають, що писати наукові праці слід якомога заплутаніше, по принципу “чим менше зрозуміло, тим науковіше”. Такий псевдонауковий виклад одержав назву гелертерського, він гостро засуджується вченими і дослідниками наукової літератури і не може бути взірцем чи критерієм для оцінки найзагальніших рис стилю наукового викладу» [214: 563]. І. К. Білодід гудить авторів, які вдаються до професійного жаргону, захаращують літературну мову вузькою термінологією, інколи штучною або й неправильно вжитою. Термінологічне жонглювання, вважає він, зовсім не є ознакою літературної мови [17: 13].

Несхвальні відгуки про науковий жаргон пролунали в ті часи від російських мовознавців. Ось позиція Р. О. Будагова: «Стиль окремих наших наукових творів, присвячених найрізноманітнішим галузям знання, інколи перетворюється на своєрідний науковий жаргон, що має в розпорядженні лише гранично обмежений набір синтаксичних кліше і настільки ж обмежену лексику» [24: 92]. В одній зі своїх семіотичних праць О. Ф. Лосєв був змушений спеціально попередити, що він претендує на ясність і простоту викладу, «якими наші лінгвістичні праці часто зовсім не відзначаються» [159: 93–94]. На думку Н. О. Катагощиної, до наукового жаргону призводить невміле й недоречне вживання чужоземних слів і термінів. Для мови наукових праць і особливо кандидатських дисертацій він абсолютно неприпустимий [115: 148]. Ф. П. Філін пояснював активізацію запозичень психологічними причинами. Багато авторів-науковців вважають: «Чим іноземніше й незрозуміліше, тим начебто вченіше й цивілізованіше» [319: 47]. За темнотою думки зручно ховати порожнечу змісту. Реакція читачів закономірна: «Самим лінгвістам до смерті набридли мовознавчі праці, вкрай пересичені іноземною лексикою» [319: 47].

Стильова шерехатість наукових текстів бентежила не тільки радянських мовознавців. Послухаймо думки польських колег. Серед мовних небезпек, які турбують інтелігенцію, Анна та Пйотр Вежбицькі поряд із варваризмами, штампами, мовним цинізмом називають і науковий жаргон [425: 34]. «Важко погодитися, — пише Т. Скубаланка, — з надмірним “герметизуванням” наукової мови, яке, серед іншого, полягає в застосуванні незрозумілих для пересічно освіченого поляка висловів — для науки малопотрібних і часто легко замінних польськими відповідниками» [412: 37]. Інші польські дослідники відзначають, що наукові тексти або надто ущільнені, формалізовані, стереотипні, або ж надто розтягнуті, багатослівні, рясніють заплутаними, семантично неясними реченнями. Критично мовиться також про «творення непотрібних, часто формально неправильних неологізмів, застосування силуваної метафорики, надужиття іноземними та рідковживаними термінами» [356: 409]. На думку В. Доро-

шевського, псевдонауковий стиль збільшує відстань між «утаємниченим» автором і читачем. Незрозумілість тексту викликає повагу й «підв'язує языка» злостивим критикам [365: 187–188].

Проблемам ясності й читальності польських наукових текстів присвятив спеціальну монографію Ст. Гайда. «Жаргон, — пише він, — розвивається як своєрідна реакція на науковість, ученість та офіційність. Причини його появи... — у бажанні відмежуватися, у груповій солідарності й у психологічному впливові на новачків у певній професії» [372: 50]. В іншій праці Ст. Гайда відзначає стильові впливи інших мов. Відхилення від теми, заплутаність, ясність *ad rem*, велика кількість термінів і засобів логічного зв'язку, обтяжений синтаксис — усі ці риси в польську наукову мову привніс, починаючи з ХІХ ст., теґтонський інтелектуально-комунікативний стиль. Натомість із другої половини ХХ ст. посилюється вплив саксонського (англо-американського) стилю з дещо відмінними прагматичними настановами: лінійність (послідовність) викладу, ясність *ad hominem*, діалогічність, узаємодія з читачем [370: 21].

Із розвідок західноєвропейських учених на згадку заслуговує книжка відомого французького філолога Р. Етьємбля «Науковий жаргон» [367]. Неясність, яку він вважає вадою будь-якої розвідки, впливає через надуживання термінів з давньогрецькими чи англійськими коренями. У своїй попередній резонансній книжці «Чи розмовляєте ви франгліїською?» [368], присвяченій руйнівному впливові англійської мови на французьку, Р. Етьємбль доводив, що францужко-англійський суржик псує всі реґистри культурного життя французів. Тепер він розвиває цю тезу на матеріалі наукової «франгліїської» мови, критикуючи макаронічну мову ботаніків, географів, ґрунтознавців, соціологів, фізиків. Лікарям, пише Р. Етьємбль, самим треба лікуватися від своєї грекоманії та франгліїської епідемії [367: 41]. Засилля грецьких і англо-саксонських елементів у термінології названо «тріумфом на трупі французької мови» [367: 34]. Учені зазвичай дуже вигадливі на дотепи й каламбури, але, коли треба створити серйозне слово, ця вигадливість хтозна-куди зникає, французька здається їм

мертво-стерильною [367: 44]. Тим часом до більшості англіцизмів неважко знайти питомі відповідники. Взірцем є французька математична термінологія — народнорозмовна за походженням, а тому джерельно прозора.

На теперішньому етапі українські мовознавці хоч і не вдаються до спеціальних розвідок, але вже й не обмежуються лише принагідними спостереженнями, а прагнуть уловити загальні тенденції, розкрити причини й підбити попередні підсумки. «Наукові тексти останніх 25–30 років, — пише Н. В. Зелінська, — засвідчують, по-перше, загальний низький рівень мовної культури наукових публікацій; по-друге, паразитуючий на цьому тлі так званий вербально-термінологічний снобізм — свідоме, навмисне ускладнювання стилю мови науки, за яким відчувається бажання зробити її недоступною для непосвячених, через що ускладнюються очевидні і прості речі» [98: 13]. До слабких місць мовознавчих публікацій К. М. Тищенко залічує логічну неузгодженість, мовну кострубатість, недбалі й неточні формулювання, прогалини в мовній та загальній культурі дослідника [302: 74]. Нині наукова термінологія, вважав Ю. О. Карпенко, стрімко змінюється, «іноді трансформуючи науковий текст, незалежно від його евристичної цінності, з української мови на пташину... Якби наукові праці О. Потебні подати сучасною лінгвістичною термінологією, вони від цього не збагатилися б, а неповторність свого стилю, красу задуму втратили б» [114: 11].

Помітним кроком уперед у досліджуванні стильових вад наукових текстів є недавно випущений збірник черкаських мовознавців [301]. Щоправда, предмет їхнього критичного аналізу стали не власне наукові твори, а роботи студентів (курсові, дипломні, магістерські). Утім, виявлені там вади типові й для текстів «дорослих» авторів, просто в студентських роботах вони (вади) проступають більш рельєфно.

1.4. Актуальність спеціального дослідження

Як бачимо з огляду, тему малозрозумілого наукового мовлення першою почала освоювати художня література: від XVI ст. — західноєвропейська, від XIX ст. — російська, від XX ст. — українська. У філософії, починаючи з XVII ст., теж сформувалася традиція критичного ставлення до недбалого мово- й терміновжитку. Нарешті, стурбованість невисокою мовною культурою наукових текстів засвідчують представники багатьох соціогуманітарних, природничих і технічних дисциплін. Що ж до мовознавства, то в поле його зору ця проблема потрапляє порівняно пізно — від середини XX ст.

Ті, хто писав на цю тему, найчастіше відзначають сірість, штучність, естетичне вбозтво науково-жаргонних текстів. Таке враження виникає через зловжиток термінами й запозиченнями, надмір задовгих речень, синтаксично заплутаний, незграбно-канцелярський виклад. При цьому жаргон справляє хибне враження глибокої науковості, чогось поважного й серйозного.

Огляд критичних зауваг засвідчує, що *поширеність наукового жаргону не залежить від стану мови й культури в кожен конкретну епоху, а є тотальною — і за часом, і за країнами, і за науками*. Ст. Лем устами свого героя стверджує: «Усяку науку завжди супроводить якась псевдонаука» [151: 69]. Щось подібне можна сказати й про науковий жаргон: здається, він зароджується разом із науковим стилем і є його невідступним супутником. Так це чи ні, спробуємо з'ясувати далі.

Хоч жаргон становить очевидну небезпеку для наукової комунікації й суспільного престижу науки, він і досі не ставав предметом поглибленої лінгвістичної розвідки — ні в Україні, ні за її межами. Не можна сказати, що науковий стиль погано досліджений. Проте більшість авторів вивчають його радше в термінологічному, ніж у стилістичному чи культуромовному аспектах. Про деякі вади наукових текстів ідеться, наприклад, у змістовній і новаторській монографії Н. Ф. Непийводи [194], але жаргон як такий вона не розглядала. У цій та в інших своїх працях дослідниця обґрунтувала важливу тезу про те, що

сучасні нехудожні тексти часто є штучно ускладненими і що настав час зробити їх яснішими, прозорішими, а отже, й комунікативно дієвішими [197: 488].

Загалом дотеперішні дослідження наукових текстів не мали критичного характеру. Важко позбутися думки, що раніше ця тема була в нашій стилістиці якщо не закритою, то принаймні якоюсь «несолідною» чи «нерекомендованою». Навіть сьогодні, коли мовознавці вільно обирають теми досліджень, далі констатацій проблеми справа не посувається. Науковий жаргон згадують побіжно, мимохідь, як щось таке, що цілком зрозуміле й не вимагає подальшого вивчення.

Проте якщо представники інших наук ще можуть обмежитися принагідними заувагами, то професійний обов'язок мовознавців — дослідити науковий жаргон поглиблено, системно, якомога вичерпніше. Це означає: 1) визначити його основні риси; 2) дати їм стилістичну характеристику; 3) встановити критерії розмежування наукового жаргону й нормативного наукового мовлення; 4) виявити причини появи наукового жаргону; 5) розробити рекомендації для боротьби з ним. Одне слово, описати жаргон як цілісне мовне явище, з'ясувати його стильову природу, дати йому об'єктивну оцінку.

Доконечність у такій розвідці для оздоровлення писемного наукового мовлення очевидна. Через слабку дослідженість жаргону нелегко пояснити авторам-науковцям, як його уникати. З тієї ж причини літредактори та рецензенти наукових текстів не завжди мають змогу дієво, аргументовано йому протистояти, бо треба знати, з чим саме боротися, що вважати помилками й відхиленнями, як їх слід виправляти. Потрібно розробити критерії, щоб відмежовують досконалий, нормативний науковий текст від його ремісничої підробки — тексту псевдонаукового. Боротьбі за високу якість досліджень, яка рано чи пізно розгорнеться в Україні, потрібне надійне лінгвістичне забезпечення. Не менш важливо сформувати в мовній свідомості сучасників непримиренне ставлення до жаргону — таке саме, як і до інших мовних аномалій (суржику, лихослів'я, канцеляриту, новомови тощо).

Як ми бачили, що науковий жаргон виник не сьогодні й не вчора. Починати досліджувати його треба було ще в минулому столітті. Проте не пізно й нині, адже приплив наукових публікацій стократно збільшився й проблема чимдалі загострюється. Проблема ця не якась надумана, а справді актуальна. У літературі вже нагромадилася *критична маса* зауважень, причому їхня кількість зростає й далі. Кількісні зміни нарешті мають перейти в якісні. Тим-то поява розвідки, спеціально присвяченої науковому жаргону, закономірна й очікувана. Та перш ніж перейти до безпосереднього аналізу, з'ясуємо, з яких теоретико-методологічних засад його краще проводити.

Висновки до розділу 1

1. За допомогою мови вчений сповіщає колег про результати своєї діяльності. Слово для нього — робоче знаряддя, а мовна вправність — умова високої кваліфікації. Від мовних навичок залежить успіх науковця на професійній ниві. Що вправніший і досвідченіший він у мові, то швидше, ясніше й точніше спроможний передати потрібний зміст, найрізноманітніші відтінки й переходи думки. Стильова майстерність допомагає вченому поширювати його ідеї.

2. Мова надійно забезпечує всі основні потреби логічного мислення, активізує й удосконалює розумову діяльність людини. Без опертя на граматику неможливо навчитися будувати осмислені судження й умовиводи. Синтаксичні засоби мови дають змогу утворювати нові висловлювання й тим самим синтезувати фрагменти змісту в єдине ціле, тобто породжувати новий смисл. Ось чому добре знання мови потрібне не тільки для поширення, а й для народження нових ідей.

3. Науковий стиль української мови розвивається нині дуже активно й загалом перебуває на піднесенні. Попри це стилістично недоброякісні наукові твори — все ще не рідкість. Одним ученим бракує мовних навичок, щоб викласти своє дослідження відповідно до стильових норм, інші — свідомо відстають від цих норм. Деякі тексти виявляються важкозрозумілими навіть для

фахівців (цільової аудиторії). Як правило, такі тексти написані науковим жаргоном — спотвореною формою наукового мовлення, яка надає неістотним або неновим ідеям видимість важливості й новизни.

4. Аналіз літературних джерел засвідчує, що науковий жаргон має глибоке історичне коріння. Його викривали, висміювали або пародіювали в художніх творах і публіцистичних виступах такі відомі письменники, як Ф. Рабле, Дж. Свіфт, М. В. Гоголь, І. С. Нечуй-Левицький, І. Я. Франко, Л. М. Толстой, А. П. Чехов, Дж. Джойс, Дж. Орвелл, П. А. Загребельний тощо. Їхні оцінки цінкові як зразок сприйняття наукового жаргону культурною елітою. Письменницька критика була корисною, бо допомагала вченим шліфувати власне мовлення, а лінгвістам підказувала критерії для внормування наукового стилю.

5. Ясність і точність наукового мовлення привертала увагу й цілого ряду філософів. Науковий жаргон та інші зловживання мовою згадували й аналізували Дж. Локк, К. А. Гельвецій, А. Шопенгауер, К. Маркс, О. І. Герцен та інші мислителі. Заскладні й малозрозумілі трактати створили філософії незаслужену репутацію нудної й «заумної» науки. Реакцією на важкість філософських текстів стала поява в середині ХХ ст. лінгвістичної філософії, представники якої закликали до критики та прояснення мови.

6. Те, що проблема незграбного, штучно ускладненого мовлення лишається актуальною, засвідчують гострокритичні оцінки вчених різних спеціальностей (соціогуманітарних, природничих, технічних). Їхня критика стосується не тільки загального стану наукового мововжитку, а й конкретних, часом досить відомих учених, які наважуються виносити на суд колег праці, написані громіздким, недоладним, темним стилем.

7. У поле зору українських мовознавців науковий жаргон потрапив порівняно пізно — на межі 1920–1930-х років. Відтоді кількість критичних відгуків чимдалі зростала. Стильова шерехатість наукових текстів непокоїла й багатьох зарубіжних мовознавців (польських, російських, французьких). Характерними рисами псевдонаукового стилю вони називали зловживання термінами й запо-

зиченнями, надмір задовгих речень, синтаксично заплутаний, канцелярський виклад, що покликаний створити оманливе враження чогось важливого й серйозного.

8. Огляд джерел засвідчує, що поширеність наукового жаргону є тотальною — і за часом, і за країнами, і за науками. Попри це він і досі не став предметом спеціальних лінгвістичних розвідок. Далі критичних відгуків справа не посувається, хоч самі по собі ці відгуки — красномовний симптом негараздів. Проблема потребує поглибленого теоретичного дослідження, що представило б науковий жаргон як цілісне мовне явище, виявило б його стильову природу та причини, дало б йому об'єктивну оцінку.

Основні наукові результати розділу опубліковано в працях [254; 256; 257; 258; 267; 278].

РОЗДІЛ 2

НАУКОВИЙ СТИЛЬ

ЯК ОБ'ЄКТ НОРМАТИВНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

2.1. Нормативний підхід у мовознавстві

Одну з важливих засад методології науки тривалий час убачали в тому, щоб незворушно фіксувати факти, утримуючись від оцінок, похвали або критики. Здавалося, в науковому знанні немає ціннісного компонента, воно є чистим описом. Отож і в мові не повинно бути «хорошого» й «поганого» — усі явища мають об'єктивні причини, які вченому слід неупереджено розкрити.

Утім, не можна не відзначити, що за останні десятиліття в методології науки набула ваги категорія цінності. «Знання, — твердить О. А. Івін, — не зводиться лише до істини, воно обіймає також цінності. Без них немає ні гуманітарної, ні природничої науки» [101: 31]. Недавні наукознавчі розвідки показали, що цінності містить будь-яка теорія, тож вимога неопозитивістів цілковито усунути їх з науки безпідставна. Причому це стосується не лише наук, які вивчають свій предмет із нормативного погляду (етика, естетика, мистецтвознавство, медицина), а й практики наукового пізнання загалом. Вона, як і кожна діяльність, немислима без тих чи інших цінностей [101: 32].

Ось чому нині поряд із традиційними рівнями пізнання — онтологічним і гносеологічним — виокремлюють іще й аксіологічний (ціннісний) рівень [75]. Ці три рівні відносно незалежні, їх неможливо звести (редувати) один до одного. Мета опису (онтологічний рівень) — зробити так, щоб слова відповідали станові справ. Натомість мета оцінки (аксіологічний рівень) — зробити так, щоб стан справ відповідав словам. Отже, опис і оцінка належать до двох різних пізнавальних сфер. На це, зокрема, звертає увагу «принцип Г'юма»: за допомогою тієї самої логіки неможливо перейти від тверджень зі зв'язкою «є» до тверджень зі зв'язкою «повинен». Неможлива і зворотна дія — перехід від оцінок і норм до описових висловів [10: 95–100; 102: 95–100]. Цей методологі-

чний принцип названо ім'ям Д. Г'юма, бо він першим указав на помилку етики, яка вважає, що з опису того, що є, можна робити висновки про те, що має бути. Стосовно нашої науки принцип Г'юма, вочевидь, означає, що при нормуванні мови на кількісний критерій зважати можна, але він не повинен бути визначальним і тим більше — єдиним критерієм.

З огляду на розрізнення трьох рівнів пізнання науковий метод допускає три відповідні способи обґрунтування. Поряд з онтологічною (підтвердження фактами, досвідом) і теоретичною (підтвердження дедукцією, індукцією, методологічними міркуваннями) формами аргументації існує й так звана контекстуальна аргументація — посилення на традицію, цінності, визнані авторитети, естетичний смак, здоровий глузд тощо. Хоч така аргументація не є абсолютно переконливим, «залізним» засобом доведення, вона дієва в колі однодумців — тих, хто поділяє спільні цінності, сповідує ту саму віру, шанує тих самих авторитетів. Попри певну суб'єктивність, без контекстуальної аргументації не можуть обійтись ані нормативні, ані гуманітарні науки [104: 402–410].

Норми стосуються всього, що пов'язане з життям людини та суспільства. Так, у мовній нормі суспільний характер виявляється ще сильніше, ніж суспільний характер мови взагалі [218: 9]. Мовна норма, як і будь-яка норма, виникає внаслідок оцінки, отже, є явищем *аксіологічним*. Вона виражає ціннісне ставлення суспільства до мовних явищ. Те, що суспільство цінує в мові, що здається йому корисним і доречним, воно вноrmовує, а те, що вважає недоцільним і неправильним, — лишає за межами норми. Історія нашої науки засвідчує: нормативний підхід відігравав істотну роль чи не в кожній мовознавчій школі (дарма що дослідники мови не завжди чітко його усвідомлювали).

Л. В. Струганець має рацію: культура мови — наука аксіологічна [297: 37]. Те саме слушне й щодо стилістики. Адже що вона досліджує? Не так мовні засоби, як принципи їх добору й поєднання. Добирають і поєднують мовні засоби не інакше як на основі певних оцінних критеріїв. А якщо згадати, що норма — центральне поняття літературної мови, то всі мовознавчі дисципліни, які її

(літературну мову) досліджують, теж до певної міри можна вважати аксіологічними.

Неприйняття мовної норми (антинормалізаторство, нормоскептицизм) загалом властиве низькому рівневі мовної свідомості, носій якого мову не шанує й не цінує [252: 27–29]. Спрощено-релятивістське ставлення до норми не чуже й декому з лінгвістів. Термін «нормативний» інколи вживають зневажливо. Структураліст Л. Блумфілд, наприклад, заявляв, що питання нормативності не є основними для мовознавства, не належать до «справді наукового вивчення мови» і що люди, які обговорюють ці питання, попросту марнують сили [18: 36]. Л. Єльмслев пішов іще далі: для нього мовна норма — фікція, сурогат, штучна абстракція. Нею, мовляв, замінюють факти узусу, а це призводить до непотрібних ускладнень; із лінгвістики норму можна вилучити [80: 173]. «Описувачі» вважають, що норма має ґрунтуватися виключно на узусі, а мовознавець — лише спостерігач, споглядальник. Його діло — збирати мовні факти й описувати їх у нейтральний, безоцінний спосіб.

Утім, наївно думати, буцімто нормативність можна усунути з мовознавства [396: 463]. Норма літературної мови, писав Б. Гавранек, на відміну від норми народної мови, виникає й усталюється не без допомоги лінгвіста. Він «ніколи безпосередньо не втручається в розвиток народної мови, бо народна мова для нього є лише предметом пізнання, але він може втручатися, втручався й далі втручається в розвиток мови літературної» [43: 340–341].

Норма незнищенна, особливо в мовленні. Кожен, хто хоче розмовляти й писати правильно, красиво, ефективно, звіряється з літературними нормами. Порад щодо граматики, слововжитку, хорошого стилю пересічні мовці потребуватимуть завжди. Бо в сучасному суспільстві комунікація невнормованою мовою заледве можлива. Навіть самі антинормалізатори, заперечуючи мовні норми, послуговуються при цьому об'єктом свого заперечення.

Мета нормотворчої діяльності — розробляти й пропагувати правила літературного мовлення. Визнаючи цю діяльність безперечно важливою, ми, од-

нак, не схильні виокремлювати її в якусь окрему галузь, називаючи «прескриптивною лінгвістикою» (термін неправомірний і надто гучний, як і «комунікативна лінгвістика»). Точніше говорити про нормативний напрям, підхід, вимір, аспект у мовознавстві.

Описовий і нормативний підходи до мови не відкидають, а доповнюють один одного. Підстав різко протиставляти їх або вивищувати один за рахунок другого немає. Той, хто принципово не дає мовним явищам оцінок (там, де вони потрібні), напевно, боїться відповідальності. Разом із тим кожен мовознавець має право обирати: чи просто описувати узус, фіксуючи закономірності й тенденції (мова як вона є), чи, крім цього, ще й розробляти рекомендації з метою цей узус покращити (якою мова має бути). Дисертант не є об'єктивістом і стоїть на другій позиції. Інакше зникнуть сенс і практична корисність дисертації. Прислухаймося до слів К. Ажежа: «Мови — не приватна власність лінгвіста. Однак він не лише має право, а й повинен висловлювати свою думку щодо їхньої долі, й ніхто не може заборонити йому іноді навіть втручатися в неї» [4: 193].

Не забуваймо, що завдання науки — не тільки описувати й пояснювати світ, а й впливати на нього: змінювати, перетворювати, вдосконалювати з огляду на потреби людей, а також задля самого об'єкта дослідження. Саме в цьому наука знаходить своє раціональне обґрунтування й призначення. Саме тому їй необхідні соціальна активність і соціальна відповідальність. Вона має вловлювати поточні тенденції, прогнозувати майбутні зміни й з урахуванням їх коригувати діяльність людини. Соціогуманітарні науки тільки тоді виправдають покладені на них сподівання, коли випереджатимуть суспільну практику й визначатимуть напрями її перетворень, коли стануть каталізатором духовного поступу людства.

Чи виконає наука про мову свою суспільну роль, якщо лишатиметься суто описовою? Безперечно, ні. Це все одно, якби правознавці просто описували правові відносини, уникаючи законотворення, а медики просто описували хво-

роби, не лікуючи їх. Описовість — синонім споглядальності. Ось чому настанова, що відводить лінгвістові роль тільки збирача фактів, наскрізь помилкова. Вона применшує і роль мови, і роль науки про мову.

Нормативно-оцінний підхід до мовних явищ виправданий ще з однієї причини. На розвиток мови впливають її внутрішні закони й закономірності, але більшою мірою — люди, які нею розмовляють і пишуть. Чи можуть лінгвісти обминути увагою ті процеси, які відбуваються в українській мові? Надто ті, що загрожують її цілісності, стабільності, функціональній повноті? Відповідь очевидна. Тож маємо прийняти мову не просто як об'єкт дослідження, а і як суспільну цінність, про яку треба дбати, оберігаючи, наскільки можливо, від шкідливих впливів і деструктивних явищ. Лінгвіст повинен бути оборонцем мови, як біолог та еколог є захисниками природи.

Звісно, оцінюючи мовні факти, є ризик удатися до іншої крайності — суб'єктивізму, однобічності, сліпої упередженості. Щоб уникнути цього, треба чітко визначити критерії оцінювання. Тут ми знову повертаємося до поняття цінності. Яку цінність варто поставити на перше місце при нормуванні мови? Напевно, це потреби мовного колективу та інтереси мови: цінним, а отже, вартим унормування, є все, що сприяє дієвій комунікації, розширює функції мови й водночас підтримує цілісність, гармонійність мовної системи, забезпечує наступність у її розвитку, якнайбільше розкриває її творчі можливості.

Виняткова роль у цій справі належить лінгвістиці. Пересічні мовці, користуючись словниками, мовними підручниками та посібниками, поліпшують власне мовлення, виробляють мовний смак і чуття слова. Отже, лінгвістика не тільки вивчає мову, а до певної міри створює її, шліфує, вдосконалює. Особливо це стосується практичної стилістики та культури мови, які відстежують живомовні процеси, фіксують і виправляють помилки, пропонують відповідні рекомендації. Важливе завдання цих галузей — обґрунтувати, чому той чи той мовний елемент не відповідає літературній нормі й чому його варто замінити іншим.

Нормалізаторство неможливе без попереднього етапу — мовної критики, яка оперативно реагує на зміни, що відбуваються в мові. Її значення ми недооцінюємо, хоч іще на початку минулого століття І. Г. Верхратський попереджав: «Зовсім полишити критику языка значило б тільки, що обречи язык на смерть. Всякий поступ в язиці був би неможливий» [32: 2].

У культурному житті критика не є чимось незвичайним. Усі види мистецтва мають свої види критики. Нові художні твори аналізує літературна критика, нові вистави — театральна критика, нові фільми — кінокритика, телепередачі — телекритика тощо. Мистецька критика допомагає академічній науці (літературознавству, мистецтвознавству) тримати руку на пульсі поточних тенденцій, надає їй свіжий матеріал для теоретичних узагальнень.

Мовна критика — частина культуромовної діяльності. Вона аналізує конкретні тексти з погляду того, наскільки правильно їх написано, чи дотримано стилевих норм, як ефективно ці тексти можуть вплинути (чи вже вплинули) на читача. Фіксуючи й виправляючи типові помилки, мовна критика проводить своєрідну гігієну публічного літературного мовлення. Цікаво, що пропаганда мовних норм на контрасті з помилками часом буває дієвіша, ніж пропаганда засобами звичайних підручників і словників. Мовна критика, таким чином, підвищує рівень масової грамотності, прищеплює смак до слова, формує уявлення про якісне, стилістично довершене мовлення.

Чи не першими мовну критику як наукове поняття узадали члени Празького лінгвістичного гуртка [43: 363]. Але і в Україні вона має давні традиції: книжки в цьому жанрі видавали як мовознавці (М. Д. Гладкий, А. П. Коваль, Є. Д. Чак, О. Д. Пономарів, С. Й. Караванський, Р. П. Зорівчак), так і письменники (І. С. Нечуй-Левицький, К. О. Гордієнко, Б. Д. Антоненко-Давидович, Б. П. Рогоза, П. К. Федотюк). Предмет їхньої оцінки — переважно мова художньої літератури та ЗМІ. Мовлення політиків доскіпливо аналізують у пресі та в мережі, блискавично реагуючи на їхні помилки й обмовки. Мовлення ж у сфері науки предметом критики стає нечасто (обговорюють здебільшого про-

блеми терміновжитку). З окремих видань можна назвати хіба що давню працю агронома О. Синявського [284], в якій систематизовано мовні огріхи в публікаціях із природничих та сільськогосподарських наук, і вже згадувані монографію Н. Ф. Непийводи та збірник «Типологія помилок у наукових текстах».

Вістря мовної критики в нас традиційно скеровують проти порушення літературних норм, спричинених асимілятивним впливом російської мови. Це слушно й потрібно, однак правильність — не єдиний параметр, який має бути оцінений. Г. О. Винокур писав, що критика оцінює мовні засоби «з погляду їхньої придатності точно виражати різні відтінки думки» [37: 83–84]. Це теж слушно, але чому до уваги береться тільки точність? Хіба інші комунікативні якості (ясність, стислість, виразність, чистота тощо) не підлягають критичній оцінці?

Мовна критика зазвичай поєднує науковий і публіцистичний підходи, а тому нерідко емоційно насажена, заряджена духом полеміки. Об'єктивною вона лишатиметься за умови, якщо критик озброєний лінгвістичними знаннями та методами стилістичного аналізу, якщо не підмінятиме досвід усього мовного колективу своїм вузькоглядним досвідом. Якщо ж для критика єдиний критерій — власні смаки та примхи, він ризикує потрапити в полон суб'єктивізму. І хоч цілком усунути з мовної критики суб'єктивне ледве чи вдасться, це не звільняє критика від вимоги бути професіоналом: спиратися на фахові знання й розвинутий мовно-естетичний смак, обґрунтовувати свої судження й оцінки.

Мовну критику наукових текстів можна розглядати і як частину наукової критики. Ця остання побутує у жанрах рецензій, аналітичних статей, дискусій і має на меті виявляти помилкові погляди, слабкі гіпотези та концепції, інші перешкоди на шляху пізнання. У науці не повинно бути зон, закритих для критики, адже вона (критика) активізує науковий потенціал, допомагає підтримувати високий теоретичний щабель і результативність досліджень. Без неї не працює як слід і система присудження наукових ступенів [177: 22]. Урахуван-

ня в науковій критиці мовного виміру дає змогу оцінити рецензовану працю більш цілісно й системно. Мовна критика тут має ґрунтуватися не на якихось формальних ознаках, а на визначенні того, наскільки успішно й ефективно мова розвідки повідомляє нові знання.

Третій розділ дисертації виконано саме в такому ключі. Його мета — знайти й критично проаналізувати ті стильові помилки та вади (за Л. В. Щербою, «негативний мовний матеріал»), які становлять ядро наукового жаргону. Іншим завданням було довести його шкідливість — і для читачів, і для наукової мови, і для розвитку науки загалом.

Проте мовний критик не повинен бути «колекціонером помилок». Мало розкритикувати стилістично недолугі тексти — треба протиставити їм тексти виразні, яскраві, доброякісні, привабливі для читача. Знаходити й пропагувати взірці навіть корисніше, ніж полювати на обмовки й описки. Погодьмося, об'єктивна критика, справді науковий підхід мають виявляти в мовленні не лише вади, а й достоїнства.

У четвертому розділі дисертації на основі аналізу наукових текстів, а також спираючись на праці інших мовознавців, ми спробували обґрунтувати окремі норми наукового стилю та поглибити уявлення про комунікативні якості наукового тексту. У цій частині описано й деякі механізми сприйняття, врахувавши які автор зможе дієвіше впливати на читачів, керувати їхньою увагою та мисленням. Ми намагалися надати викладові практичної спрямованості, щоб кожен учений міг дізнатися, як зробити своє писемне мовлення гнучкішим і багатшим, а тексти — більш дієвими й читабельними.

Науковий стиль, на відміну від, скажімо, усно-розмовного, більш керований, легше піддається свідомому впливові. Через це важливе завдання практичної стилістики — сприяти закріпленню стильових норм української наукової мови серед учених. Їхнє мовлення має бути не тільки граматично правильним, а й багатим на засоби виразності, досконалим за формою та змістом.

2.2. Стильові норми й комунікативні якості в науковому тексті

Теоретичне знання про мову, як відомо, зародилося в Стародавній Індії із суто практичної потреби — водноманітити й уберегти від спотворень мову священних текстів. Отже, нормувальна діяльність у лінгвістиці має багатовікову традицію. Сьогодні норми охоплюють практично всю мовну систему, проте різні її рівні й аспекти ставали об'єктами внормування в різний час. Найраніше — правопис і граматики, дещо пізніше — вимова, лексика, словотвір. Стильовий же рівень почали внормовувати найпізніше, фактично тільки в другій половині XX ст.

Чи означає це, що стильова норма другорядна? І взагалі: чи є підстави застосовувати поняття норми щодо стилю? Якщо так, то на основі чого її визначають? Спробуємо розібратися.

Доконечність норми впливає із самої суті мови як суспільного явища. Усі ми — носії ідіолектів, у кожного — свої мовні особливості. Щоб успішно porozумітися в суспільстві, нам доводиться взаємодіювати своє мовлення від певних правил. Завдяки цьому ми знаходимо спільну мову з іншими людьми (не так у переносному, як у прямому сенсі). Мовні норми протистоять суб'єктивному волюнтаризмові в актах спілкування [280: 269] і регулюють мовлення так само, як юридично-правові закони регулюють громадське життя.

Норма закріплює в ужитку певний мовний елемент як правильний, доречний, зразковий, загальноживаний. Три важливі риси мовної норми — вибірковість, оцінність і обов'язковість. Хоч мовна система здатна надати безліч виражальних можливостей, реально ми використовуємо меншу їх частину — саме завдяки літературній нормі, що обмежує це «безбережне море». Мовний колектив *відбирає* і внормовує лише ті форми, які на поточний момент його найбільше задовольняють. Добираючи мовні засоби, колектив завжди *оцінює* їх як правильні або неправильні, доречні або недоречні, гарні або негарні. Позитивно оцінений мовний елемент кодифікується в нормативних словниках,

граматиках і стає *обов'язковим* для носіїв літературної мови. Суспільство різними способами заохочує мовців неухильно дотримувати норм.

Неважко переконатися, що між поняттями норми й стилю маємо певну подібність, адже стиль теж передбачає відбір мовних засобів, оцінку й певну обов'язковість їх у вжитку.

Стильові норми перебувають в одному ряді з іншими мовними нормами: фонетичними, лексичними, граматичними, правописними. Але якщо ці норми загальнолітературні, єдині для всіх без винятку стилів (не можна в діловому стилі відмінювати те саме слово за одним зразком, а в науковому — за іншим), то стильові норми — функціонально-мовленнєві, варіюються залежно від сфери мовлення. Наприклад, те, що прийнятне в розмовному стилі, не пасує книжному, і навпаки.

В основі стильової норми саме й лежить прийнятність, доцільність, доречність уживання. Це прямо впливає з природи стилю як мовного явища, адже стиль — це не так мовні засоби, як принципи відбору й поєднання їх. Стильова правильність «полягає, з одного боку, в розподіленні мовних одиниць за текстами відповідно до їхнього стильового забарвлення, і з другого — у використанні в тексті лише тих стилістично позначених одиниць, які органічні для певного типу тексту» [36: 499].

Отже, стильові норми регулюють уживання мовних одиниць, які для певної сфери мовлення природні й доцільні. Вони забезпечують єдність і витриманість викладу, однорідність мовлення, перешкоджають змішуванню стилів. Хоч навмисне зіштовхування стилістично різнорідних елементів норми теж допускають (як художній прийом у публіцистиці, художній літературі). Іноді чужостильові вкраплення бувають доречними й у науковому тексті.

Стильові норми допомагають авторові знайти найкращі, найдосконаліші засоби для передачі потрібного змісту. Твір, написаний за всіма канонами стилю, набуває ознак взірцевості, обробленості, зрозумілості, наближається до

риторичного ідеалу. Вільне володіння стильовими нормами — вершина мовної культури.

Поняття стильової норми визначають по-різному: 1) як норму, що зумовлює прикріпленість того чи іншого засобу мовлення до певної сфери мовленнєвої діяльності [125: 32]; 2) як норму, що «визначає побудову висловлювання (тексту) в окремих функціонально-комунікативних сферах» [79: 146]; 3) як сукупність узвичаєних реалізацій стилістичних можливостей мови [308: 433]; 4) як норму, що «регулює використання мовних одиниць, які мають функціонально-стильове забарвлення або позначені додатковим експресивно-емоційним змістом відповідно до стилістичної системи літературної мови» [84: 176]. Ці визначення загалом непогані, хоч їх складно назвати цілком досконалими. Перше — надто вузьке (стильові норми регулюють і вживання нейтральних засобів, не закріплених за певним стилем), друге — не досить точне (побудову тексту визначають не тільки стильові норми), третє — надто загальне, малоспецифічне, четверте — надто розлоге.

Визначення «Стилістична норма — усталена й суспільно усвідомлювана функція (функції) мовної одиниці» [77: 38] видається помилковим, адже функції мовних одиниць не зводяться лише до їхніх стильових характеристик. Невдалою є й така дефініція: «Стилістичні норми мови — це кодифіковані сукупності (ряди) мовних засобів, які характеризуються певною частотністю щодо різних стилів і мають потенційне стилістичне значення, відповідне функціональному стилю» [176: 174] — тут стильову норму помилково ототожнено з мовними засобами.

Визначення стильових норм як «доцільності використання мовно-виражальних засобів у конкретному лексичному оточенні, відповідній ситуації спілкування» [139: 8], певно, є найкращим: тут це поняття резонно поставлене в залежність від поняття стилю. Справді, якщо мовний стиль — це сукупність засобів, відбір яких зумовлений змістом, метою та сферою мовлення, то *стильова норма — це правило, яке визначає доцільність використання мовних за-*

собів залежно від стилю мовлення. Якщо інші норми закріплюють конкретну мовну одиницю (звук, слово, наголошення, афікс, синтаксичний зворот тощо) в загальномовному вжитку, то в основі стильової норми лежать засади добору мовних одиниць у певній ситуації спілкування.

Жодна літературна мова не може виконувати як слід свої функції, не будучи належно внормованою на всіх своїх рівнях. Разом із тим жорстка «занормалізованість» — справа безнадійна й непотрібна. Мова повсякчас розвивається, цілковито усунути з неї варіанти й винятки навряд чи можливо. Відхилення від норм не завжди викликані помилковим мововжитком: нерідко вони засвідчують появу досконаліших виражальних засобів або дію тенденції до багатоманіття мовних форм.

Різні рівні й аспекти мови допускають різний ступінь варіативності. Найменший він у правописі й графіці, найбільший — у стильовій підсистемі. Порівняно з нормами інших рівнів стильові норми найменш категоричні й найбільш ліберальні. І це зрозуміло, інакше вони звужували б можливість вибору мовних засобів відповідно до змісту й комунікативної мети. Стильові норми ситуативно зумовлені, залежать від тональності, умов спілкування, вимог жанру й навіть од відчуття самої норми, яке в різних мовців буває то слабшим, то сильнішим. На думку Л. В. Щерби, «більшість ефектів літературного мовлення засновані на тонкій грі стилями», і це при тому, що стильова структура — найбільш делікатний і вразливий елемент мови [342: 138]. Важить і місце, що його текст займає на «стильовій мапі»: якщо він тяжіє до центру функціонального стилю, норми більш строгі й визначені, якщо до периферії — вільніші й варіативніші [308: 434–435].

Книжні стилі різняться за ступенем варіювання норм. У художньому допускається якнайширше розмаїття — починаючи від конкретного слововжитку й закінчуючи способами побудови текстів. Норми ж офіційно-ділового стилю виявляють жорстку стандартизованість, безваріантність, а відповідні тексти — максимальну наближеність до стильового інваріанта. Науковий стиль посідає

на цій шкалі серединне місце. Причому в одних своїх жанрах він схиляється в бік меншої варіативності (патент, тези, довідник, автореферат дисертації), а в інших — більшої варіативності (науково-популярна література, наукова публіцистика).

Обґрунтування й кодифікація стильових норм — одне з основних завдань лінгвостилістики. Вони існують об'єктивно: ними керується мовлення, яке вважають взірцевим. Але в такому вигляді норми лишаються неявними, приступними хіба що для мовного чуття. Кодифікація не тільки оприявнює їх, а й надає їм статусу мовного закону, «керівництва до дії». Як пише Л. В. Струганець, кодифікація дозволяє замінити інтуїтивні уявлення про норму знанням норми, допомагає знайти правильне вирішення у складних чи сумнівних випадках, сприяє єдності й стабільності літературної мови на всій території її поширення [297: 29].

Якщо інші мовні норми кодифікуються в словниках і граматиках, то стильові норми закріплюються в лінгвістичних описах функціональних стилів. З огляду на «ліберальність» стильових норм, кодифікація їх не така чітка й однозначна, як, скажімо, кодифікація граматичних норм. Та це не означає, що стильових норм не треба дотримувати і що наука про мову не повинна їх вивчати й застосовувати, оцінюючи конкретне мовлення.

Джерелами стильових норм слугують передусім практика взірцевого мововжитку в кожному з функціональних стилів і властивий майстрам слова мовний смак, утілений у конкретних текстах. Проте нормалізатор потребує не лише «позитивного», а й «негативного» мовного матеріалу. Як і в інших аксіологічних науках (етика, естетика, медицина), *у стилістиці визначати норму або уточнювати її межі допомагає аналіз відхилень*. Для нашого дослідження ця теза — основоположна. Саме тому аналізу зразкових наукових текстів (четвертий розділ) передуватиме розбір текстів стилістично дефектних, комунікативно неповноцінних (третій розділ).

Нормування літературної мови може тривати як стихійно, так і шляхом свідомого втручання авторитетних нормалізаторів. У першому випадку абсолютизують спонтанний моворозвиток, за якого нормалізатор просто відстежує й фіксує усталений узус. У другому — мовні факти вноrmовують з огляду на певну концепцію [90: 221–222, 238–239]. Як уже йшлося, нам ближчий другий підхід, що відводить нормалізаторові та науці про мову активнішу роль.

Концепція нашого дослідження має визначити ключовий критерій досконалого наукового викладу. З нього випливатиме й критерій нормування — які стильові засоби підлягають нормалізації, а які ні. Очевидно, що нормативним для певного стилю слід уважати все те, що допомагає найкраще, найповніше й найефективніше виконувати його суспільні функції. Основна функція наукового стилю — повідомляти результати досліджень, передавати нове наукове знання. Отже, *засоби наукового стилю мають давати змогу авторові точно та переконливо передавати здобуте знання, а читачеві — швидко орієнтуватися в тексті, глибоко засвоювати й осмислювати його зміст.*

Досконалий науковий текст має підтримувати увагу читача, справляти на нього інтелектуальний вплив, викликати живий інтерес, залишати яскраві враження, переконувати в слушності висловлених міркувань і висновків. Виклад має вирізняти головне, підкреслювати характерне, загострювати потрібний ракурс явища. Одне слово, науковий твір повинен бути *виразним*. Що виразніше мовлення, то більше воно впливає на адресата. Не випадково О. Д. Пономарів визначив стилістику як науку про засоби мовленнєвої виразності [222: 3]. Якщо в художньому та публіцистичному текстах виразність зазвичай створюють новими, незвичними, несподіваними елементами, відхиленнями від норми, то виразність наукового тексту — якраз навпаки, в дотриманні стильових та інших мовних норм (хоч нестандартні мовні засоби тут теж припустимі).

Стильові норми, попри видиму стабільність, не лишаються незмінними. Змінюється літературна мова — змінюються і її норми. Те, що колись не було нормою, може стати нею, а окремі нормативні явища з плином часу можуть

утратити свій обов'язковий характер. Теперішній науковий стиль, наприклад, засвідчує певну лібералізацію мовних норм. Її можна оцінювати по-різному. З одного боку, деякі традиційні риси наукового стилю (підкреслена книжність, знеособленість, номінативність) сьогодні вже не зовсім відповідають нашим уподобанням і тенденціям моворозвитку. Мабуть, з огляду на це Н. Ф. Непийвода вважала, що «там, де специфічні стильові норми можна наблизити до загальномовних (тобто до норм інших стилів), їх треба до них наблизити» [195: 34]. З іншого боку, характерними ознаками наукового тексту часом вважають риси, які, по суті, є стильовими вадами (неясність, затермінологізованість, надмірна довжина речень). Насправді ж норми стилю покликані допомогти авторам уникати таких вад, а рецензентам і редакторам — боронити науку від дилетантів, халтурників, псевдовчених.

Стильові норми диктують вимоги до автора. Кожен пише на свій лад, але спирається при цьому на літературну мову, що належить усій мовній спільноті й має стійкий набір норм, відступати від яких не бажано. Ніхто не вільний від дисципліни літературної мови. Вправне застосування стильових норм — свого роду паспорт грамотності. І хоч ці норми дещо притлумлюють прояви авторової індивідуальності, все ж їхня користь (і для автора, і для читачів) безперечна.

Явище норми неминуче передбачає відхилення від неї — стильові помилки. Якщо природа інших мовних помилок (орфоепічних, граматичних тощо) більш-менш очевидна, то щодо стильових помилок такої ясності немає. Часом до них відносять помилки, які є радше логічними (порушено правила мислення) або фактичними (через незнання). Сам термін *стильова помилка* не завжди входить до реєстру лінгвістичних довідників, хоч відомості про інші мовні помилки там є. Не розглядають стильових помилок і в курсах стилістики. Бібліографія публікацій з української стилістики [313] згадує лише одну дотичну статтю. Отже, поняття стильової помилки ще не усталене. Почасти це можна пояснити порівняно пізнім становленням стилістики як окремої галузі.

Будемо виходити з того, що *стильова помилка* — це порушення *стильової норми*. Якщо стильова норма полягає в доцільному вживанні мовних одиниць, то стильова помилка, навпаки, виявляється в уживанні не виправданому, невідповідному до вимог стилю та мети тексту. Таке розуміння стильової помилки близьке до визначень, що їх запропонували С. Н. Цейтлін (порушення принципу комунікативно-стилістичної доцільності, яке полягає у використанні мовного засобу, недоречного в певних умовах [331: 13]) і А. Марковський (невідповідний добір мовних засобів у певному висловленні, непристосованість їх до характеру й функції цього висловлення) [385: 59].

Існують і інші дефініції стильової помилки, як-от: «відхилення у вираженні правильної думки, спричинені її неправильним мовним оформленням» [298: 12] або «уживання в тексті мовних одиниць, які мають стильове забарвлення, що не відповідає стильовому забарвленню певного висловлювання або тексту в цілому» [14: 579]. Обидва визначення містять раціональне зерно, але є менш удалими. Перше надто загальне, бо поширюється не тільки на стильові, а й, скажімо, на граматичні помилки. Друге надто вузьке, адже зводить природу стильової помилки (і відповідно стильової норми) лише до стильових відтінків.

Стильові помилки порушують єдність викладу, вносять у нього стильову різноплановість, а у великій кількості — стильовий різнобій. У результаті виникають перешкоди для швидкого, точного й однозначного розуміння змісту. Причому вони не зникають, навіть якщо не порушено лексичних чи граматичних норм. Такий текст утрачає переконливість і виразність, не справляє належного впливу, його дієвість зводиться нанівець. Віддалений наслідок стильових помилок — збіднення виражальних можливостей усієї літературної мови.

Серед інших помилок стильові посідають особливе місце, бо не співвідносяться з певним ярусом мовної системи й можуть виявлятися на різних її рівнях (лексика, фразеологія, словотвір, граматики, текст загалом). Неправильне вживання слів або синтаксичних зворотів — помилки власне лексичні й грама-

тичні. Лексична помилка може бути водночас і стильовою, якщо порушує вимогу доречності. Власне стильові помилки призводять до небажаної двозначності, хоч синтаксичних помилок у реченні може й не бути.

Сталої класифікації стильових помилок поки що немає. Не претендуючи на вичерпність, перелічимо ті, що найчастіше трапляються в наукових текстах: 1) багатослів'я (зокрема, тавтологія і плеоназм); 2) зловживання мовними штампами, запозиченнями, канцеляризмами; 3) створення термінів для вже названих понять; 4) засилля віддієслівних іменників; 5) надмір пасивних зворотів; 6) хибний порядок слів у реченні; 7) одноманітна побудова речень; 8) уживання задовгих речень; 9) хибний порядок речень і абзаців у тексті; 10) змішування мовних стилів.

Ще одна категорія стилістики — *комунікативні якості мовлення*. Їх дотримання в конкретних текстах, особливо належних до книжних стилів, не лише бажане, а й обов'язкове. Через це комунікативні якості теж мають стати об'єктом нормування. Проте є тут одна складність. Редакторів, що виявив конкретну помилку, зазвичай неважко переконати автора усунути її, бо завжди можна послатися на авторитетні джерела (правопис, словник, граматику). Та часто буває так, що твір написано наче й грамотно, кожне окремо взяте речення стоїть на місці, а мовний смак підказує, що в цілому текст виходить сірим, неживим, одноликим, що читати його тяжко, що він потребує шліфування або й переробки. Ідеться про двозначності, неясності, неточності, довготи, монотонний виклад, логічні суперечності (наприклад, підсумкова теза не впливає з попереднього викладу або суперечить наступним тезам) тощо.

В усіх таких випадках довести авторів доконечність правок важче, бо ми й досі не маємо авторитетного, кодифікованого опису комунікативних якостей мовлення, а курси зі стилістики та культури мови не завжди закликають авторів додержувати їх. Чому так склалося? Довгий час ці якості сприймалися як щось суб'єктивно-смакове, ефемерно-невловиме, а їхні назви взагалі не вважа-

лися термінологічними. Утім, якщо якісь параметри мовлення точно виміряти чи облічити складно, це ще не означає, що вони ненаукові.

Функція комунікативних якостей полягає в тому, що вони забезпечують досконалість мовлення (його змісту й форми). Мета писемної комунікації — «повнота взаєморозуміння та точність потрапляння авторських задумів у “мішень” читацьких можливостей і зацікавлень» [96: 21]. Отже, мовлення є комунікативно досконалим, якщо між задумом автора й читацьким сприйняттям виникає відповідність. Цілковитий збіг тут навряд чи можливий (це радше недосяжний ідеал). Повне й адекватне сприйняття залежить не тільки від зусиль автора, а й від зусиль читача, який повинен уважно вчитуватися в текст, намагаючись його зрозуміти. І все ж провідна роль тут належить авторові. Якщо автор свідомо дбає про комунікативну досконалість, йому легше знайти найкращу мовну форму для своїх думок і забезпечити адекватне сприйняття написаного.

У нашому мовознавстві досить удача спроба систематизувати комунікативні якості мовлення належить Л. В. Струганець (17 якостей) [297: 40–42]. Візьмемо її перелік за основу, доповнивши ще кількома якістьми, а також уточнивши деякі тлумачення: 1) *багатство* — використання якнайширших мовних засобів (лексичних, граматичних, інтонаційних); 2) *виразність* — здатність мовлення привертати увагу, викликати цікавість, справляти глибоке враження й добре запам'ятовуватися; 3) *дієвість (переконливість)* — здатність мовлення змінювати погляди, настрої, поведінку адресата; 4) *доречність* — відповідність мовлення меті, умовам і ситуації спілкування; 5) *достатність (повнота)* — належна розгорнутість і логічна завершеність змісту; 6) *дохідливість (простота)* — зрозумілість мовлення аудиторії, на яку воно розраховане; 7) *експресивність* — вираженість небайдужого ставлення автора до змісту; 8) *естетичність* — цілісність, злагодженість і милозвучність мовлення; 9) *зв'язність* — змістова й формальна єдність мовлення; 10) *змістовність* — інформативна насиченість, відсутність порожніх фраз і невиправданих повторів; 11) *логічність*

— виклад теми відповідно до правил і законів логіки; 12) *об'єктивність* — неупереджений виклад змісту; 13) *образність* — уживання мовних одиниць у незвичній функції, художнє переосмислення їх; 14) *послідовність* — порядок розгортання теми згідно з авторським задумом; 15) *правильність* — відповідність мовним нормам; 16) *пропорційність* — відповідність обсягу мовлення значущості його змісту; 17) *ритмічність* — розмірене чергування певних елементів у мовленні; 18) *різноманітність* — використання якнайширших синонімічних можливостей мови; 19) *стислість* — вираження змісту малою кількістю мовних засобів; 20) *структурованість* — подільність змісту мовлення на головні й залежні частини; 21) *точність* — уживання мовних одиниць у звичних значеннях, недвозначність мовлення; строга відповідність між змістом і мовними засобами; 22) *цілеспрямованість* — підпорядкованість мовлення єдиній меті; 23) *чистота* — відсутність у мовленні позалітературних елементів; 24) *ясність* — здатність мовлення зрозуміло передавати адресатові те, що мав на увазі автор.

Із цих якостей одні досліджені краще, бо відомі ще античності (логічність, правильність, стислість, точність). Інші активно досліджуються лише віднедавна (дієвість, експресивність, естетичність, змістовність). Ще деякі наразі мало хто зараховує до комунікативних (зв'язність, пропорційність, ритмічність, структурованість, цілеспрямованість), хоч вони, поза сумнівом, поліпшують сприйняття тексту. Їхній комунікативний статус спробуємо обґрунтувати в цьому дослідженні.

Ми не випадково перелічили комунікативні якості за абеткою. На сьогодні їх ще важко представити у вигляді не тільки чіткої системи, а й бодай якоїсь ієрархії. Зв'язки між ними неоднозначні й багатопланові. Про деякі якості можна сперечатися: чи вони окремі, чи тотожні, чи частково збігаються (дохідливість і ясність, багатство і різноманітність). Або: чи вони окремі, чи співвідносяться як частина й ціле (виразність і експресивність, правильність і чистота,

естетичність і пропорційність, пропорційність і достатність, логічність і послідовність).

Комунікативні якості слушно розглядають як правила побудови тексту в межах певного стилю [138: 7]. Тобто вони мають стилетвірні властивості, визначають «обличчя» стилю. У кожному з функціональних стилів ці якості виявляються то з більшою, то з меншою інтенсивністю. Які з них найважливіші для наукового? Це питання хвилювало уми різних учених, і не тільки мовознавців.

Так, А. П. Коваль серед характерних ознак наукового стилю виокремлювала об'єктивність, точність, насиченість інформацією (змістовність), стислість і логічність [122: 8–9]. Н. Ф. Непийвода основними якостями комунікативно повноцінного наукового викладу вважала точність, ясність і внормованість (правильність) [195: 23–25]. До мови хорошої наукової праці О. М. Трубачов висував три вимоги: ясність, простота, стислість [311: 573]. Методист математики А. П. Кисельов у передмові до одного зі своїх підручників писав, що намагався досягти трьох якостей: «точності у формулюванні та визначенні понять, простоти в роздумах і стислості у викладі» [116: III]. Автор книжки «Риторика науки» А. Г. Гросс сповідує погляд, що науковий стиль має прагнути передусім до ясності, об'єктивності й неупередженості [375: 75]. На думку Б. М. Головіна, у науковому тексті потрібні правильність, точність, логічність, чистота й доречність. Виразність не дуже потрібна, а багатство зовсім не потрібне [59: 274]. М. П. Кульгав першорядними вважає ті стильові риси, які віддзеркалюють якісну специфіку науково-технічного мовлення, — логічність, об'єктивність, абстрактність, точність [138: 13]. Логічність, ясність, недвозначність і строгість Т. В. Радзієвська називає найпершими вимогами, які висувають до наукового тексту і які водночас є критеріями його оцінки [232: 2].

Огляд можна продовжити, але це не входить у наші завдання. Запропонуємо краще власну класифікацію комунікативних якостей наукового мовлення. Вона впливає зі спостережень над українськомовними науковими текстами й

ураховує два параметри: обов'язковість та/або інтенсивність вияву комунікативних якостей у мовленні (1) і віднесеність комунікативних якостей до одного з основних складників процесу передачі повідомлення (2):

Таблиця 1. Класифікація комунікативних якостей наукового мовлення

1	2	Автор	Зміст	Засіб	Сприймач
Головні	логічність		стислість точність зв'язність		ясність
Потрібні	об'єктивність	достатність змістовність послідовність пропорційність структурованість цілеспрямованість	доречність правильність чистота		виразність дієвість дохідливість
Допустимі	експресивність		багатство естетичність образність ритмічність різноманітність		

Подана класифікація — узагальнена. Зрозуміло, що в конкретних наукових текстах комунікативні якості проявляються різною мірою. Багато залежить від галузі знань, підстилю, жанру наукового твору й особливо від мовної вправності автора. Як писав Д. С. Лихачов, хороша мова математичної праці й хороша мова літературознавчої статті — це різні хороші мови [155: 62]. Варто зважати й на те, коли саме створено текст, адже стильові настанови та мовні смаки із часом змінюються. Якщо раніше вчені не надто дбали про читацьке сприйняття, то нині якість наукової інформації дедалі більше пов'язують «з формою, стилем викладу, з виявом авторської мовної індивідуальності, з орієнтацією на читацьку аудиторію» [98: 15]. А це означає, що сьогодні прийнятними в нау-

ковому стилі стають такі комунікативні якості, як виразність, дієвість, естетичність, образність, ритмічність. У четвертому розділі дисертації спробуємо обґрунтувати цю тезу.

При недотриманні комунікативних якостей там, де вони потрібні, виникають комунікативні вади. Їхні назви утворюються за допомогою заперечних префіксів (*неясність, неточність, алогічність, беззмістовність*), рідше — антонімів з іншим коренем (*бідність, одноманітність*). Вияв комунікативних вад — ступеневий. Якщо стильові норми й помилки звичайно оцінюють як «правильно — неправильно», то міру порушення комунікативних якостей краще оцінювати за шкалою «більше — менше» (більш виразний — менш виразний).

2.3. Зауваги до методології дослідження

Методологічні засади нашого дослідження мають дати відповідь на питання про те, як треба «вимірювати» стильові норми та комунікативні якості.

Хоч у лінгвістиці й застосовують точні методи, вона лишається наукою гуманітарною, наукою про дух. Чи не найбільш проникливі ідеї щодо специфіки гуманітарного пізнання висловили наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. німецькі філософи В. Дільтай (школа «філософії життя»), В. Віндельбанд і Г. Ріккерт («критична філософія історії»). У чому ж полягає ця специфіка?

Науки про природу (фізика, біологія), абстрагуючись від особливостей досліджуваних предметів як неістотних, фіксують і узагальнюють тільки типові властивості — ті, що повторюються, виявляються регулярно й властиві всім однорідним предметам. На цій основі формулюються універсальні закони й загальні поняття.

Натомість науки про дух і культуру (історія, естетика, культурологія) описують переважно одиничні, унікальні події та процеси, які не лише не повторюються, а й не піддаються відтворенню. Головна увага зосереджується не так на пошукові закономірностей, як на пізнанні істотного в неповторному. Оскі-

льки культура є «сукупністю фактично загальновизнаних цінностей» [236: 125], то гуманітарне знання самé залежить від цінностей. Історичні науки про культуру «як науки про культуру... вивчають об'єкти, віднесені до культурних цінностей; як історичні науки вони зображують їхній одиничний розвиток у його особливості й індивідуальності» [236: 101]. Мета гуманітарного пізнання — конкретно й докладно описати історично неповторне явище. Методи абстракції й узагальнення тут теж застосовуються, але як допоміжні.

Отже, гуманітарні й природничі науки ґрунтуються на різних засадах. У них різні типи науковості, різні пізнавальні ідеали, різні методи. Перші не повинні бути жалюгідною копією других. На відміну від природних явищ, люди свідомо керують своєю поведінкою, світ їхніх узаємин підпорядковується іншим закономірностям. Ці останні слід вивчати на засадах не так причинності, як доцільності, взоруючись на певну систему ідеалів і цінностей. Гуманітарне пізнання має досягати індивідуальні вияви життя в їхній ціннісній зумовленості.

Зі сказаного випливає, що досліджування культурних явищ не є суто раціональним процесом. Крім аналітичних здібностей, потрібні ще загострена інтуїція, вміння відчутти предмет, «ужитися» в нього. «Культурологія, — пише І. В. Лосєв, — вимагає поєднання логічного знання з нерелфлексовано ціннісним почуттям, поєднання науки з окремими елементами мистецтва, естетизму, особливої культурологічної інтуїції, яка дає змогу проникати в інший світ не лише завдяки науково-категоріальному аналізу, а й за допомогою співчуття, співпереживання іншої культурно-історичної реальності» [161: 9].

Метод «вживання» чи, точніше, «вчування» першим обґрунтував В. Дільтай — один із засновників філософської герменевтики [73]. Цей метод він уважав найпридатнішим для правильного витлумачення писемно зафіксованих виявів культури минулого. Не загальними поняттями, не категоріями, а через безпосереднє співпереживання спроможні ми достеменно досягти віддалену в часі культурну реальність. Природу пояснюють, а духовне розуміють. А щоб

зрозуміти, треба пережити. У цьому контексті припустимою є інтуїтивна аргументація, що спирається на глибоке знання особистості автора, його творчого почерку, «духу» його доби.

Герменевтику В. Дільтай висував як методологічну основу для гуманітарних наук. За його вченням, у гуманітарному пізнанні вихідним пунктом має стати безпосереднє, не обтяжене поняттями переживання. Потім науковець закріплює його в логічних формах, і тоді тлумачення культурного явища стає приступним для інших.

На далеко не другорядній ролі інтуїції для гуманітарія наполягав і відомий італійський філософ Б. Кроче. У книжці «Естетика як наука про вираження й загальна лінгвістика» (1902) він також протиставляє два типи пізнання — логічне й інтуїтивне, концептуальне й естетичне. Логіка, розум схоплюють універсальне, тоді як інтуїція скерована на пізнання конкретного, унікального, неповторного. Історична наука подібна до мистецтва, бо теж має справу з одиничними фактами.

Мову Б. Кроче розглядав не як засіб спілкування, а як засіб вираження, як самобутню творчу діяльність людини. Під таким кутом зору мова стає подібною до мистецтва, а тому повинна вивчатись естетикою. Мислитель дійшов висновку, що мовознавство й естетика мають спільний об'єкт дослідження і є, по суті, різними іпостасями тієї самої дисципліни. Причому їхня спільність впливає не лише з предмета дослідження, а й зі способу пізнання, який вони застосовують, — інтуїтивно-споглядального. Логічний же спосіб пізнання філософ уважав до лінгвістики непридатним.

Учення Б. Кроче щодо сутності мови й шляхів її дослідження конкретизував німецький лінгвіст К. Фосслер — опонент молодограматиків, що стояв біля колыски естетичного ідеалізму в мовознавстві. Як і Б. Кроче, він відносив мовні вислови до плодів духовної творчості. Як і Б. Кроче, різко відмежовував мовознавство від логіки: оскільки в мові побутують не поняття, а образи, вона

має не логічну, а естетичну природу. Як і Б. Кроче, найкращим методом дослідження мови К. Фосслер визнавав інтуїтивне «схоплення».

Якщо молодогораматика вдовольнялися лише збиранням і фіксацією мовних змін, то К. Фосслер чи не найпершим поставив питання про першопричину цих змін. Її німецький мовознавець убачав у творчому духові, що «...живе в мовленні, конструє речення, члени речення, слова й звуки — усе разом. Проте він не просто конструє, він створює їх» [323: 31]. Звісно, тут він не був першовідкривачем, адже залежність моворозвитку від духу відзначав іще В. фон Гумбольдт. Але К. Фосслер, розвиваючи цю його ідею, наголошував, що не тільки мовлення в цілому є безперервною творчою діяльністю, а й будь-яка зміна в мові є творчим актом. Отже, мовлення можна прирівняти до мистецтва, а вивчати — з позицій естетики. Під цим кутом зору К. Фосслер переглянув роль і значення різних галузей науки про мову. Фонетику, морфологію, словотвір і синтаксис він уважав дисциплінами нижчого розряду. Явища, які вони вивчають, «будучи зафіксовані й описані, мають знаходити своє кінцеве, єдине й істинне витлумачення у найвищій дисципліні — стилістиці» [323: 21].

Таким чином, у концепції К. Фосслера саме стилістика дає повне й остаточне пояснення мовним явищам, а лінгвістика виявляється частиною естетики. Найбільша заслуга німецького вченого в тому, що він узасаднив стилістику як окрему лінгвістичну галузь, обґрунтував потребу досліджувати мовлення з естетичних позицій, став першопрохідцем у власне лінгвістичному аналізі художніх текстів.

Як оцінити інтуїтивний підхід до мови в наші дні? Час показав, що теза естетичного ідеалізму про неповторність мовних явищ і цілковиту відсутність у мові загального та універсального все ж хистка, як не сказати хибна. Важко погодитися з тим, що мова є суто мистецьким явищем і зовсім не надається для пошуку в ній законів та закономірностей. Неправильно перебільшувати роль інтуїції, відкидаючи необхідність опису мови в логічних категоріях. Щоправда, не менш хибною є й інша крайність, коли до такого багатогранного

феномена, як мова, «прикладають лінійку» наче до якогось математичного об'єкта й категорично заперечують можливості інтуїції в його пізнанні.

Істина, як це часто буває, лежить десь посередині. Знакова система вимагає й логічного, й інтуїтивного освоєння. Себто, раціональне осмислення повинне поєднуватися з чуттєвим переживанням. Досліджуючи мову як системно-структурне явище, провідну роль має відвести логічним методам. Коли ж досліджують писемні тексти або живе мовлення (особливо зі стилістичних чи нормативно-ціннісних позицій), перше місце має посісти інтуїтивний підхід.

Інтуїція дає нам змогу миттєво оцінити явище, схопити суть відразу, не спираючись на раціональні форми пізнання, без тривалого аналізу, без громіздкого, багатоетапного логічного доведення. Особливо ефективна вона, коли маємо справу з тим, що складно виразити в цифрах і формулах. Щодо мовлення інтуїцію застосовують здавна й небезуспішно. Правда, називають інакше — мовний смак. З комунікативного погляду мовний смак потрібен для правильного, ефективного спілкування, з лінгвістичного — для досліджування зразків мовлення та нормативної їх оцінки. «Літпрацівник журналу перечитує, крім високохудожніх, і недосконалі вірші. І хоч у них спеціально не зазначено, що їхній автор є графоманом, редактор без особливих труднощів здобуває цю інформацію про автора з його віршів» [113: 63]. Очевидно, тут мовиться про особливе філологічне чуття, професійну інтуїцію, що є наслідком багаторічної роботи з текстами.

І хоч поняття мовного смаку не нове, проте як інструмент мовознавця, як складник лінгвістичного методу обґрунтоване недостатньо. Даються взнаки його «ефемерна», «невловима» природа, неможливість виміряти в якихось певних одиницях, а також непозбутнє тавро «суб'єктивності». Оскільки словники лінгвістичних термінів і підручники мовознавства обминають це поняття мовчанкою, варто глибше розкрити його зміст.

Визначимо мовний смак як здатність відчувати й правильно оцінювати комунікативні якості мовлення. Його основна функція — відрізнати досконалі

мовні зразки від недосконалих. Якщо естетичний смак загалом — це «здатність судити про прекрасне» (І. Кант) [111: 203], то мовний смак «реагує» на красу в мовленні, на його виразність, довершеність, гармонійність. У цьому сенсі смак щільно пов'язаний з утіхою, яку приносить нам естетично довершене мовлення.

Мовний смак — не те саме, що грамотність. Грамотність дає змогу узгодити мовлення з літературними нормами, а смак — з комунікативними якостями. Є підстави розрізняти смак активний і пасивний. Перший має місце при народженні мовного твору, це смак автора. Саме завдяки йому вдається наблизити власне мовлення до ідеалу комунікативної досконалості. Другий вид виявляється при оцінці мовного твору, це смак читача (слухача). Він є надійним дороговказом у вибірково-ціннісному ставленні до чужого мовлення, писемного й усного.

Без мовного смаку неможливо уявити ні мовну культуру, ні мовну свідомість. Різною мірою він властивий усім мовцям, але мало в кого буває високорозвиненим. Під розвиненістю (витонченістю) смаку розуміємо здатність оцінювати мовлення поглиблено, точно, непомильно. Інша важлива характеристика — широта (всебічність) мовного смаку: він тим ширший, чим більше комунікативних якостей охоплює своєю оцінкою. Носій розвиненого смаку не просто здатен переживати красу, довершеність мовлення, а й має стійку потребу в цьому. Якщо людина байдужа чи глуха до гарного мовлення, її смак варто вважати недорозвинутим, притлумленим, примітивним. Якщо ж вона тішиться з брудного чи потворного мовлення, її смак — зіпсутий, викривлений. Це безсмак.

Можна говорити й про такий параметр, як (не)залежність мовного смаку. Людина із залежним смаком миттєво підхоплює новації в мові, проте не завжди замислюється, наскільки вони доцільні чи вмотивовані. Людина з незалежним смаком нових тенденцій бездумно не копіює: коли модні віяння супере-

чать її уявленням про хороше мовлення, вона не боїться лишатися старомодною.

Близьким, але не тотожним до мовного смаку поняттям є *мовне чуття*. Цей термін, мабуть, доречно вживати тоді, коли загострена чутливість до явищ мовлення є вродженою й впливає з психофізіологічних властивостей людини. Натомість термін *мовний смак* більше пасує до того, що можна розвивати, виховувати, шліфувати. Виробленість мовного смаку прямо залежить від мовного досвіду, який формується під впливом освіти, професії, начитаності, духовних запитів, належності до певної спільноти. Виховання вишуканого мовного смаку — процес тривалий, причому з віком зростає роль самовиховання. Дослідження шляхів сформування мовного смаку лишається актуальним, бо дає нагоду з'ясувати, як його свідомо прищеплювати, зокрема засобами практичної стилістики та культури мови.

Напозір здається, що єдиних мовних смаків у суспільстві не існує. У різних мовців вони не тільки не збігаються, а й часом різняться до протилежності. Цей факт відбито у відомій приказці: «Про смаки не сперечаються». Постає питання: який смак уважати правильним і зрілим, а який — примітивним і спотвореним? Чи існують об'єктивні критерії? Напевно, існують, адже інтуїтивно ми розрізняємо, де хороший смак, а де поганий. Крім того, мовні смаки не настільки різняться, щоб між ними не можна було знайти нічого спільного. Спільні моменти у смаках і дають підстави порівнювати й обговорювати їх.

Головних передумов розвиненого мовного смаку, на нашу думку, три. Його носій повинен: 1) сформуватися на загальновизнаних мовних цінностях, класичних зразках мовотворчості (тоді доводи на кшталт «у нас так не говорять» відпадають); 2) позбутися, наскільки можливо, упередженості й вузькоособистісних нахилів, прагнути універсальності; 3) не покладатися лише на себе як на істину в останній інстанції, а зважати на оцінки інших мовців, шануючи їхнє право на власні погляди. Якщо ж один носій розвинутого мовного смаку ка-

тегорично не сприймає те, що цінують інші носії розвиненого смаку, його смак слід визнати однобічним.

Загалом, варіативність смакових пріоритетів — річ природна. Адже й сама мова є явищем надзвичайно мінливим і багатолитим. Навіть літературна норма часом допускає варіанти. Деякі полярні судження та оцінки мають однакоє право на існування. Один буде в захваті від нової метафори, а іншому вона здаватиметься химерною чи пласкою. Одного читача той самий текст приголомшить, а інший забракує його як нудний і нецікавий. Уся річ у тому, що мовний смак відображує не тільки комунікативні якості мовлення, а і якості самої людини як мовної особистості. Смак поєднує в собі об'єктивне й суб'єктивне, тож певна інакшість у рамках розвиненого смаку цілком припустима. Тим-то вже згадувану приказку варто уточнити: про хороші смаки не сперечаються.

Наявність «об'єктивного стрижня» в мовному смаку засвідчує той факт, що розбіжні оцінки в межах хорошого смаку здебільшого стосуються або другорядних, або порівняно нових, недавно актуалізованих питань (наприклад, засади передавання чужих власних назв). Питання ж принципів й уже обговорені (вжиток суржику, зниженої та лайливої лексики, активних дієприкметників теперішнього часу тощо) серед освічених носіїв української літературної мови протилежних оцінок зазвичай не викликають. І тоді ми можемо говорити про єдність колективного смаку.

Нехай не спантеличує нас оця двоїста, об'єктивно-суб'єктивна природа мовного смаку. Адже, постулюючи її, ми долаємо обидві крайнощі: і релятивізм, який визнає всі смаки однаково правомірними, і догматизм, який накидає канон і гнітючу одноманітність. Не забуваймо, що незбіг в оцінках стимулює дискусії, пошуки, рухає думку вперед.

Певно, найбільш точного й об'єктивного мовного смаку слід очікувати від професіоналів — фахівців у галузях стилістики, культури мови, літературної мови. Їхній досвід, системний підхід, знання історії й уміння розпізнати новочасні тенденції — надійна гарантія проти смаківщини й розгнущданого суб'єк-

тивізму. «Лише людину зі здоровим глуздом та тонким відчуттям, збагачену досвідом, удосконаленим порівнянням і вільну від будь-яких упередженостей можна назвати таким цінним критиком. А судження, винесене на основі єдності поглядів таких критиків, у кожному разі буде істинною нормою смаку й прекрасного» — так розв'язував проблему об'єктивності смаку Д. Г'юм [349: 636].

Об'єктивність мовного смаку і наявність «норми смаку» дають змогу утвердити смак як повноправне знаряддя лінгвістичних студій. Особливо важить він при оцінці дотримування стильових норм і комунікативних якостей мовлення.

У цій дисертації порушуються проблеми лексикології, термінології, синтаксису, мовних контактів, сприйняття тексту, взаємозв'язків мови й мислення. Попри це дослідження не термінологічне, не лексикологічне, не граматичне, не соціолінгвістичне, не психолінгвістичне. Воно стилістичне. Лінгвостилістика — інтегральна галузь мовознавства, яка аналізує тексти своїми методами. За допомогою їх ми спробуємо показати науковий жаргон як цілісне комунікативне явище.

Висновки до розділу 2

1. Теоретико-методологічні підстави розвідки впливають з нормативного підходу до мови. Мовна норма — явище аксіологічне, бо виникає як наслідок оцінки й виражає ціннісне ставлення суспільства до мовних явищ. Оцінка передбачає як раціонально-логічне, так і емоційно-суб'єктивне начало. Вартим унормування є все, що сприяє дієвій комунікації, розширює функції мови й водночас зберігає її цілісність, гармонійність, забезпечує наступність у розвитку, розкриває її творчі можливості. Нормативний підхід передбачає й ставлення до мови як до суспільної цінності, про яку треба дбати, оберігаючи від шкідливих впливів. Нормування мови неможливе без попереднього етапу — мовної критики, що аналізує конкретні тексти з погляду дотримання мовних норм і впливу на читачів.

2. Серед мовних норм повноправне місце посідають стильові норми — правила, які визначають природність і доцільність використання мовних засобів залежно від сфери застосування мови. Стильові норми допомагають авторів знайти найкращі засоби для передачі потрібного змісту, забезпечують стильову однорідність мовлення, запобігають змішуванню стилів. Джерело стильових норм — практика зразкового мововжитку в кожному з функціональних стилів. Проте корисним виявляється й «негативний» мовний матеріал: аналіз відхилень допомагає уточнювати межі норми.

3. Обґрунтування й кодифікація стильових норм — одне із завдань лінгвостилістики. Нормативним для певного функціонального стилю варто вважати все те, що допомагає йому найкраще виконувати свої суспільні функції. Призначення наукового стилю — повідомляти результати наукових досліджень. Його засоби мають давати авторові змогу ясно й точно передавати свої думки, а читачеві — швидко орієнтуватися в тексті, глибоко засвоювати його зміст. Досконалий науковий текст має підтримувати увагу читача, справляти на нього інтелектуальний вплив, переконувати в слушності авторських міркувань.

4. У разі порушення стильових норм виникають стильові помилки, що полягають у невиправданому, невідповідному вживанні мовних одиниць. Ці помилки руйнують єдність стилю, вносять у текст стильову різноплановість, а в масовій кількості — стильовий різнобій. У результаті виростають перешкоди для швидкого, точного, однозначного розуміння змісту. Написане втрачає переконливість, виразність і не справляє належного впливу.

5. На досконалість тексту (як у плані змісту, так і в плані форми) впливають також комунікативні якості мовлення. З їх допомогою авторові легше досягти відповідності між своїм задумом і читацьким сприйняттям. Додержання комунікативних якостей у конкретних текстах, особливо належних до книжних стилів, є не лише бажаним, а й обов'язковим. Через це комунікативні якості теж мали б стати об'єктом лінгвістичного нормування.

6. У різних функціональних стилях комунікативні якості реалізуються з різною мірою інтенсивності. Для наукового мовлення головними слід визнати логічність, стислість, точність і ясність. Не останню роль відіграють також виразність, зв'язність, змістовність, об'єктивність, правильність, структурованість, чистота. Оскільки писемне мовлення розраховане на читацьке сприйняття, воно має строго відповідати стильовим нормам і комунікативним якостям. Наукового мовлення це стосується чи не найбільше.

7. Мовлення, як і мистецтво, є самотутньою творчою діяльністю. Будь-яка зміна в мові — це, по суті, творчий акт. Саме тому лінгвістові, крім раціонально-логічного мислення, потрібне вміння «вживатися» в предмет своїх досліджень, а також мовний смак — здатність інтуїтивно визначати комунікативні якості мовлення, оцінювати дотримання стильових норм. Щоб уникнути смаківщини й суб'єктивізму, мовний смак треба сполучати із системним підходом, знанням історії мови й умінням розпізнавати новочасні тенденції.

Основні наукові результати розділу опубліковано в працях [248; 258; 260; 267; 269].

РОЗДІЛ 3

НАУКОВИЙ ЖАРГОН: АНАЛІЗ І ОЦІНКА ЯВИЩА

3.1. Основні ознаки

3.1.1. Термінологічні зловживання. З огляду літератури ми бачили, що головними ознаками наукового жаргону найчастіше називають зловживання термінами й запозиченнями, надмір задовгих речень, синтаксично заплутаний виклад. Ці та інші порушення стильових норм і комунікативних якостей докладно проаналізуємо в цьому розділі. Далі спинимося на причинах появи жаргону й спробуємо дати йому оцінку — з прагматичних, естетичних, етичних та соціологічних позицій.

Попри не надто сприятливі історичні обставини українську термінологію розбудовано чи не для всіх галузей сучасного знання. Сьогодні вона повноцінно вдовольняє практичні потреби суспільства й розвивається так стрімко, як і сама наука. Утім цей розвиток не позбавлений перешкод і ускладнень. Так, багато хто закликає очистити термінологію від неоковирних росіянізмів і покручів, що порушують лексичні та словотвірні норми української літературної мови. Це серйозна, але, звісно ж, не єдина «хвороба» нашого термінотворення й терміновжитку.

Чимало таких зловживань спричинені невисокою логічною, мовною та термінологічною культурою, яка проявляється в: 1) перенасиченні тексту малозрозумілими або зайвими термінами; 2) невиправданому залученні термінів з інших, навіть не суміжних наук; 3) вигадуванні нових назв для явищ і понять, що вже мають узвичаєні терміни. Ці три тенденції, які простежуємо в науковому жаргоні, істотно перешкоджають науковій комунікації, викликають тривогу за стан української термінології. Опишемо ці тенденції докладніше.

3.1.1.1. Пересичення тексту термінами. Науковому мовленню, як відомо, властиве домірне вживання і термінології, і загальномовної, нейтральної лексики. У текстах одних наук питома вага термінів може бути більшою, в текс-

тах інших наук — меншою. На це співвідношення впливають конкретна галузь дослідження, особисті смаки автора, рівень читачів, яким призначено публікацію. Загалом же, за різними підрахунками, в нормативному науковому мовленні спеціальна лексика становить не більше 20–25 % усіх слів [121: 211], тобто поступається загальномовній лексиці.

Натомість у жаргоні спостерігаємо стійку тенденцію уникати звичайних слів і вигадувати терміни для тих понять, які можна передати більш уживаними словами: *зредукований смисловий універсал* [Голян. 1998, 333], *дискомфортний експерієнтив* [Дем. 2012, 51], *креативно-генеративна величина* [Голян. 1997, 161], *топікально-фокальна структура* [Дем. 2008, 58], *гомогенна співбуттєвість* [Голян. 1997, 21], *номени неконкретизованої квантитативності* [Шаб. 137], *інобуттєво-структуруючий простір* [Голян. 1997, 9], *інтермедіальна складова інтертекстуальної природи* [Бас. 74], *гомоморфізм формалізованих когнітивних моделей* [Крас. 44], *стратегія персуазивності в любовному дискурсі* [Скр. 22], *стратифікаційно-когерентна полізначеннєва величина* [Голян. 2010, 15], *поліваріантність трактувань принципу субсидіарності* [Панч. Т. 80], *постмодерністська парадигмальна матриця нелінійних динамік* [Гер. 35], *динаміка глибинних форм конфліктності змісту* [Голян. 1998, 333], *вектор інституційно запланованої інтеракції* [Кравч. 11], *поступально-векторне розгортання концептуального змісту поняття* [Март. 5], *вербально артикульована форма об'єктивації змісту поліетнічного соціуму як складного соціального феномена* [Мак. 225], *підгрупа неінгерентних комплементативів, що охоплює неунівербальні ад'єктиви* [Марч. 72], *презумпція дискурсивної компетенції, яка зводиться до семіотико-наративних аспектів мовленнєвої діяльності* [Мак. 225].

Часто доходить до абсурду: здається, автори спеціально шукають привід, щоб удатися до якогось терміна, хоч зі змісту випливає, що доконечної потреби в цьому немає.

Уся химерність термінологічного максималізму добре проступає на прикладі визначень. Як відомо, визначення має на меті прояснити новий чи незнайомий термін знайомими, більш зрозумілими словами. А коли його визначають через сумбурне нагромадження інших незнайомих термінів, то це не прояснює, а ще більше заплутує справу: *Управління прибутком — структурно-функціональна цілісність інструментів впливу суб'єктів управління, що ідентифікуються з основними етапами управління (планування, аналіз, регулювання та контроль), та ресурсів управління, враховуючи здатність суб'єктів управління ефективно їх використовувати та формувати відповідне організаційне забезпечення для досягнення поставлених цілей управління прибутком банку* [КЛ 515].

Кожна наука, розбудовуючи свій терміноапарат, прагне дедалі більш уточнювати поняття. І здається, що текст, густо насичений термінами, мав би бути глибшим і змістовнішим. Однак прискіпливий аналіз показує, що за цими новотворами ніякого нового змісту чи специфічних відтінків переважно немає — вони тільки штучно переускладнюють думку. Р. О. Будагов констатував: «Чи не в кожній книжці, присвяченій теоретичним питанням науки про мову, читачі виявляють безліч нових термінів, доволі часто некорисних і нікому не потрібних» [23: 11]. І не лише в лінгвістиці. Ось що казав свого часу біохімік О. Є. Браунштейн: «Чимало теоретиків і клініцистів, не бажаючи або не вміючи довести аналіз до логічного завершення, перетворюють не доведені до конкретного розшифрування терміни в ходові наліпки. Ними починають оперувати, намагаються цією псевдофразеологією приховати своє незнання. Так виникають терміни без будь-якого змісту» [цит. за: 244: 600]. У багатьох науках термінів побутує далеко більше, ніж реально існує понять. І хоч практика з плином часу відсіює все зайве й наносне, доцільніше відсівати непотрібні терміни ще на етапі редагування та рецензування праці.

У жаргоні надуживають і деякими загальнонауковими термінами: *питання, проблема, завдання, система, структура, стратегія, форма, архетип, аналіз,*

аспект, сукупність, множина, розвиток, умова, процес, функція, інформація, модель, метод, фактор, елемент. Кожен із цих важливих термінів має своє значення. Однак через високу узагальненість і категорійний статус відповідних понять не всі вловлюють той тонкий науковий зміст, що за ними стоїть. Звідси — родючий ґрунт для терміноспекуляцій. У результаті загальнонаукова лексика нерідко відіграє суто ритуальну роль — створити враження, що автор добре підкутий у теорії, що виклад глибоко обґрунтований і методичний. Але оскільки в жаргоні ці слова вживаються частіше, ніж того вимагає зміст, вони втрачають свою інформативну вартість. Їхні значення розмиваються, тьмяніють, позбуваються чіткості. Вони вже не викликають у читача того інтересу, на який заслуговує відповідне явище.

Останнім часом до цього переліку долучилися ще терміни *комплексність, системність, оптимальність, ефективність, синергетичність, адаптація, модернізація, цивілізація, трансформація, глобалізація.* Їх теж часто-густо вживають зовсім недоречно — там, де вони стосуються теми вельми опосередковано. Щодо педагогічних дисертацій Є. О. Климов зауважує: «Читаємо, наприклад, що на захист виноситься (під номерами): “комплекс педагогічних умов”, які сприяють тому-то й тому-то; “методичний комплекс” у контексті такої-то підготовки. Годі зрозуміти, що тут захищають. Який комплекс? Які умови?» [118: 27]. Не інакше, за надужитком загальнонаукових термінів намагаються приховати брак глибоких знань, серйозної думки.

Проаналізуймо вжиток терміна *система*. Термін цей потрібен чи не в усіх науках, бо він загальнонауковий і категоріальний. Проте важливість терміна не означає, що його можна вживати в будь-якому контексті. Навпаки, це означає, що вдаватися до нього треба обережно, виважено, відповідально.

В анотації до статті «Методика системного аналізу з позиції методології системного підходу для потреб проектування систем управління» [ТК 139] читаємо: *У цій статті автори поєднують системи типу «людина-машина» та організаційні системи терміном складні системи і обмежуються розглядом*

системного підходу та системного аналізу для потреб проектування для них систем управління. У назві й анотації на тридцять три повнозначних слова дев'ять (тобто більш як чверть) припадає на слова з коренем систем-. У самій же статті ці слова застосовано мало не до всього, про що заходить мова: антропогенна система, природна система, самостійна система, сонячна система; персонал системи, призначення системи, складова системи, стійкість системи, функціонування системи, функція системи, система персоналу, система пріоритетів, система штучного інтелекту, системна вимога, системна повнота, системна позиція, системна похибка, системна складова, системна узгодженість, системне балансування, системне дослідження, системне обмеження, системне призначення, системне проектування, системні вимоги, системні властивості, системні зв'язки, системні знання, системні потреби, системні функції, системність аналізу, системність результату; системно повний, системно неповний.

Універсальну сполучуваність набув і термін *парадигма*. Нагадаємо, що в методологічному сенсі його запровадив Т. Кун, розуміючи під ним здобутки, які певний час слугують для дослідників взірцем постановки й вирішення нових завдань. Не з'ясовуватимемо зараз, чи потрібен цей термін (за наявності давніших *наукова школа, наукова традиція, методологія* тощо). Звернім увагу лише на те, що в літературі він уже встиг обрости багатьма найрізноманітнішими означеннями: *антропоцентрична, гуманістична, екологічна, когнітивна, комунікативна, синергетична, цивілізаційна, гендерна, еволюційна, організаційна, управлінська, художня, освітня, педагогічна, асоціативна, інформаційна, регіональна, регулятивна, романтична, системна, галактоцентрична, етнофункціональна, інституціональна, інтелектуальна, інтерсуб'єктна, компетентнісна, конструктивістська, культурологічна, лінгвокультурологічна, лінгвориторична, методологічна, модернізаційна, мотиваційна, неокласична, ноосферна, психосемантична, транзитологічна, адміністративно-правова, еволюційно-синергетична, жанрово-стильова, когнітивно-дискурсивна, когні-*

тивно-комунікативна, комунікативно-прагматична, конфліктно-консенсусна, культурно-історична, лексико-тематична, поняттєво-категоріальна, системно-діяльнісна, соціально-економічна, соціально-психологічна, суб'єктно-вчинкова.

Ці означення засвідчують, що термін, ставши модно-універсальним, набув безкрайнього діапазону значень і почав уживатися як недоречний синонім до термінів *метод, методика, наукова школа, погляд, світогляд, стиль мислення* і навіть *напряму суспільного розвитку*. Але таке довільне вживання дуже далеке від первісного кунівського значення. Власне, чи можна після цього *парадигму* вважати терміном? Адже доконечна вимога до терміна — семантична чіткість. Слова з «розмитим» значенням навряд чи можуть претендувати на цей статус.

Свого часу Є. Курилович звернув увагу на те, що логічний закон про залежність між змістом і обсягом поняття стосується також значення слова та його вжитку: «Чим вужча сфера вживання, тим багатший зміст (смісл) поняття; чим ширше вживання, тим бідніший зміст поняття» [142: 11]. Терміни *система* і *парадигма* підтверджують цей закон. Від надто широкого й недоладного вживання вони втрачають свій глибокий зміст, семантично спустошуються, стають «заготовками» на всі випадки життя. Коли значення універсалізується, слово втрачає точність і визначеність — якості, без яких термін перестає бути терміном.

Позірну науковість у текст привносять не тільки загальнонаукові, а й деякі модно-ефектні терміни, як-от *комплекс питань, актуальні питання, проблемні питання, інноваційний проект, системний аналіз, структурно-системне явище, екзистенційний вимір, іманентний процес, статусний підхід, модерна раціональність, постмодерні стратегії, концептуальні альтернативи, теоретична концептуалізація, глобальні трансформації, легітимізація реальності, гендерні ідентичності, наративні практики, дискурсивні практики, дискурс деконструкції, деконструкція дискурсу* та багато інших.

Учений, який досліджує справді складні явища, зазвичай намагається писати просто, без надміру рідкісної чи малозрозумілої лексики. Натомість термінологія задля термінології квітне в тих публікаціях, зміст яких елементарний і самоочевидний, або там, де вирішують давно вирішені проблеми. Буває, вчений усе життя працює над тією самою темою, зробив у цій ніші все, що міг, нічого нового винайти вже не може й відчуває кризу ідей. Переключитися на іншу тематику бракує сили чи бажання, а писати нові статті треба. Тож він і починає вправлятися в термінотворчості, шукає складніші способи вислову, підводить під банальності солідну «термінологічну базу».

Нова термінологія має виникати як наслідок роботи творчого мислення, а тут вона виникає радше через його нестачу — як наслідок порожньої розумової забави. Ось чому штучно вигадані терміни не збагачують поняттєвого фонду науки, а призводять до його безпідставного самоускладнення, розмивають підвалини терміносистем. Перенасичення тексту зайвими термінами порушує рівновагу теоретичного й емпіричного, утруднює виклад, заважає читачеві цілісно сприймати й розуміти концепцію автора.

Роль спеціальної лексики в науковому мовленні незамінна, але не можна применшувати й роль стилістично нейтральних слів. Описуючи результати досліджень, варто дотримувати розумного співвідношення між спеціально-науковою, загальнонауковою та загальномовною лексикою. Учений має відчувати цю межу, виходячи з власної інтуїції, мовного смаку, зразків досконалого наукового викладу. Термін не повинен бути настирним. Він не мета, а знаряддя. На думку фізика Д. А. Франка-Каменецького, «навіть наукову роботу, написану для фахівців, слід завжди писати з найменшим уживанням спеціальної термінології» [325: 192]. Те саме радить А. Вежбицька: «Якщо є простіші слова, то більш “учені” слова треба відкинути» [31: 254]. Давати назви досліджуваним предметам і явищам справді краще спеціальними термінами, а от зв'язки між ними (логічні, структурні, історичні, функціональні, причиново-

наслідкові тощо) цілком можна висловити загальномовною та загальнонауковою лексикою.

Отже, нетермінологічний компонент — повновартісна частина наукової лексики. Підстав відмовлятися від нього немає. Не варто запроваджувати терміни (й відповідні поняття), які ніяк не збагачують наші знання й без яких можна легко обійтися.

3.1.1.2. Невиправдане залучення термінів з інших наук. Автори суспільствознавчих розвідок нерідко запозичують поняття й спеціальну лексику з інших наук — як суміжних, так і «далеких» (точних і природничих), хоч досліджувана проблема нітрохи цього не потребує.

У різних суто лінгвістичних дослідженнях натрапляємо, наприклад, на необґрунтовані запозичення з філософії: *буттєвий шар*, *епістемологічна модель*, *структурно-семантична трансценденція*; логіки: *імпліцитні дескрипції*; психології: *операціональний аспект*; математики: *асоціативні осі*, *девіація траєкторії ціннісної оцінки*, *диференційна точка*, *кванторний аналіз*, *точка відбиття комунікативних аспектів*, *вхід у площину комунікативно-прагматичного бачення об'єкта*; фізики: *поле резонації*, *центр перетину семантичної і формальної площин слова*, які мають широку амплітуду; медицини: *трансплантація духовних пріоритетів*, *анамнез мовленнєвих дієслів*; географії: *парадигмально-дисциплінарні меридіани* й навіть геології: *мовний ландшафт*, *рельєф внутрішньоформної прогресії*.

У підручнику з культурології читаємо: *Духовно-енергетичне поле спільноти після флуктуації не може «повернутись» до початкового стану, оскільки воно розвивається, але й не може увійти в стан, визначений геном розвитку на момент релаксації флуктуації* [Кул. 170]. В одному реченні автор ужив терміни з трьох інших, ніж культурологія, дисциплін — фізики, біології, медицини.

Така невдала метафоризація, крім того, що викликана браком мовно-естетичного смаку, вихолощує специфіку гуманітарного пізнання, ніби натя-

каючи на «дефективність» його термінології. Метафора в науковому мовленні має увиразнити, прояснити досліджуване явище, а тут вона, навпаки, затемнює його, обвиваючи примарно-беззмістовними асоціаціями. Недоречно запозичені з інших наук терміни не знаходять місця в новій терміносистемі і, як правило, залишаються чужорідними вкрапленнями.

Звісно, інтеграція знання, міждисциплінарні зв'язки — це провідна нині тенденція розвитку науки. Зв'язки між науками не просто корисні, а евристично плідні. Чи не всі епохальні відкриття останнього часу було зроблено саме на перетині різних дисциплін. Співпраці двох наук завдячують своєю появою цілі напрями (у мовознавстві це, наприклад, соціолінгвістика, етнолінгвістика, психолінгвістика, нейролінгвістика, еколінгвістика, лінгвістична географія, математична лінгвістика, комп'ютерна лінгвістика, юридична лінгвістика). Однак ця тенденція, попри всю її важливість, не повинна призводити до розмивання терміносистеми кожної окремої науки. Інакше наука втратить спеціалізацію: її межі стиратимуться, а предметне поле ставатиме дедалі менш визначеним. Очевидно, що має бути якась межа проникнення однієї науки в іншу. І коли проблема, хід її вирішення та результат формулюються в термінах іншої науки, виникають підстави говорити про невиправдане, агресивне вторгнення однієї науки на терени іншої.

3.1.1.3. Термінологічне псевдоноваторство. Зі збільшенням кількості понять закономірно збільшується й запас слів у мові. Проте в науковому мовленні останнє нерідко відбувається без першого. Ідеться, зокрема, про випадки, коли здавна відомі наукові поняття безпідставно перейменовуються за допомогою інших термінів: *теорія* → *концептуальна модель* [ЗА 272], *спільні та відмінні риси* → *інтегральні та диференційні характеристики* [НК 156], *мовлення* → *вербально-комунікативна практика* [Нер. 167], *грамотність* → *вербально-комунікативна компетенція* [ЛТ 40], *уявлення* → *ментальний прообраз* [Зай. 79], *діалог* → *процес діалогової взаємодії* [Буд. 23], *відбір* → *селективний пошук* [Кас. 113], *учинок* → *поведінкова реакція* [Якуш. 334], *виховання* → *со-*

ціальна інженерія [АРУ 34], перевірка → емпірична апробація [Зах. 118], визнання → інтелектуальна легітимація [Рез. 67], визначення → тлумачення дефініційного характеру [Шт. 8], підручник → науково-навчальне видання [Цв. 283], посібник → навчально-методичний комплекс [Сег. 3].

«У синтаксичній теорії, — писав С. В. Семчинський, — спостерігається справжня інфляція термінів. Необхідність окремих термінів інколи обмежується виключно інтересами авторів, що їх створили... Дуже часто дискусії виникають саме внаслідок термінологічних непорозумінь і плутанини» [280: 185]. Приклад усеосяжної термінологічної синонімії наводить Г. Г. Хазагеров: «Те саме явище можна назвати і патерном, і фреймом, і скриптом, і сценарієм, і мовним стандартом, і шаблоном, і трафаретом, і стереотипом, а за бажання також і архетипом, і концептом, і топосом, і мотивом» [328: 18].

Сумнівні термінологічні новації час від часу трапляються й у поважних наукових текстах, але загалом переяричування їм не притаманне. Адже справжня наука породжує передусім нові знання. Справжній учений — не генератор термінів, а генератор ідей. Натомість у жаргоні термінологічна псевдотворчість виступає як виразна тенденція.

Іноді може скластися враження, що «застарілий» поняттєвий апарат не дає змоги з належною точністю й повнотою пояснити новознайдені факти, вписати їх у сучасні теорії, концепції та підходи. Побутує також думка, що через надактивне використання терміни «зношуються», «зуживаються», перестають стимулювати думку. Інакше кажучи, традиційні терміни знижують актуальність наукових проблем. Та все ж важко сперечатися, що «Не все, по-новому назване, є справді новим, як і відоме під старою назвою застаріло настільки, що його треба перейменувати, аби привернути увагу» [117: 5].

Заміна традиційного терміна новим породжує ілюзію, буцімто виникло нове наукове поняття. Насправді ж новотвори такого ґатунку новими знаннями, як правило, не запліднюють і нічого посутнього в теорію не вносять. Кількість термінів-синонімів більшає, а саме поняття лишається тим самим. Відомий

польський просвітник Я. Снядецький ужив у цьому випадку рослинну метафору: «Купи необроблених слів, які означають те саме, є просто заростями будяка, а зовсім не розвитком і багатством мови» [цит. за: 382: 328–329]. А його брат, батько польської хімічної термінології Є. Снядецький писав так: «Усі ці незвичні й новозліплені слова — не більше ніж наліт бруду, який забирає в наших думок їхню прозорість» [211: 243–244].

Тут доречно послатися на логіко-методологічну процедуру експлікації, яка полягає в заміщенні звичного, але неточного поняття (або інтуїтивного уявлення) поняттям більш строгим, визначеним, науково обґрунтованим. По суті, йдеться про уточнення. Ця процедура загалом корисна — надто тоді, коли неясність і неточність традиційних понять призводять до помилкових, двозначних висновків. Експлікація, якщо її застосовувати доречно, не тільки оберігає від помилок у мисленні, а й дає змогу глибше проникнути в зміст поняття. Разом із тим «запроваджене внаслідок експлікації нове поняття зазвичай значно бідніше за змістом, аніж уточнюване ним інтуїтивне поняття, через це прагнення повністю замінити інтуїтивні поняття їхніми формальними експлікатами може стати перешкодою для розвитку пізнання» [346: 1140]. Тим-то до експлікації слід удаватись обережно — лише тоді, коли вона справді здатна виявити новий зміст, і до того ж істотний, а не надуманий.

Традиція вживання закріплює за терміном чітку логічну й змістову віднесеність. Звідси — вимога до розбудови термінології: не замінювати без доконечної потреби усталені назви [390: 15]. Пояснення явища в рамках іншої теорії, зміна методу чи методології ще не є достатньою підставою, щоб називати явище якимось інакше. Заміна традиційних термінів має бути природною, вмотивованою, має закріплювати нові здобутки й успіхи науки. Сьогодні ж термінологічні «передягання» стають ніби самодостатніми, явно випереджаючи справжнє прирощення знань.

Терміни — це скорочені позначення наукових понять. Тож якщо новий термін є, а нового поняття за ним немає, вживання терміна стає зловживанням. А

зловживання науковою мовою, за словами М. Кондорсе, перетворює в науку слів те, що має бути наукою фактів [360: 113]. Безумовно, в кожного дослідника є право запропонувати новий, необхідний для науки термін, але бездумно плодити псевдотерміни чи терміни-перейменування — такого права в нього немає.

На жаль, природна мова (на відміну від штучної) наче сама «потурає» таким перейменуванням. Оскільки між річчю та звуковим комплексом, що її позначає, зв'язок не органічний, а довільний (у цьому сенсі мовний знак є немотивованим), слово не може розкривати ні суті речі, ні її причини — воно її лише називає, вказує на відповідне поняття. Отже, річ можна позначати у принципі будь-якими знаками, а вже наявні позначення — замінювати іншими.

Ця корисна властивість знака зумовлює існування різних мов і діалектів, сприяє розвитку синонімії та фразеології, збагачує виражальні можливості мови, дає змогу говорити й писати точніше, яскравіше, розмаїтіше. Власне, лексичний і термінологічний фонд тому й зростає, що мова, обслуговуючи потреби мислення, шукає дедалі нові способи вираження думок. Та є й інший бік медалі: довільність знака створює плідючий ґрунт для всіляких псевдоноваторських заміन. Мовця, наприклад, можна назвати і *суб'єктом мовної комунікації* [МХ 188], і *суб'єктом комунікативної діяльності* [Прос. 180], і *продуцентом мовлення* [Ковт. 313]. Інші приклади: *товар* → *товарна маса* [Рес. 421], *початок* → *ініціальна позиція*, *середина* → *медіальна частина* [Демец. 254], *досвід* → *життєва компетентність* [ЖК 3], *протиставлення* → *конфронтативний аналіз* [Вас. 5], *синдром* → *симптомокомплекс* [Панч. М. 183], *задум* → *концептуальний проект* [Анд. 2008, 29], *громадська думка* → *менталітет електорату* [Найд. 39], *спосіб навчання* → *педагогічна технологія* [Луч. 3], *викладач* → *суб'єкт навчально-виховного процесу* [Мір. 144], *мова* → *лінгвальна система* [Єс. 42], *мовлення* → *вербальна поведінка* [Анд. 2010, 55], *співрозмовник* → *партнер по комунікації* [Пас. 162], *поводження* → *вербально-*

поведінкова соціальна практика [Пір. 93], *мислення* → *оперування ментальними репрезентаціями* [Коб. 223].

Термінологічні псевдоновації утруднюють сприйняття наукового тексту. Опорні, затекстові знання читача (навіть якщо він і фахівець) виявляються недостатніми для повноцінного розуміння написаного. Йому важко вловити предметно-поняттєву віднесеність терміна, у нього в голові не виформовуються відповідні авторському задумові поняття, не встановлюються зв'язки між ними. Зміст і хід авторської думки залишаються незбагненими. Очевидно, що в межах однієї наукової праці читач спроможний адекватно сприйняти, зрозуміти й запам'ятати невелику кількість *нових* термінів. Коли ж їх можна налічити понад десяток і при цьому вони раз у раз уживаються з першої до останньої сторінки, то збагнути таку працю досить-таки складно. Усе це перешкоджає термінології виконувати свої основні функції — упорядковувати наукові поняття, точно передавати здобуті знання, полегшувати спілкування фахівців.

Запровадження неологізмів часто виправдовують поняттєвими потребами: нові слова необхідні, щоб точніше висловити думку, увиразнити певний відтінок, ракурс, аспект, і якщо ці слова вилучити або замінити, втраяться сенс, зміст, ідея праці. Звісно, як творча індивідуальність учений має право на свободу самовираження, на своє наукове «я». Однак треба враховувати інтереси не лише автора, а й читачів, яким потрібна думка, виражена ясно й недвозначно. Навряд чи цьому сприятиме розросла синоніміка в термінології. Називання того самого явища (поняття) різними термінами спантеличує читача, адже він може подумати, що йдеться про різні речі.

Слушно сказано: «...Сьогодні термінологічна багатоманітність і різноманітність інколи заступає і розмиває поняття, руйнує їх ієрархічність, а часом імітує глибоку наукову інформативність» [123: 25]. Замінивши одне слово чи словосполучення на інше, можна подати справу так, наче новий термін по-новому представляє давнє поняття, відбиває його «докорінне переосмислення» чи «оригінальну інтерпретацію», можна навіть удати, що йдеться про відкрит-

тя «цілого наукового напрямку», який вимагає радикальної перебудови поняттєво-термінологічного апарату. А насправді відбулася проста синонімічна підміна: форма оновилася, а зміст лишився той самий, і під виглядом нового криється переказ давно відомого.

Гра в терміни не така вже й безневинна: «Якщо кожен у своїй лабораторії дозволить собі вигадувати технічний жаргон, не знаючи, з одного боку, мовних правил, а з іншого — того жаргону, яким у сусідній лабораторії називають ті самі явища, то над руїнами знання швидко запанує вавилонський гармидер» [367: 80]. Наукова мова ризикує втратити термінологічну цілісність і розпастися на ідіолекти.

Виникає також загроза для наступності знань. Творчість у науці ніколи не з'являється на порожньому місці — вона завжди зростає на дріжджах попереднього пізнання. Тож навіть попри наукові революції та зміну «парадигм», рух дослідницької думки має бути спадкоємним. Чим складнішою є проблема, тим довше її розробляють. Інколи цей процес триває десятиліттями, а то й століттями. За таких умов важливо зберігати терміноапарат, зрозумілий науковцям різних поколінь. Якщо ж кожне покоління даватиме поняттям свої назви, наукові здобутки минулого виявляться неприступними. Звідси — ризик піти в процесі пізнання по другому колу.

Звісно, оновлення й збагачення термінології — процес неunikний, адже він відображає успіхи наукового пізнання. Поняття невпинно розвиваються, і часом виникає потреба давніший, менш удалий термін замінити на новий. Але для цього треба мати вагомі підстави: поява нового терміна повинна сигналізувати, що в науці виробилося нове поняття, яке ще не має своєї назви. Появу ж нового поняття взагалі можна дорівняти до наукового відкриття. Тим часом якщо давно відоме просто назвати новим словом, то це не відкриття, а захарашчення термінології. Значно частіше в дослідницькій практиці трапляється не відкриття нового, а уточнення чи збагачення змісту вже відомого поняття. Це важлива віха процесу пізнання, яка теж засвідчує поступ науки. Щоб відобра-

зити це збагачення, достатньо скористатися вже усталеним, додавши до нього смисловий поширювач (наприклад, родовий термін + означальне слово [162: 55]).

Загалом же термінотворення має бути обережним і неспішним. Воно повинне закріплювати здобутки науки, а не випереджати їх. Потрібне певне відставання термінотворчості від переднього краю пізнання. Нові терміни повинні з'являтися й внормовуватися лише тоді, коли вони доконечні, коли відповідні явища та процеси принципово нові й ніяк не вкладаються в межі традиційних понять і термінів. До запровадження терміна має спонукувати не мода, а сама природа досліджуваного явища, ті нові грані, які вдалося в ньому виявити.

Той, хто пропонує новотвір, мусить вмотивувати його значення і — що важливо — довести його неодмінність і незамінність, показати, чим він відрізняється від уже відомих термінів. Щоб очевидним було те нове, що за ним стоїть і що потребує своєї назви. Правильне запровадження нових понять і термінів — важливий показник логічної культури. Коли ж нову термінологію вживають масовано й без обґрунтувань, коли один незрозумілий термін пояснюють іншим незрозумілим терміном, то це аж ніяк не додає викладу прозорості.

Запроваджувати терміни доцільно тоді, коли їхня поява підготовлена попереднім розвитком науки, коли вдалося довести хибність чи неповноту дотеперішніх уявлень або коли старий термін призводить до непорозумінь і плутанини. Нові терміни мають поліпшувати мислення, поглиблювати розуміння, прояснити наші уявлення про світ і людину. Тим-то великі вчені здебільшого ставилися до них помірковано. За життя вченому достатньо створити два-три терміни для значних явищ, які він відкрив [155: 67].

Термінологічні новотвори повинні проходити ретельніший контроль наукової спільноти. Кожен новотвір треба критично оцінювати, зокрема з погляду правила «бритви Оккама», скерованого проти марного збільшування сутностей. Не запроваджувати термін чи поняття доти, доки потреба в ньому не стане

цілком очевидною, — правило це мало б стати основоположним для всієї науки.

3.1.2. Непотрібні запозичення. Науковий стиль, як жоден інший, багатий на слова чужомовного походження. Наука — явище міжнародне, й ці слова є важливим джерелом поповнення термінофонду (*вітамін, евтаназія, електрон, монтаж, реакція, синус*). Друге важливе джерело — терміни, утворені на власній основі (*виробник, дієслово, дослідник, здібність, коло, корінь, пізнання, сечівник, спадкоємець, тиск*). Отже, в науковій лексиці співіснують чуже й питоме, інтернаціональне й національне. Перший складник єднає її з міжнародними стандартами, другий зберігає її самобутність і народний характер.

Важливо дотримувати рівноваги, розумного співвідношення цих двох складників, тобто враховувати однаковою мірою і зарубіжні здобутки, і національні традиції [88: 8; 78: 119, 185–188; 210: 15; 379: 190; 390: 17; 397: 89]. Стосовно української мови це означає, що в ній на рівноправних засадах мають побутувати терміни як запозичені із західноєвропейських мов чи утворені з греко-латинських терміноелементів, так і посталі на ґрунті питомих (слов'янських) словотвірних засобів. Нехтування другої складової може зашкодити нормуванню термінології, порушити її природність, пригальмувати розвиток наукового стилю.

Попри це нинішні наукові, а надто науково-жаргонні публікації переобтяжено невиправданими запозиченнями. Чужі терміни не просто переважають, а витісняють власне українські.

Один із виявів цього — традиція заміняти слов'янську лексику неслов'янськими відповідниками. Упродовж минулого століття в наукових текстах траплялися такі, наприклад, заміни: *звертатися* → *апелювати*, *обмежувати* → *лімітувати*, *продовжувати* → *пролонгувати*, *пояснювати* → *експлікувати*, *наголошувати* → *акцентувати*, *показник* → *маркер*, *розум* → *інтелект*, *устрій* → *структура*, *сукупність* → *комплекс*, *взаємозалежність* → *кореляція*, *відносний* → *реляційний*, *затяжний* → *хронічний*, *перервний* → *дискретний*,

однорідний → *гомогенний*, *причиновий* → *каузальний*, *прибутковий* → *рентабельний*, *двійковий* → *бінарний*, *усувати* → *елімінувати*, *розмежовувати* → *диференціювати*. Раніше ці питомі слова займали в мові української науки своє законне місце, тепер же їх виштовхнуто з обігу на задвірки — до пасивного словника.

Схожа доля в науковому стилі може спіткати й іншу «функціонально слабшу» слов'янську лексику, на зміну якій в останні кілька десятиліть приходять такі варваризми: *доречний* → *релевантний*, *часовий* → *темпоральний*, *одночасний* → *симультанний*, *виражений* → *експліцитний*, *прихований* → *імпліцитний*, *довільний* → *арбітрарний*, *двобічний* → *білатеральний*, *можливий* → *евентуальний*, *мінливий* → *варіабельний*, *пізнавальний* → *когнітивний*, *зворотний* → *реверсний*, *висловлювати* → *артикулювати*, *виявляти* → *маніфестувати*, *представляти* → *репрезентувати*, *висловлювати* → *вербалізувати*, *осмислювати* → *концептуалізувати*, *співвідноситися* → *кореспондуватися*, *роздум* → *рефлексія*, *сприйняття* → *рецепція*, *прослуховування* → *аудіювання*, *розподілення* → *стратифікація*, *впровадження* → *імплементация*, *творення* → *креація*, *відновлення* → *реновація* тощо.

Ці та багато інших слів є органічними для англійського тексту, де їхні корінь і лексичне значення здебільшого прозорі. Але штучно притягнуті в українську мову, вони втрачають цю органічність і набувають вигляду «стороннього тіла»: *Жанрові фрагменти не ідентифікуються як самостійні жанри МПД, про що засвідчує відсутність текстом, з якими вони здатні були б корелювати. Структурно-композиційними частинами міжнародно-правових жанрів у дослідженні є такі різновиди жанрових фрагментів: аргументатив; дефінітив; імператив; проклеїматив; інтерогатив-інспіратив; рекомендатив; констатив; дескриптив; концесив-дозвіл та концесив-заборона; імплементатив* [Кравч. 14].

Наведений уривок схожий на непрофесійний переклад з англійської. Адже переклад професійний майже не містить слідів тієї мови, з якої його зроблено.

З нього, власне, не видно, що він є перекладом. А тим часом перед нами типовий зразок наукового жаргону. Читачеві доводиться подумки перекладати написане українською мовою, тобто виконувати роботу за автора.

Ще приклад: *Модернізм доречно розглядати як світоглядну парадигму в контексті «мислительної стратегії» епохи Модерну. Концептуальні основи парадигми модернізму — онтологічний плюралізм, антинормативізм, імморалізм, поліваріантність, індивідуалізм, гносеологічний релятивізм — це трансформовані філософські виміри Модерну. Атрибутивні параметри поняття «модернізм» такі: легітимізація соціальних практик у концептуальній формі; конфліктність; онтологічний плюралізм; гедонізм, індивідуалізм, фальсифікація раціоналістичних «мислительних стратегій» Модерну. Аксіологічні неузгодженості в ідейному полі поняття «модернізм» детерміновані ідейно-теоретичними суперечностями між модернізмом як естетично-художнім явищем та модернізмом як теорією і практикою соціокультурного дискурсу* [Макс. 13].

Тут налічується 65 слововживань (без службових частин мови), причому на 50 запозичень припадає лише 15 питомих слів. Виникає питання: чи є підстави вважати текст, де лише 23 % питомої лексики, українськомовним?

Деякі автори, вичитавши в англomовній літературі нові для себе терміни, не обтяжують себе пошуками українських відповідників, а вживають ці терміни в злегка «слов'янізованому» вигляді: *когніція* [Руб. 131], правильно — *пізнання*; *субтракція* [Сам. 123] — *відняття, видалення, усунення*; *інтерація* [Куб. 15] — *взаємодія, взаєморозуміння*; *інтерпеляція* [Швед. 137] — *запит, звернення*; *компарація* [ЦМС 83] — *порівнювання, співвідношення*; *реконцептуалізація* [Ліп. 2003 10] — *переосмислення*; *партисипант* [Шл. 157] — *учасник*; *континуїтет* [Вод. 46] — *тяглість, спадкоємність, наступність*; *флексибільність* [Анд. 2010, 55] — *гнучкість*; *конституент* [ББ 20] — *складник*; *мутуальний* [Колом. 29] — *взаємний, обопільний*; *облігаторний* [ФС 128, 301, 482] — *обов'язковий*; *інгерентний* [Міщ. 173] — *невід'ємний*; *евідентний*

[Міщ. 202] — *явний, очевидний; партисипаторний* [ПРС 38, 159] — *сумісний; перпетуальний* [Костюч. 18] — *вічний, безконечний; персуазивний* [Скр. 22] — *спонукальний, заохочувальний; стипулятивний* [БТ 90] — *зумовлений, причинний; курабельний* [ПТ ПГ 203] — *виліковний*.

У наші дні чужі слова масово потрапляють не лише в науковий жаргон, а й в українську мову загалом. Чи є для їх запровадження вагомі підстави? Чи справді іншомовні слова зручніші за питомі?

Насамперед слід визнати, що англomовна термінологія узвичаєна серед зарубіжних фахівців. Цей довід особливо важить нині, коли постколоніальна Україна усвідомлює себе частиною вільного світу, прагне наздогнати країни Заходу, переймає їхні здобутки в економіці, культурі, науці, технологіях. І те, що наша наукова мова вирівнюється за міжнародним стандартом, а чимало семантичних прогалин у її терміносистемах заповнюється шляхом запозичень, на перший погляд здається цілком закономірним.

Другий аргумент — тенденція до лаконізму й однослівності. Для заощадження зусиль простіше назвати поняття одним запозиченим терміном, аніж багатослівно-громіздким питомим зворотом. Легше сказати *саміт*, аніж *зустріч державних діячів на найвищому рівні; інавгурація* коротше, ніж *урочиста церемонія вступу глави держави на посаду*. Замість довгих описів увесь потрібний зміст зосереджується в одному-єдиному слові, від якого до того ж легко утворити похідні. Якщо серед питомих запасів годі підібрати точний однослівний відповідник, це достатня підстава для запозичання. Але здебільшого його знайти неважко — треба тільки добре пошукати. Або й створити. Так, англ. *summit* слушно пропонують перекласти як *верхівка* або ж скористатися польським відповідником — *чолівка* [190: 19]. Що ж до *інавгурації*, то згадаймо, що англійське *inauguration* зводиться до латинського дієслова *inauguro* «посвячую, висвячую». Тож *посвята (посвячення)* — це і є придатна українська назва для згаданої церемонії. Тож запозичання — зовсім не єдиний спосіб позбутися описових зворотів.

Чуже слово однозначне, його семантика конкретніша й чіткіш окреслена, воно деталізує наявне поняття, вносить новий смисловий відтінок, який не передається питомим аналогом — таким є третій аргумент щодо корисності запозичень. Наприклад, процес переведення військових підприємств на випуск цивільних виробів у економічній науці зветься *конверсією*. Якщо замість нього вживати іменники *перетворення* чи *зміна* (відповідники лат. *conversio*), зникне спеціалізований відтінок, адже семантика слов'янських слів ширша й розмитіша. Отже, запозичення усувають синкретичність значень і дають змогу «точнішої диференціації наукової і технічної думки» [230: 94], інакше кажучи, відмежовують наукову думку від ненаукової.

Рациональне зерно тут є, але, гадаємо, його не варто перебільшувати. Насамперед тому, що наукова думка має сама себе відмежовувати — не так зовнішньою формою, як внутрішнім змістом, не так лексичною оболонкою, як глибокою науковою сутністю.

Відмову од питомих засобів термінотворення часто пояснюють тим, що слов'янський корінь своїм прозорим походженням (внутрішньою формою, семантичною мотивацією) зроджує зайві асоціації. Тим часом неслов'янський корінь, маючи неясну внутрішню форму, ніяких додаткових асоціацій і семантичних зв'язків за собою не тягне, посталий на його основі термін не містить небажаних смислових чи образних нашарувань, лишається нейтрально-однозначним (пор. *ворожнеча* → *антагонізм*, *обмацування* → *пальпація*, *позичка* → *кредит*, *спад* → *реcesія*, *зубожіння* → *пауперизація*, *невплата* → *дефолт*).

Однаке такі побоювання здебільшого надумані, бо в науковому контексті питомі слова автоматично сприймаються у своєму другому — термінологічному — значенні (пор.: *безхребетні*, *бігуни*, *білки*, *блискавка*, *відміна*, *вузол*, *гніздо*, *ключ*, *крива*, *крило*, *лист*, *міхур*, *особа*, *палець*, *погляд*, *прокат*, *речовина*, *ринок*, *ссавець*, *супутник*, *тіло*, *тканина*, *хвиля* тощо). Коли науковці вживають термін у фаховому спілкуванні, побічні асоціації для них не існують. Прозора внутрішня форма не тільки не перешкоджає функціонуванню

терміна, а, навпаки, здатна краще передати суть поняття. Вона робить терміни зрозумілішими й полегшує сприйняття фахової літератури.

Марність цих побоювань засвідчує й той факт, що самі англomовні науковці воліють не вдаватися до запозичень, а карбують нові терміни переважно на питомому ґрунті. Їм зовсім не заважає, що терміни формально збігаються із загальноновживаними словами. Так, у свідомості англomовного вченого співіснують два значення іменника *verification* — загальнономовне «перевірка» і термінологічне «підтвердження фактами, практикою». Один із чільних напрямів американської психології *behaviorism* буквально означає «поведінкознавство». Термін *marketing* англomовні економісти зовсім не сприймають як «базарювання», хоч в іменнику *market* первісним значенням є саме «базар, ринок», а «продаж, збут» — похідні. Природно сприймаються в науковому тексті й такі терміни, як *approximation* «апроксимація» (букв. «наближення»), *liquid* «ліквідний» (букв. «рідкий, текучий»), *diffusion* «дифузія» (букв. «поширення»), *grant* «наукова субсидія» (букв. «дарунок»). Англomовним користувачам обчислювальної техніки не заважає, що в їхній мові *computer* має пряме значення «лічильник, обчислювач», *scanner* — «пилний споглядач», *server* — «подавальник; таця», *site* — «місце; будмайданчик», *driver* — «водій, кучер; рушій», *gadget* — «пристрій», *cache* — «схованка», *chip* — «тріска», *file* — «коробочка», *flash* — «спалах, блискавка», *display* — «показ, виставка», *chat* — «балачка», *account* — «рахунок», «Windows» — «вікна», «Word» — «слово». (Так само й українці ніколи не сплутають значення слів *миша*, *собака*, *вікно*, *вірус*, *папка*, *пам'ять*, *кошик*, *меню*, *ключ*, *мережа*, *провідник*, *доріжка*, *робочий стіл*, *завантажувати*, *зависати*, коли їх ужито в комп'ютерному контексті.) Цей перелік неважко продовжити на матеріалі будь-якої терміносистеми. У галузях, які нині бурхливо розвиваються (молекулярна біологія, генетика, електроніка й обчислювальна техніка, інформатика, авіація, соціологія, економіка та фінанси, когнітивна й соціальна психологія), англomовці виробляють власну термінологію на питомих засадах.

Чужі слова рясно проникають і тоді, коли певні прошарки суспільства аж надто кохаються в культурах інших народів. Тоді запозичення вкорінюються не стільки, щоб уточнити поняття чи прояснити суть справи, скільки з бажання мовця задекларувати свою сучасність, поінформованість, із претензій на розумову або ділову перевагу, з міркувань моди чи снобізму, а також із метою маніпуляції — щоб створити видимість чогось принципово нового: *особа* → *індивід*, *суспільство* → *соціум*, *властивість* → *атрибут*, *утвір* → *конструкт*, *замінник* → *субститут*, *опис* → *опис*, *припис* → *прескрипція*, *відмінність* → *дистинкція*, *розлад* → *дисфункція*, *розподіл* → *дистрибуція*, *підтвердження* → *конфірмація*, *очікування* → *експектація*, *намір* → *інтенція*, *відбір* → *селекція*, *перестановка* → *інверсія*, *досвід* → *емпірія*, *поняття* → *концепт*, *роздум* → *рефлексія*, *зразок* → *патерн*, *складник* → *інгредієнт*, *показник* → *індикатор*, *новотвір* → *інновація*, *осаяння* → *інсайт*, *обізнаність* → *компетенція*, *винахідливість* → *креативність*, *посил* → *месидж*, *прозорий* → *транспарентний*, *невідкладний* → *ургентний*, *буттєвий* → *екзистенційний*, *підтверджувати* → *верифікувати*, *розпізнавати* → *ідентифікувати*, *відстежувати* → *моніторити* — хоч із контексту випливає, що другі терміни порівняно з першими ніякої особливої специфіки не відображають. У більшості випадків правомірність таких замінів сумнівна.

Як легко бачити, вживання чужих слів часто-густо не впливає з потреби точно передати наукові істини, а набуває самодостатнього характеру — запозичення задля самого запозичення. Такі автори не вміють чи не хочуть перекладати, цураються питомої лексики, хочуть показати свою «оригінальність». У науковому жаргоні запозичення надають викладаві штучної наукоподібності, особливо коли автор не має що сказати нового.

Практика постійних замінів питомих слів чужими (головно англійськими) наводить на думку, ніби англійська — найдосконаліша й найкультурніша мова, ніби новітні ідеї можна висловлювати тільки нею (*certain things are best expressed in English*), хоч її термінологія теж не позбавлена вразливих місць і не-

зручностей. Лише один приклад: прикметник *linguistic* має значення і «мовний» (той, що стосується мови), і «мовознавчий» (той, що стосується мовознавства). Така двозначність постійно спричиняється до методологічної помилки, що полягає в сплутуванні двох аспектів наукового дослідження — онтологічного та гносеологічного.

Сьогодні потужного англомовного впливу зазнають майже всі стилі української мови, але в науковому цей вплив відчувається чи не найбільше. Співвідношення питомих і чужих термінів стрімко змінюється на користь останніх. Словники не встигають фіксувати нові запозичення, і коли читач, що не знає англійської, натрапляє на незрозумілі варваризми, то опиняється в безвиході. Слов'янські корені останнім часом якщо не припинили, то помітно сповільнили своє зростання, афікси обслуговують переважно запозичені корені. «Самоусунувшись» від процесів термінотворення й ставши пасивним споживачем чужих термінів, наша наукова мова, по суті, пориває з тим, що загальнонаціональна мова нагромаджувала століттями.

Це корисно чи шкідливо? Якщо словотвірну систему не навантажувати новими завданнями, вона врешті-решт «заіржавіє». Якщо мовці, замість карбувати слова на основі питомих ресурсів, сліпо копіюватимуть чужомовні зразки, самобутність української лексики бачиться в не вельми світлих барвах. Коли мова покірливо переймає вироблене іншою мовою, вона губить здатність до саморозвитку. Запозичення, хоч і збагачують мову, хоч і розширюють її словник, але водночас притлумлюють її внутрішні сили та можливості. І тоді збагачення парадоксальним чином обертається на збіднення. Занепад власного словотворення — симптом занепаду самої мови, лиховісник її ймовірного відмирання в майбутньому.

Чужі слова — важливий, але не єдиний засіб позначати нові речі, зокрема у сфері науки та техніки. Крім зовнішніх, є й внутрішні джерела номінації: карбування нових питомих слів, переосмислення вже наявної лексики (розвиток багатозначності), утворення стійких словосполучень. Ці джерела теж можуть з

успіхом задовольняти потреби наукової мови. На жаль, у наші дні, щоб заповнити термінологічні прогалини, до них удаються дуже рідко. Звідси — застій у розвитку питомих словотвірних засобів. Вони втрачають гнучкість і динаміку, а система потроху робиться творчо неспроможною.

Проблема зайвих запозичень стосується, звичайно ж, не тільки наукового жаргону й не тільки наукового мовлення. Вона стосується всієї літературної мови. Просто в науковому мовленні це явище постає в найбільш рельєфному (а в жаргоні — навіть карикатурному) вигляді. Загалом же порушена тема вимагає дальших і глибших розвідок. Серед іншого, вони мають з'ясувати, наскільки реально в нинішню добу глобалізації протистояти навалі запозичень і чи можливо при цьому спиратися на пуристичний досвід європейських та східних мов [докл. див.: 264; 275].

3.1.3. Задовгі речення. Важливіша синтаксична риса, яка вирізняє науковий стиль поміж інших стилів, — систематичне вживання складних і порівняно довгих речень. Вони допомагають точніше й виразніше передати логічний зв'язок між двома чи кількома судженнями, підкреслити потрібні смислові відтінки, аргументувати провідну тезу. «Грунтовна думка, — писав Л. А. Булаховський, — далеко не завжди вкладається в утерті форми короткої фрази...» [26: 406]. Складні речення — це й зручний засіб відтворити розвиток і динаміку дослідницьких пошуків. Загалом у наукових текстах речення майже удвічі довші, ніж у художніх або публіцистичних.

Утім, наукові тексти теж мають відповідати канонам стильової довершеності. А ці канони передбачають, по-перше, обмеження довжини речень і, по-друге, більш-менш регулярне чергування довгих і складних речень із короткими та простими. Твір виходить синтаксично досконалим і розмаїтим, коли в ньому після двох-трьох довгих речень міститься коротке речення. Ознайомившись із кількома складними думками, вираженими складними реченнями, ми в такий спосіб ніби дістаємо змогу трохи перепочити. Прості речення «вико-

ристовуються у ролі своєрідного балансира, що урівноважує обтяжені синтаксичні конструкції» [290: 171].

Теза, що активізація сурядності (гіпотаксису) й подовження речень віддзеркалюють інтелектуалізацію мови, небезпідставна. Та варто зважати й на те, що «тенденція до все дальшого ускладнення синтаксичної будови наукової мови ховає в собі небезпеку утруднити розуміння наукового тексту навіть підготованими читачами» [88: 11]. Про це М. А. Жовтобрюх попереджав іще в 1960-х роках. Нині ця небезпека стала реальною. У науковому жаргоні переважають довгі конструкції з переускладненим, надміру розбудованим синтаксичним каркасом. Ідеться про надто розгалужені складнопідрядні та складносурядні речення, речення з кількома дієприкметниковими чи дієприслівниковими частинами, багатослівними переліками, поширеними вставками, зворотами і «зворотами у зворотах», різноманітними синтаксичними паралелізмами тощо: *На основі здійсненого аналізу проблеми дослідження науково обґрунтовано концепцію формування правосвідомості учнів у професійно-технічних навчальних закладах, яка дає можливість у напрямі стратегії професійного правового навчання вирішити ключові проблеми, пов'язані з визначенням соціокультурних, ціннісно-нормативних правових основ, що мають бути закладені в фундамент соціально-педагогічних технологій формування нової парадигми професійної правосвідомості учнів закладів професійно-технічної освіти, орієнтованої на загальнолюдські ідеали й цінності, як необхідного фактора розбудови демократичної, правової держави — України* [Ткач. 22].

Розтягнені речення важко сприймати. Читач заплутується в підрядних і сурядних зв'язках. З його пам'яті випадає не лише логічний зв'язок між різними частинами складного речення, а й внутрішній зміст самих цих частин. Головна частина речення губиться десь поміж залежних від неї другорядних частин, а висновок часто передує засновкам. Недоладно вжиті вставні частини розривають лінійну оповідь і віддаляють змістовно й синтаксично пов'язані компоненти.

Коли текст усунутий складено з речень-гігантів, зникає автоматизм сприйняття. Важко відчувати логічну стрункість оповіді, простежити, як думка впливає з попередньої думки і як вона продовжується в наступній. Аби добути-ся смислу в задовгій фразі, зрозуміти синтаксичні зв'язки, доводиться перечислювати її по два-три рази, навіть самому перебудовувати її, розбивати на кілька коротших частин і аналізувати їх нарізно.

«...Читач дістає від цих будов враження, ніби той, хто пише, не хоче відірватися від раз узятої для переказування думки і терпляче й точно підпорядковує одну одній ланки цієї думки, перекидаючи за допомогою відносних займенників і сполучників численні містки між ними» [26: 405]. Так оцінив Л. А. Булаховський монументальний стиль, яким писалися ділові акти, філософська й історична проза в Україні та Польщі XVII–XVIII століть. Але це повною мірою стосується й наукового жаргону: *Розглядаючи внутрішньошкільну науково-методичну роботу як цілісну, засновану на досягненнях педагогічної науки і передового досвіду та на конкретному аналізі навчально-виховного процесу систему взаємопов'язаних заходів, дій, спрямованих на всебічне підвищення кваліфікації та професійної майстерності кожного вчителя і вихователя (включаючи заходи щодо управління професіональним самоудосконаленням, самоосвітою, самовихованням педагогів), на розвиток і підвищення творчого потенціалу педагогічного колективу школи в цілому та, зрештою, на удосконалення навчально-виховного процесу, досягнення оптимального рівня освіти, виховання та розвитку школярів, доходимо висновку, що науково-методична робота в школі спрямована на успішне вирішення складних завдань навчання та виховання учнів, що значною мірою залежить від педагога, його професійної майстерності, ерудиції та культури* [Жер. 13].

Вимога обмежувати довжину речення — стильова норма, об'єктивно зумовлена психологічними причинами. Людині властиво сприймати довколишній світ не як безперервну цілісність, а як послідовність роздільних, відособлених одне від одного елементів. Читаючи текст, вона видобуває відомості не всі ві-

дразу, а частинами. Саме ця властивість людської психіки й викликає членоподільність мовлення. Бо інакше воно скидалося б на суцільний потік звуків (на кшталт тваринних вигуків) і стало б остаточно незрозумілим. Таким потоком можна висловити якусь емоцію, невиразне бажання, та аж ніяк не думку.

Членоподільність пронизує всю мову — від звукового рівня (поділ на склади) до текстового (поділ на абзаци, розділи). Коли автор хоче висловити думку, спершу він виокремлює її з плину мислення, потім, добираючи слова, розчленовує її зміст на частини, далі за допомогою граматичних значень устанавлює між ними семантичні відношення. Зрозуміло, що послідовність цих частин не може бути безмежною. Власне, такий пунктуаційний знак, як крапка, і виник як важливий показник членоподільності. Текст, у якому бракує крапок, відображає, по суті, недорозчленоване мовлення.

За законом обсягу оперативної пам'яті, вона в змозі водночас утримувати 7 (± 2) елементів. Тож і середня довжина речення (або його підрядних чи сурядних частин) має принаймні наближатися до цієї величини, адже, коли читач доходить до його кінця, він повинен пам'ятати, з чого воно починалося. Це потрібно для того, щоб зміст речення можна було зрозуміти без зайвих зусиль і зупинок. Якщо ж текст перенасичено довгими конструкціями, виникає нечіткий ритм, що утруднює роботу оперативної пам'яті. Вона ніби відмовляється утримувати в собі таке безмежжя інформації, її «пропускна спроможність» цього не дозволяє (про таке непорозуміння кажуть: «Те, про що йшлося на початку, ми вже забули, бо це було давно, а кінець незрозумілий, бо не пам'ятаємо початку»). Думка не встигає фіксувати послідовність фактів, взаємозв'язок причин і наслідків. Довгі речення дратують, бо збивають із внутрішнього ритму читання.

Отже, такі речення суперечать закономірностям сприйняття, а тому «швидко виснажують розумові здібності читача» [410: 207]. Здається, що автор не має цілісної, викінченої думки, а тому механічно нанизує слова, не пам'ятаючи, що було на початку речення, й не замислюючись, що буде наприкінці.

Крім того, що в розволіклому реченні остаточно губиться зміст, довго́ти не дають відчути завершеність думки. Не випадково у визначеннях речення часто вказують, що воно є *смісловим цілим*, яке виражає *окрему*, відносно *закінчену* думку. А що таке закінчена думка? Це думка, яка не надто розтягнута. Що меншою кількістю слів удалося висловити думку, то вона ясніша, прозоріша, стрункіша. Про завершення думки сигналізує крапка в кінці речення, яка дає змогу спинитися й обміркувати прочитане. Коли ж замість крапки нанизуються одна за одною сурядні чи підрядні частини, то зміст речення безконечно розтягується, і сама думка перестає усвідомлюватися як цілість: *Освітньо-просторову складову НС утворюють (до глобального освітнього простору входять) навчально-виховні та інформаційно-технологічні структури суспільства, які входять до складу системи освіти і з якими учні можуть суттєво з педагогічної точки зору взаємодіяти поза межами даного навчального закладу (наприклад, структури позашкільних закладів освіти, заклади інтернатного типу, спортивні школи і структури олімпіадного руху, спортивні табори і табори відпочинку, які входять до системи освіти), а також навчально-виховні, соціально-економічні і інформаційно-технологічні структури суспільства, які безпосередньо не входять до складу системи освіти, але які визначально впливають на формування і розвиток особистості (найважливішими з педагогічної точки зору такими структурами є мікросоціум родини, системи масової інформації, спорту і дозвілля, а також мікросоціум за місцем переважного мешкання людини)* [Бик. 2004, 65].

Усе, що стосується підмета й присудка, автор намагається вмістити в одне речення. Йому здається, що так вдасться щільно ув'язати всі поняття й судження, показати, що вони продовжують і доповнюють одне одного, що з них вибудовується складна ієрархія. Але бажаного поняттєвого зв'язку в уяві читача все одно не виникає. Оперативній пам'яті не вдається утримати всі змістові елементи разом. Безмежно розтягнена думка *не усвідомлюється як єдність*, в уяві натомість залишаються розірвані клапті якихось туманних

вражень. Написане нагадує не логічно структуроване мислення, а потік свідомості.

Істотна риса, що відрізняє логічне мислення від потоку свідомості та від мислення патологічного, — це його цілеспрямованість [215: 28–34; 227: 19–22]. Логічне мислення чітко відмежовує предмет думки, поетапно його аналізує і, допоки не припише йому якихось ознак, не переходить до інших предметів. Так само й переходить від одного предмета до іншого підпорядковуються загальному авторському задумові, який образно називають «ниткою» або «скелетом» оповіді. Нарешті, цілеспрямованість мислення означає, що автор ставить перед собою чітку мету і весь перебіг його розумової праці спрямований на її досягнення. І читач це добре відчуває.

У наведених вище прикладах ми не знайдемо ані визначеної теми, ані змістовних думок, ані послідовного міркування, ані окресленої мети цих міркувань. Неможливо зрозуміти, про що тут, власне, йдеться, який предмет мають на увазі і які ознаки йому приписують. Замість викінченого судження — набір різних вражень і уривків думок.

Потік свідомості та внутрішнє мовлення, хоч і не переступають межі психічної норми, зрозумілі лише для свого суб'єкта й на інших не розраховані. Так само не розраховані на співрозмовника марення душевнохворого та, як ми бачили, науковий жаргон. Усі вони *не комунікативні в принципі*. Вони не призначені для інших людей і, отже, не є засобом спілкування.

Теза про некомунікативність довгих речень підтверджується і шляхом підрахунків. Оскільки довжина речення — один із формальних показників складності, за нею об'єктивно визначають ступінь читальності тексту. При цьому використовують формулу $I = L_m + L_o$, де I — показник читальності, L_m — відсоткова кількість слів у реченні, L_o — відсоткова кількість слів довших за вісім літер. Якщо показник читальності перевищує 50, текст є важкозрозумілим. Дослідниця польського наукового стилю М. Рахвалова наводить такі індекси за галузями наук: мовознавство — 51,5; літературознавство — 54,9; історія —

55,8; технічні науки — 60,7; педагогічні — 66,5. Коментуючи ці результати, особливо щодо педагогічних текстів (які виявилися помітно важчими за науково-технічні), дослідниця вбачає тут невправне формулювання думки або ж непотрібне ускладнення викладу з метою хибно зрозумілого «унауковлення» [404: 52, 73].

Чіткість синтаксичних зв'язків і семантичних відношень — доконечна умова для того, щоб речення можна було легко зрозуміти й засвоїти. Надмірна довжина розмиває цю чіткість і призводить до того, що в читача не встигають сформуватися й усвідомитися закінчені судження. Такі фрази тяжко пов'язати з попереднім викладом і так само тяжко простежити, як із них випливають наступні думки автора. Якщо речення ощадної довжини засвідчують певність, змістовність і логічну вишуканість, то задовгі речення лишають враження не важливості чи значущості, а, навпаки, навмисної претензійності.

Надуживання довгими та нехтування середніми й короткими реченнями — симптоми не досить розвинутого вміння абстрагувати й узагальнювати, тобто невміння відділяти головне від другорядного. Вивчаючи певне явище і стикаючись із купою його ознак і зв'язків, дослідник не в змозі розглянути їх нарізно й виділити з-поміж них визначальні. Він ніби загрузає в масі деталей і силкується перерахувати їх усі в одному реченні.

Надто розбудований синтаксис спричинюється ще так званою в'язкістю мислення, коли пробуксовує перехід від одного предмета роздумів до іншого, сама думка «зависає», а автор ніби «тупцює на місці». Інша причина затягненості речень — сама думка ще остаточно не сформувалася, не визріла. Автор «Війни і миру» зізнавався, що завжди вплутується в довгий період, коли йому неясна його думка, коли він не зовсім опанував її [305: VIII 429].

Задовгі фрази виникають також через те, що автори закріплюють на папері свої ідеї та враження в тому первісному вигляді, в якому вони виникли в голові, — не обдумуючи попередньо їхньої форми, не членуючи розумовий потік на окремі судження. По суті, це необроблене внутрішнє мовлення, яке автор не

оформив у логічно структурований текст. Надто розтягнені речення, надмірна синтаксична обтяженість відбивають не так розвинуті писемні навички, не так тенденцію до інтелектуалізації, як розумове чи стильове нехлюйство.

Тексти з такими фразами не відповідають елементарним вимогам до наукового мислення — розмежованості, структурованості, логічній чіткості. Не відповідають вони й нашій динамічній добі, сучасному стилеві думання, адже заважають швидко сприймати й розуміти прочитане.

У скороченні довжини слів слушно вбачають вияв прогресу в мові, який свідчить про вдосконалення мовної техніки [206: 302, 305]. Таким же виявом, очевидно, слід уважати й скорочення середньої довжини речень. Скорочується довжина — спрощується й синтаксична будова речень (меншає кількість підрядних частин, зникають громіздкі, ускладнені відокремленими зворотами речення, натомість активізуються номінативні й неповні речення тощо). Активізація стисліших засобів викладу засвідчує, що мова у процесі еволюції дає змогу виражати зміст більш струнко, лаконічно, впорядковано. Прагматизм сучасного життя, побільшення інформаційних потоків, необхідність опрацьовувати великі текстові масиви — усе це диктує потребу в дедалі нових способах ущільнення інформації, зокрема й через синтаксичну компресію.

Навіть якщо текст містить складні розмисли, його синтаксична будова має лишатися чіткою, прозорою. Не слід надто захоплюватися довгими конструкціями — вживати їх треба з почуттям міри й доцільності. Не варто намагатися втиснути в одне речення якнайбільш інформації. Кожну відносно цілісну думку найкраще висловлювати одним реченням. Перш ніж вона ляже на папір, її треба відділити від інших думок, ретельно обміркувати й сформулювати у вигляді завершеного судження. Вузькі рамки коротких речень змушують зосереджувати багато змісту в небагатьох словах.

Невиправдано обтяжені синтаксичні побудови треба або скорочувати, або спрощувати, скажімо, розбивати на простіші за будовою фрази. Мистецтво створювати текст полягає «не стільки... у пов'язуванні речень, скільки в умінні

розділяти їх так, щоб вони йшли одне за одним і логічно одне з одного впливали, не тримаючись між собою численними сполучниками» [281: 221]. Між реченнями в тексті виникають ті самі смислові зв'язки, що й між частинами складного речення, — зіставлення, протиставлення, заперечення, доповнення, уточнення, розкриття причини, вказівка на час, місце, мету дії, про яку мовиться в попередньому реченні.

Нову складну думку мало коли вдається висловити відразу лаконічно. Її зрозуміння має підготувати запровадженням окремих елементарних думок, після ознайомлення з якими можна коротко висловити узагальнення [181: 73]:

Є всі підстави вважати, що система підготовки проектних менеджерів, яка послідовно складається в Україні, розробка наукових основ і широке використання е-дистанційного навчання для підготовки, перепідготовки і підвищення кваліфікації кадрів управління, науково-педагогічних кадрів вищої школи і наукових установ країни одночасно з усвідомленим і наполегливим впровадженням методів і засобів проектного менеджменту в практику підготовки і реалізації реальних масштабних проектів дозволить в Україні в саме найближчий час ввести в дію нові ще не розкриті резерви її потенційного зростання і процвітання, зробить економіку України

В Україні склалися умови для того, щоб найближчим часом ввести в дію нові, ще не розкриті резерви її потенційного зростання і процвітання. Серед цих умов: а) система підготовки проектних менеджерів; б) розроблені наукові основи й широке використання е-дистанційного навчання для підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації кадрів управління, науковців і викладачів вищої школи; в) упровадження методів і засобів проектного менеджменту в практику підготовки і реалізації масштабних проектів. Усе це зробить економіку України привабливішою для серйозних, зокрема й зарубіжних, інвесторів, захистить і розвине національний простір освітніх послуг.

більш привабливою для серйозних, в тому числі зарубіжних, інвесторів, захистить і розвине національний простір освітніх послуг [Бик. 2001, 49].

Якщо зважити на обсяг оперативної пам'яті, логічно припустити, що речення найлегше зрозуміти й запам'ятати, якщо кількість слів у ньому (або в його сурядних чи підрядних частинах) не перевищує $7 (\pm 2)$ одиниць.

Утім, ця теза вимагає уточнень. Очевидно, що в науковців — людей розумової праці, досвідчених авторів і читачів — оперативна пам'ять розвинена краще, ніж у не-науковців. Її середній обсяг, імовірно, становить більшу, ніж сім, кількість елементів. Тим-то й оптимальна довжина речення в науковому тексті може бути дещо більшою, що надає ширші можливості для вибору й урізноманітнення синтаксичних побудов. Ст. Гайда вважає, що ця довжина може доходити до 10–15 слів (без службових частин мови — 8–12 слів) [372: 124]. Такі показники загалом збігаються з підрахунками Ст. Міколайчака: в наукових текстах середня довжина простих речень становить 11,29 елемента (в художніх — 4,81), а частин складного речення — 6,84 елемента (в художніх — 3,61) [394: 174–176].

Указані цифри — не догми, а радше поради, взірці, орієнтири. Варто просто триматися здорового глузду: «Речення, яке складається більше ніж із чотирьох частин, займає півсторінки, напевно, цій умові не відповідає» [398: 1779].

Багато важить і читацький досвід. Публікації вчених — бездоганних стилістів відкладають у нашій пам'яті взірці наукового викладу. Так формується мовний смак, що непомітно водить нашим пером і підказує, як уникнути синтаксичної надлишковості й коли саме час ставити крапку. Ось уривки з текстів відомих українських учених. Звернім увагу на довжину речень:

За підрахунками А. П. Коваль, кількість простих речень в стилістично довершених наукових текстах майже дорівнює кількості складних (49,09 % і 50,89 %) [121: 163–164]. Це ще один орієнтир. Важливе призначення простих речень — сприяти послідовності викладу, бути одним із засобів логічного наголосу. Виділяючись на тлі складних речень, вони вияскравлюють тезу, що потребує додаткової уваги. На початку мікротеми прості речення можуть містити її зачин, наприкінці — узагальнення або висновки.

Прості речення є своєрідними опорними пунктами, що до певної міри організовують сприйняття тексту і скеровують читацький інтерес до подальшого розвитку думки. Автор не повинен обмежувати себе у виборі типу речення, намагаючись уникати простих, коротких чи, скажімо, неповних речень. У пригоді йому стане якнайширший арсенал синтаксичних засобів. Головне тут — не стільки канони стилю, скільки логіка думки. Корисне все те, що допомагає авторові її прояснити, уточнити, поглибити, а читачеві — зрозуміти без зайвих перешкод і утруднень.

3.1.4. Нагромадження іменників. Як відомо, науковому викладові властивий іменний характер. Там, де в інших стилях зазвичай уживають дієслово чи прикметник, у науковому стилі часто фігурують іменники: віддієслівні — зі значенням опредметненої дії (*випробування, міркування, підсумовування, прийняття*) та відприкметникові — зі значенням опредметненої ознаки (*доречність, міцність, низькість*). Без них не обходиться буквально жодне речення наукового тексту.

В активному опредмечуванні дій та ознак лежать позамовні причини. Насамперед — потреби наукового мислення: воно оперує багатьма спеціальними поняттями, які передаються в основному іменниками. Називаючи об'єкти досліджень, іменники виконують важливу інформативну функцію. А оскільки ключове призначення науки — класифікувати, схематизувати, типізувати й категоризувати, то підвищена іменниковість наукового стилю цілком виправдана [404: 60]. Шведський лінгвіст А. Ломбард уважав, що іменниковість прищепи-

лася в стилі мислення європейця ще з кінця XIX ст., внаслідок чого ми вже не тільки говоримо, а й думаємо за допомогою номінативних зворотів [383].

Наукова думка прагне вивільнитися з пут суб'єктивізму, і це теж активізує іменний тип мовлення. Якщо дієслово своїми граматичними категоріями наче персоніфікує неживі явища (*дослідження показали, метод дає відповідь*), а прикметник щільно прив'язує ознаку до її носія, то іменник виражає свій денотат найбільш незалежно. Подаючи дію чи ознаку в опрідметненому вигляді, іменник відсуває суб'єкта дії або носія ознаки на другий план, що дає можливість уникнути небажаного уособлення. Через це такі абстрактні іменники, як і пасивні звороти, стали прикметною ознакою «об'єктивізованого» наукового викладу.

Уважають, що рясний іменниковий слововжиток надає текстові більшої точності. Поширені в наукових творах ланцюжки іменників у родовому відмінку (*дослідження шляхів удосконалення управління персоналом підприємств* [Біл. 2008, 36]; *метод вимірювання електропровідності стрижнів термоелектричних матеріалів* [АЛ 70]) допомагають обмежити обсяг понять або відтворити ту їх багатоступеневу взаємну підпорядкованість, яку встановлює наукове мислення.

В іменниковості дехто добачає стильові переваги, вияв тенденції до мовної економії. Вона дає змогу ущільнити речення, бо іменні звороти коротші за синонімічні їм підрядні дієслівні, а лаконічний текст легше читати, розуміти й запам'ятовувати [128; 355: 59; 424] (пор.: *знижується небезпека того, що пухлинні клітини потраплять у системний кровотік* → *знижується небезпека потрапляння пухлинних клітин у системний кровотік* [АЯ 27]) Якщо підрядність затемнює структуру складнопідрядного речення й взаємозв'язки його членів, то номінативні конструкції вносять потрібну ясність і прозорість [404: 54]. Зразки, які виникають і закріплюються в іменному викладі, засвідчують виробленість, розвиненість і усталеність наукового стилю.

Дослідники припускають, що іменникові конструкції поширилися в українській мові під впливом російської. Справді, в російському науковому тексті середня частота вживання дієслова на кожну 1000 слів становить лише 90 разів (тоді як у художньому — 151, в офіційно-діловому — 60) [60: 99]. Отже, за цим параметром російське наукове мовлення стоїть значно ближче до офіційно-ділового (канцелярського), ніж до художнього.

У російській літературній мові іменниковість видається природнішою, ніж в українській, бо має глибшу історичну традицію. На час зародження наукового стилю в цих двох літературних мовах було різне співвідношення розмовних і книжних шарів. Якщо в основі української лежала насамперед народно-розмовна стихія, то в основі російської — переважно книжні зразки. Ця обставина й зумовила головну синтаксичну відмінність між ними — дієслівність української мови й іменний характер російської [194: 247]. Підвищена іменниковість російського наукового мовлення могла послужити нашим ученим прикладом для наслідування — спочатку в умовах нерівноважної українсько-російської двомовності, а згодом і в умовах державності української мови, коли нею почали писати російськомовні науковці, автоматично привносячи у свої твори норми російської граматики.

Що вищий ступінь книжності наукового тексту, то більше в ньому іменних частин мови. Науково-популярний підстиль є різновидом наукового стилю, але за параметром «іменниковість—дієслівність» тяжіє до художнього. Його граматичний лад «має дієслівний характер, діалогічний, суб'єктивно-об'єктивний. У ньому велика увага до дії, діяча, активніша роль автора, його взаємозв'язок із читачем, аніж у науковому стилі» [146: 185].

Оцінюючи співвідношення іменників і дієслів з комунікативного й естетичного поглядів, спробуймо з'ясувати, чи справді текст, насичений віддієслівними та відприкметниковими іменниками, є стислим, точним, легким для сприйняття?

Знижена дієслівність і підвищена іменниковість спричиняють деякі граматичні явища, які вважають характерними ознаками наукового стилю і які зазвичай стають об'єктом стильової експлуатації в науковому жаргоні. Найпомітніші серед них такі.

1. Розщеплені присудки. Віддієслівний іменник і неповнозначне дієслово з узагальненою семантикою: *Кожному хворому з підозрою на кандидоз... рекомендують **проводити забір** матеріалу з дихальних шляхів* [ФМ 69]; *Нині акціонерні товариства України у складних економічних умовах **здійснюють пошук** ефективних механізмів фінансового планування і прогнозування* [Кл. 251]; *Програми статистичного аналізу **виконують перевірку** оцифрованого сигналу на стаціонарність і статистичний аналіз вібрацій об'єкта* [Гиж. 47]; *У секціях, що комутуються щіткою, наводиться ЕРС реактивного характеру, що **призводить до погіршення** комутації* [Шевч. 9].

Іноді присудок розщеплюється не на дві, а на три частини: *Економіка України **перебуває у стані зростання та розвитку**, тому їй необхідні постійні інвестиції* [Косяк. 178], пор.: *економіка зростає і розвивається*; *У досліджуваного, який **перебуває в положенні лежачи** на спині протягом 5 хв, вимірюють пульс за 15 с.* [ДБ 41], пор.: *досліджуваний, який лежить на спині.*

Навряд чи розщеплені присудки можна вважати виявом тенденції до мовної економії, адже вислови стають довшими порівняно з тими, що містять прості дієслівні присудки.

Активізацію розщеплених присудків зазвичай виправдовують тим, що вони дають змогу уточнити дію, адже «впускають» до свого складу означення, яке конкретизує дію: *розрахувати → провести розрахунки → провести попередні (остаточні) розрахунки, критикувати → піддати критиці → піддати різкій критиці, впровадити → забезпечити впровадження → забезпечити широке впровадження, аналізувати → здійснювати аналіз → здійснювати систематичний аналіз.* Утім, в українській мові такі дії часто (хоч і не завжди) можна передати й без розщепленого присудка (*попередньо розрахувати, остаточно*

розрахувати, різко скритикувати, широко впровадити, систематично аналізувати).

2. Ланцюжки родових відмінків. Як і дієслово, абстрактний іменник прагне керувати іменником, який, своєю чергою, теж виявляє тенденцію до іменного керування: *Ці напрями актуалізують важливість дослідження шляхів вдосконалення формування професійної компетентності майбутніх економістів* [Диб. 11]; *Шляхи інтенсифікації тактики підвищення значимості співрозмовника маніпулятивної стратегії позитиву* [Шкіц. 191]; *Латеральна ділянка поперекового перерізу середньої частини діафіза ліктьової кістки курей батьківського стада 228-добового віку* [Ткачук. 5].

Ланцюжок із 4–5 родових відмінків уже сприймати важко, а з більшою кількістю їх зрозуміти прочитане взагалі неможливо. Багатоярусне «дерево залежностей» не дає чіткого уявлення, про що йде мова, що від чого залежить. Довгий ланцюжок однорідних обставин позбавляє кожну з них вагомості, самостійності, семантичної окресленості. Очевидно, що родовідмінкові послідовності має обмежувати треба само, як і довжину речення.

3. Нагромадження іменників на **-ння**. Окремі дієслова-присудки часто згортаються в іменникові означення й обставини: *Проведення спецкурсу, спрямованого на формування ціннісного ставлення до здоров'я, забезпечує підвищення рівнів сформованості компонентів ціннісного ставлення до здоров'я* [Єж. 470]; *Розроблення і впровадження механізму забезпечення поглиблення знань з української мови та її використання у процесі виконання державними службовцями посадових обов'язків* [ДПРФ 40].

Не рідкість випадки, коли поспіль скупчуються по три-чотири **ння**-іменники: *Шляхи удосконалення попередження поширення порушень мозкового кровообігу в Південному регіоні* [ТТ 40]; *Нині постає проблема поліпшення нормування використання будь-яких видів матеріальних ресурсів підприємства у нерозривному зв'язку з посиленням зацікавленості працівників у ресурсозбереженні* [Берез. 29].

Оскільки, крім ння-іменників, у науковому жаргоні часто вживані й інші абстрактні іменники, виникає разюча нерівновага між іменними і дієслівними частинами мови. Ось речення, в якому на 1 дієслово й 1 дієприслівник припадає 25 іменників і 9 прикметників: *Ці прогностичні міркування не затьмарюють тверезого погляду на сучасну реалізацію інформаційної функції, розуміючи цю функцію як напрямок здійснення організації і забезпечення системи отримання, використання, поширення та зберігання інформації, участі у розвитку світового інформаційного простору, встановлення режиму використання інформаційних ресурсів на основі рівноправного співробітництва з іншими державами* [Ар. 17].

Віддієслівні іменники, подаючи дію як окрему сутність, справді унезалежують її від контексту. Але якою ціною? Ціною звуження виражальних можливостей. Адже в результаті дія вивільнюється не лише від контексту, а й від дієслівних категорій часу, способу, стану, особи й (почасти) категорії виду, а також від граматичної категорії модальності. Через це віддієслівний іменник, порівняно з дієсловом, має зневиразнену семантику. Його роль в організації речення й передачі змісту доволі пасивна: *Авторське бачення педагогічного дослідження проблеми формування правосвідомості, виходячи з методології юридичної і педагогічної науки, і розробка на цьому ґрунті конкретної методики логічно зумовили такий системно-комплексний відбір і виклад правового матеріалу, який забезпечує врахування не тільки його освітньої, а й виховної значущості для молоді...* [Ткач. 16]. Тут віддієслівний іменник *бачення* позбавив фразу дієслівності й дієприслівниковий зворот «зависнув у повітрі»: супровідна дія лишилася, а основна — зникла.

Коли в одному реченні нагромаджено кілька віддієслівних іменників, читачеві важче з'ясувати, де головна дія, де обставинна, і як їх співвіднести. Тимто іменники на -ння нерідко спричиняють різного роду неясності й двозначності: *Виховання правових почуттів вимагає врахування вікових особливостей учнів* [Фіц. 11]. Що чого вимагає: виховання вимагає врахування чи врахуван-

ня вимагає виховання? Двозначність зникає, якщо замість ння-іменників ужити дієслова: *Виховуючи правові почуття, слід ураховувати (а краще зважати на) вікові особливості учнів.*

З речення *Все це готувало реальне підґрунтя для переходу в практичну площину питання про повернення депортованих на Батьківщину* [Зін. 70] незрозуміло: чи депортовані самі повертатимуться на Батьківщину, чи їх повертатиме хтось інший? Правильні варіанти залежно від сенсу речення: *Усе це готувало реальне підґрунтя для того, щоб депортовані могли повернутися на Батьківщину* або *Усе це готувало реальне підґрунтя для того, щоб повернути депортованих на Батьківщину.*

Ще приклад: *Той факт, що рухова активність абітурієнток і студенток І-го курсу навчання виявилася приблизно однаковою, дає підставу зробити припущення про визначальне значення цього чинника у вирішенні питання про підвищення рівня фізичної підготовленості молоді, яка вчиться* [НН 42]. Через іменник *підвищення*, ужитий замість дієслова, неясно, чи фізична підготовленість підвищилася, чи підвищується, чи підвищуватиметься, чи має бути підвищена. Розщеплений присудок *зробити припущення*, тавтологія *визначальне значення*, штамп *вирішити питання* — усе це робить виклад украй громіздким і остаточно незрозумілим. Незрозуміло також, чи редагує хтось такі речення перед опублікуванням.

Віддієслівні іменники справді деколи ущільнюють фразу. Однак у разі надмірного ущільнення маємо іншу крайність: зміст виявляється втиснутим у завузькі рамки «сконденсованого» речення, виникає нерівновага між багатим змістом і стислою формою й через отриману надлаконічність зрозуміти текст досить-таки важко. Наприклад: *Через управлінську працю забезпечується взаємодія між суб'єктом та об'єктом управління у процесі придбання, збереження, накопичення та використання потенціалу підприємства* [Берез. 16]. Тут на одне дієслово припадає 12 іменників, з яких 8 позначають опредметнену дію. Незрозуміло, про що тут ідеться: де головна дія, а де другорядна, де

тема, а де рема, до якого члена речення належить фраза у *процесі придбання*... І це при тому, що зміст наукового твору мав би бути логічним і прозорим. Тож чи виправдана стислість за рахунок ясності?

З проаналізованого матеріалу випливає, що перенасичення викладу віддієслівними (та відприкметниковими) іменниками порушує і частиномовну співмірність, і стильову збалансованість. Фраза набуває кострубатого вигляду, її зміст погано розпізнається. Це підтверджує експеримент, у якому людям різного віку й рівня освіченості запропонували прочитати два тексти. Перший ряснів віддієслівними іменниками, в другому їх було замінено відповідними формами дієслів. Виявилося, що другий текст учасники експерименту розуміють значно краще й легше запам'ятовують [417: 11–27].

Субстантивності досягають за допомогою засобів, які часто повторюються, а тому роблять текст монотонним і втомливим. Виклад утрачає динаміку й простоту, зневиразнюється, стає синтаксично одноманітним. Ми схильні вбачати в цьому явищі не так рівноцінну, стилістично виправдану заміну, як експансію іменників за рахунок дієслова.

Як уже йшлося, в українському науковому (та діловому) мовленні віддієслівні іменники розкоренилися не без впливу російської мови. Уважають: оскільки російська літературна мова сформувалася головню на книжних джерелах, рясний ужиток цих іменників для неї природний. Утім, класики російської літератури (М. Гоголь, М. Салтиков-Шчедрін, О. Герцен, А. Чехов, М. Кольцов, І. Ільф і Є. Петров) дотепно пародіювали зловживання віддієслівними іменниками. Проти їх повсюдного поширення застерігали російські теоретики редакторської справи (Д. Є. Шехурін, А. Е. Мільчин Л. К. Чуковська) та мовознавці (О. М. Пешковський, Г. О. Винокур).

Як ми вже зазначали, людині властиво опредмечувати все, на чому вона спиняє увагу, про що думає. Світ у нашій уяві складається насамперед із предметів і явищ, а вже потім — з ознак і дій. І здається, чим частіше ми будемо абстрагувати, чим більше утворимо загальних понять, тим швидше пізнаємо

істину. Звідси стереотип, що теоретичне мислення має бути гранично поняттєвим, а науковий виклад — наскрізь іменний. Проте розуміти специфіку наукового пізнання саме так було б спрощеним і помилковим. Определеність не може бути безмежною, абстракцію як прийом пізнання не слід абсолютизувати. «Правильно застосоване абстрагування, — писав Г. С. Костюк, — дає людині можливість глибше, повніше і вірніше пізнавати найскладніші явища об'єктивної дійсності. Разом з тим застосування абстракції породжує небезпеку відриву в наших поясненнях властивостей об'єктів від самих об'єктів, перетворення їх на самотійні “сутності”» [130: 212].

У повсякденних роздумах гіпостазування відносно безпечно, а в науково-теоретичних — ризикує спричинити серйозні помилки. Зокрема, приховати від дослідника дійсні факти і явища, натомість заповнити уяву фіктивними, беззмістовними сутностями, що загрожують витіснити ті конкретні предмети, абстрагуванням від яких ці сутності отримано. Наприклад: *В юридичній літературі спостерігається зростання інтересу до проблем виховання...* [Ткач. 14]. Що стверджує автор по суті? Те, що фахівці з правознавства дедалі більше пишуть на теми виховання. Проте самі ці фахівці із судження зникли, натомість його суб'єктом стало абстрактне «зростання інтересу», місцем прописки якого є «юридична література».

Інший приклад: *Внутрішня погодженість складних компонентів структури особистості припускає таке функціонування на всіх рівнях системи, що забезпечує оптимальне й погоджене протікання трьох основних процесів: саморегуляції, соціальної адаптації і самоактуалізації* [Терл. 36]. Змістовий кістяк речення такий: *погодженість припускає функціонування, що забезпечує протікання*. Через гіпостазування ці три определенені дії майже повністю відірвалися від своїх суб'єктів, які так і лишилися неназваними. Зміст речення остаточно розмили зловживання загальнонауковими термінами-категоріями (*компоненти, структура, система, процес*) і недоречна тавтологія (*погодженість — погоджене протікання*).

Гіпостазування призводить до того, що світ мовби «подвоюється», виникає плутанина між дійсними й вигаданими сутностями. Тим-то строго логічне мислення мусить по змозі його уникати [102: 158]. Для цього В. С. Соловйов радив більше триматися дієслівних форм [289: 430].

Варто керуватися й почуттям стильової міри. Саме воно має підказувати, коли краще вжити абстрактний іменник, а коли — звичайне дієслово чи прикметник. Зовсім не обов'язково геть усе опредмечувати. Доцільно робити це лише тоді, коли ми *спеціально* спиняємо увагу на ознаках та відношеннях і розглядаємо їх нарізно від предмета — їхнього носія. Тоді ж, коли йдеться не стільки про них, скільки про предмет як такий, про явище в цілому, опредмечування вважаємо зайвим і недоцільним. Віддієслівні іменники доречні, якщо вони термінізувалися (*асигнування, виховання, рівняння, самоврядування, судження*) або потрапили до складу термінів (*газове зварювання, земне тяжіння, камера згорання*). Якщо ж вони не є термінами, їх краще замінити дієсловами.

Узагалі, не варто нехтувати виняткову роль дієслова в мовленні. Мета мовлення полягає не в тому, щоб просто називати предмети, а в тому, щоб приписувати їм певні ознаки. Функція приписування (предикації) по праву належить дієслову. По суті, дієслово — центральний інструмент мовлення. І не випадково воно, будучи структурно й категоріально найскладнішою частиною мови, надає авторові чи не найбагатший арсенал виражальних засобів. Якщо іменник позначає матерію, то дієслово — енергію, і саме енергія творить і перетворює матерію. Як мовне вираження енергії та руху, дієслово дає нагоду не тільки описати дійсність у розвитку, а й застосувати синтаксис у всьому його розмаїтті, позбавляє виклад гнітючої монотонності, заряджає особливою динамікою. Тим-то не матерія задає тон у мовленні, а енергія, не іменниковість, а дієслівність.

В одієслівнюванні відображено органічну здатність українців бачити все в русі, в розвитку [282: 96]. Саме з огляду на природну дієслівність української

мови Н. Ф. Непийвода, порівнюючи простий дієслівний і розщеплений присудки, пропонувала надавати перевагу першому [195: 32]. І справа тут не тільки в дієслівності як такій. Важать і суто прагматичні міркування: дієслівні форми сприймати легше, бо за ними помітно дію, вони точніші за недієслівні; дієслово завжди примушує домислювати думку до кінця [284: 14]. Речення з дієсловами у відмінюваній формі легше зрозуміти й запам'ятати, адже в таких реченнях пов'язані за змістом слова стоять близько одне до одного і зв'язки між ними легше усвідомити [181: 72].

Надмір віддієслівних і відприкметникових іменників у науковому жаргоні не означає, однак, що слід удаватися в іншу крайність — усіляко їх уникати. Без абстрактних іменників авторові не обійтися. Вони обслуговують надзвичайно важливу, фундаментальну потребу мислення — це засвідчує наявність суфіксів опрідметненої дії й ознаки не лише в усіх індоєвропейських мовах, а вже в самій індоєвропейській прамові. Проте послуговуватись абстрактними іменниками треба обережно, ощадливо, пам'ятаючи, що надуживання ними загострює суперечність між стислістю і зрозумілістю викладу, призводить до інформаційних й естетичних утрат, а також логічних помилок.

Помірно використовуючи абстрактні іменники, ми знижуємо поняттєву насиченість тексту. Боятися цього не слід. Хоч наукове мислення й оперує переважно поняттями, головною в ньому все ж є не поняттєвість, а логічність. А вона, крім поняттєвості, втілюється ще й у монолітності складників думки, послідовності викладу, логічному виділенні [138: 13]. Класики давньогрецької філософії писали природними дієслівними фразами, без засилля абстрактних іменників — і на них посилаються донині. Отже, пізнавальну цінність тексту створює не підвищена іменниковість, а нові факти, нешаблонні ідеї, свіжі думки й підходи.

Про те, як правильно замінити віддієслівні іменники на *-ння* дієслівними формами, в літературі вже йшлося [141: 68–90; 207: 195–200; 239: 43–46; 352: 11–12]. Основні способи такі.

1) Дієприслівниковий зворот:

*Початковий стан можна отримати тільки **після проведення** модернізації колії [КЗ 99]*

*Початковий стан можна отримати, тільки **провівши** модернізацію колії.*

2) Неозначена форма дієслова:

***Заслугує поширення** досвід розгляду податкових спорів у різних іноземних країнах... [Берд. 68]*

*Варто **поширювати** досвід розгляду податкових спорів у різних іноземних країнах...*

3) Особова форма дієслова:

***Для уникнення зниження** рівня економічної безпеки слід обчислювати верхню межу рівня монетизації за допомогою моделей (4)-(5) [СХ 58]*

***Щоб** рівень економічної безпеки **не знижувався**, слід обчислювати...*

4) Безособова форма дієслова на -но, -то:

*Ефективне їх використання можливе лише після **проведення** реконструкції та **впровадження** сучасних технологічних і технічних рішень [Куд. 99]*

*Ефективно використовувати їх можна, лише коли **проведено** реконструкцію та **впроваджено** сучасні технологічні й технічні рішення.*

5) Інші іменники. Якщо не треба спеціально підкреслювати процесуальність предметної дії, її тривалість у часі, префіксальні та деякі інші іменники на -ння (вимірювання, відкладення, відхилення, врізання, гартування, нагрівання, напруження, розривання, спонування, утворення) можна замінити відповідниками без -ння, що позначають результат дії або стан, який виник унаслідок дії (вимір, відклад, відхил, вріз, гарт, нагрів, напруга, розрив, спонука, утвір). З погляду стилю такі заміни особливо доцільні в тих реченнях, де вжито кілька інших ння-іменників:

Вживання слів із властивим для них значенням не є **напрацюванням** чи **досягненням** однієї людини [Сков. 12]

Ужиток слів із властивим для них значенням не є **наробком** чи **здобутком** однієї людини.

6) Прислівники (теж у реченнях із кількома ння-іменниками):

За даними рандомізованого дослідження, встановлені переваги некретомії **в порівнянні** з резекційними втручаннями на підшлунковій залозі [СХ 57]

За даними рандомізованого дослідження, встановлені переваги некретомії **порівняно** з резекційними втручаннями на підшлунковій залозі...

7) Прийменники:

Рейтинг окремого підприємства характеризує його конкурентоспроможність **по відношенню до** інших підприємств галузі [КР 94]

Рейтинг окремого підприємства характеризує його конкурентоспроможність **щодо** інших підприємств галузі.

8) Віддієслівні іменники часто-густо вживають у багатослівних або беззмістовних штапованих зворотах. У такому разі їх краще взагалі усунути. Зміст при цьому лишається тим самим:

Для якнайшвидшого вирішення проблем управління системою пенсійного страхування територій необхідно в першу чергу **здійснити комплекс заходів, спрямованих на створення умов для розвитку мережі соціальних послуг у територіальних громадах** [Шкл. 207]

Щоб успішно керувати системою пенсійного страхування територій, треба насамперед **розвивати** мережу соціальних послуг у територіальних громадах.

Таке розмаїття способів синонімічної заміни іменників на -ння не випадкове. Воно чітко показує, що ці іменники витискають з ужитку дієслова не лише

в особовій, а й в інших формах. Звідси з усією очевидністю випливає, що внаслідок експансії віддієслівних іменників, по-перше, збіднюється граматичне багатство мовлення, по-друге, написане втрачає природність і виразність.

Знаючи перелічені вище способи заміни, в разі необхідності можна застосовувати їх в одному реченні одночасно:

Для створення кластерів пропонується здійснити комплекс заходів щодо проведення інформаційної кампанії серед потенційних учасників та зацікавлених осіб щодо роз'яснення конкурентних переваг кластерів в умовах перехідної та ринкової економіки [КР 247]

Щоб створити кластери, пропонуємо постійно інформувати потенційних учасників та зацікавлених осіб, роз'яснюючи їм конкурентні переваги кластерів в умовах перехідної та ринкової економіки.

Варто, однак, зауважити, що заміни віддієслівних іменників — не самоціль. Удаватися до них варто тоді, коли для цього є стилістичні або комунікативні підстави, тобто коли треба уникнути надлишку слів на *-ння*, одієслівнити виклад, повернути тексту синтаксичну невимушеність і природність.

В. М. Русанівський стверджував: неможливо добре володіти мовою, її стилями, не знаючи структури дієслова, усіх його форм і виражальних можливостей [241: 17]. Наведені вище приклади підтверджують це. Якщо ми оцінимо їх з погляду стилістики, неминуче дійдемо висновку, що першопричина надмірної іменниковості — не так поняттєвість наукового мислення, як низька культура мови, невміння різноманітно викладати думки. Очевидно, що автори наведених прикладів (якщо не всі, то більшість) мають в активному запасі критично малу кількість зразків побудови речень, не знають можливостей синтаксичної синоніміки. І коли треба зладнати фразу, спираючись на дієслово як центр предикації, такі автори зазнають непереборних труднощів. Їм не лишається нічого іншого, як безпорадно нанизувати іменники за рахунок дієслів. Оскільки засилля віддієслівних іменників робить виклад розпливчасто-

малозрозумілим, то слушною є заувага про те, що в науковому жаргоні їх «свідомо використовують з досить непривабливою метою — приховати за складністю мови бідність думки, брак справді наукової глибини» [120: 100].

Нормою наукового стилю має стати *гармонійне поєднання* двох протилежних явищ — синтаксичного ущільнення, представленого іменниковими зворотами, та синтаксичного розчленування, представленого дієсловами [238: 35].

3.1.5. Багатослів'я. Науковому жаргону властиве багатослів'я — стильова помилка, що виникає внаслідок невміння (чи небажання) писати стисло. Головна передумова цієї помилки полягає в тому, що з огляду на асиметрію мовного знака між формою та змістом мовлення немає жорсткої, однозначної відповідності. Кількість знаків і кількість інформації в тексті не завжди співмірні. Якщо зміст переважає форму, маємо семантичну економію (еліпсис), якщо форма переважає зміст — семантичну надлишковість (багатослів'я). Останній випадок означає, що в плані вираження є кілька елементів, які дублюють зміст один одного частково (*головний пріоритет, період часу*) чи повністю (*морально-етичний*) або ж заступають коротший елемент із тим самим змістом (*набувати білого кольору замість білішати*). Багатослів'я суперечить закону мовленнєвої економії й протистоїть стислості як важливій і обов'язковій комунікативній якості.

Вияви багатослів'я, що трапляються в наукових текстах, можна систематизувати так:

- Кількаслів'я — уживання кількох слів замість одного.
- Навколослів'я (калька з дгр. *περίληξις*) — уживання описових зворотів або визначень замість прямих назв.
- Зайвослів'я (калька з дгр. *περίσβολογία*) — уживання непотрібних чи не обов'язкових слів, зокрема: а) універсальних термінів; б) штампів.
- Словоповтори (тавтології) — невиправдані повтори в одному реченні: а) того самого слова; б) спільнокореневого слова; в) того самого змісту іншим

словом (плеоназм; синонімічний повтор); г) того самого змісту іншими словами.

1) Кількаслів'я. Предмет, ознаку, дію чи ситуацію, які можна виразити одним точним словом, виражають двома, трьома й більше словами: *Окислювання Si під маскою SiO₂- Si₃N₄- SiO₂ протікає з більшою швидкістю (=швидше) стосовно окислювання Si під маскою SiO₂- Si₃N₄ [ГК 185]; Усе більший відсоток організації складають люди, які приїхали до Львова. Це спричинюється до того, що (=Через це) атмосфера в письменницькому середовищі стає щораз напруженішою [ІЛ 278]; Під системою розуміють сукупність елементів, що перебувають у відношеннях і зв'язках між собою і (=взаємопов'язаних елементів, що) утворюють певну цілісність, єдність [Др. 245]; Оскільки попередній договір не передбачає оплати, а тому часто виникає сумнів у можливості забезпечення (=навіть чи вдасться забезпечити) його завдатком [Бой. 2010, 156].*

Серед сталих словосполук, якими надуживають у наукових текстах і які зазвичай можна рівноцінно замінити однослівними відповідниками: *значна кількість* → *чимало, багато*; *незначна кількість* → *обмаль*; *у більшості випадків* → *здебільшого, переважно*; *у протилежному випадку* → *інакше*; *у даному випадку* → *тут*; *на даний момент* → *натепер*; *у нічний період часу* → *уночі*; *до останнього часу* → *донедавна* ; *протягом тривалого часу* → *довго*; *по теперішній час* → *дотепер*; *у найближчому майбутньому* → *незабаром*; *кількісний склад* → *кількість*; *складова частина* → *складник*; *диференційна ознака* → *особливість*.

Проявом кількаслів'я є й ужиток розщеплених присудків. Вище про них уже йшлося, критичну стильову оцінку їм дали інші мовознавці. Звернемо увагу лише на те, що в науковому жаргоні трапляються не тільки дво-, а й трикомпонентні сполуки. Коли автор уводить до їхнього складу означення, нерідко виявляється, що за змістом трислівний новотвір відповідає одному дієслову: *Англійська мова посідає домінуючу позицію (=переважає) у навчальних про-*

грамах початкових шкіл [Забл. 2011, 70]; Загартовуючі процедури регулярно виконує (=загартовується) дуже незначна частина студентів — 6,4 % [Сав. 26]; Результати наших досліджень показали, що таурин справляє стимулюючий вплив на (=стимулює) гістамінову шлункову секрецію [ГГЯ 143–144]; Більшість фірм... ведуть дослідницькі роботи по застосуванню (=досліджують застосування) лазерів... [ВСЗ 53].

Поширення розщеплених присудків у науковому стилі пояснюють тим, що вони дають додаткові можливості висловити відтінки думки, зокрема частково опрідметнити дію, подати її не як однократну, а як багатократну, і навіть як стан. А також тим, що не всі розщеплені присудки можна рівноцінно замінити однослівними відповідниками: одні відповідники неточні (*проводити операцію — оперувати, вести перемовини — перемовлятися*), другі неузвичаєні (*робити висновок — висновувати*), треті ще не створено (*брати участь, вдаватися в розпач, надавати перевагу, робити внесок*).

Щодо розщеплених присудків А. П. Коваль зауважувала: «Бувають випадки, коли в діловій, науковій мові є потреба так передавати думку, але перетворювати цю конструкцію у єдино можливу для наукового і ділового викладу — це значить свідомо збіднювати мову» [120: 63]. З наших спостережень випливає, що переваги розщеплених присудків зaledве компенсують стильові втрати, до яких вони призводять: подовження фрази, переускладненість, засушено-громіздкий виклад, труднощі сприйняття (дію, позначену розчленовано, уявити важче, ніж позначену нерозривно й стисло). Одне слово, розщеплені присудки не є прикладом того аналітизму, в якому виявляється історичне вдосконалення мови.

2) Навколослів'я полягає в тому, що предмет описують, але прямо не називають, хоч у мові існує його точна й усталена назва. Інколи такі описування стилістично вмотивовані, як-от у випадку перифраз, які вживають для врізноманітнення викладу. На відміну від них навколослів'я не є стилістично виправданими — обидва явища слід чітко розрізняти.

У науковому жаргоні навколослів'я штучно розтягує текст і зашифровує зміст: замість *поняття* — *концептуально оформлене уявлення* [Саг. 107], замість *об'єднувати* — *здійснювати інтегративну функцію* [Зам. 367], замість *перешкоджати* — *призводити до дисфункціональних наслідків* [СП 123], замість *дискусія* — *діалогова взаємодія в ситуації розбіжності позицій сторін* [Крут. 1]. У реченні: *Підставою для вивчення та дослідження аспектів сталості сільськогосподарського розвитку як похідної від ефективності виступає насамперед об'єктивна закономірність оцінки як сталості, так і ефективності, на умовах розчленування цілого на складові. Водночас обидві категорії вивчаються в цілісності, єдності та взаємозв'язку їх частин* [Шац. 353] окрім навколослів'я (виділені фрази відповідають поняттям *аналіз* і *синтез*), бачимо й інші надмірності: дублювання синонімів (*вивчення, дослідження*), недоречно вжиту універсальну лексику (*аспект, закономірність, категорія, оцінка, розвиток*). Усе це обтяжує виклад. Щоб зрозуміти, треба вдумуватися, розкладати речення на частини й навіть самому перебудовувати їх. А раціональне зерно тут — два простих судження: *Сталість розвитку сільського господарства залежить від його ефективності. Обидві ці категорії вивчаємо методами аналізу й синтезу.*

Ще Арістотель у своїй «Риториці» зазначав, що словесні довготи з'являються тоді, коли замість однослівних назв уживають їхні визначення [8: 136]: ***Сукупність методів дослідження*** (=методологія) має забезпечити репрезентативність і валідність масиву первинної інформації... [Соц. 53]; *Вірші цього періоду відтворюють внутрішній душевний стан* (=настрій) поета, стан самотності [Чеб. 233]; ***Додатковим чинником зниження вартості національної валюти*** (=девальвації) було надання в ті часи емісійних кредитів за пільговими відсотковими ставками, які були значно нижчими, ніж рівень інфляції [БС 197].

3) Зайвослів'я. Ідеться про випадки, коли вжиті слова не додають нового чи потрібного змісту, бо відповідна інформація входить до семантики сусідніх

слів або ж логічно випливає з контексту як samozрозуміла. Такі слова можна усунути:

Як показують спостереження, лелеки використовують всі наявні можливості для побудови гнізд [Грищ. 32] ...використовують усі можливості...

Тиск повітря в посудинах вимірюють за допомогою манометрів [Буз. 14] ...вимірюють манометрами.

Ефективність результатів проведеного анкетування значною мірою залежить від рівня розроблення самих анкет [КК 18] Ефективність анкетування значною мірою залежить від розробленості самих анкет.

На практиці часто трапляються випадки, коли інтегратор не дотримується правових норм діяльності підприємств...[Сава 21] Інтегратор часто не дотримується...

Одним із проявів зайвості є зловживання універсальною лексикою — загальнонауковими та методологічними термінами, назвами категорій і родових понять (*кількість, операція, питання, причина, проблема, процес, розвиток, стан, ступінь, тенденція, умова, фактор, функція*). Аналіз контексту засвідчує, що поява цих слів нерідко випливає не стільки з потреби точно передати зміст, скільки з прагнення вживати «учені» терміни, щоб «підвищити» теоретичну значущість праці:

А це стає суттєвим гальмівним чинником на шляху будь-яких суспільних перетворень [Мал. 87]. А це суттєво гальмує будь-які суспільні перетворення.

Нижче ми наводимо для ілюстрації результати, які були отримані в одному з дослідів ...пацієнта Л., втомленого після фізичних навантажень.

для пацієнта Л., який перебував у стані
втоми після фізичних навантажень [ППГ
91].

Сьогодні українське село **перебуває у стані
трансформації, яка зумовлена розвитком
нових технологій в сільськогосподарському
виробництві...** [Криш. 158].

Сьогодні українське село пе-
ретворюється під впливом
нових технологій...

Визначено структурно-сміслові характери-
стики навчальних текстів, що здійснюють
**позитивний вплив на перебіг основних опе-
рацій розуміння** [Кир. 3].

...текстів, що полегшують
розуміння.

Через зловживання загальнонауковими термінами їхня семантика зневира-
зняється, стає менш визначеною, втрачає специфічні відтінки.

Зазвичай вважають, що канцелярські штампи (відпрацьовувати питання, докласти зусилля, забезпечення реалізації, здійснювати комплекс заходів, носити характер, організація взаємодії, пошук шляхів підвищення ефективності, проводити роботу, розробити систему заходів) побутують переважно в офіційно-ділових паперах. Утім, не рідкість вони й у наукових (а надто псевдонаукових) текстах. Однак канцеляризми в науковому мовленні є помилкою — не лише чужостильовим украпленням, а й виявом багатослів'я. Їх неважко замінити одним словом або й зовсім усунути без істотних змістових утрат:

Науковцями фахових інститутів **проведено
роботу по створенню електроогорожі...**
[Кол. С. 122].

Науковці фахових інститу-
тів створили електроогоро-
жу...

Без розвитку індустриального птахівництва
на базі власного кормовиробництва практи-
чно неможливо **вирішити завдання забез-**

...неможливо збільшити ви-
робництво м'яса птиці на
одну людину

печення зростання виробництва м'яса
птиці на одну людину [Крав. 250].

Через відсутність санітарної обробки кон-
тингентів, котрі направлялись на Донбас,
часто **мали місце випадки поширення ін-**
фекційних хвороб [Гавр. 75].

Свою участь у копенгагенських переговорах
німці спробували використати **для остато-**
чного вирішення питання про повне ви-
гнання голландців з Балтики [Подол. 19].

Для цього потрібно: набуття членства в Ене-
ргетичному співтоваристві; **реалізувати**
план дій щодо запровадження безвізового
режиму і здійснити наполегливу роботу з
його виконання... [Сов. 38].

...часто поширювались інфе-
кційні хвороби.

...спробували використати,
щоб повністю вигнати голла-
ндців...

Для цього потрібно: набуття
членства в Енергетичному
співтоваристві; запровадити
безвізовий режим...

Штампи призводять до того, що в реченні штучно зростає кількість слів, а кількість корисної інформації нітрохи не збільшується, бо йдеться про банальні, самоочевидні речі. Для наукового тексту це абсолютно неприпустимо. До таких штампів належить, приміром, зворот *реалізація завдань*:

Реалізація завдань, пов'язаних з підвищен-
ням якості сучасної фізичної освіти,
значною мірою визначається рівнем фахової
підготовки вчителя фізики [Бой. 2009, 165]

Якість сучасної фізичної
освіти значною мірою зале-
жить від підготовки вчителів
фізики.

Реалізація завдань безпосереднього надання
бібліотечних послуг потребуватиме для
свого вирішення підготовки менеджерів
інформаційного обслуговування [Дур. 173]

Бібліотекам потрібні
менеджери інформаційного
обслуговування.

Штампи знеособлюють, «засушують» мовлення, позбавляють його дієвості, знижують вплив на читача, залишають враження пустопорожнього словоблудства.

4) Словоповтори (тавтології). У науковому тексті, як і в офіційно-діловому, автор може цілеспрямовано повторювати раз у раз певний термін, бажаючи досягти достеменної точності, уникнути різночитань і кривотлумачень. Якщо ж повтори — наслідок мовного недбальства, вони, безперечно, є стильовою вадою. Зазвичай такі повтори виникають, коли автор не вміє послуговуватися займенниками, не знає синоніміки, не бажає шукати стисліші способи викладу: *Узагальнено підходи до аналізу сутності банківської **системи** з використанням теорії **систем**, що дало змогу охарактеризувати банківську **систему** як велику динамічну цілеспрямовану відкриту **систему** [Зат. 5]; Механізм діалогової **взаємодії** органів влади та громадськості охоплює систему параметрів, що характеризують учасників процесу **взаємодії**, сукупність проявів самого процесу **взаємодії**, нормативно-правовий та організаційний простір (ресурси та можливості учасників **взаємодії**), а також інформаційні потоки та зворотний зв'язок в системі **взаємодії** органів влади і громадськості [Крут. 6–7].*

Інший різновид тавтології — мимовільний ужиток в одному реченні спільнокореневих слів: *Після **зазначеної** терапії **значно** збільшилось абсолютне кількісне **значення** інших показників клітинного імунітету [Мос. 20]; ...«Мертві» мови надають великі можливості, бо вони не використовуються як розмовні, тому **значення** окремих коренів, префіксів та суфіксів вже не змінюється й за ними закріплюється точно **визначене однозначне значення**, якого вони у мові давній не мали [Світл. 139]; Але якщо **робота з розробки та виробництва** виконується різними підрядниками, виникають проблеми щодо **вироблення** і захисту прав власності в частині нових ідей... [Мун. 114].*

Сюди ж долучаємо й речення, в яких супровідна дія позначена тим самим дієсловом, що й основна: ***Намагаючись** розширити можливості українського*

поетичного слова, перекладач **намагається** точно відтворювати синтаксичну та образну структуру оригіналу... [Якимч. 266]; Кримінологія, **досліджуючи** особистість злочинця, у цьому випадку неповнолітнього, **досліджує** його деліквентну, девіантну або кримінальну поведінку... [Дав. 131]; Щодо психологічних (розвиваючих) цілей, то... вони часто **залишаються** нереалізованими, **залишаючись** на папері у вигляді пункту в плані-конспекті уроку [Карп. 344].

Серед особливо частотних — і не лише в мові науки — тавтологічних словосполучень такого ґатунку: *відшкодувати шкоду* (замість *відшкодувати збитки, відшкодувати втрати, компенсувати шкоду*), *внести внесок* (зробити внесок), *встановити обставини* (з'ясувати обставини), *забезпечувати безпеку* (гарантувати безпеку, зберігати безпеку, зміцнювати безпеку, пильнувати безпеку, забезпечувати захист, убезпечувати), *збалансувати баланс* (урівноважити баланс), *корисне використання* (корисне застосування, вигідне використання), *лікуючий лікар* (лікар-опікун, лікар-доглядач), *одноголосно проголосувати* (одноставно проголосувати, одноголосно підтримати), *отримати підтримку* (дістати підтримку, отримати допомогу), *перерахувати на рахунок* (переказати на рахунок), *повністю заповнити* (цілком заповнити), *розрахунковий рахунок* (поточний рахунок), *свідчення свідків* (покази свідків), *сплатити виплати* (сплатити кошти, внести виплати), *широко поширений* (дуже поширений).

Інколи обидва названі вище типи тавтології трапляються одночасно: неуважний автор в одному реченні двічі вживає те саме слово, а поряд — іще й спільнокореневе слово: *Якщо суспільство перебуває у **стані** трансформації, суттєвої перебудови, то його **несталий стан** у певному розумінні неминучий* [Кін. 59]; *Найчастіше при вивченні повісті «Земля» розглядається **лише** перша її частина, а друга, не закінчена, **лишається лише** в примітках* [Жиж. 72]; *Не можна недооцінювати роль метрологічного **забезпечення** під час підготовки до проведення військової операції, бо система метрологічного **забезпечення** **забезпечує** надання достовірної інформації про технічний стан ОБТ...* [КС

173]; *Ми виходимо з провідної ідеї, що особистісні якості особистості найбільш яскраво виявляються у творчості, яка забезпечує особистості її сутнісну і цілісну самореалізацію* [Сис. 14].

Повторювання тих самих слів і коренів провокує звичка вдаватися до довгих речень. Крім того, що такі речення суперечать законам сприйняття й засадам мовної естетики, на їхньому прикладі бачимо всю комунікативну незграбність тавтологій. Від багатократних словоповторів текст стає громіздким, одноманітним, плутаним, а його зміст — малозрозумілим: *Основна мета формування професійної свідомості бібліотекарів — досягти відповідності підготовки фахівців, здатних до виконання завдань організації, підтримки суспільної взаємодії на різних рівнях функціонування системи соціальних комунікацій, суспільної діяльності в розмаїтті форм і засобів, інформатизації та медіатизації, сфери культури й сфери соціального управління, тенденціям і змінам у цих сферах* [Дур. 180]; *Для ефективного виконання функцій ощадливого використання потенціалу має бути забезпечена системність управління такими процесами, що передбачає координацію дій усіх структурних підрозділів підприємства, контроль використання окремих складових потенціалу на усіх стадіях життєвого циклу продукції, комплексність системи матеріально-технічного забезпечення, а також організаційно-економічних, соціально-психологічних та екологічних заходів, спрямованих на ресурсощадливість* [Берез. 28].

Стильова недоречність багатослів'я стає ще більш очевидною на тлі ширшого, ніж одне речення, контексту. Якщо ті самі слова чи корені раз у раз повторюються в кількох реченнях поспіль, виникають такі «інформаційні шуми», що остаточно спантеличують читача й роблять текст абсолютно незрозумілим: *Згідно із системним підходом систему забезпечення екологічної безпеки можна розглядати як підсистему більш загальної системи — системи забезпечення національної безпеки, що пов'язана з іншими підсистемами, які знаходяться з підсистемою забезпечення екологічної безпеки на тому самому*

ієрархічному рівні. Такий підхід дає змогу при розробці планів, програм тощо розглядати вимоги щодо підсистеми забезпечення екологічної безпеки як такі, що формуються системою забезпечення національної безпеки, системою більш високого рівня, яка ставить задачі всім складовим національної безпеки. В свою чергу вони визначають множину першочергових функцій, які має здійснювати система забезпечення національної безпеки [КЄ 73].

У цьому невеликому уривку слова *більш*, *підхід*, *рівень*, *розглядати*, *такий*, *що*, як повторено по 2 рази, *екологічний* і *який* — по 3, *національний* — 4, *система* і *підсистема* — разом 10, *безпека* і *забезпечення* — разом 11. Отже, понад половину слововживань становлять повтори (45 повторів на 86 слів).

Повтори того самого чи спільнокореневого слова все-таки впадають в око, а тому авторові, який має звичку критично перечитувати написане, неважко їх помітити й усунути. Складніше, якщо повторюється не те саме слово, а той самий зміст. Наприклад, граматично залежне слово (найчастіше в ролі означення) дублює якусь сему головного слова, при цьому ознака нічого не додає до змісту поняття, не виокремлює новий клас об'єктів. Або у складному прикметнику вжито два означення, які, по суті, є синонімами. Такі випадки називають прихованими тавтологіями (плеоназмами). Виникають вони, коли слова вживають механічно, не вдумуючись, що саме вони означають і як правильно їх сполучати.

У наукових текстах приховані тавтології пов'язані переважно з термінологічною лексикою. Семантика дублюється в сполученнях питомих (1), чужих (2), чужих і питомих (3) слів:

1. *взаємна співпраця* [Грин. 32], *головна суть* [Зл. 2006, 322], *змістово-смісловий план* [Кол. Л. 210], *порівняльно-зіставний метод* [Уд. 17], *продовжувати далі* [ПУ II 403], *складова частина* [ОС 159], *становлення та розвиток* [ПМ 3], *числові розрахунки* [ЕЕ 625];

2. *автентичний факт* [Демч. 185], *вульгарний популізм* [ПУ IV 96], *інтелектуальна рефлексія* [Лім. 132], *міжсуб'єктна комунікація* [Зар. 135], *мора-*

льно-етична проблематика [Ярм. 483], національно-етнічна концепція [Кам. 19], структурна організація [ПС 174];

3. абстрактне узагальнення [ЕЕ 424], аксіологічна оцінка [Яким. 171], візуальний огляд [ПТ ОВМ 152], гіпотетичне передбачення [Гал. 67], дебіторська заборгованість [Пан. 307], екологія довкілля [Гриц. 3], зумовлюючий вплив [ММ 21], ілюстративний приклад [ЛКО 16], іманентна сутність [Маз. 243], інтегральна цілісність [Забл. 2001, 244], інтегрована сукупність [Шл. 236], інтерактивна взаємодія [Бер. 62], історичне минуле [ІД 240], концептуальне поняття [См. 212], кореляційна залежність [Бар. 102], майбутня перспектива [Гд. 120], об'єктивна предметність [ГБН 29], провірочні тести [ЗПД 21], потенційні можливості [КБ 64], практичний досвід [ОПГ 84], практично-прикладний [Ков. 113], процесуальний розвиток [Прім. 285], раціон харчування [ТТ 33], резервні запаси [Реш. 106], репрезентативно представлений [Нов. 191], ручна мануфактура [Хим. 47, 175], соціальне суспільство [УУ 68], сугестивний вплив [Ліп. 2008, 169], сутнісна природа [СМІЗФ 217], токсичне отруєння [Ол. 50], фундаментальні основи [ФВПБ 265], функціональне призначення [Шал. 37].

Появу цих плеоназмів можна було б пояснити тим, що вони покликані виокремити й увиразнити ознаку, яка здається авторові істотною й на якій він хоче спеціально наголосити. Означення, зайве з погляду логіки, виявляється незайвим з комунікативного погляду: воно затримує й зосереджує увагу на важливій стороні описуваного предмета чи поняття. Можливо, у вправних авторів деколи так воно і є. Проте наш матеріал показує, що плеоназми виникають переважно тоді, коли мовець або не вдумується в лексичні значення (*ілюстративний приклад, соціальне суспільство*), або вживає слова автоматично, як штампи (*потенційні можливості, функціональне призначення*), або хоче зайвий раз похизуватися «вченим» терміном (*іманентна сутність, інтелектуальна рефлексія*).

У науковому мовленні не рідкість повтори тієї самої думки. Якщо, наприклад, автор хоче наголосити на якійсь ключовій тезі, звернути на неї особливу увагу, він формулює її різними словами в різних місцях тексту, щоб вона краще запала в пам'ять. Певна річ, це розумна комунікативна стратегія, що підвищує переконливість писемного мовлення. Від таких стилістично виправданих повторів слід відрізняти «тупцювання на місці» — недоречні, нав'язливі повтори, які не додають до сказаного нічого нового. Це явище можна трактувати як розширений плеоназм — повтор того самого змісту не в одному слові, а в кількох словах: *З огляду на назву статті виникає закономірне запитання: де, коли і як створювалася імперська державна служба? А тому необхідно повернутись у більш далеке минуле, щоб знайти витоки того, що з'явилося пізніше. Тут треба зробити невеликий екскурс в історію. Він допоможе нам розкрити специфіку утвердження цього (з часом) інституту в адміністративному праві* [Фін. 167].

Зовсім абсурдний вигляд такі плеоназми мають у межах одного речення: *...Розглянути історичний генезис становлення правового нігілізму в Україні та визначити основні фактори, що спричинили його виникнення та розвиток* [Триг. 3]; *Інвестування — це економічний процес, результати дії якого проявляються через певний час, тому ефективність інвестування виявляється через значний проміжок часу* [КХ 66]; *У цій поетичній мініатюрі поет прагнув передати внутрішній душевний стан композитора, коли той пише музичний твір, навіюваний природою і внутрішнім індивідуальним станом душі* [Оліф. 301]; *Розвиваючи цю точку зору, а вона нами цілком підтримується, необхідно погодитись, що в даний час в Україні основним змістом безпеки стає не стільки захист держави та її державних інститутів, скільки захист людини...* [Ков. 115]; *З метою відстеження ефективності функціонування банківської системи України автором розроблено методiku оцінки ефективності банківської системи, яка базується на багатомірному групуванні банків...* [Зат. 13].

До цього різновиду багатослів'я належить і тавтологічна дефініція понять, коли предмет або явище визначається через самого себе: *Під системою забезпечення національної безпеки розуміється сукупність органів, сил і засобів, що забезпечують національну безпеку, а також принципів їх діяльності* [Кв. 194]; *Інформаційна безпека — організація гарантованого захисту інформаційних ресурсів банку, відповідна професійна підготовка працівників банку в галузі інформаційних технологій, що забезпечує здатність персоналу банку забезпечити захист інформаційних ресурсів* [Поб. 284].

Плеонастичному викладу притаманні постійні уточнення щойно названого предмета думки. Нічого поганого в цьому не було б, якби не йшлося про загальновідомі речі: *Упродовж усього розвитку людства формується світ людей, що говорять однією мовою, тобто мовна картина світу як сукупність знань про світ, відтворених у лексиці, фразеології, граматиці тощо* [Бор. 37]; *Мораль, як система норм і принципів поведінки людей у ставленні один до одного та суспільства загалом, диктує нам головні правила співіснування членів суспільства* [Бой. 2004, 201]; *Мова як знакова система для формування й передачі думок, забезпечення спілкування людей, збереження й успадкування культурно-історичного досвіду народу є найбільш ефективним інструментом, за допомогою якого регулюються людські взаємовідносини* [Арт. 192]; *Змістом освіти, по суті, виступає культура як сукупність матеріальних та духовних цінностей, накопичених людською спільнотою у процесі цивілізації* [Шкв. 203]. З логічного й комунікативного поглядів такі уточнення здебільшого зайві, адже вони розріджують інформативну насиченість викладу, позбавляють оповідь динаміки та стрункості.

Розглянувши основні типи багатослів'я, спробуємо розкрити його причини. Найперша — невміння відбирати й узагальнювати матеріал. Звідси виникають надмірна докладність, затягнуті описи та пояснення, очевидні й приховані повтори вже сказаного. Оповідь переобтяжується нагадуваннями тих подробиць, які зрозумілі з контексту й спеціальних згадок не потребують. Невміння зосе-

редитися на головному призводить до появи в тексті принагідних міркувань і несподіваних відхилень, які, своєю чергою, теж обростають неістотними под-
робницями й зайвими роз'ясненнями. Розкривати абсолютно всі ознаки та зв'язки незалежно від ступеня їхньої істотності — тактика абсолютно непродуктивна. Бо читачі ризикують заплутатися в нагромаджених аспектах, вимі-
рах, позиціях, типах зв'язків і не зможуть збагнути, що, власне, хотів сказати автор.

Зайві слова — це великою мірою й зайві поняття. Багатослів'я виникає та-
кож через нехтування методологічного правила «бритви Оккама»: не плоди
сутності (а отже, й терміни) без потреби. Достоїнство наукової праці й одноча-
сно вимога до неї — дати таке пояснення досліджуваному явищу, щоб воно
охоплювало якомога меншу, або, точніше, мінімально доцільну кількість по-
нять.

В усній розмові зайві слова інколи допомагають виграти час, щоб обмис-
лити наступну фразу. Автор же писемного тексту цього не потребує: час у
нього є, а слова-паразити завжди можна вичистити на етапі саморедагування.
Інша справа, що дехто поспішає викласти на папір іще не сформовану, не «до-
ношену» думку. А така думка рідко буває лаконічною. Це, власне, ще не дум-
ка, а лише тьмяний здогад, передбачення думки, «переддумка». Автор переби-
рає в голові кілька варіантів її синтаксичного оформлення, і коли вони змішу-
ються, взаємонашаровуються, виникають повтори й тавтології: *Для уникнення
зниження ціни на продукцію лишки продавалися на світових ринках, тим са-
мим запобігали зниженню цін* [КЯ 149].

Словесні довготи бувають наслідком обмеженого або немобільного запасу
активної лексики, поганого знання синоніміки. Авторіві не вдається згадати
одне точне слово, й він змушений передавати потрібний зміст описово. За
Й. Містриком, брак точних мовно-виражальних засобів на письмі компенсу-
ють багатослів'ям так само, як у розмові — надмірною жестикуляцією та мімі-
кою [395: 56].

Нарешті, словесні надлишки іноді породжує самохвальство, коли прагнуть вразити глибокою ерудицією, системністю знань, блискучим красномовством. Утім, це більше стосується усних розмов. У писемному ж мовленні, щоб виконати план з аркушату чи кількості написаних статей, частіше намагаються просто заповнити папір за принципом «чим більше, тим краще». Тобто на розмір наукового твору впливають не ступінь новизни чи розробленості теми, не розрахунки композиції чи лаконізму, а вимоги до його обсягу. І автор заходжується розтягувати текст: перевантажує його зайвим матеріалом, виповнює цифрами, які мало що пояснюють, переповідає вже відоме — й оригінальна, здавалося б, праця перетворюється на відомчий звіт або якусь інструкцію. Тоді як читачеві зовсім не треба вникати в усі подробиці — головне дізнатися нове, довідатися про результати й значення проведеного досліджу. Важливо розуміти, що розкриття будь-якої теми, хай навіть і всеосяжної, має свою внутрішню межу. Тож не варто розтягувати на триста сторінок те, що легко вкладається у тридцять.

Через багатослів'я обсяг написаного збільшується, а ефект від повідомлення, навпаки, зменшується. Довго́ти «розмазують» рельєфне вираження думки, вона стає млявою, розпливчастою, магістральна лінія оповіді безслідно губиться. Г. Сельє, автор учення про стрес, затаврував багатослів'я (verbosity) як «головний смертний гріх доповідача» [411: 370]. Зайві слова зроджують в уяві поняття, що не стосуються суті справи, але змушують виконувати зайву розумову роботу. Читач хутко втомлюється, його увага слабшає. Оскільки результат цієї роботи наближається до нуля, під кінець з'являється досада за згаяний час.

Закон економії мовленнєвих зусиль, стислість як норма наукового мовлення, елементарна повага до читача вимагають писати лаконічно, без словесних надлишків. Для цього не треба боятись узагальнювати, вирізняти головне поміж другорядного, чітко формулювати засадничі тези. Треба не просто розкривати складність і багатоманітність зв'язків, а виділити поміж них істотні, зна-

чущі для центральної теми. Згадуючи в тексті певний предмет або явище, не варто щоразу переповідати все, що про нього відомо, перелічувати всі його властивості та зв'язки. Автор має підпорядковувати виклад ключовому заданню й позбуватися словесного баласту, всього, що створює інформаційні шуми.

Уникнути багатослів'я, повторів і плеоназмів допомагає вміння знайти влучніше слово, точніший термін, коротший зворот. Різні письменники мали за правило відкладати рукопис, а згодом поверталися до нього, щоб скоротити кожен сторінку на певну кількість рядків. Зміст від цього багато не втрачає, а стає більш «пружним», «мускулистим». Загалом, у добре опрацьованому тексті важко знайти хоч одне бездіяльне слово, котре можна було б викинути без суттєвих утрат.

Ще раз підкреслимо: багатослів'я — не завжди вада. У художніх і публіцистичних творах воно здатне слугувати джерелом образності й емоційного впливу. У наукових — часом допомагає уточнити поняття, виокремити важливий аспект, роз'яснити суть. Однак лексичні надлишки, які ми проаналізували, звісно ж, не є комунікативно доцільними. Складником мовної майстерності лишається вміння послуговуватися багатослів'ям як стильовим засобом і уникати його як стильової помилки.

3.1.6. Марнослів'я («вода»). Марнослів'я — це велемовний, розволіклий виклад незначного або загальновідомого змісту. Хоч це явище здається різновидом багатослів'я, його варто виділити як окрему комунікативну ваду. Якщо багатослів'я характеризує текст із погляду надлишкової форми, то марнослів'я — з погляду бідності змісту. Інакше кажучи, багатослів'я — формальна ознака наукового жаргону, марнослів'я — переважно змістова.

Добротний науковий твір завжди інформативний. Читач дізнається про те, чого не знав раніше, і при цьому відчуває, що прочитане є для нього принципово важливим. Якщо ж написаному бракує новизни, напруги викладу, якщо в

ньому переповідають хрестоматійні істини, то це текст пустослівний, змістовно недовантажений.

Докладні відомості, пояснення й уточнення, здавалося б, дають змогу всебічно описати досліджуваний предмет, глибше проникнути в його сутність. Що більше перелічено ознак і зв'язків предмета, то повніше наше знання про нього. Це справедливо, але тільки тоді, коли текст запліднює читача, на якого розрахований, новими ідеями, корисними думками. Текст, що переповідає загальники, самоочевидні істини, сприймається як інформаційно розріджений, а отже, стилістично дефектний. Марнословний текст нескладно скоротити без будь-яких змістових утрат: розділ — до підрозділу, підрозділ — до сторінки, сторінку — до абзацу, абзац — до речення. Наприклад, увесь корисний зміст тексту *Змістова характеристика комунікативної діяльності передбачає комунікативну взаємодію, обмін інформацією, передавання знань, думок, переживань через сприйняття та розуміння партнерів по комунікаціях та їх взаємовплив. Все це вимагає від особистості комунікативних знань, умінь, навичок, певного комунікативного досвіду, комунікативних здібностей. Для здійснення комунікативної діяльності суб'єкт комунікативної діяльності повинен володіти комунікативними, інтерактивними, перцептивними вміннями, які сформовані на ґрунті відповідних знань. Таким чином, для успішної комунікативної діяльності необхідно володіти інтерактивними, перцептивними, комунікативними здатностями, які у процесі комунікативної діяльності складно відокремити* [Прос. 180] можна викласти в кількох словах: *Щоб успішно спілкуватися, треба вміти розмовляти з людьми.*

Напозір здається, що автор пише жваво й грамотно, доладно припасовує слова, правильно будує речення. Утім, уважний аналіз змісту показує: бездоганна граматична форма тільки створює видимість осмисленості й новизни. Насправді текст не цікавий, не інформативний. Обкатані звороти конспірують порожнечу, брак живої, небуденної думки. Мізерні краплини знань безслідно розчиняються в потоках слів: *В Україні, як і в інших країнах світу, освіта є*

однією з головних складових загальнолюдських цінностей, тому її відповідність сучасним умовам розглядається передусім із позиції її ролі й місця у суспільстві, взаємозв'язку зі сферою праці. З цією метою в державі ведеться активна робота зі створення умов, за якими потреби розвитку країни знаходяться в центрі політичного бачення й прийняття рішень на державному рівні, надання освіти більшій гнучкості та більш широких можливостей для отримання громадянами фахової підготовки. Проблема вдосконалення системи вищої освіти та підвищення якості професійної підготовки фахівців є найважливішою соціокультурною проблемою, вирішення якої можливе тільки при приведенні освіти до відповідності із новими соціально-економічними вимогами суспільства. Водночас передбачається оновлення змісту освіти, запровадження ефективних технологій навчання, сприяння розвитку інтеграційних процесів, формування демократичних відносин між викладачами й студентами. Модернізація вищої освіти в Україні є об'єктивною необхідністю, обумовленою зростанням уваги до неї, розширенням її функції і ролі в суспільстві [Цюр. 257]. Якщо з цього тексту усунути словесні надлишки, отримаємо банальну тезу про те, що освіта має відповідати сучасним соціально-економічним вимогам і давати можливість здобути фахову підготовку. Це, власне, і все.

Безумовно, загальні судження в науковому тексті потрібні (як засновки або висновки). Проте вчений повинен обов'язково конкретизувати їх, підкріпити фактами, доказами. Якщо ж замість цього він безконечно повторює ту саму загальну думку, вона перетворюється на пустопорожню фразу, яка не має ніякої пояснювальної сили, а отже, й наукової цінності.

У псевдонауковому мовленні марнослів'я нерідко сусідить із надміром претензійних термінів. Нелегко збагнути навіть ті мізерні думки, які там є: *Інформаційна професія є соціальним конструктом, умовною моделлю, що формується для задоволення потреб науки й управління в узагальненні розмаїтості напрямів і видів інформаційної діяльності. Орієнтація бібліотечно-інформаційної діяльності на розвиток інформаційних процесів у цьому разі не*

відбиває всієї сукупності послідовних дій, функціональних й інформаційних зв'язків, обмінів інформацією, здійснюваних у системі соціальних комунікацій. В умовах інформатизації бібліотечно-інформаційна професія є інструментом інтеграції професійної спільності, елементи якої демонструють єдність соціальних функцій. Аналіз сучасних професійних ресурсів бібліотечно-інформаційної діяльності свідчить про різноманітність інформаційних професій, що припускають змістовний різновид підготовки, розмаїтість кваліфікаційного рівня й різних рівнів інституалізації. Бібліотечно-інформаційна діяльність як вид професійної діяльності відрізняється специфікою інституціалізації, тому що інтегрує в усі сфери суспільного виробництва й набуває особливих форм інституціалізації в рамках більшості галузевих структур [Дур. 175].

Частотними у марнослівних текстах є терміни, що позначають «модні» поняття (*віртуальність, дискурсивність, ідентичність, інтерактивність, інтерсуб'єктивність, інтертекстуальність, креативність, полікультурність, постсучасність*), «актуальні» процеси (*вербалізація, віртуалізація, валоризація, деконструкція, інтеграція, інституалізація, контекстуалізація, концептуалізація, модернізація, профілізація, репрезентація, трансформація*), звороти зі значенням високої оцінки (*актуальні питання, вагомий внесок, важливе значення, визначальний вплив, зростання ролі, істотний фактор, ключовий елемент, принципово новий, оптимальний шлях, підвищення рівня, фундаментальний підхід, якісні зміни*), інші зужиті, семантично спустошені штампи (*вирішувати завдання, глобальна тенденція, ефективна реалізація, інноваційний підхід, інтенсивна взаємодія, інтегративний процес, комплекс проблем, на сучасному етапі, нерозривно пов'язані, системні залежності, створення умов, стратегічний розвиток, структурні зв'язки*).

Утім, якщо уважно вчитатися, стає очевидним, що попри гучні заміри на «актуальність», «новизну» і «значущість» автор змазує чітку постановку проблем, обминає гострі кути, старанно уникає фактів, конкретики — усього, що може викликати зауваги чи заперечення. Автор ніби сумнівається в неسخибно-

сті власних міркувань, остерігається критики, боїться сказати «щось не те». Не випадково марнослівні праці насичені лексикою з найширшими й водночас розмитими значеннями (*багатовекторний, багатовимірний, багатогранний, багатоплановий, глобальний, загальнозначущий, загальнометодологічний, мультидисциплінарний, мультипарадигмальний, поліваріантний, поліфункціональний, повномасштабний, різноаспектний, різнорівневий, різносторонній, усебічний, у загальних рисах, у широкому розумінні*), словами, здатними набувати щоразу інакшого сенсу (*відповідний, деякий, окремий, певний*), висловами, які виказують невпевненість і які здатні запобігти критиці (*наскільки відомо, деякою мірою, певною мірою, свого роду, так чи інакше, у будь-якому разі, можна сказати, так би мовити*). Обтічними зворотами автор ніби відмовляє собі у праві на власний погляд, знімає із себе відповідальність за сказане, не зважається зробити вибір, прийняти рішення, пристати на якусь думку. Здається, що перед нами не розвідка, а лише її імітація.

Мислення, особливо наукове, завжди пов'язане з цілепокладанням. Це означає, що у своїх дослідках учений ставить перед собою якусь мету й поступально, крок за кроком її досягає. Цілеспрямованість наукового мислення закономірно відбивається в тексті: виклад змісту підпорядковується єдиній меті, а його будова складається зі смислових блоків, що засвідчують націленість автора на вирішення поставленої проблеми. У марнослівному тексті не відчувається, що автор має якесь дослідницьке завдання й цілеспрямовано його вирішує. Натомість відчувається здатність висловлювати будь-які думки за цілковитої їх відсутності. Про радянських філософів мови академік Ю. С. Степанов зіронізував: читаючи їхні праці, годі позбутися враження, що говорити — це все, що вони вміють робити [293: 278]. У словах безслідно розчиняються й об'єкт дослідження, й наукові проблеми, що їх мав би вирішувати вчений. Хоч інформаційно розріджений текст інколи буває написаний спритно, через свої численні змістові «провисання» (місця, позбавлені цінних або цікавих думок)

виразністю не відзначається, а отже, уяви не збуджує, поживи для розуму не дає.

Поміж марнослівних наукових текстів трапляються й такі, що містять відверту нісенітницю. Вона виникає, коли слова та фрази сполучають у незвичний, парадоксальний, майже довільний спосіб, так що загальний зміст речень лишається абсолютно незбагненим: *Підсумовуючи викладене, слід зазначити, що стрижневим питанням національної безпеки України є безпека її особистостей, що складають український народ, тобто громадян України всіх національностей, їх громадянського суспільства в плані забезпечення нормативного процесу їх життєдіяльності у всіх сферах. Таким чином, слід зазначити, що національна безпека України у своїй першоснові є безпека її громадян, пов'язана зі створенням можливостей з реалізації людиною, громадянином природних (природжених) та започаткованих державою на основі міжнародно-правових стандартів, позитивних — закріплених у Конституції України та інших нормативно-правових актах, прав, свобод та законних інтересів людини і громадянина, а також їх охорони та захисту [Ков. 118].*

Кожне окремо взяте слово, термін чи фраза наче й зрозумілі, але поєднані разом вони не утворюють зрозумілої, логічно прозорої думки. Ще один приклад: *Вирішення проблеми проектування систем управління потенціалом на сучасних підприємствах потребує визначення концепції управління взагалі як системи ідей, принципів, уявлень, що зумовлюють межі та перспективи функціонування економічної системи, побудову механізмів взаємодії суб'єктів і об'єктів управлінського впливу, характер відносин між складовими функціональними елементами інфраструктури підприємства, реакцію на вплив зовнішнього середовища на розвиток суб'єктів господарювання [Берез. 14].*

Нісенітниця справляє враження не глибоко продуманого й уважно написаного твору, а хаотичного набору випадково нанизаних слів. Якщо після кількох перерачувань все ж удається віднайти хоч якусь подобу судження, нерідко виявляється, що це — звичайнісінький алогізм: *У цьому зв'язку доцільно ска-*

зати, що реалізація інноваційного потенціалу має на увазі поряд із заходами, що забезпечують його формування і підвищення рівня, також комплекс заходів для створення умов його включення в реальний інвестиційний та інноваційний процеси, процес ефективної реалізації через мотивацію інноваційного потенціалу [ДК 88]. Відкинувши деталі, отримуємо змістовий кістяк цього речення: *Реалізація інноваційного потенціалу має на увазі його включення в інноваційний процес і процес реалізації через мотивацію інноваційного потенціалу*. Або ще коротше: *Реалізація інноваційного потенціалу передбачає його включення в реалізацію через мотивацію інноваційного потенціалу*. О. Н. Лук слушно підмітив: про такі фрази не можна навіть сказати, правильні вони чи хибні — вони просто беззмістовні. Якщо спробувати перекласти їх іншою мовою, вмість оголиться смислова порожнеча [163: 47]. Інший метод оприятити нісенітницю — спробувати переставити фрази. Якщо смисл не зміниться, отже, його там і немає.

Ясно, нісенітниця — крайня мовна аномалія, і на сторінках видань, які проходять крізь руки наукового та літературного редакторів, її, здавалося б, не повинно бути в принципі. На жаль, практика засвідчує протилежне. У результаті читач змушений шукати сенс там, де його немає. Безглуздість написаного призводить до того, що комунікація, замість бути засобом розуміння, стає джерелом нерозуміння.

Науковий текст стає змістовним, якщо автор обрав важливу тему, хоче викласти свіжу ідею, прагне повідомити читачеві корисну інформацію. Від наукового твору чекають не голих тез, не заялжених штампів, які кочують з однієї публікації в іншу, а нових результатів, присутніх узагальнень, що їх автор здобув унаслідок самостійних пошуків. Навіть якщо виклад не дуже зграбний, грамотний читач завжди зуміє віднайти раціональне зерно. Щоб писати змістовно, фахової обізнаності мало. Треба ще тонко відчувати, що є новим і що може бути цікавим для читача. Не слід торкатися теми, яка глибоко не проду-

мана, внутрішньо не пережита чи взагалі малознайома. Нарешті, автор сам має прагнути досягти в тексті змістовності й новизни.

3.2. Причини появи

3.2.1. Вступні зауваги. Розглянувши стильове обличчя наукового жаргону, логічно перейти до аналізу причин його появи. Більшість цих причин, як ми побачимо далі, коріняться не в мовній системі, а в позамовних чинниках. Постає питання: чи повинен мовознавець прагнути розкрити ці чинники? Чи має він право порушувати межі тексту — прямого об'єкта свого спостереження?

Відповідь може бути тільки ствердною. Теза про суспільну сутність мови диктує необхідність досліджувати мову в найширшому контексті, враховуючи зовнішні явища, які на неї впливають. Спочатку такий підхід слушно називали *комплексним* або *системним*. Згодом захопилися псевдотерміном «дискурс», маючи на увазі витлумачування мови крізь призму різноманітних соціокультурних, прагматичних, психологічних та інших чинників. Недавно на термінологічному обрії з'явився ще один дублет — «експланаторність». Так дехто називає настанову не просто фіксувати мовні явища, а й пояснювати їх, дошукуватися їхніх причин. Хоч ідея не нова: розділяти мовознавство на описове й пояснювальне раніше пропонував В. І. Абаєв [2].

На нашу думку, робити якийсь особливий наголос на потребі пояснювати мовні явища й тим більше вигадувати для цього спеціальний термін недоцільно. Немає тут ніякого відкриття. Давно відомо, що «відібрані й навіть упорядковані факти не є самоціллю науки» [302: 82]. Її ключова мета — пояснити предмет (явище), тобто виділити його істотні ознаки, описати внутрішню будову і, головне, виявити його зв'язки з іншими предметами та явищами. І чим ширше коло цих предметів і явищ, тим глибше пояснення. Критикуючи позитивістів, К. Фосслер писав: «Не запитують “чому?” або “для чого?”, а тільки “що є?” і “що відбувається?”. Це начебто і є строго об'єктивна наука. А насправді це зовсім не наука. Це смерть мислення, кінець філософії. Лишається

тільки хаос сирого матеріалу — без форми, без ладу, без зв'язку. Якщо позбавити розум поняття причиновості, він змертвіє» [322: 325].

Розгляд явищ у світлі причиново-наслідкових зв'язків — дороговказ наукового підходу. У будь-якій науці рано чи пізно відбувається закономірний перехід від етапу нагромадження й опису фактів до етапу їх причинового пояснення. Такий самий перехід має відбуватись і в окремо взятій розвідці. Отже, без аналізу позамовних чинників вичерпно розкрити природу наукового жаргону неможливо. У подальшому викладі як причини наукового жаргону ми проаналізуємо: 1) нелогічне мислення; 2) погане володіння мовою; 3) навмисне затемнювання змісту (маніпуляцію); 4) вплив (пост)модернізму; 5) гіпертрофію логосфери; 6) новизну матеріалу.

У цьому переліку не згадано такий чинник, як обмежений потенціал мовної системи. Здавалося б, мова, в якій не розбудовано термінологію, не відшліфовано зразки книжного синтаксису, заледве спроможна обслуговувати сферу науки. Але ж українська мова до молодописемних аж ніяк не належить. Її науковий стиль має півторасторічну традицію й нині дає всі можливості для того, щоб викладати наукові знання точно, ясно, логічно, виразно. Звідси випливає, що *труднощі у висловлюванні думок здебільшого спричинені не браком мовних засобів, а незнанням цих засобів*. Слушність сказаного підтверджують іще два факти: по-перше, українською мовою написано чимало високомайстерних, стилістично довершених наукових творів і, по-друге, жаргон паразитує також і на тілі тих мов, яким за всього бажання важко закинути непридатність для науки (німецької, французької, англійської). Тож міфічна «бідність мови» аж ніяк не є джерелом комунікативної недосконалості українських наукових текстів.

Ще один чинник, який може викликати нерозуміння, — рівень самих читачів. У класичній статті «Читання як праця й творчість» В. Ф. Асмус твердив, що незрозумілість часом впливає не так із провини автора, як із читацьких лінощів, безпорадності, небажання заглиблюватися в зміст. Того, хто критикує

художній твір за неясність, В. Ф. Асмус порівнював із гоголівським Пацюком, який «критикував» вареники за те, що вони не хочуть залітати йому до рота. І нагадував думку Й. В. Гете: коли читач закидає авторові туманність твору, слід іще подивитися, у кого в голові туман [11: 43]. Тож, може, проблема незрозумілості — це проблема браку кваліфікованих читачів?

У нашому випадку чинник «ледачого читача» відпадає. Адже, з одного боку, ті самі читачі спроможні безперешкодно осягти ту саму проблему, якщо її викладено приступною мовою. З іншого — зміст науково-жаргонних трактатів лишається таємницею навіть для досвідчених фахівців, тобто цільової аудиторії тексту (див. 1.3.3.). Тим-то має рацію Р. О. Будагов: «Складнощі викладу властиві не науковому стилю, а науковцям, які не вміють ясно і просто висловлювати свої думки» [24: 231].

3.2.2. Нелогічне мислення. Що краще розвинуте мислення людини, то логічніше й виразніше виказує вона свої думки. Не випадково розумову зрілість автора називають одним із ключових суб'єктивних чинників формування стилю [395: 56]. Хто ясно думає, той ясно викладає. І навпаки: заплутаність і нечіткість мислення неминуче позначаються на тексті, який теж стає заплутаним і нечітким. Якщо читання нас напружує й виснажує, напевно, так само натужно й виснажливо думав автор. Йому так і не вдалося домислити зміст, який він хотів повідомити.

Плутане мислення оперує розмитими поняттями, тобто поняттями з погано проясненими змістом і обсягом. Носіям такого мислення важко поєднати в одне логічне ціле навіть дві думки, не кажучи вже про ланцюг суджень чи розбудову якоїсь викінченої теорії. Погано уявляючи, з яких ознак складаються поняття, вони сполучають їх у незвично-химерний спосіб: *...Закріпити в законах та інших нормативно-правових актах досконалі, ефективні процедурно-процесуальні механізми (правила), направлені на утвердження і закріплення, з метою охорони прав, свобод та законних інтересів людини і громадянина, їх гарантування та створення умов по забезпеченню реалізації і захисту*

суб'єктивних юридичних прав, свобод та законних інтересів особистості як у матеріальному, так і соціальному відношенні, також умов виконання обов'язків людиною та іншими суб'єктами суспільного життя [Ков. 118]. Ми бачимо, як тяжко авторіві структурувати потік своїх думок. Одне поняття плавно перетікає в інше. Що їх пов'язує — неясно. Наукове мислення має зводити різні поняття в струнку систему, тут же перед нами не система, а мішанина.

Дехто без зайвих скромнощів вважає свої розмисли настільки глибокими й оригінальними, що завдання висловити їх зрозуміло здається їм геть нездійсненним. Утім з огляду на тезу про єдність мови й мислення така позиція вразлива для критики. Хіба можна щось ясно розуміти й одночасно не могли ясно викласти? Корінь проблеми — у квалітаті розуму. На жаль, не кожен, хто здобув науковий ступінь, опанував мистецтво мислити творчо й продуктивно, дарма що це найперша професійна вимога до вченого.

Будь-якому авторіві притаманний не тільки індивідуальний стиль мовлення (ідіолект), а й індивідуальний стиль мислення (пізнавальний стиль). Своєрідність останнього полягає в тому, що одні розумові операції в ньому задіяні краще, другі — гірше, треті — дуже слабко. Деякі риси пізнавального стилю, як-от незбалансованість операцій аналізу й синтезу, можуть затьмарювати виклад. Якщо в автора переважає аналіз, словосполучення й речення він будує вправно, а будова мікротеми й композиція всього тексту хибують на безлад, непослідовність. Якщо ж авторіві властивий «крен» у бік синтезу, тоді «синтаксичний бік тексту може бути хоч і сильно розгалуженим, але ясным, “прозорим”, а лексико-семантичні зв'язки, навіть у найменших словосполученнях, можуть бути явно порушені» [132: 8].

Від такої незрівноваженості не були вільні й відомі вчені. Скажімо, в теоретичних побудовах М. Я. Марра останнього періоду «синтез цілковито переважав над аналізом, узагальнення — над фактами» [1: 99–98], упадала в очі диспропорція між широтою, відповідальністю висновків та бідністю, малою

доказовою силою залученого матеріалу [1: 93]. Наслідки відомі всім, хто хоч трохи цікавився історією російського мовознавства.

Не менш показовим є протилежний випадок, коли операція узагальнення виявляється слабкою ланкою. Уміння виділяти серед купи другорядного головне й лаконічно формулювати його — чи не провідна риса правильного, глибокосяжного мислення. Вона засвідчує, що людина справді розуміє зерно проблеми. О. Ф. Лосєв, наприклад, у своїх пошуках керувався методичним правилом: «Доки я не зумів висловити найскладнішу філософську систему в одній фразі, доти я вважаю вивчення цієї системи недостатнім» [158: 208].

За тим, чи вдало людина визначає поняття, як точно формулює ключові тези, можна більш-менш певно оцінити розвиненість у неї синтетичного мислення. Якщо визначення виходять громіздкими, як-от: *Таким чином, ґрунтуючись на зроблених вище висновках, можемо представити концепцію системно-потокowego підходу до управління фінансовими потоками підприємства (рис. 3) як упорядковане уявлення про сутність фінансових потоків та їх рух, управління фінансовими потоками, що дозволяє охарактеризувати систему управління фінансовими потоками як складну, омнікаузальну, імовірнісну, органічну, цілісну, відкриту, гетерогенну, цілеорієнтовану, адаптивну, нереклексивну, якій не властива адитивність, яка має інтракаузальну багаторівневу складну структуру, підпорядковується загальносистемним закономірностям, підпадає під вплив внутрішніх та зовнішніх факторів та характеризується ступенем взаємодії із зовнішнім середовищем та відповідними системними параметрами* [Єр. 50], — то це означає, що авторові так і не вдалося узагальнити ознаки досліджуваного предмета, тобто обрати поміж них найголовніші й ті, що відрізняють його від інших предметів. Замість виявити й пояснити суть поняття, автор марнословить, плутається, вдається до невмотивованих повторів. Отже, він недодумав проблему, за яку взявся, «плаває» в матеріалі.

Наукове пізнання покликане встановлювати й упорядковувати зв'язки між предметами та явищами. У тому ж мисленні, яке стоїть за науковим жаргоном,

найчастіше відчуваємо не впорядкованість, а кашу, мішанину, сумбур. Воно порушує логічні зв'язки, зближує несумісне, протиставляє те, що природним чином злите. Неможливо відчутти новизну, обґрунтованість, результативність авторської думки. Годі збагнути зміст, застосовуючи звичні процедури розуміння, — про нього лишається хіба що здогадуватися.

Заплутаний виклад свідчить не так про складність думок, як про низьку культуру думки, про те, що автор міркує не до того, як узятися за перо, а тоді, коли вже пише. Крім багатослів'я, ця погана звичка спричиняється до неясності тексту загалом. І не завжди її (неясність) удається усунути, бо, як влучно підмітив С. Моем, написана думка відразу набуває певної самодостатності й зачаровує автора [389: 24].

Перехід від породження змісту до написання — відповідальний етап, що потребує від автора самоконтролю й самокритики. Оскільки мова є засобом мислення, досконало опанувати її можна тільки в процесі пізнання. Відриваючись від пізнання, слово стає пустим і втрачає свою силу [130: 324]. Отже, коли ми попередньо продумуємо зміст тексту, то створюємо важливу (хоч і не єдину) передумову для того, щоб писати доладно, осмислено, переконливо, уникаючи псевдонауковості.

Поява будь-якої ідеї зазвичай починається з невизначеного стану, який об'разно називають «хаосом» у голові. Ідея ніби вже зародилася, оволоділа свідомістю, але існує в іще непевному, розпливчастому вигляді, як тьмяне передчуття, аморфний смисловий утвір. У процесі пізнання морок невідомості мало-помалу розсіюється. Мислитель поступово наближається до відкриття. Щоб ідея набула чіткіших обрисів, він її додумує, проясняє, конкретизує. Урешті хаос перетворюється на «космос», і нова ідея проступає перед його внутрішнім поглядом у всій своїй ясності й чіткості.

Звісно, картина ця дещо спрощена, бо реальне мислення — процес тривалий і нерівний. Що робити, коли попри всі зусилля проблема не піддається вирішенню? Р. Декарт у «Правилах для керівництва розуму» (1627–1629) радив

брати цю неприступну фортецю наполегливістю: треба відкласти вивчення всього іншого, зосередитися на незрозумілій речі й думати лише про неї доти, доки пощастить уздріти істину розбірливо й виразно [70: 100, 106].

На початку XX ст. видатний математик А. Пуанкаре чи не найпершим указав на виняткову роль підсвідомого у творчому процесі [228: 399–413]. Розвідки, присвячені евристичному мисленню, підтвердили, що складні наукові проблеми й справді найчастіше вирішуються не так «кавалерійською» атакою, як шляхом «інкубації» на підсвідомому рівні, без участі строгої логіки. Спочатку вчений призбирує інформацію, «намацує» суперечності, формулює для себе проблему. Збагнувши всю складність, на певний час забуває про неї й переключається на щось інше. Нарешті, однієї прекрасної миті (нерідко — під час сну або пробудження) внаслідок інтуїтивного осяяння підсвідомість раптом виштовхує у сферу свідомого готове рішення [163: 118–119].

Проте, щоб це рішення зрозуміли й прийняли колеги, вчений повинен поетапно відтворити ланцюжок своїх міркувань. А якщо він і сам іще не розуміє, як розв'язав проблему? Як авторові йому треба залагодити суперечність: реальне мислення тече згорнуто, нелінійно, фрагментарно, а викласти його треба послідовно, переконливо, читабельно. Перш ніж думки матеріалізуються на папері, важливо дати їм дозріти, відстоятися, «перетравитися». На завершальному етапі на допомогу приходить формальна логіка — запорука визначеного, несуперечливого мислення, доказового пов'язування думок. Для відкривання нових істин вона мало придатна, але коли треба прояснити істину вже відкрити, її роль неоціненна. Прояснити — означає представити предмет пізнання як струнку систему: показати, з яких частин він складається, відтворити внутрішню організованість цих частин, виділити в предметі головне, виявити його родо-видові та причиново-наслідкові зв'язки з іншими предметами. Інтуїція, за словами А. Пуанкаре, — засіб винахідництва, логіка — засіб доведення [228: 215].

Якщо авторові вдалося все розкласти по поличках, можна не сумніватися, що йому вдасться переконати і своїх читачів. Ясне розуміння змісту закономірно відобразиться в чіткій композиції твору, прозорих думках та умовиводах.

3.2.3. Мовна недбалість. Друга істотна причина появи наукового жаргону криється в недорозвинутих мовних навичках, у неохайній манері викладати думки. «Потрібно набагато більше розуму, щоб передати свої ідеї, ніж щоб мати їх», — зазначав К. А. Гельвецій. І далі: «Це доведено тим, що існує чимало людей, які вважаються розумними, але пишуть дуже погані твори» [49: 91]. Справді, часто буває так, що хід міркувань змістовний і логічний, автор добре уявляє собі, що саме він хоче сказати, але мовна невправність заважає висловити ці думки зрозуміло для інших. Виходить, не кожен, хто чудово знає свою справу, вміє зрозуміло написати про неї. Професійна кваліфікація не завжди збігається з кваліфікацією авторською.

Із першого розділу, де йшлося про ставлення філософів до наукового жаргону, випливає, що навіть не всім носіям потужного інтелекту вдавалося викладати свої ідеї дохідливо. Інші видатні вчені (Ч. Дарвін, О. Шпенглер) нарікали на те, що їм важко ясно і стисло викладати думки. І сьогодні декому з дослідників нелегко створити доладний текст, навіть якщо вони й мають що сказати. Тим-то поширена теза «добре зрозумів — добре написав» не завжди слухна й потребує застережень. Слабка мовна вправність призводить до того, що наукові публікації (надто суспільно-гуманітарного профілю) й далі лишаються живильним середовищем для жаргону.

Ті, хто пише недбало, схильні нарікати, буцімто вони «шарпаються в ошийнику мови». Її засоби, мовляв, настільки кволі, бідні й грубі, що ними ніяк передати ні найвищі злети думки, ні найглибші внутрішні осяяння. Однак чим досконаліша мова, тим менше підстав висувати їй якісь претензії. За кілька століть еволюції й невпинного збагачення провідні європейські літературні мови стали надійним, безвідмовним знаряддям для передачі наукових знань. Попри несприятливі історичні перипетії наша мова теж стала мовою високоро-

звиненою, здатною передати будь-яку осмислену думку, зберігаючи її логічність, ясність і точність. Зміст, який можна втілити українським словом, буває навіть багатшим за той, що його марно силкуються сформулювати претензійні, невдоволені мовою автори.

Сказане знову підтверджує висновок, що науковий жаргон насправді виникає через нестачу літературних навичок, незнання мовних засобів або невміння послуговуватися ними. Якщо людина малограмотна, твердив Р. О. Будагов, вона все одно писатиме абияк, хоч би які невичерпні можливості давала мова. Тоді як твір філологічно обдарованої людини неодмінно перевищуватиме «середній» щабель, хай навіть мова й не розвинула ще всіх тих ресурсів, які мають мови з тривалішою літературною традицією [25: 125].

Істотна перепона для вправного викладу — збідненість словника, коли частина необхідної лексики перебуває в пасивному запасі. Звідси — лексичне одноманіття, засилля штампів, недоречні повтори, довгі описи замість одного влучного слова. Гірше того: якщо активний словник значно поступається пасивному, то це засвідчує легку піддатливість мовця до зовнішніх стимулів і нестачу в нього стимулів внутрішніх. Інакше кажучи, збідненість активного лексикона — не що інше, як квалітет творчої думки. «Треба, — наполягав І. І. Огієнко, — всіма силами дбати, щоб наша активна мова дорівнювала пасивній... У добрих письменників активна мова завжди однакова з пасивною» [207: 174].

Є й інші причини, чому не вдається різноманітитувати виклад. Це і незнання синтаксичних можливостей, зокрема засобів синтаксичної синонімії та семантичних функцій порядку слів, і тьмяні уявлення про засоби логічного наголосу, і невміння будувати абзац та продумувати композицію тексту, і брак навички дотримувати ритм оповіді, і недорозвинуте чуття мови. Усі ці вади безпомилково виказують слабку обізнаність автора з класичною художньою літературою, найкращими зразками наукових праць, засвідчують невміння чи небажання переймати ці зразки. Незамінну роль читання для розвитку грамотності

підкреслював Л. В. Щерба: «Щоб опанувати літературну мову, діти повинні читати наших класиків... і читати їх у великій кількості» [342: 62]. Якщо дитина безграмотна, то це, твердив учений, провина школи, яка не зуміла організувати читання; відіграє роль і нестача книжок, особливо у провінції.

Нині, на початку ХХІ ст., фактор нестачі книжок відпадає. Лишаються нелюбов до читання, нехіть до роботи зі словом. Багато авторів «надто ледачі й не хочуть утруднювати себе пошуками простих слів для вираження своїх думок» [211: 244]. І це зрозуміло, адже стилістично довершений текст народжується ціною неабияких, часом величезних творчих мук, потребує часу і неодноразових перероблень та вдосконалень. Не дарма ж бо кажуть, що в письменництві ніщо не дається так важко, як простота.

«...Більша частина втоми, — вважав Дж. К. Максвелл, — виникає не від розумових зусиль, за допомогою яких ми опановуємо предмет, а від тих, які ми марнуємо, збираючи наші блукливі думки» [168: 28]. Такими ж утомливими є й спроби недосвідченого автора зібрати слова у зв'язний текст. Часто виявляється, що попри всі намагання написане відображує задум неточно, схематично. Авторів нічого не лишається, крім як розраховувати, що тямущий читач ув'яже його туманні образи зі своїми знаннями [63: 69]. Та якщо сам автор не зміг доладно висловитися, хіба іншим буде легше зрозуміти його? Виходить, читач приречений на ті самі муки, яких зазнавав автор, коли писав.

Усі ці складнощі текстотворення дають нагоду згадати таке давно відоме в літературних колах явище, як муки слова. Не лише початківці — маститі класики нарікали на невідповідність, що виникає між задуманим і написаним. Якщо в художній літературі муки слова пов'язані з пошуками яскравих, незужитих засобів, то в науковій прозі — з прагненням бездоганної точності. Ф. Гальтон зізнавався, що йому важко вільно думати словами. Результати, яких він досягав, були для нього достоту зрозумілі, але для того, щоб викласти їх на папері, вчений мав налаштовувати себе на зовсім іншу хвилю. «Я мушу перекласти свої думки мовою, яка дається мені нелегко. Марную купу часу,

шукаючи потрібні слова й фрази. Знаю, що, коли мені доводиться виступати без підготовки, мене часто годі зрозуміти — але не через неясність моїх ідей, а через недорікуватість. Це одна з найбільших халеп у моєму житті» [3: 67].

Проблема «мук слова» не така проста, як здається на перший погляд. Якщо невдачі початківців, малограмотних авторів — від бідності їхнього словника, неглибокого знання граматики та стильових ресурсів, то чим пояснити мовні бар'єри, які виростають перед досвідченими майстрами?

Той, хто нарікає, що думка «не пішла в слова», що мові бракує виражальних засобів, навряд чи має рацію. Цього не може бути хоч би тому, що доконана, викінчена думка не може існувати інакше, ніж у мовній формі. Якщо для думки не вдається підшукати узвичаєні слова, це означає, що вона ще не визріла, не сформувалася, лишається аморфно-безликою. Муки слова — це, по суті, муки думки. Вони минають тоді, коли вдається здолати труднощі розуміння.

Друга причина — в труднощах переходу від внутрішнього мовлення до зовнішнього. Як відомо, думка породжується й висловлюється в кілька етапів: задум (мотив) → виникнення думки → внутрішнє мовлення → зовнішнє мовлення. Зі схеми видно, що внутрішнє мовлення є проміжною ланкою між зародженням думки й розгорнутим зовнішнім мовленням. Якщо зовнішнє мовлення обслуговує говоріння (писання), то внутрішнє — обслуговує мислення. У його надрах обточуються нові ідеї, виникають нові рішення, зароджується нове знання. На цьому етапі мовець уже приблизно уявляє, що хоче сказати, але ще не визначив, як це зробити.

Новонароджена думка не відразу набуває словесної форми. Спершу вона беззвучна, незв'язна, спрощена. Це ще не судження, а радше тьмяне враження, невиразне відчуття, яке важко ясно усвідомити й точно сформулювати. Саме такими «переддумками» і «недопоняттями», перемежованими з несловесними образами, й оперує внутрішнє мовлення. Цей потік об'єднаний тематичною спільністю, скерований у певному напрямі, але ні лексично, ні граматично ще

не оформлений. Внутрішньому мовленню властива згорнута тема й розгорнута рема: воно має на увазі (хоч і не називає) певний предмет думки й активно приписує йому певні ознаки. Так формується зміст майбутнього тексту.

Внутрішнє мовлення спрямоване не на іншу людину, а на свого носія. Він і мовець, і сприймач в одній особі. Йому не треба промовляти й розписувати зміст мовлення, не треба щось уточнювати — він і так розуміє, про що йдеться. Але щоб створити читабельний текст, мовець повинен перекодувати внутрішнє мовлення в зовнішнє, тобто розгорнути думку в повноцінний, зрозумілий для інших вислів. Для цього він уточнює задум, розбиває його на тематичні блоки, конкретизує їхній зміст. Далі організовує композицію майбутнього твору: членує потік внутрішнього мовлення на окремі судження й умовиводи, упорядковує їх за допомогою різноманітних логічних зв'язків. Нарешті, добирає відповідну лексику й оформлює граматичну будову речень, контролюючи повсякчас, чи відповідає висловлюване первісному задумові. У термінах породжувальної граматики цей процес можна назвати перетворенням глибинної структури речення в поверхневу.

Звичайно, це ідеальна, спрощена модель. На практиці все далеко складніше. За спостереженням психологів, написання тексту потребує більшої психофізіологічної напруги, ніж процес зародження ідеї: «Творчим людям легше висунути безліч альтернативних ідей, аніж спинитися на якійсь одній. Тому вони часто більш охоче обмірковують проблеми й роблять заготовки, ніж допроваджують їх до стадії викінчених творів. Саме останнє вимагає від них якнайбільше зусиль» [240: 170]. Як зауважував Г. С. Костюк, осмислюючи зміст, зазвичай ми певні, що все розуміємо. Але спроби викласти його на папері часом розчаровують: написане видається блідою тінню замисленого. Труднощі переходу від внутрішнього мовлення до зовнішнього тим відчутніші, чим стисліше, скороченіше внутрішнє мовлення й чим складніший зміст, який ми намагаємося зрозуміти й викласти. Внутрішнє мовлення є важливим засобом розуміння, проте не завжди забезпечує його високу якість [130: 284].

У труднощах перекодування внутрішнього мовлення в зовнішнє й криється одна з причин появи наукового жаргону. У багатьох випадках він є, по суті, необробленим внутрішнім мовленням. Це не викінчений текст, а його напівфабрикат, «необроблена сировина». Виникає колізія: надрукований науковий твір читач автоматично сприймає як до кінця опрацьований, готовий до осмисленого сприйняття, а він таким не є, бо думку викладено в «нестравному» вигляді — такою, якою вона виникла в голові автора.

Мало кому вдається писати відразу начисто, без чернеток і виправлень. Внутрішнє мовлення не варто виплескувати на папір у первозданному вигляді. Щоб перетворити потік свідомості на логічно структурований і комунікативно досконалий текст, треба багато попрацювати. Зокрема, домогтися, щоб мовлення «для себе» стало мовленням «для інших».

З огляду на це в процесі текстотворення доцільно виокремити два етапи. Спочатку автор просто фіксує на папері (чи в комп'ютері) перебіг свого внутрішнього мовлення — потік думок, які з'являються в полі свідомості. Потік лине прудко, важливо нічого не упустити. На цьому етапі не завжди під перо підвернеться точне слово, вдала фраза. Та це й не потрібно. Головне — зафіксувати, хай навіть абияк, усі істотні думки, ключові тези. Треба цілковито вивільнити плин мислення, стримуючи критику. Бо інакше процес писання посухатиметься мляво, а дорогоцінна творча іскра безслідно згасне.

Коли ж ідею в загальних рисах зафіксовано, варто зосередитися на її логічній систематизації та мовному оформленні. Це другий етап, на якому автор стає самокритиком і саморедактором. Тепер його завдання — звільнити написане від слідів «виробничого процесу», надати йому читальності й інших «споживчих» якостей. Обмірковуючи композиційний стрижень, автор формує мікротеми й розставляє їх у визначеному порядку. Далі усуває зайвину, повтори, уривчастість, тематичні стрибки, прокладає між реченнями й абзацами прозорі змістові «містки».

На другому етапі зростає роль граматики: саме вона покликана перетворити хаотичний потік думок на зв'язний, послідовний, стрункий текст. Важливим показником цього процесу є те, що посилюється синтаксична членованість мовлення, зокрема коротшає розмір речень. Якщо задовгі речення відображають переважно плин живого мислення, «міркування в дії», то короткі — містять викінчені, додумані судження, упорядковані підсумки мислення.

Другий, мовнооформлювальний етап текстотворення вимагає навіть більшої уваги, ніж перший. Зазначимо насамкінець, що написання й саморедагування тексту — ще одна нагода довести до ладу результати наших міркувань, виявити суперечливі та вразливі місця, прояснити окремі судження й умовиводи і, в разі потреби, підкоригувати чи перебудувати їх. Через це мав рацію Г. С. Костюк, коли писав, що зовнішнє мовлення дає змогу не лише перевірити наше розуміння, а й уточнити та поглибити його [130: 284].

3.2.4. Мовна маніпуляція. Хоч комунікативний напрям у лінгвістиці порівняно молодий, за його допомогою вже виявлено доволі цікаві мовні явища. Одне з них — мовне маніпулювання, що має на меті вікликати у сприймача певні бажання, почуття, думки, наміри, певний тип поведінки. На противагу іншим різновидам мовного впливу, при маніпуляції вплив відбувається *приховано для сприймача*. Її застосовують переважно тоді, коли у «відкритий» спосіб бажаної мети досягти не вдається або вплив забрав би надто багато зусиль і часу. Наприклад, коли треба нав'язати настанови, ілюзії, уявлення, що відповідають інтересам маніпулятора, але суперечать інтересам маніпульованого. По суті, мовне маніпулювання є «м'якою» формою насильства.

Для наукової літератури, яка повинна не навіювати, а саме переконувати (фактами, аргументами, логікою), маніпулятивна стратегія здається абсолютно невластивою. Проте аналіз науково-жаргонних текстів засвідчує, що їхні автори навмисне затемнюють виклад або надають йому штучної значущості для того, щоб приспати в читача раціонально-критичне сприйняття, непомітно на-

віяти певні оцінки, створити враження, що написане має значно глибший зміст, аніж насправді.

Навіщо потрібні такі маніпуляції? Наукова діяльність — заняття глибоко творче. Щоб досягти в ній вершин, вищої освіти й навіть наукового ступеня замало. Потрібні природний хист, жага до пізнання, щоденна кропітка праця. Зростання числа вчених не означає, що автоматично зростає кількість і якість наукових знань. Частіше спостерігаємо зворотний ефект: що більше захищено дисертацій, то нижче їхній середній рівень.

Справжнього вченого ваблять передусім недосліджені, незрозумілі явища, принципово нові проблеми — псевдовченому як натурі нетворчій більше до душі нудне «розжовування» трафаретних істин. Він пояснює очевидне, доводить уже доведене, переказує добре відоме, часто навіть без власних коментарів і оцінок. При цьому, зрозуміла річ, побоюється, що читачі виявлять брак новизни. Та замість самокритично визнати цю ваду, він прагне завуалювати її, силкується подати псевдонаукову халтуру як щось дуже значне й змістовне. Тому й пише неприступно, малозрозуміло, «приховуючи пусті думки під темним покривалом слів» [225: 247].

Мовностильові засоби наукового жаргону покликані видати компіляцію за оригінальну працю, простий реферат — за «теоретичний» текст, змістову порожнечу — за недосяжну глибину. Як спостеріг Л. А. Булаховський, «незграбно педантичний» виклад лише зовні наслідує словесні форми, властиві справді багатій творчій думці [26: 407]. Є підстави вважати таку імітацію науковим шахрайством, а використання наукової мови для цієї мети — маніпуляцією, бо тут вона (мова) не повідомляє нові знання, а вводить в оману [370: 29; 393: 73].

Псевдонауковий стиль — це засіб приховати не тільки брак нового чи плагіат, а й усілякі непослідовності, неузгодженості, неправильності, і тим самим надійно убезпечитися від рецензентів, опонентів, усіх критично налаштованих читачів. Річ у тім, що ідеї, викладені приступно, стають полемічно вразливими («Вислови хибну думку ясно, і вона сама себе спростує» [39: 151]). Щоб пере-

конати інших, учений мусить думати строго логічно, а писати якомога більш змістовно й послідовно. Але ж це вимагає розумової напруги, мовного досвіду, переписувань і «передумувань». Тому простіше пустопорожні чи бездоказові розмисли замаскувати жаргоном, так щоб хід міркувань простежити було неможливо. У результаті виростає бар'єр для критиків і ризик викриття зведеться до нуля.

«Критикозахисна» функція неясного мовлення — знахідка для софістів і демагогів. Серед полемічних прийомів, якими ті користаються, є пастка під умовною назвою «Філософія». Її суть: доводи на захист певної тези зумисне наводяться мудрованою мовою з важким термінологічним оснащенням. Це не просто справляє «солідне» враження, а й дає нагоду приховати брак самих доводів [156: 65]. Тут криється тонкий психологічний розрахунок: дати зрозуміти, що якщо опонент упритул не бачить у сказаному нічого геніального, то причина полягає в його крайньому неуцтві, нездатності досягти бездонні глибини «дискурсу». Настанова ця діє безвідмовно. Далеко не кожному стане впевненості у власній правоті.

Праці, написані псевдонауковим стилем, засвідчують, що наукова сфера, вочевидь, зростає за рахунок не тільки нагромадження нових знань, а й пошуку нових, складніших форм їх вираження. Інакше кажучи, жаргон дублює у важкозасвоюваному вигляді те, що ми читали раніше в доступно написаному класичному варіанті. Чи не є це самоускладненням науки? Запитання — до фахівців із наукознавства.

До ясності деякі представники наукової еліти ставляться зі снобістським упередженням. Підозру в них викликає не навмисна обтяженість, а, навпаки, легкість викладу. Мовляв, «занадто просто написано, щоб бути істинним». Або так: «Якщо твір може прочитати кожен дурень, тільки дурні його й читатимуть». «Справжній» науковий текст має бути оповитий ореолом загадковості. Р. Етьємбль наводить усний відгук одного поборника такої елітарності, який

засідав у раді із захисту дисертацій із технічних наук: «Ваша дисертація надто добре написана, а все, що добре написане, найімовірніше є дурницею» [367: 9].

А ось доводи механіка й математика Л. І. Сєдова: «Ясні формулювання основних засад тоді, коли вони дуже прості, нерідко створюють у дилетантів чи недостатньо кваліфікованих фахівців і в деяких активних представників широкої публіки ілюзію цілковитого розуміння суті справи. Оманлива простота пробуджує в них усілякі емоції, панібратське прагнення використовувати наукові концепції як догмати або, навпаки, як єретичні вигадки, як опертя для досягнення своїх життєвих цілей у їхній особистій чи громадській боротьбі або ж у педагогічній діяльності» [246: 22]. Тобто: якщо наукова істина загальноприступна, нею конче починають зловживати. Виходить, писати треба так, щоб текст могли збагнути лише втаємничені?

Наукова спільнота, відколи вона існує, завжди почувалася культурною елітою, аристократами думки. Щоб підтвердити цей свій статус, відмежуватися від інших спільнот, зберегти групову солідарність і кланову замкненість, потрібен якийсь мовний засіб. Ним і виявився науковий жаргон. Це свого роду мовний паспорт, розпізнавальний знак для «своїх». Серед причин його появи називають спроби автора протиставити свій «цивілізований» стиль стилеві «неуків» [26: 405], відборонити твір від «черні» й удоступнити лише для «обраних» [389: 24], а також те, що жаргон дає відчуття привілейованого доступу до «престижних», «потаємних» знань [387: 17]. Припускають навіть, що чим більше група відчувається респектабельною, тим складніший мовний код собі виробляє [21: 27]. Тяжкомовністю вчені зводять мур для порушників кастових кордонів. І якщо комусь вдається здолати цей мур, вважається, що він склав іспит на «елітарність», в академічних колах його приймуть за свого. Опанування жаргону — свого роду мито, яке мусить сплатити кожен, хто переступає поріг «високої науки». Того ж, хто не приймає правил гри і прагне писати доступно, таврують як дилетанта, спотворювача, вульгаризатора [407: 301].

До жаргону вдаються й задля того, щоб ототожнити себе з однодумцями в межах якоїсь дисципліни, підкреслити відстань з опонентами й «чужими» групами. У цьому контексті вживають навіть вислови «науковий клан» (Ст. Гайда) [372: 115] і «наукова банда» (Т. Дж. Шефф) [408: 157–162]. Останній автор (соціолог) стверджує, що прихильність до жаргону — одне з неписаних правил «бандоподібних угруповань професури». Специфічну термінологію вживають не тому, що вона емпірично обґрунтована (її взято з неба), а щоб засвідчити відданість «банді» [408: 161].

Окремі автори нарочито утруднюють текст із метою підвищити його притягальну силу. Математик В. В. Налимов сформулював навіть рекомендацію: «Добре написана наукова праця має бути трохи незрозуміла, адже... праця “надто” зрозуміла видається інфантильною» [188: 121]. Мовляв, що ж це за наука, якщо в ній усе зрозуміло?

Отже, «неясні автори» — маніпулятори: вони розраховують на те, що читач, якщо не зрозуміє написаного, поставиться до нього з більшим пієтетом, аніж якщо зрозуміє. Це стає можливим тому, що притягальна сила певного предмета часто пропорційна силі тих перешкод, які треба подолати, щоб його здобути. Якщо перешкод немає, здобуття предмета не дуже тішить. Брак перешкод суб'єктивно знецінює предмет. І навпаки: те, що дається важче, цінується більше. Текст, що читається легко, ми й сприймаємо як «легке читиво». А текст, написаний претензійно, забирає більше зусиль, читач його довше опрацьовує й краще запам'ятовує.

Щоправда, відзначена сприйняттєва закономірність тільки пояснює навмисне ускладнювання, та аж ніяк не виправдовує. Погодьмося: свідомо ускладнювати твір — означає штучно набивати йому ціну. Чи не краще підвищувати притягальність іншими, неманіпулятивними засобами? Наприклад, засобами стильової виразності, які спиняють око й загострюють увагу читача? Або — ще краще — новизною ідеї, глибиною змісту?

Маніпулятивне вживання жаргону засвідчує, що автор любить не так науку, як себе в науці, не так знання, як звання. По суті, це ледь прихована форма себелюбства. Важко сперечатися з думкою, що з'ява в науковому мовленні цієї «елітарності» йде від завищеної самооцінки [296: 227]. Зарозумілі автори надягають маску знавців, які не опускаються до того, щоб «розжовувати» темній юрбі виголошувані істини (хоч і очікують від неї визнання своїх заслуг). О. М. Трубачов називав це «показною елегантністю» [311: 592], Л. А. Булаховський — «дешевим жрецтвом» і «нікчемним аристократизмом» [26: 427].

Хоч як дивно, зумисна ускладненість може виникати не тільки з почуття наукової вищості, а й з комплексу меншовартості (неповноцінності). Якщо перше почуття впливає із завищеної самооцінки, то друге, навпаки, — із заниженої. Автор, щоб здаватися «розумнішим», спеціально створює в тексті видимість власної значливості, просунутості та «крутизни». Має місце так звана гіперкомпенсаторна реакція: від заниженої самооцінки людина перестрибує відразу до завищеної, обминаючи стадію адекватної самооцінки.

Яскравим мовним прикладом, коли комплекс внутрішньої неповноцінності проявляється у зовнішній «надповноцінності», є явище гіперизму (гіперкорекції). Носій діалекту чи соціолекту, намагаючись наблизити своє мовлення до літературного зразка, поширює мовні норми на ті ділянки, де ці норми не діють. У результаті розмовляє в претензійно «правильному» вигляді, аж надто вишукано, що в носіїв справді літературного мовлення викликає тільки посмішку. У художніх творах часом обігрують ситуацію, коли не дуже освічена людина потрапляє в добірне товариство і, щоб не пошитися в дурні, починає говорити «по-вченому», або ж, повернувшись на канікули з міста, «лякає» односельців малозрозумілими термінами.

До наукового жаргону теж удаються, щоб набути самоповаги й упевненості в собі, а по суті — компенсувати творчу посередність. Висловлюючись незрозуміло, жаргоніст змушує читача відчувати себе невігласом, тобто виміщає на нього власний комплекс меншовартості.

Молодий, ще не впевнений у собі дослідник, штурмуючи ворота науки, теж інколи прагне засвідчити жаргоном власну зрілість і професіоналізм. Тут жаргон постає засобом соціалізації у співтоваристві вчених. Він створює враження, що початківець не відстає від життя, перебуває «в тренді», обізнаний не гірше за старших колег. Йому здається, що «...сказати якомога закрученіше й іншомовніше означає бути науковішим» [304: 148], що, написавши невтямне речення, він уже вознісся на олімп, де засідає академічна еліта. Бажання показати себе першорядним фахівцем буває настільки нестримним, що поглинає намір повідомити про свої ідеї [376: 287]. Це теж — від комплексу неповноцінності, від страху бути звинуваченим у ненауковості.

Щоправда, натури справді творчі з часом поборюють цю «дитячу хворобу», починають ставити над усе ясність і переорієнтовуються на інший ідеал — простоту. За О. І. Герценом, ті, що навчаються, назагал уживають більше складних термінів, аніж ті, що вивчилися [54: 465]. Юнацьке бажання похизуватися новим слівцем зникає: «Людина стає серйознішою й у думці, й у мові. Вона глибше відчуває красу та силу мови чистої, національно-своєрідної, проникливо-ясної» [63: 165]. Швидкість одужання від термінологічної лихоманки — надійне мірило таланту. Генії одужують найшвидше: красу простоти вони досягають уже на початку творчого шляху й зберігають їй вірність усе життя [62: 235].

Нарешті, вкажемо ще одну причину мовно-жаргонних маніпуляцій — боязнь читача, страх бути зрозумілим. Жаргоном можуть маскувати не тільки брак нових знань, а й наявність особливо цінних, приголомшливих або «незручних» для когось знань. Причини, з яких науковець хоче в недоступності ці знання, різні: це і небажання викликати в обивателів когнітивний дисонанс, і небезпека бути висміяним чи зацькованим, і ризик позбутися джерел фінансування, а то й робочого місця.

Вище вже йшлося про те, як неоднозначно сприймала публіка важкоприступні гегелівські трактати. К. Поппер, нагадаємо, уважав мову філософа без-

соромною грою слів і був певен, що той писав так зумисне, аби заплутати читачів. Він наводить відгук самого Г. Гегеля про «Філософію природи» Ф. В. Шеллінга: «Я надто багато займався... математикою... диференціальним численням, хімією, — вихваляється Гегель у цьому листі (хоча це чистісінький блеф), — щоб бути ошуканим цією шахрайською натурфілософією, цим філософуванням без знання дійсності... цим розглядом чистих вигадок, навіть дурних вигадок у якості ідей» [223: 35–36]. Ці слова, твердить К. Поппер, не що інше, як характеристика того зухвалого способу ошуканства, який Г. Гегель унаслідував і розвинув, коли збагнув, що у відповідній аудиторії він здатен принести швидкий успіх.

Зовсім інакше цю неясність витлумачував О. І. Герцен. На його думку, Г. Гегель був геніальним мислителем, але не був героїчним правдоборцем. Він попросту перелякався віднайдених істин і збагнув, що не зможе висловити їх сучасникам прямим текстом. Замість прояснювати, йому довелося затьмарювати ці істини ламаною мовою [53: 52]. Що такі побоювання не були безпідставні, засвідчує гірка доля Л. Феєрбаха, який 1830 р. опублікував (анонімно) дошкульний атеїстичний трактат «Думки про смерть і безсмертя». Коли авторство розкрили, наклад книжки було пущено під ніж, а Л. Феєрбаха звільнено з університету. Після цього сміливець, хоч і мав змогу філософствувати, перебрався з хліба на воду й помер у злиднях.

Герценівські здогади поділяє й сучасний історик філософії С. М. Труфанов [312], який доводить, що Г. Гегель виконав титанічну справу — узагальнив усі нагромаджені на той час знання про природу та людину, першим в історії систематизував усе пізнане відповідно до логічної наступності його змісту. Але більшість розкритих ним понять і категорій виявилися настільки революційними, що їх аж ніяк не можна було оприлюднювати. Якби Г. Гегель відхилив, бодай частково, завісу зі своїх крамольних ідей, держава й церква піддали б його найжорстокішим цькуванням. Розкриваючи зміст, мислитель мусив одразу ж зашифрувати його. Тож і писав навмисне так, щоб ніхто нічого не вто-

ропав, щоб його вчення можна було осягти хіба що за порізненими частинами. З цієї ж причини він майже не наводив прикладів, а якщо й наводив, то лише із сивої давнини, віддалених галузей знань. І те, що його праці не були спалені, а дожили до наших днів, — велика заслуга автора. Саме малозрозуміле мовлення, вважає С. М. Труфанов, допомогло Г. Гегелеві безперешкодно розбудувати свою систему й зберегти її для нащадків.

Ми проаналізували різні причини, що підштовхують авторів до маніпуляцій із науковим жаргоном. Це: 1) спроби замаскувати брак новизни, низьку якість розвідки; 2) бажання засвідчити належність до наукової еліти, відмежуватися від «натовпу» (науковий снобізм); 3) намагання штучно завищити цінність розвідки; 4) прагнення позбутися комплексу наукової меншовартості, набутти відчуття самоповаги, впевненості в собі; 5) боязнь читача, страх бути зрозумілим. І якщо останню причину (надто коли вона впливає з бажання не втратити життя) ще можна зрозуміти, то інші навряд чи є поважними. Так само не можна вважати маніпулятивність нормою спілкування. Адже маніпулятор видає за науковий текст продукт, який таким не є. Мовлення, замість допомагати, перешкоджає читачеві опановувати зміст.

Отже, якщо нормативне наукове мовлення покликане повідомляти інформацію, то науковий жаргон — приховувати її. У цьому він уподібнюється до арго — мовлення, що ним користуються декласовані чи кримінальні особи з метою втаємничити від сторонніх зміст своїх балачок. Правда, є ще одна відмінність. Якщо арго робить розмову злочинців неясною для чужих, але все-таки лишає зрозумілою для своїх, то науковий жаргон має на меті приховати зміст не тільки від нефахівців, а й навіть від колег.

Хитромовний автор — що продавець повітря. Жаргон потрібен йому, щоб *to impress rather than express* (не так виразити, як вразити). Заскладною формою він силкується відвернути увагу від змісту й забезпечити собі престиж, здобути пошанівок читачів. Тобто представницька функція мови переважає тут вла-

сне комунікативну. По суті, йдеться про окозамилування, банальне шахрайство.

Створені засобами наукового жаргону інформаційні шуми мають на меті занурити читача в такий психічний стан, у якому неможливо раціонально осмислити текст, оцінити його наукову вартість, натомість виникають передумови для некритичного навіювання. Автор розраховує: повірять у те, чого не розуміють. І такий розрахунок, на жаль, справджується, бо спирається на схильність читачів уважати все неясне чимсь значущим, а неясних авторів — мало не геніями.

«Призначення розуму, — писав класик, — відкривати істину. Тим-то велика й згубна помилка — вживати розум для приховування або спотворювання істини» [305: XLI 538]. Мовні маніпуляції не сумісні з творчим пошуком, духом справді видатних відкриттів. Сумлінному дослідникові нема чого критися за мовою, таїти щось від читачів. Цінна ідея лишається цінною й тоді, коли її висловлено простими словами, з мінімумом термінів. Найкраще самостверджуватися не переускладненим мовленням, а вагомим науковим доробком.

3.2.5. Модернізм і постмодернізм. Говорячи про неясність як ключову рису наукового жаргону, доречно згадати, що тенденція писати «темною» мовою не чужа й художній літературі. Йдеться насамперед про модернізм і постмодернізм. Чи могли ці мистецькі течії справити вплив на появу й стильовий розвиток наукового жаргону?

Як окремий культурний напрям модернізм зародився наприкінці XIX ст. Проте в західноєвропейських літературах кінця XVI–XVII століть він мав попередників: евфуїзм (Англія), маринізм (Італія), гонгоризм (Іспанія, Португалія), преціозна література (Франція). Попри національні відмінності всі ці течії мали чимало спільного. В ідейному плані митці сповідували або песимізм із відчуттям уселенської катастрофи, марності всього сущого, або відверте самолюбівання з претензіями на аристократичну обраність, бажанням вивищитися над «юрбою». Звідси — різкий розрив із стильовими канонами

літератур відродження та класицизму. Письменники культивували зумисну складність викладу: тут і туманні перифрази, і малозрозумілі алегорії, і химерні метафори, і натягнені порівняння, і надто розбудовний синтаксис.

Модерністи, а надто постмодерністи підхопили ці художні віяння, ба навіть довели їх до крайнощів. В очах класичного модерніста навколишній світ постає хаотичним, суперечливим, некерованим, позбавленим будь-якого глузду. Мислить такий митець уривчасто, непослідовно, з вільним польотом асоціацій. Дійсність його мало цікавить — він витворює свою, зовсім інакшу «дійсність». Істотнішим для модерніста є не факт, а повідомлення про факт, для постмодерніста — навіть «повідомлення без факту». Пошукам істини й утвердженню цінностей, що були властиві культурі від доби Відродження, постмодернізм протиставляє іронію та гру. Він не визнає ієрархії, висміює ідеали, звергає авторитети з п'єдесталів. Різниця між істиною і брехнею, добром і злом, красою і потворністю для нього примарна.

Як же таке специфічне світосприйняття позначається на художніх текстах? Багатьом із них притаманні принципова безсюжетність і формалістичне новаторство. Модернізм, за словами М. П. Бондаря, сповідує навіть екстремізм у галузі художньої форми [19: 398]. Вона виявляється гранично суб'єктивною, фрагментарною, композиційно розмитою. Зростає роль художньої умовності — так радикально, що модерністський твір починає суперечити звичним способам сприйняття.

І. С. Нечуй-Левицький підмітив, що поети-модерністи намагаються «вилити в віршах поезію, образи й почування так, як вони виникають в душі й уяві природно, самі по собі, і викладати їх в цих формах, а не зводити до купи, формувати частки, взагальнювати і стулювати до купи в одну суцільність; треба в поезії залишати усе, хоч би й штуковане, таким, яким воно народилось в душі поета» [200: 191]. Інакше кажучи, модерніст просто виплескує на папір своє внутрішнє мовлення, не обробляючи його попередньо, щоб удоступнити читачам.

Мова модерністської та постмодерністської літератури теж досить-таки нетрадиційна. Їй притаманні надмірна ускладненість, суперечливий зв'язок думок та описів, розірваність, незрозумілість. У виклад щораз уклинюються раптові асоціації. Зі словом поводяться надто вільно, навіть недбало. Так, символіст А. Рембо зовсім не зважав на правила синтаксису: «Наче поспішаючи до “суті справи”, він не помічає необхідного зовнішнього зв'язку слів. Він називає це *les mots en liberte* — слова, випущені на волю» [294: 163].

Мову декадентів І. С. Нечуй-Левицький затаврував як поплутану, покручену, чудну. «Епітети й прикмети усяких предметів часом тасуються химерно, беруться од предметів зовсім іншого ряду й прикладаються до предметів зовсім інших, як горбатий до стіни, бо в цьому вони бачили повну свободу і од передніших звичаїв граматичних і навіть логічних» [200: 194]. Зміст та ідея написаного впливають не зі звичного сенсу слів, а з умовного сенсу, приступного хіба що вузькому колу обраних. Усіма цими рисами модернізм протистоїть, скажімо, класицизму з його стильовою досконалістю й раціоналізмом, гармонійною композицією, ясною та правильною мовою.

З художньої літератури практика постмодерністського мовомислення перекинулася спершу на філософію, тоді на літературознавство, а потім і на інші гуманітарні науки. Навколонаукові постмодерністи продукують тексти, що порушують як не всі, то більшість норм наукового стилю. Замість послідовно-структурованого викладу пропонують «гру в слова». Терміни вживають у довільних, точніше випадкових контекстах. Поняття й асоціації мають у них суто суб'єктивну значущість.

Уявлення про стильове обличчя «модерну в науці» дає такий, наприклад, уривок: *Забуття історичної пам'яті стає головною подією взаємопов'язаних процесів симуляції та віртуалізації. Причому, якщо раніше вважалося, що віртуалізація викликає симуляцію, то тепер, навпаки, виявляється, що симуляція породжує віртуальну реальність, яка тільки прискорює симулятивний тираж. Загальна релятивація цінностей, що настала в епоху постмодернізму,*

призвела до деонтологізації нашого існування, що втратило трансцендентну глибину, перестало бути сакральним таїнством, або, застосовуючи вислів М. Гайдеггера, «зовсім іншою піснею буття». Брак реальності, що відчувається як нестача дискурсу спілкування, підхльостує до її компенсації через створені за рахунок нових медіа кіберпротези – ілюзорно-іміджеві образи-аватари реальної дійсності, що шляхом технології «повного захоплення» (Л. Манович) міметично копіюють втрачене буття та сьогодні втрачають свій імідж компенсаторів за рахунок тотального поширення у сфері виробництва смислів. У межах кіберпростору розвивається індустрія розваг з притаманим для неї неоміфологізованим симулятивним енвайронментом кітч, трешу, кемпу, поп-корну тощо. Відтак саме релятивація викликає віртуалізацію, яка, своєю чергою, підтримує процес розпаду цінностей людини, роблячи її Я «прозорим», висвіченим наскрізно інформаційними системами [Біль. 61–62].

Ст. Гайда відзначає глибоку внутрішню суперечливість таких текстів, брак стильової єдності. Наукові фрагменти сплітаються в один химерний вузол з ненауковими (мистецькими, містичними, ідеологічними, публіцистичними, міфічними). Виклад утрачає визначеність, предметність, наближається до «рефлексійної метамови», де панують метафори, символи, іронія, парадокси [370: 13], а головних тез, осмисленого викладу, присутніх висновків зовсім немає.

Разючим контрастом із традиційними способами текстобудови (пост)модерністське мовлення не могло не привернути уваги лінгвістів. У чому його сенс? Як його витлумачувати? Серед інших відповіді на ці запитання шукає Ф. С. Бацевич. В абсурдних художніх текстах, твердить дослідник, застосовано прийоми «глибокої онтолого-гносеологічної і лінгвально-комунікативної трансформації», внаслідок чого виникають «інтенціональні абсурдні комунікативні смисли естетичного характеру» [16: 22]. Породження таких текстів — «експеримент над зображально-виражальними можливостями мови, виведення процесів смислотворення й смислосприйняття в граничні межі функціонування

мислення і мови», що допомагає знайти приховану сутність речей, їхню «першореальність» [16: 19]. Абсурд, на думку Ф. С. Бацевича, виявляє «особливі смисли», які вступають із традиційними естетичними смислами в стан «когнітивної неузгодженості», і відкриває нові аспекти «глибоко імплікованих законів сприйняття й осмислення світу» [16: 18, 20].

Нам же здається, що шукати в абсурдних текстах змістовність чи якийсь глибинний смисл — те саме, що шукати в темній хаті кішку, якої там немає. Ці тексти (особливо якщо аналізувати першотвір, а не переклад, що його мовно «причісує») зазвичай мають настільки химерний вигляд, що не лишають сумнівів у крайній психічній збоченості їхніх авторів. Не випадково модернізм називають «літературою поганого самопочуття» [61: 608]. Література ця має бути предметом аналізу не так науковців-гуманітаріїв, як лікарів-психіатрів.

Ось, наприклад, у книжці «Психіатричні бесіди на літературні й громадські теми» (1903) лікар М. М. Баженов досліджує вплив хвороби на творчість літературних класиків (Т. Де Квінсі, Е. По, Г. де Мопассана, Ф. М. Достоєвського, В. М. Гаршина). Окремий розділ присвятив символістам і декадентам (Ш. Бодлерові, С. Малларме, П. Верленові, О. Вайльду, М. Метерлінку), яких вважає безперечно хворими людьми. Аналіз їхнього доробку показує зіпсованість і розлад усієї психічної сфери. Забарвлені слухові образи літературознавці можуть трактувати як «експеримент із виражальними можливостями», але насправді це не що інше, як галюцинації — наслідок аномального асоціювання, що призводить до роз'єднаності мислення й мовлення. Галюцинації зазвичай ідуть у парі з іншими симптомами й однозначно засвідчують психічну патологію [12: 64]. Убозтво фантазії, поверховість і примхливість побудов, дурносмак (приміром, Бодлер у подробицях описує розкладання кінського трупа), моральна тупість, нічим не вмотивована переоцінка власного «я» — усе це можна знайти в писаннях модерністів. Те саме спостерігається в клініці при важких психозах.

Проте якщо Бодлер і Малларме все ж не були обділені талантом, то їхні бездарні епігони продукують психопатологічні тексти навіть без натяку на обдарованість. Непогамовним трюкацтвом вони силкуються приховати нікчемність теми, беззмістовність, слабосилі потуги вичавити із себе бодай якісь почуття. «Згортаючи книжку, — підсумовує лікар, — дивуєшся тільки одному: надзвичайній мізерності й убогості думки та уяви» [12: 57].

Тут не місце вдаватися в докладний естетичний чи лінгвістичний аналіз творів «нового мистецтва». Поставимо інше питання: чи доречно переносити «модерністську новомову» в наукові публікації? Якщо навіть і виправдати мовну какофонію в мистецтві тим, що вона виражає суб'єктивне ставлення автора до світу й виконує певну естетичну функцію, то для науки ця функція видається абсолютно неприйнятною. Адже вчений у текстах відображає не так своє ставлення до світу, як результати своїх пошуків, оприлюднює відкрите ним нове знання. І робить це по змозі об'єктивно, у такому вигляді, щоб його думка була приступна колегам.

Ось чому важко погодитися з «науковцями», які від закидів у неясності захищаються доводом, що їхні абсурдні тексти написано за канонами «пост-модерного дискурсу». Бо цим самим вони розписуються в нездатності мислити зв'язно, логічно, системно, а отже — у власній науковій неспроможності. Слушно підмічено: мова багатьох художніх творів нині стала настільки жахливою, що її вже не можна визнати за взірць для інших стилів, яким вона була до середини XX ст. [398: 1662]

Соціолог Т. Дж. Шефф називає мистецький постмодернізм «горою без кротовини», звичайнісіньким ошуканством, що не має ні реальних підстав, ні наукової цінності [408: 160]. І це дійсно так. Нічого істотно нового, суспільно значущого «постмодерна наука» не з'ясувала. Це дно інтелектуального падіння. У наші дні постмодернізму як серйозного філософського вчення, на думку С. Б. Кримського, вже немає — лише в інтелектуальних провінціях він досі фігурує як якийсь живильний ґрунт [134: 175]. А науковцям, особливо молодим,

які пориваються безоглядно наслідувати постмодернізм у пізнавальному або мовностильовому сенсі, годилося б десять разів подумати, чи варто марнувати на нього сили й дорогоцінний час.

3.2.6. Гіпертрофія логосфери. У дописі «Про істотні хиби інтелекту» А. Шопенгауер критикує авторів, які мають звичку відривати слово від думки й наділяти його якоюсь самодостатньою силою. Ідеться про терміни, що «починають непевні, дуже абстрактні, незвичні й важко пояснювані поняття» [340: 224], як-от *чуттєве й надчуттєве, моральна свобода, ідея розуму, ідея блага, ідея божественного, абсолютна ідея* тощо. Професор жонглює з кафедри безглуздими словесами, а студенти благоговійно нотують, не сумніваючись, що почуте — сама мудрість. Але це самоомана. Ні викладачі, ні студенти далі слів не посуваються, а єдина реальність тут — рипіння пер. «Слова без понять», за А. Шопенгауером, зароджуються в хирлявому, кволому, не здатному до чіткого мислення розумі. А «невимовна задоволеність словами», на думку філософа, притаманна «дурним головам» [340: 224].

Про схоже явище, але з більш сучасних позицій, висловився І. П. Павлов у публічній лекції «Кілька застосунків нової фізіології мозку до життя» (1924). Достеменний текст лекції не зберігся, але в пресі надруковано виклад основних тез [65]. Серед іншого, славетний учений говорив про несумісність уродженого в кожній людині інстинкту свободи й того жахіття, в яке занурили Росію більшовики (диктатура пролетаріату, націоналізація, розкуркулювання, плюндрування традиційних цінностей, вірувань тощо). За таких випробувань у росіян почастішали протиприродні сутички процесів збудження та гальмування, що розладнує вищу нервову систему. У її роботі виникає парадокс: на сильні подразники вона перестає реагувати, а на слабкі — реагує з подвійною силою. Під сильними подразниками І. П. Павлов розумів навколишню дійсність (з якою людину пов'язує перша сигнальна система), а під слабкими — мовлення (друга сигнальна система). У результаті люди гублять здатність реалістично сприймати дійсність, натомість гостріше сприймають мовлення: «Їхні

умовні рефлексії координовані не з дійсністю, а зі словами. Слова для них важать більше, ніж факти» [цит. за: 243: 111]. Як доказ великий фізіолог наводив приклад важкого невротика: на включення червоної лампочки він ніяк не реагував, зате слово *червоний* викликало в нього гарячкову реакцію.

Як бачимо, в обох випадках слово починає заміняти, а точніше — підміняти дійсність. Словесний знак виявляється більш реальним і важливим, аніж річ або поняття, які за ним стоять. Ми вважаємо, що явище це трапляється значно частіше, ніж тільки при псевдоабстрактних мудруваннях чи суспільних катаклізмах.

У художньої літератури привертає до себе увагу явище ритмічно організованої прози — так званого плетіння словес («ізвітія словес»). У давньоукраїнському письменстві цей стиль плідно розвивався наприкінці XIV — на початку XV ст. під впливом ранньовізантійських зразків і східної мудрості хахамів. Окрім ритмізації, йому були властиві надмір книжно-абстрактних іменників і складних слів, рясна синоніміка та перифразування, тавтологічні означення, нагромадження співзвучних слів, епітетів, порівнянь. На рівні синтаксису — складні речення (причому складнопідрядні зазвичай з кількома підрядними), плетениці дієприкметникових зворотів. Словоплетива не дуже допомагали зрозуміти сказане. Призначення їхнє було інакшим: занурити читача в медитацію, емоційно наснажити, допровадити до екстазу й таким чином примусити його благоговіти перед величними діяннями святих, заохотити «шукати таємний, позачасовий, містичний зміст в окремих висловах» [213: 100].

Коли ж «плетіння словес» почало проникати в інші жанри літератури, воно, зрозуміло, втратило свій сакральний зміст і перетворилося на засіб імітації цього змісту [137: 145]. Адже основним у такому тексті було не так лексичне наповнення, як жорстка ритмічна схема. Значення вкладених у цю схему слів істотної ролі не відігравали. І хоч така стилізація мала на меті «звеличити» приземлену тематику, в результаті виходило щось громіздке й пустопорожнє. Не випадково вислів *плетіння словес* урешті спіткала та сама доля, що й імен-

ники *риторика* та *схоластика*: ним почали називати багатослівний, але малозмістовний виклад.

У літературі ближчого для нас часу ця традиція була підтримана школою химерної прози. Взоруючись на усно-розмовну стихію, письменники щедро виповнювали тексти знижено-просторічною лексикою, нанизували синоніми, перелічували назви побутових реалій. Подекуди тканину їхніх творів було всуціль сплетено з дотепних фразеологізмів, прислів'їв, примовок, колоритних слівцець. Усе це було не просто оздобою, а структурним елементом твору. «У химерному романі, — пише Л. Т. Масенко, — не автор веде слово, а саме слово мовби веде автора, постійно примушуючи його “спотикатися” об слово, звертати на нього увагу, зосереджуватися не так на розгортанні сюжетної дії, як на самому слові» [172: 31]. Химерна проза, вважають дослідники, виникла як захисна реакція на загрозу збіднення, знебарвлення, стереотипізації усного українського мовлення. Прозаїки-химеристи ставили за мету причарувати соковитим словом, влучним народним виразом. Біда в тім, що мальовнича форма поглинала собою зміст написаного, що за виквітами мови не проглядалися ні сюжет, ні характери, ні художня ідея.

Усі наведені вище приклади й аналогії є, вочевидь, явищами одного порядку. Головне, що їх об'єднує, — диспропорція між словом і думкою, сказаним і зробленим. Мовленнєва діяльність тут перевершує, затуляє, а то й витискає розумову чи практичну діяльність. Тут більше говорять, ніж думають, більше розмовляють, ніж роблять. Безконечні дискусії навколо проблеми стають важливішими за її реальне вирішення. Звідси вислів *забалакати ідею*: про якусь здорову ідею багацько розводяться, але й мізинцем не поворухнуть, щоб її втілити. Явище це можна називати по-різному: словоомана, словоцентричність, тотальна словесність, словесний гіпноз, гіпертрофія логосфери, гіпертрофія другої сигнальної системи тощо.

У логіці, як відомо, вирізняють клас понять із нульовим обсягом (порожні поняття). Вони відображують предмети або явища, які існують не в дійсності,

а суто в нашій уяві, зокрема як гіпотеза (*вампір, демон, кентавр, полтергейст, русалка, апокаліпсис, марсіанин, комунізм, Третя світова війна*). Відповідні іменники мають сигніфікат, але не мають денотата. Порожні поняття — свого роду зліпок, який дає згущену картину «порожнього мовлення».

Можна припустити, що науковий жаргон теж почасти спричинений гіпертрофією другої сигнальної системи. Жонглювання термінами створює враження чогось змістовного й осмисленого. Але це омана. Фактично автор (і читач услід за ним) оперує не поняттями, а тільки термінами. За розумову операцію сприймається суто знакова операція — маніпулювання словами. Такі маніпуляції, на жаль, особливо поширені в тих науках, у яких можливості перевірити теорії досвідом обмежені або в яких можна легко підібрати доводи на користь будь-яких, навіть діаметрально протилежних, тез.

Дослідники «плетіння словес» у художній літературі зазначають, що воно, серед іншого, виникало через неможливість назвати описувану сутність одним точним словом. Щоб створити в читача відповідне уявлення, авторові доводилося педантично перелічувати ознаки, часто протилежні, нагромаджувати синоніми, перифрази, словоповтори. Лише тоді кількість переростала в якість: читач діставав змогу наблизитися до розуміння того, що мав на увазі автор. Власне, навіть не зрозуміти, а відчути [137: 145]. Багатослів'я, невизначеність, неконкретність, перифрастичність — усі ці вади трапляються й у науковому жаргоні, неабияк утруднюючи раціональне осмислення змісту. Науковий жаргон — «плетіння наукових словес».

3.2.7. Новизна ідеї. Укажемо, врешті, ще одну причину, яка може породжувати незграбний, малодоступний виклад, але яка, на відміну від інших причин, почасти виправдовує його важкість. Це новизна ідеї, недостатня проясненість щойно відкритих знань.

Коли наукова теорія вже обдумана й «обкатана», коли викристалізувалися її основні засади, коли вона зрозуміла і в загальних рисах, і в деталях, її не-

складно описати стисло й послідовно, не вдаючись до зайвих термінів чи плутаних зворотів.

Зовсім інша річ, коли теорію тільки-но розбудовано і ще не минуло достатньо часу, щоб вона «відстоялася». На самому початку вчений уявляє досліджуване явище тьмяно й невиразно. Ще не з'ясовано до кінця його будову, ще не виявлено всіх його функцій і причиново-наслідкових зв'язків, ще важко виділити істотне поміж огрому другорядного. Щойно здобуте знання не відразу вдається втілити в найкращій мовній формі. І чим складніша теорія, чим ширше коло явищ вона пояснює, тим більші необхідні глибина й інтенсивність думання, тим важче висловити обміркований зміст. Лише внаслідок подальших дослідів або з плином часу, коли на нову теорію можна поглянути свіжим оком, поняття уточнюються, розуміння прояснюється, суть вимальовується чіткіше. Теорія постає перед своїм розробником як злагоджена, гармонійна система, що вже легше піддається ясному описові.

Можливо, саме тому Г. Гегель у передмові до другого видання «Науки логіки» нагадує, що Платон, за переказами, переробляв свої праці про державу сім разів. А якщо зважити, що в нові часи серйозні теорії часто стосуються складніших речей і потребують значно більш обсяжного матеріалу, то науковцям треба давати можливість переробляти свої твори «не сім, а сімдесят сім разів» [45: 94].

Особливо часто труднощі викладу спіткають першовідкривачів. Порушуючи абсолютно нову проблему, вони змушені оприлюднювати її лише у вигляді робочої гіпотези для подальшого обговорення. А все нове й оригінальне викладати складно. Думка завжди дещо випереджає слово, і ми не відразу знаходимо ті засоби, які висловлюють нове знання якнайточніше. Ці складнощі неминуче відбиваються в тексті, позбавляючи його прозорості, лаконізму, композиційної стрункості.

У цім зв'язку дехто стверджує, що науковий жаргон — це «мова в дії», що відтворює історію зародження ідей (*the history of ideas in the making*) [373:

117]. Хоч висновок цей напозір здається небезпідставним, усе ж він поверховий і надто категоричний. Адже поява жаргону, як ми бачили, зумовлена не тільки труднощами у висловлюванні нових знань. Більше того, ця причина далеко не найперша.

Бувають дуже талановиті вчені-новатори, наділені швидким творчим мисленням, але обділені здатністю так само швидко викладати свої знахідки в читабельній формі. Писати їм складніше, ніж думати. Нові ідеї розпирають голову, просяться на папір, і вчений квапиться зафіксувати їх, хоча б у такій формі, в якій вони виникли. Думати про читача, писати красиво, вишукано, літературно — ніколи. Головне — встигнути все занотувати, щоб нічого не забулося. І якщо ці записи потім не доопрацьовуються й у такому ж первозданному вигляді потрапляють у друк, науковий твір виходить розхристаним і малоприступним.

Маючи на увазі схожі випадки (а може, й себе самого), Г. Гегель заявляв: «Велика людина прирікає інших людей на те, щоб вони її пояснювали» [46: 557]. Пізніше про те саме афористично висловився А. Камю: «Ті, що пишуть ясно, мають читачів; ті, що пишуть темно, — коментаторів» [цит. за: 418: 187]. Справді, якщо автор не подбав про те, щоб викласти свої ідеї ясно, за нього це роблять інші. Відбувається своєрідний розподіл праці: одні виробляють нове знання, другі його роз'яснюють і популяризують. Деякі теорії за підручниками зрозуміти легше, ніж за першоджерелами. Скажімо, історико-лінгвістичні концепції М. Я. Марра більшість учених вивчали не з його публікацій (доволі заплутаних і невтямних), а з підручника «Вступ до яфетидології» (1929), що належить перу маррівського учня І. І. Мещанинова.

І все ж завдання дохідливо викладати ідеї має лежати передусім на плечах їхніх авторів. Цілком покладатися на тлумачів і популяризаторів небезпечно: не факт, що вони успішно впораються із цим завданням. Під їхнім пером ідея може сильно потьмяніти. Зрештою, ідея може взагалі не потрапити в поле їхньої уваги, і тоді вона ризикує зникнути з наукового обігу назавжди.

«Мало відкрити. Треба, щоб відкриття було повним і очевидним» [72: 358], — писав Д. Дідро, маючи на увазі «Математичні засади» І. Ньютона. Ця праця започаткувала в математиці нову епоху, але, оскільки написана була сухо й важко, щоб оцінити її по заслугі, доводилося долати складнощі розуміння. Тим часом доступний її виклад забрав би в автора не більше місяця. «Цей місяць зберіг би три роки виснажливої праці у тисячі хороших умів...» [72: 358].

З'ясувавши причини появи наукового жаргону, далі спробуємо дати цьому явищу оцінки з різних аспектів і позицій.

3.3. Оцінки наукового жаргону

3.3.1. Комунікативна, стильова та прагматична оцінки. Істотний комунікативний гандж наукового жаргону — брак ясності. Усі його мовні засоби (лексичні, синтаксичні, композиційні) спрямовані на досягнення головної мети — затуманити зміст і водночас справити на читача враження наукової солідності.

Серед іншого, неясність виникає через те, що жаргоністи нехтують закріплені в мові лексичні (термінологічні) значення й надають словам незвичного, зовсім інакшого сенсу. В. Дорошевський називав це «зіскакуванням убік з того розумового шляху, який торує кожному слово своїм суспільно усталеним змістом» [364: 234]. Навіть якщо автор і пояснює, що саме він має на увазі під тим чи тим словом, неясність усе одно лишається, бо слово не викликає в уяві читача відповідного поняття. Щоб зміст переходив з голови автора в голову читача без перешкод, вони обидва повинні більш-менш однаково розуміти значення вживаної лексики. Для такого розуміння мова має всі необхідні передумови, які впливають з її суспільної сутності.

Ясність — це пряма реакція на звичність елементів та поєднувань їх у фразі [26: 419]. Тому до неясності, крім нетипового слововживання, призводить і нетипове сполучування слів. Самі по собі слова можуть бути зрозумілими, а разом — утворювати нісенітницю [120: 218–219]. Декому здається, що з пос-

тавлених поряд змістовно суперечливих слів чи речень має виникнути щось глибоко оригінальне. Помилка! Це більше нагадує мислення психічнохворих, які довільно асоціюють поняття за «слабкими» ознаками. Звісно, сполучання мовних елементів не повинно бути цілком звичним і очікуваним, так само як і зміст тексту не повинен бути в усьому відомим (бо тоді наукове мовлення не виконає своєї мети — повідомити нові знання). Напевно, поміж неясним і банальним авторові треба шукати золоту середину: викладати новий зміст, спираючись на узвичаєні мовні засоби.

Працюючи з текстом, читач прагне досягнути його змісту. Якщо текст написано більш-менш доладно, у свідомості читача формуються такі зв'язки між поняттями, такі ланцюжки суджень і умовиводів, такі висновки та переконання, які й хотів передати йому автор. Чи має місце щось подібне після ознайомлення з жаргонними творами? Здебільшого — ні, адже читач змушений спрямовувати енергію не на досягнення змісту, а на боротьбу зі складнощами викладу, які до змісту жодного стосунку не мають. Йому доводиться перенапружувати увагу, розбиратися в плетиві химерних асоціацій, поєднувати речення, які змістовно між собою ніяк не поєднуються. Намагаючись уловити бодай якийсь зв'язок між сусідніми абзацами, читач попросту забуває, про що, власне, йдеться. Замість збагатитися новими ідеями, читач мусить боротися з неясністю. Знання, яке вдається видобути з псевдонаукового твору, непропорційно мале порівняно зі змарнованими зусиллями.

За спостереженням К. Ажежа, неясний текст рясніє знаками зі специфічною семіотичною властивістю: в них між позначувачем і позначеним немає стійкого зв'язку, закріпленого й унормованого тривалим мововжитком. Поява таких знаків — очевидне відхилення, адже в нормі план змісту й план вираження мають бути щільно пов'язані. По суті, неясний текст є патологічним, бо нічого не позначає й нічого не повідомляє. Якщо ми й ладні щось збагнути, то лише завдяки здатності співвідносити знаки в потоці мовлення та приписувати фразам певний сенс [4: 100–101].

За кожним сказаним словом завжди має щось стояти: предмет, явище, ознака, дія, абстрактне поняття. Інакше слово перестає бути знаком і перетворюється на порожній звук. У текстах, що складаються з таких «знаків», годі шукати сенс.

Отже, основна прагматична риса науково-жаргонного твору — комунікативна неповноцінність. Він заздалегідь не розрахований на осмислене сприйняття, а тому суперечить комунікативній сутності мови. Це не комунікація, а «недокомунікація». Її наслідком буде не розуміння, а непорозуміння, не об'єднання, а роз'єднання мовців.

Закономірною є й реакція на науковий жаргон. Якщо автор пильнує стильові норми, дбає про ясність і виразність, написане викликає в читачів відчуття надійності й обґрунтованості. Такий автор має всі підстави розраховувати на їхню довіру, розуміння, підтримку. Якщо ж думки він висловлює неясно, плутано, непослідовно, якщо захоплюється чужослів'ям і непотрібними новотворами, нехтує доладну побудову фрази, не думає про читацьке сприйняття, написане навряд чи знайде живий відгук і в кращому разі залишиться без уваги.

Поняття стилю тісно пов'язане з категорією міри. Міра в мовленні — це необхідність і достатність виражальних засобів, що формують якісну визначеність, «обличчя» функціонального стилю. Міра лежить в основі багатьох (як не всіх) стильових норм і слугує надійним критерієм для стилістичної оцінки мовлення.

Чим є категорія міри у філософському сенсі? Кожна властивість предмета має кількісні характеристики. Вони бувають різними (то більшими, то меншими), але не повинні виходити за певні межі. Інакше предмет утратить відповідну властивість і перетвориться на інший предмет. Міра показує, в яких межах зміна кількості не приводить до зміни якості, тобто окреслює рамки, в яких предмет лишається самим собою. Коли кількісні зміни виходять за межі міри, виникає інший предмет. Г. Гегель, якому належить найбільша заслуга в

осмисленні цієї категорії, писав: «Усі речі мають свою міру, тобто кількісну визначеність, і для них байдуже, чи будуть вони більш або менш великими; але разом із тим ця байдужість має також свою межу, при порушенні якої (при дальшому збільшенні чи зменшенні) речі перестають бути тим, чим вони були» [47: I 216].

Однаке міра — не лише межа буття предмета, а й еталон його досконалості. Міру можна трактувати як золоту середину між двома крайнощами — надміром і нестачею. Прекрасне, довершене, досконале часто лежить на тій грані, що розділяє надто велике й надто мале. Співмірність, гармонія, симетрія, рівновага, узгодженість, пропорційність, баланс — усі ці поняття, якими естетично оцінюють предмети і явища, втілюють категорію міри.

Проте якщо у випадку з фізичними речами і явищами визначити неважко, то з мовою все значно складніше. Як, скажімо, виміряти комунікативну якість? Коли текст є стислим, а коли багатослівним? Коли він засушений, а коли аж надто екзальтований? Мірилом тут виступає мовний смак і чуття стилю. Власне, ці два поняття можна трактувати як здатність знаходити й дотримуватися внутрішньої міри мовлення.

Вважаємо, що більшість комунікативних вад, які ми бачимо в науковому жаргоні, — результат порушень стильової міри. Як відомо, ідіостиль можна трактувати як низку свідомих відхилень від уявного усереднення індивідуальних реалізацій мови, зокрема й від усередненого функціонального стилю [303: 95]. Якщо специфічні риси наукового стилю абсолютизувати й надмірно формувати, він неминуче втратить свою нормативність і виродиться в жаргон. Терміновжиток, запозичення, довгі речення, опредметнений виклад, які органічно властиві мові науки, в науковому жаргоні постають у гіпертрофованому вияві. Як наслідок ясність і науковість тексту зводяться нанівець. Те, що дуже добре, теж недобре. Краса мовлення — у чутті міри.

3.3.2. Естетична й етична оцінки. Естетика охоплює не тільки художню літературу, не тільки мовну сферу, а буквально всі явища природи та культури.

Наука не виняток. Здобуття знань — процес глибоко творчий, а творчість невіддільна від поняття краси. До естетичної оцінки надаються чи не всі етапи наукової розвідки: постановка проблеми, висунення гіпотези, побудова теорії, причинове пояснення, одержані результати. Хоч відчуття прекрасного переважно суб'єктивне, його зазнають усі справжні вчені (кожен у своїй галузі). Його зроджує і стрункість математичної формули, і краса непохитної логіки в міркуваннях, і доладна побудова концепції, і лаконічно сформульований закон, і вправно проведений експеримент, і естетично досконалий механізм. «Може здатися дивним, — писав А. Пуанкаре, — що з приводу математичних доказів, які, певно, породжуються лише мисленням, я заговорив про почуття. Але вважати це дивним — означало б забути про відчуття прекрасного в математиці, про гармонію чисел і форм, про геометричну вишуканість» [228: 410].

За тим, наскільки добре розвинуте в ученого відчуття прекрасного, можна визначити міру його наукової зрілості й таланту. По-перше, дослідника часто спонукає до праці такий мотив, як бажання насолодитися красою та довершеністю власних побудов, навіть якщо результат виражено в сухих цифрах чи формулах. По-друге, успішний перебіг пізнання нового не в останню чергу залежить від естетичної культури дослідника. Що вона вища, то легше розв'язувати проблему. У процесі пізнання дослідник перебирає в голові численні варіанти вирішення проблеми — який найкращий? На вибір, серед іншого, впливає й чуття краси: наче фільтр, воно пропускає тільки те, що з огляду на свою злагодженість і гармонійність може виявитися істинним, корисним. По-третє, естетичне не тільки скеровує пошук дослідника, а й до певної міри визначає кінцевий результат — наукову теорію. Нарешті, по-четверте, краса одержаних результатів засвідчує їхню істинність: «Якщо у вас складні обрахунки гармонійні, це означає, що вони й правильні, якщо ж у вас там безлад, немає естетики, отже, десь уже наплутано» [81: 34]. Звісно, красиве не є достатнім критерієм істинності. Точніше сказати, що некрасиве, потворне — вірогід-

ний симптом хибності. Якщо теорія в чомусь неприваблива, негармонійна, неструнка, то вона, певно, недосконала й потребує доопрацювання.

Зі сказаного випливає, що публікація наукових результатів теж не може не зазнавати впливу естетичних чинників. У чому ж полягає естетика наукового тексту? Насамперед — у доцільному, послідовному, ощадливому використанні мовних засобів. Відчувається вона і в милозвучному доборі слів, і лексичному багатстві, і доладній побудові речень, і ритмічному абзацоподілі, і композиційній струнності, і помірній образності. А також у тому, що автору вдається уникати сірості, одноликоності, шаблону, всіляких новомодних віянь. За А. Марковським, текст є естетично досконалим, якщо він добре злагоджений, не надто ускладнений синтаксично, не перенасичений абстрактною та чужою лексикою, не містить грубощів [385: 53, 96]. У такому тексті око тішить висока внутрішня впорядкованість і гармонійність. Він якнайбільше вражає наші розум і почуття, захоплює своїми ідеями, заохочує до співдумання.

Натомість науковий жаргон антиестетичний за своєю суттю, бо суперечить усім канонам мовної естетики. Аналіз науково-жаргонних текстів засвідчує аморфність їхньої внутрішньої будови, невпорядкованість, брак ритму, бідність змісту й мізерність думки.

З погляду естетики жаргон належить до категорії потворного. Якщо прекрасне дає нам змогу сприймати буття цілісно, в його найліпшій конкретно-чуттєвій вираженості, зі строгою відповідністю форми та змісту, то за потворним криються розпад форми, згасання буття, виродження духовного потенціалу в ніщо [28: 158]. В. С. Соловйов уважав, що прекрасне в природі й мистецтві породжується шляхом упорядкування первісного хаосу. Цьому процесу протидіє антипод прекрасного — потворне. Воно відображує ступінь невизначеності первісного хаосу або ступінь невітленості ідеї. І що вищий ступінь утілення ідеї, то сильніше протидіє потворне [288: 351–389]. Ще раніш А. Шопенгауер твердив: якщо ідея пізнавана, їй неодмінно притаманна краса («Бути прекрасним саме й означає ясно виражати ідею» [341: VI 287]). Зрозумі-

міло, що безладно-неоковирне мовлення не може викликати приємних почуттів — лише антипатію. Своїми стильовими якостями науковий жаргон знеохочує, відштовхує, будить незгоду й відчуття протесту.

В естетиці категорію потворного часом визначають як заперечення категорії прекрасного. І небезпідставно, адже потворне теж, по суті, відображає естетичний ідеал — тільки в негативній формі. Через контраст науковий жаргон дає уявлення про те, яким має бути його протилежність — стилістично досконалий науковий текст. Це, так би мовити, виразність зі знаком мінус. Вираження ідеального «через протилежне» заохочує відновити ідеал і наслідувати його.

Етика обіймає сферу науки не менше, ніж естетика. Учений живе в суспільстві, й суспільству не байдуже, які моральні цінності він сповідує. Аморальність дослідника дорого обходиться науці та суспільству. І навпаки: глибока принциповість, відданість справі, чесність у роботі, добросовісність — показники високої громадської значущості його праці [85: 314].

Свого часу соціолог Р. К. Мертон висунув поняття «духу науки» («ethos of science»). Воно охоплює чотири морально-ціннісні вимоги, які мають регулювати творення знань: 1) універсалізм (істинність знання безвідносна до того, хто й коли його отримав); 2) загальноприступність (знання має бути суспільним надбанням і не відчужуватися на чийсь користь); 3) безкорисливість (у науковця прагнення до істини пересилує інші мотиви, зокрема особисту вигоду); 4) організований скептицизм (здобутки науки повинні проходити крізь етап критики й самокритики) [392: 270–278].

Оскільки наука, пише Р. К. Мертон, — публічна сфера, результати досліджень не можуть бути приватною власністю вченого [392: 275]. Справжній науковець повинен не замовчувати здобуті знання, не наживатися на них, а якнайбільше поширювати їх. Треба додати: якщо знання не відповідає другій вимозі, воно не відповідатиме й четвертій, а отже — лишатиметься неповноцінним.

Етика наукової публікації впливає з норм етики науки та мовної етики. З етикою науки її єднає проблематика новизни й істинності публікацій, правила цитування та співавторства, недопущення плагіату й інших недозволених «запозичень», питання першості в опублікуванні результатів тощо.

Мовна етика вимагає від автора-науковця не забувати про соціальне призначення мови. Мовець повинен зважати на тих, до кого звертається. Причому в разі писемного мовлення, коли одержувачів поряд немає, зважати треба навіть більше, ніж коли вони є. Чемний автор завжди думає про читача. Прагнучи писати ясно, намагається полегшити йому роботу («Ясний стиль — ввічливість літератора» [405: 97]). Відповідальність автора за кожне слово, за кожен написаний рядок викликає повагу й довіру.

Прихильники ж наукоподібності зловживають тим, що сприймача поряд немає. Коли жаргоніст примушує читачів «розшифровувати» свої тексти, він, по суті, перекладає на їхні плечі власну роботу. Вчинок явно недружній! [410: 250]. Дехто виправдовується тим, що шукає нові шляхи творчого самовираження. Та якщо ці «пошуки» грубо порушують комунікативні права читача, навряд чи вони приведуть до чогось корисного.

Із цього погляду жаргон різко суперечить моральному духові науки. Під виглядом дослідження пропонують продукт, який не є таким, продукт, заздалегідь не розрахований на розуміння. Його доводиться читати, щоб під кінець з'ясувати, що він на те не заслуговував. Якщо за текстом і справді можна «діагностувати» вдачу автора, то науковий жаргон явно свідчить про схильність до ошуканства. Тож має рацію Ст. Гайда, коли пише, що жаргон — проблема не тільки культури мови, а й моралі [371: 184].

Крім ошуканства, науковий жаргон несе на собі відбиток лицемірства та демагогії. Жаргон — це, по суті, мовно-наукова демагогія, адже за малозрозумілими фразами, загальниками, терміноспекуляціями криються фахова неспроможність і нікчемство думки.

У мовленнєвому спілкуванні діє правило «емоційної взаємності»: як автор ставиться до читачів, так і читачі ставляться до нього. «Автор, який висловлюється неясно, не має жодного морального права вимагати від читача, щоб той зрозумів його думки» [365: 188].

3.3.3. Суспільні наслідки. Соціологія знання та соціологія науки досліджують широке коло проблем, що виникають при взаємодії науки та суспільства. Це, зокрема, наука як соціальний інститут, її роль у розбудові суспільства, використання результатів наукових розвідок, громадська думка щодо науки тощо. Спробуймо із цих позицій оцінити сприйняття жаргону, його вплив на наукове життя та підготовку дослідницьких кадрів.

У літературі різних жанрів (не тільки науковій, а й художній, публіцистичній) нерідко мовиться про враження, які справляє на читачів науковий жаргон. На підставі аналізу джерел виділимо кілька основних типів емоційних реакцій.

Найчастіша реакція — пригнічення від незрозумілості. Не дізнавшись нічого нового й корисного, читач відсовує книжку, переляканий чи спантеличений. Здається, мовби це його провина, що він нічого не розуміє. Неясний текст викликає заціпеніння, відчуття духовної порожнечі, бо «...нема за що вхопитися, нема чому заперечити, як і нема з чим згодитися» [201: 12]. Багатократні повтори тих самих слів і висловів гіпнотизують читача, і згодом йому починає ввижатися, що за словесними виверженнями заховано якусь таємницю, яку ніяк не вдається збагнути. Згодом виникає передчуття, що от-от утямиш щось дуже важливе: «З дедалі більшою увагою вчитуєшся, вслухаєшся в ці слова, й незабаром у голові не лишається нічого, крім звуків монотонного мовлення» [201: 12].

Розгубленість від незрозумілого, бува, переростає в іншу реакцію — благоговійну пошану до автора. Наприклад, публічні лекції Г. Гегеля в сенсі ясності (точніше, неясності) мало чим відрізнялися від його текстів. Утім, ці лекції

збирали велелюдні аудиторії. Слухачі нічого не розуміли, але незграбність і незрозумілість викладу сприймали як щось глибокодумне [136: 189].

Якщо читачі, не розуміючи написаного, схиляються перед «велемудрістю» автора, їх опановує відчуття власної сірості, комплекс розумової меншовартості. Щоб осоромитися, вони заходжуються вихваляти прочитане, а заразом — і самого автора. На матеріалі усних промов цю закономірність підмітив іще Ф. Прокопович. Коли слухачі, писав він, не можуть утямити почуте через «високий і тонкий смисл», то вважають ритора мудрішим, бо «...бояться, що коли б хтось із них признався, що не зрозумів оратора, якого всі хвалять, то інші подумают, що він дурень» [225: 247].

За О. Ф. Лосєвим, жаргоністи саме й мають на меті вікликати страх. Критикуючи зловживання математичними методами, він писав, що ліс мудрованих формул і відворотна термінологія розраховані на те, щоб звичайні читачі низько схилили голови й сказали собі: «Яка це глибока наука і який же я невіглас!». Це не що інше, як психічна атака, і нерідко вона досягає мети, бо дехто й справді вдається в паніку [160: 356].

Опрацьовуючи текст, читач прагне швидко й безперешкодно знайти потрібну інформацію. Коли ж його змушують плутатися в тенетах схоластики, у його душі рано чи пізно зануртують протест і обурення. Бо кінець-кінцем з'ясується, що прочитане не варте змарнованих сил і згаяного часу. Про це, зокрема, писав Л. А. Булаховський: «Стежити за науковою літературою в такому її вигляді важко, і особливо прикро, що праця по її читанню часто мало винагороджується справжньою корисністю» [27: 12].

З погляду психології сприйняття подразником у жаргоні є не цінна ідея, а нісенітний зміст, незграбний виклад. Та терпіння читачів не безмежне. У романі «Розгін» П. А. Загребельний описує, як академік Карналь читає дисертацію свого заступника й антипода Кучмієнка: «Обурення його зростало ще більше, ніж під час читання автореферату. Але не міг гніватися, бо тут гнівливість видавалася недоречною. Уперто пробивався крізь примітивізм суджень і

тривіальні розбалакування, викладені науковоподібною термінологією... Забруднення навколишнього середовища, як і дурість, не має меж. Він додав би ще: забруднення науки випадковими людьми так само не має меж. Але межі треба все ж установити!» [93: 381].

Добросовісний автор завжди прагне комунікативної співпраці з читачем, спеціально дбає, щоб у того не зіпсувався настрій, щоб він відчував інформаційний комфорт [237: 63]. А тому намагається розмовляти з ним як із рівноправним, освіченим, гідним колегою, уникаючи шахрайств і ошукувань. І тоді можна очікувати, що читач дасть себе переконати й навіть стане відданим послідовником автора.

Якщо ж прочитане викликає вину, досаду, накочує хвилю обурення, то комунікативна співпраця зводиться нанівець. Псевдонауковий текст породжує конфлікт між автором і читачем. Через невтамовані інформаційні запити виникає почуття розпачу, читач болісно усвідомлює своє комунікативне безпораддя, і врешті-решт звернеться до інших джерел.

Псевдонауковий стиль квітне через те, що спрацьовує за давнього стереотипу, буцімто складний зміст вимагає складної форми. І коли вчений, який у це вірить, починає описувати дійсність, його описи виявляються складнішими, ніж сама дійсність. І виходить, що він не пояснює дійсність, а віддаляється від неї. Не з'ясовує справу, а ще більше заплутує її.

Жаргон знецінює наукові знання. «Наука, — писав І. К. Кучеренко, — проливає світло на щось досі незнане, пізнаване. У цьому її покликання і благородна служба людині. Вона не повинна затемнювати уже пізнане, здобуті часом ціною величезних зусиль відомості про різноманітні предмети і явища» [144: 6]. Жаргон ніяк не допомагає вирішувати завдання, що стоять перед наукою, — пошук істини, творення нових знань. Тьмяно написані тексти не стають фактом інтелектуального життя, не збагачують духовну культуру людства. Жаргон плямує репутацію справжньої науки, кидає тінь на доброякісні розвідки, дискредитує роль дисертацій як різновиду наукових досліджень.

Жаргонний твір не додає авторитету ні часопису, на сторінках якого побачив світ, ні установі, під титулом якої виданий.

Понад те, жаргон розкладає науку ізсередини. Брак узаєморозуміння вчених у межах одної галузі гальмує її розвиток. Штучні термінобарикади між різними науками стримують міжгалузеві розвідки, сповільнюють інтеграцію наукових знань. Має рацію Дж. Мей: науковий жаргон не посуває, а руйнує комунікацію [393: 74]. Писати ним — означає принижувати й компрометувати всю науку.

Жаргон перешкоджає просвіті широких мас. Популяризація знань «людською» мовою могла б повернути науці громадське визнання та повагу, на які вона, безперечно, заслуговує. Натомість через невміння багатьох із нас писати цікаво й дохідливо читачі байдужіють до фундаментальних знань.

У результаті раціональне світопізнання в ієрархії суспільних цінностей переміщується на задвірки. Наука втрачає моральний авторитет, духовне лідерство, а найгірше — здає позиції перед навалом паранауки, неоміфології, новітніх форм ірраціоналізму. Варто науці хоч трохи послабити вплив, як на авансцену виходять містика, окультизм, чаклунство, віщунство, магія та інші вияви мракобісся. Якщо в людини не склався цілісний науковий світогляд, рано чи пізно вона потрапить у цупкі лабеті до астрологів, екстрасенсів, провидців, цілителів, ворожбитів — усіх, хто ладен наживатися на її невігластві.

«Наука зазнала поразки як галузь, що могла би показати суспільству ранг та ієрархію своїх здобутків» [378: 10]. У масовій свідомості раз по раз складається непривабливий образ науки. Багатьом вона здається марною, відірваною від життя забавкою інтелектуалів. Самі ж учені заживають неслави «нахлібників». Нелегко науці за таких умов виборювати своє місце в системі культури, духовному світі сучасників. Низький суспільний престиж науки негативно позначається на її державному фінансуванні.

Та найбільшої шкоди жаргон завдає вихованню наукової зміни. Студенти й молоді вчені є активними користувачами наукових і науково-навчальних текс-

тів. Ці останні мають не тільки передавати нові знання, а й розвивати у своїх читачів наукове мислення та мовлення. Мова й мислення, як відомо, пов'язані обопільним впливом: думка впливає на слово — слово впливає на думку. Із текстів видатних учених майбутній фахівець переймає високу культуру мислення, вчиться міркувати послідовно, визначено, доказово. І водночас опановує мову своєї спеціальності, відточує літературні навички, плекає в собі чуття стилю й мовний смак.

Науковий жаргон не може виконати цю надважливу функцію. Він не вдосконалює, а, навпаки, дезорганізує мислення, вносить сум'яття, затьмарює розум, привчає думати неточно й нелогічно. Викладачі зі стажем знають, скільки виникає клопотів, коли учні неповно розуміють прочитане, неточно засвоюють терміни, нечітко уявляють їхню поняттєву віднесеність. Засилля жаргону успішному навчанню аж ніяк не сприяє — тільки знижує рівень знань і якість мислення, розбещує мовне чуття і псує мовний смак.

З погляду наукової етики, вчений з моральними вадами своїми діями культивує ці вади в молодих колег [191: 4]. Те саме — в мовленні. Студент силкується зрозуміти псевдонауковий текст, перечитує його доти, доки не запам'ятає «вчені» слова (не розуміючи їхніх значень). Потім переказує ці слова у відповідях на семінарах, іспитах. Викладач відповідей не розуміє, але, впізнавши свою термінологію, задоволено ставить високу оцінку [376: 289]. Деякі аспіранти педантично наслідують у дисертаціях мовлення своїх керівників і всіляких новомодних «авторитетів».

Загіпнотизований жаргоном, студент захищає диплом, потім — кандидатську, а тоді починає навчати цієї «мови» наступні покоління студентів. Так жаргон стає засобом сегрегації нових наукових кадрів, а жаргоністи забезпечують відтворення собі подібних. І що більше в освітньому обігу з'являється «темних» текстів, то частіше початківців тягне наслідувати саме такий стиль. Псевдонауковий стиль псує ще не сформований мовний смак, скеровує розвиток писемних навичок на стильові манівці, знечулює до духу класичної науки,

класичної літератури, взагалі всього класичного. Молодь лишається відрізаною від багатючих традицій справді наукового мовлення.

За роки навчання студенти опрацьовують по кількасот статей, підручників, монографій. І при цьому відчують, що деякі з них могли би бути значно простішими. «Імовірно, — міркував О. І. Герцен, — кожній молодій людині, більш-менш звиклій до роздуму, спадало на думку: чому в природі все таке веселе, яскраве, живе, а в книзі те ж саме нудне, важке, бліде й мертва? Невже це властивість мовлення людського? Я не думаю. Мені здається, що це провина неясного розуміння й кепського викладу» [52: 322]. Така література нищить у зародку потяг до пізнання, вбиває інтерес до творчого пошуку, відлякує від розумової праці. Відразу й нехить до знань, на які страждає жаргоніст, неминуче заражують і молодого читача. Замість заохотити до науки, жаргон знеохочує.

Наукоподібність зводить мур між автором і читачем. Навіть якщо незграбно написана праця й не є халтурою, її шанси стати широко читаною й рясно цитованою куди менші, ніж у дохідливої та доладної. Має рацію Н. М. Яковенко: «...Нестравний синтаксис, убивчо одноманітна лексика та захаращення тексту спеціальними термінами навряд чи допоможуть переконати читача в слушності викладених міркувань, хай і найлогічніших» [351: 315]. Оцінити відкриття, крім самого автора, буде нікому.

Псевдонауковий текст компрометує в очах громадськості науку, але передусім — свого автора. Точніше, автор компрометує самого себе. Адже мовлення віддзеркалює духовний світ людини, викazuje її ерудицію, культурний обшир, розумовий рівень. Той, хто вдається до жаргону, підмочує власну репутацію, паплюжить себе в очах колег: «Недбалий і плутаний виклад часом наводить на думку, що й саму роботу виконували так само недбало й безладно» [285: 4]. Навряд чи вченого, який викладає свої результати абияк, можна вважати професіоналом.

Мова покликана єднати. Вона допомагає витворювати в думках і поведінці різних людей щось спільне. На це, зокрема, вказує внутрішня форма слів *спіл-*

кування, комунікація (від лат. *commūnīco* «роблю спільним»), а також метафоричний розвиток семантики у звороті *знайти спільну мову* (від «розмовляти однією мовою» до «порозумітися»). Ми спілкуємося, щоб думати й діяти спільно, злагоджено, результативно. Натомість науковий жаргон роз'єднує людей, руйнує взаєморозуміння. По суті, він перекреслює суспільну функцію мови — бути засобом спілкування. На наших очах побутує дегуманізована псевдомова, що не передає інформацію, а приховує її, бо жаргоніст пише від себе й для себе.

Під лінгвоцидом (мововбивством) розуміють процес цілеспрямованого нищення мови, за якого поетапно обмежують її функції, зменшують кількість мовців. Нам здається, що за аналогією до мововбивства є підстави говорити про «стилевбивство» — тривале спотворення певного функціонального стилю, яке спричиняється до його занапащення. «Хвороба» стилю може бути тимчасовою й не викликати органічних змін, які зачіпали б його глибинні підвалини. Задавлена ж хвороба здатна призвести до остаточного виродження стилю. Адже якщо раз у раз нехтувати норми, рано чи пізно запанує стильовий безлад. Мовлення цим стилем віддалятиметься від літературної мови, втрачатиме виразність і дієвість. У діловому мовленні проявом стилевбивства вважаємо канцелярит, у розмовному — суржик і лихослів'я, в науковому — науковий жаргон.

Щоправда, поширеність цих субмов дехто схильний розцінювати зовсім не як хворобу, а як ознаку багатства національної мови, свідчення її соціолектного розмаїття. У цій зв'язку прислухаємося до думки В. М. Труба: більшість субмов справді потрібні, бо дають змогу самовиражатися найрізноманітнішим верствам суспільства. І все ж деякі субмови, як-от злочинний жаргон, просторіччя (мова малоосвічених), «віддзеркалюють не стільки оптимальність, скільки недосконалість відповідного суспільства» [310: 46]. Напевно, живучість наукового жаргону теж віддзеркалює недоліки в організації творення знань, сигналізує про негаразди в системі наукового редагування та рецензування.

3.3.4. Статус терміна *науковий жаргон*. Тепер, коли проаналізовано стильову природу наукового жаргону, доречно повернутися до питання про обґрунтованість самого терміна *науковий жаргон*.

З огляду літератури ми бачили, що у значенні «малозрозуміле наукове мовлення» цей термін уживають іще з XVIII ст. (Вольтер, К. А. Гельвецій, Д. Г'юм, Е. Б. де Кондільяк, А. Шопенгауер, К. Маркс, Л. М. Толстой). Таке вживання зафіксовано й у працях мовознавців (М. Д. Гладкий, Р. Етьємбль, А. і П. Вежбицькі, Р. О. Будагов, Н. О. Катагощина) та в критичних відгуках представників багатьох інших наук. Ст. Гайда має всі підстави стверджувати, що жаргоном псевдонауковий стиль називають самі вчені [372: 114].

Щоправда, в соціолінгвістиці термін *жаргон* розуміють інакше — як мовлення певної соціальної групи (об'єднаної спільністю зацікавлень, звичок, професії, статусу, ціннісних настанов), що має лексико-фразеологічні відмінності від літературного мовлення. У такому широкому розумінні цей термін, по суті, синонімічний до терміна *соціолект*.

У вужчому, більш спеціалізованому значенні під жаргоном мають на увазі професійний соціолект (військовиків, журналістів, акторів, програмістів, спортсменів тощо). Нагадаємо, що до інших соціальних різновидів мовлення належать *арго* — соціолект, що дає змогу втаємничити від сторонніх зміст сказаного (картярське, злодійське, в'язнично-табірне арго) та *сленг* — віковий соціолект, насичений просторічною, неформальною лексикою (шкільний, підлітковий, молодіжний сленг).

Разом із тим тлумачні словники європейських мов у слові *жаргон* фіксують іще одне значення — «спотворене, неправильне мовлення; незрозуміле мовлення, нісенітниця». Наприклад: польське *żargon* «język niezrozumiały w brzmieniu, sprawiający wrażenie niechlujnego, niepoprawnego» [386: 779]; французьке *jargon* «s'emploie à propos d'une lang.[age], d'un discours, d'un style que le locuteur ne comprend pas, qu'il juge obscur, hermétique, affecté» [Centre National de Ressources Textuelles et Lexicales]; англійське *jargon* «confused, unintelligible

language», «obscure and often pretentious language marked by circumlocutions and long words» [391: 670]. Порівняймо також заувагу Л. І. Скворцова: «У нестрого термінологічному сенсі слово *жаргон* уживають для позначення викривленого, вульгарного, неправильного мовлення», часто — з несхвальною, зневажливою оцінкою [286: 129].

Найцікавіше ж те, що це друге значення історично давніше за перше (про що вже йшлося в п. 1.2.1). Французьке *jargon* (< *gargon*) виникло як наслідкування пташиного співу. Далі значення розвивалося так: «пташине цвірінькотіння» → «незрозуміле мовлення» (уже в XII ст.) → «зіпсуте мовлення» [82: 187]. Значення «професійне мовлення» походить, вочевидь, від «незрозумілого мовлення», адже саме так — з погляду стороннього — спілкувалися між собою ремісники, називаючи специфічні реалії своєї праці.

Отже, термін *науковий жаргон* органічно поєднує в собі два значення слова *жаргон*: це й «мовлення певної професійної групи» (соціолінгвістичний вимір), і «незрозуміле мовлення, що спотворює узвичаєні норми» (культуромовний вимір).

Як ми бачили, науковий жаргон має на меті затьмарити, унеможливити реальний зміст комунікації. І в цьому виявляє подібність до арго — таємного, відомого лише посвяченим мовлення замкненої суспільної групи. Як і решта жаргонів, арго виникає задля відособлення. Проте, на відміну від них, в арго на першому місці стоїть потреба в конспірації, засекречуванні. Якщо жаргон просто дає змогу побалакати серед «своїх», то арго — ще й відгородитися від «чужих». Воно відіграє роль своєрідного пароля й має всі ознаки таємномовства (криптолекту).

З огляду на таку схожість для псевдонаукового мовлення, можливо, точнішим був би термін *наукове арго*. Не випадково в цьому контексті побутують уже згадувані вислови *науковий клан* і *наукова банда*. Як і в арго, в науковому жаргоні маємо яскраво виражену незрозумілість і замкненість (на противагу мовленню відкритому, зорієнтованому на інших). Як і в арго, в науковому жа-

ргоні, щоб утаємничитися, штучно вигадують замітники для відомих і усталених термінів. Відмінність між двома соціолектами полягає в тому, що аргіо побуває лише в усному мовленні, а науковий жаргон — переважно на письмі. Тому це не так тайномовство, як тайнопис [226: 206–211].

Можуть, однак, зауважити, що незрозумілість і замкненість притаманна не тільки науковому жаргонові, а й звичайному науковому тексту. Справді, наукову термінологію карбують і вживають майже так само, як специфічну лексику в соціолектах: по суті, це згода групи мовців послуговуватися системою умовних, тільки їм відомих знаків. Крім того, фахівці теж, буває, приховують знання від нефаківців.

Те, що мова окремих дисциплін чимраз більше віддаляється від загальнонародної мови й замикається в собі, Ст. Гайда вважає ознакою її жаргонізації [372: 114]. Спільність між мовою науки та жаргоном убачав і В. В. Налимов. В обох випадках, писав він, запроваджують нові специфічні терміни, хоч в основі залишається лексика та граматики повсякденної мови. Ці нові терміни й новий сенс, який приписують повсякденним словам, надають жаргонам езотеричного характеру — їх розуміють тільки посвячені. Утім, В. В. Налимов визнавав, що схожість наукової мови з жаргоном суто зовнішня. Через це краще говорити не про жаргон, а про специфічні мови науки [188: 130].

На нашу думку, незрозумілість нормативного наукового мовлення та наукового жаргону — речі абсолютно різні. Наукові тексти важкодоступні для нефаківців — тих, хто не має спеціальних знань, не володіє відповідною термінологією. Але ці тексти не є засобом ізоляції від «непосвячених», а лише відображають потреби та специфіку певної дисципліни. Натомість науковий жаргон виявляється таємничим не тільки для «неуків», а й для самих фахівців. До нього, власне, й удаються задля того, щоб відокремитися від колег, щоб ті не побачили брак оригінального внеску. Науковий жаргон — це мовлення не всієї спеціальності, а представників вузької спільноти в її межах чи окремих псевдовчених. Мовне відмежування тут зовсім іншого типу.

Завершуючи порівнювання наукового жаргону з іншими соціолектами, відзначимо ще одну прикметну особливість. Уважають, що соціолекти різняться від літературної мови переважно на лексичному рівні, тоді як граматики в них та сама. Науковий жаргон не виробляє власної граматики, але допускає часті відхилення від норм у побудові речень та в обмеженні їхньої довжини. Також у ньому різко порушується природне співвідношення дієслів та іменників (на користь останніх). Отже, можемо говорити про певну граматичну специфіку наукового жаргону порівняно з літературною мовою.

Як бачимо, називання спотвореного, псевдонаукового викладу *науковим жаргоном* небезпідставне. Воно не суперечить ні внутрішній формі терміна *жаргон*, ні його кодифікованому значенню, ні реальному вживанню. Враховуючи належність наукового жаргону до соціолектів, можна сформулювати ще одне визначення: незрозуміле мовлення псевдовчених, яке дає змогу приховати зміст шляхом спотворення норм наукового стилю.

Соціолекти (жаргони, аргі, сленг) природні й почасти виправдані в устах тих людей, які прагнуть мовно відокремитися й не претендують на те, щоб скрізь і завжди розмовляти літературно. Натомість науковий жаргон виправдати не можна, бо його вживають у тій царині, в якій має панувати виключно літературна мова. Будучи сурогатом наукового стилю, жаргон фактично заміряється підмінити собою нормативне наукове мовлення. Змиритися з цим не можна. Жаргон за визначенням не може бути універсальним засобом комунікації, приступним усім фахівцям певної галузі. Таким засобом є тільки наукове мовлення, що ґрунтується на літературній мові — зразковій і найдосконалішій формі існування національної мови.

3.3.5. Шляхи подолання. Науковий жаргон є побічним продуктом розвою науки та її мовного стилю, а тому його поява до певної міри закономірна. Проте ця закономірність не означає, що боротися з жаргоном марно. Професійний і моральний обов'язок кожного вченого — протидіяти виявам псевдонауки, зокрема й науковому жаргону. Не випадково в «Кодексі честі науковця» зна-

ходимо такі норми: «Мова наукової публікації має бути ясною, логічною, зрозумілою та лаконічною» (ст. 2.7) і «Науковець повинен викривати й таврувати псевдонауку, що ховається під машкарою наукової фразеології» (ст. 7.1) [124: 24, 40]. Із цими вимогами пов'язана й така: «Учений зобов'язаний протидіяти присудженню наукових ступенів і звань за роботи, які, серед іншого, виконані з порушенням етичних норм» [83: 64–65]. Порушник наукової етики має зазнавати санкцій академічного співтовариства — аж до відлучення від дослідництва.

Однак щоб ці моральні норми «запрацювали», мало їх просто проголосити. Справжня боротьба з псевдонаукою та псевдонауковим стилем почнеться тоді, коли співтовариство вчених складатиметься з добре освічених, вільнодумних людей, наділених здоровим скептицизмом, коли в науковому житті запанує відповідний інтелектуальний і моральний клімат.

Проблеми наукової комунікації можуть бути врегульовані й юридичними методами. На жаль, ми досі не маємо надійної нормативно-правової бази для боротьби з халтурою та шахрайством при публікації праць. Закон України «Про наукову і науково-технічну діяльність» зобов'язує вчених не завдавати шкоди здоров'ю людини, її життю та довкіллю, дотримувати етичних норм наукового співтовариства, поважати права інтелектуальної власності (ст. 5). Не зайвим було б зобов'язати їх викладати результати своїх дослідів відповідно до норм літературної мови, наукового стилю — ясно, стисло, логічно, без термінологічних зловживань та навмисних ускладнень.

Слід і далі поліпшувати організаційні форми науки, вдосконалювати експертизу наукових досліджень. Активнішу роль у боротьбі з жаргоном мали б відігравати ради із захисту дисертацій і Департамент атестації кадрів вищої кваліфікації Міністерства освіти і науки України. Тут може прислужитися досвід зарубіжних колег. Наприклад, Вища атестаційна комісія Республіки Білорусь без вагань відхиляє дисертації, в котрих експерти виявляють наукоподіб-

ний виклад, некоректне використання термінології, імітацію науковості й оригінальності [7].

Захист дисертації, як відомо, повинен відбуватись у формі наукової дискусії, учасники якої мусять додержувати законів логіки. У цьому зв'язку цікаво зауважити: ще давньоіндійська школа логіки ньяя (III–IV ст. н. е.) встановила 22 причини поразки в суперечці (*nigrahassthāna*). Поряд із відмовою від захисту тези, підміною доводу, суперечністю самому собі, були й такі причини: брак смислу в сказаному, вживання незрозумілого жаргону, незв'язне мовлення, ускладнювання очевидного [234: 98]. Неясною тогочасні логіки визнавали тезу, яку не розуміли ні опонент, ні аудиторія навіть після третього повторення. До поразки така теза призводила тому, що сигналізувала про хисткість позицій сперечальника [204: 400]. За багато століть ці золоті правила не тільки не застаріли, а ще більше підтвердили свою слушність.

Заклики впливати на стиль інституційними засобами (законодавством, підзаконними та відомчими актами) в декого можуть викликати насторогу, особливо зрозумілу в умовах посттоталітаризму. Утім, тут немає нічого незвичного — це повноцінний інструмент мовної політики.

У боротьбі з науковим жаргоном можуть зарадити й фінансові стимули. Нині автори пишуть «для самого себе» зокрема й тому, що їхні праці виходять коштом установ, у штаті яких вони працюють. Натомість практика грантового фінансування дослідів і публікацій передбачає конкурсні засади. Шансів перемогти більше в того, кого більше читають і частіше цитують. Претенденти самі зацікавлені, щоб їхні публікації здобували серед колег позитивний розголос. Умовою надання грантів (надто для гуманітаріїв, суспільствознавців) часто є вимога популяризації своїх знахідок, на що навіть призначають частину коштів. І той, хто не вміє вправно писати чи віддає перевагу жаргону, заздалегідь ставить себе в програшні умови й зрештою втрачає конкурентоспроможність.

Багато хто квапиться чимскоріш оприлюднити результати пошуків і не встигає гаразд опрацювати текст, покладаючись на допомогу літредактора.

Але можливості останнього не безмежні: він здатен «довести до кондиції» лише змістовний, осмислений текст. Текст же абсолютно безпорадний треба не правити, а переписувати. І це повинен робити аж ніяк не редактор. На жаль, після скасування цензури послабшали й видавничі вимоги до рукописів. В одних наукових виданнях літредактор — посада суто декоративна, а в інших — на літредакторах узагалі заощаджують. Дехто сам робить верстку й несе її, оминаючи видавництво, прямо в друкарню [320: 333].

Тим-то боротьба з науковим жаргоном неможлива без підвищення вимог до тексту на етапах його редагування та рецензування. При цьому мовне недбальство слід розглядати не як щось другорядне, а як неприпустиму ваду, що істотно знижує якість твору. Наукові часописи мають прискіпливіше відбирати публікації, відбраковувати вторинні, незначливі, псевдонаукові статті [353: 62]. Деякі редакції у вимогах до авторів так прямо й зазначають: «Викладення матеріалу повинне бути чітким та максимально простим, без довгих історичних вступів, неологізмів і наукового жаргону» [33: 202]. Укладачі «Міжнародного кодексу рекламної діяльності» теж спеціально застерігають: «Неприпустимо перекручувати наукові терміни; неприпустимо також використовувати науковий жаргон, щоб надавати твердженням видимість наукової обґрунтованості, якої насправді немає» [цит. за: 337: 32].

Ось зразок того, як принципово рецензент повинен оцінювати недоладну мову наукових праць: *Стиль викладення основних положень статті не сприяє розкриттю головного сенсу внаслідок великого нагромадження наукоподібних термінів і понять... Обговорення і висновки статей І. Я. Капруса рясніють громіздкими некоректними наукоподібними висловами, термінологічною неохайністю, протиріччями між фактажем і його оцінкою, значною кількістю помилок — стилістичних, таксономічних, методологічних* [Тар. 221, 223].

На жаль, така принциповість сьогодні — річ рідкісна. Чимало рецензентів не обтяжують себе добросовісною оцінкою наукової продукції й поблажливо «підмахують» уже готові рецензії, навіть не зазираючи в рецензовану працю.

Ясно, що там, де панує профанація, важко пильнувати якість друкованого слова. А тим часом без уміння об'єктивно оцінювати рукописи, наукова професійність неможлива.

Якість редагування й оцінки наукових рукописів можна підвищити за допомогою формул читабельності. Скажімо, формула Р. Флеша враховує середню кількість складів у словах і середню кількість слів у реченнях. Що нижчі ці два показники, то легше читати текст, і навпаки [369]. Очевидно, що тексти, де середня кількість перевищує умовну величину, мають бути забраковані. Разом із тим не слід забувати, що формули читабельності, попри всю свою корисність, — не основний, а допоміжний засіб для оцінювання рукопису. Адже вимірюють вони переважно формальні показники, але не цінність змісту. Якісну оцінку здатна дати тільки людина (редактор, рецензент).

Практика показує, що дієвими засобами боротьби з псевдонаукою можуть бути пародіювання та висміювання. Стосовно жаргону Вольтер казав: «Здоровому глуздові достатньо трохи уваги, щоб одразу помітити його сміховинність і почати шукати істину в іншому напрямі» [40: 243]. Цю думку поділяв і Дж. Орвелл, який уважав, що висміювання здатне «викорінити моду на подвійне заперечення *not un-*, скоротити кількість латинізмів і грецизмів у пересічному реченні, витіснити чужомовні фрази та недоречні терміни й, загалом, визнати претензійність немодною» [399: 227].

Головний постулат охорони здоров'я — хворобі легше запобігти, ніж лікувати її. Те саме в культурі мови. Легше вберегти від наукового жаргону молодих, аніж «лікувати» зрілих дослідників, які вже «занедужали» на цю хворобу. Керівники курсових і дисертаційних робіт мають привчати своїх підопічних писати ясно, дохідливо, ощадно, міркувати над кожним словом, опрацьовувати кожну фразу, вимітати з тексту всю зайвину. Ясний виклад повинен стати модним, бути ознакою гарного тону, виявом естетичної довершеності автора, його поваги до читача. Не випадково за рубежем на деяких конференціях та в ре-

дакціях часописів присуджують спеціальні призи за найкращий виклад наукових здобутків.

Наші аспіранти проходять підготовку, а тоді складають кандидатський мінімум з іноземної мови. А хіба знання української наукової мови менш потрібні? Чи не доцільно запровадити курс «українське наукове мовлення» (на зразок курсу «українське ділове мовлення») з подальшим складанням іспиту? Бо навряд чи гідний наукового ступеня пошукач, який не вміє грамотно викладати свої думки.

Майбутні вчені мають добре розбиратися в законах і правилах рідної мови, знатися на можливостях наукового стилю, усвідомлювати роль мови як засобу пізнання. Треба прищеплювати їм мовний смак і відчуття відповідальності за власне мовлення та стан наукової мови загалом. Це дозволить учасно запобігати проявам мовного нігілізму, технократичній недооцінці мовної грамотності й узагалі гуманітарного складника освіти.

Важливо показати аспірантам практичну корисність розвинутих мовних навичок, уміння ясно висловлювати думки. Спертися можна на такі доводи. Вправний автор пише швидше й продуктивніше, доречні фрази самі навертаються під перо, виникає менше розчарувань і досади, хід роботи та кінцевий результат дають ні з чим не зрівнянну втіху. Добре написану статтю охочіше приймають до друку, читають більш зацікавлено. Вона стає відомою ширшому колові фахівців, а це поліпшує репутацію автора, його визнають і шанують колеги. Такого автора частіше залучають як авторитетного лектора, рецензента, редактора. У багатьох наукових установах за кількістю успішних і часто цитованих публікацій вимірюють професіоналізм працівника. А головне — такому вченому легше вибороти грант на подальші розвідки. Як причину відмови фінансувати певний дослідницький проект рецензенти часто вказують нечіткий, неясний і багатослівний виклад у заявці на грант. Крім того, якщо дослідник, навіть отримавши фінансування, не спромігся гідно представити результати дослідів, перемогти в наступному конкурсі йому буде важче.

І ще один момент. Коли ми досліджуємо певну проблему, наукова етика вимагає від нас опрацьовувати всі дотичні публікації, надто останнього часу. Але якщо текст написано псевдонауковим стилем, ми маємо право його оминути.

Таким чином, мовна вправність — істотний складник наукового професіоналізму. Чим талановитіший учений, тим ясніше він пише.

Ми вже згадували, що на Заході виходять численні практичні посібники для науковців-авторів — як загальні, так і спеціалізовані. Крім суто мовних, вони порушують й інші дотичні теми: як планувати час на писання, в які години краще працювати, як і коли залучати співавторів, як робити таблиці й графіки, як оформляти цитати, як редагувати самого себе, як обирати журнал для публікації, як справити добре враження на редактора, і навіть як організовувати спільноти для взаєморецензування та вдосконалення літературних навичок.

Результати очевидні: багато хто визнає, що читати англomовні наукові тексти часом легше, ніж українськомовні — вони більш переконливі, більш «людяні», наближені до читача (*friendly to a reader*). Отже, нашим ученим (і молодим, і зрілим) потрібні добротні посібники з мовної майстерності. Доки таких посібників обмаль, мовним дороговказом мають слугувати публікації відомих учених — вишуканих стилістів. Варт уважно вивчати й творчо наслідувати їхні праці. Стежити не тільки за змістом, а й за тим, як організовано текст, як побудовано абзаци й речення, які вжито терміни, звороти, стильові прийоми. І ширше — як автор розкриває задум, як подає матеріал, як переконує читача.

Загалом же досліджень мовної вправності вчених куди менше, ніж письменників чи журналістів. Небагато знаємо ми про те, як досягти виразності в науковому творі, як заволодіти увагою, як переконати читача в слушності своїх міркувань. І взагалі: якщо науковий жаргон — це стильова аномалія, то що тоді не аномалія? Який текст варто вважати комунікативно вартісним і стилістично довершеним? Знайти відповіді на ці запитання — мета четвертого розділу дисертації.

Висновки до розділу 3

1. Науковому жаргону властива низка чітко визначених стильових і комунікативних ознак. Це, зокрема, зловживання термінологією, яке полягає в тому, що автори перенасичують текст малозрозумілою лексикою, вигадують терміни для тих понять, які можна передати узвичаєною лексикою, безпідставно запозичають терміни з інших наук (як суміжних, так і «віддалених»), уживають нові назви для явищ і понять, що вже мають усталені терміни. Усе це рихлить термінологічні норми, перешкоджає науковій комунікації. У результаті термінологія не виконує своїх головних функцій — точно передавати знання, упорядковувати поняття, полегшувати спілкування фахівців.

2. До помітних ознак наукового жаргону також належать: невмотивоване вживання запозичень, переважання надто довгих і розбудованих речень, невинновдане витіснення дієслів в особових формах віддієслівними іменниками, багатослів'я (у вигляді кількаслів'я, навколослів'я, зайвослів'я, тавтології) і марнослів'я (велемовно-розтягнений виклад неістотного чи загальновідомого змісту). Відзначені вади регулярно відтворюються в різних публікаціях різних учених. Отже, це не просто недбальство окремих авторів, а регулярне мовне явище.

3. Аналіз показав, що причини появи наукового жаргону кореняться не так у мовній системі, як у позамовних чинниках. Це зокрема: 1) нелогічне мислення, через що текст стає закладним для сприйняття й ніяк не засвідчує новизну, обґрунтованість, результативність досліджу; 2) нестача мовної майстерності («муки слова»), при якій авторів не вдається викладати думки відповідно до свого задуму й зрозуміло для інших; 3) маніпулятивна мовна поведінка, коли автор навмисно затемнює виклад, щоб притлумити в читачів раціонально-критичне сприйняття; 5) вплив стильової практики модернізму та постмодернізму, яка культивує надмірну ускладненість, алогічність думок, розірваність і незрозумілість викладу; 6) «гіпертрофія логосфери», коли для автора мовні

знаки виявляються більш реальними й важливими, ніж речі, які за ними стоять; 7) недостатня проясненість щойно здобутих знань, яка часто не дає змоги відразу знайти найкращу форму викладу.

4. Науковий жаргон паразитує на особливостях наукового стилю (термінологічність, іменниковість, розбудованість речень), доводячи ці риси до крайнощів. Основний комунікативний гандж наукового жаргону — брак ясності, внаслідок чого читачеві складно співвіднести прочитане зі своїми фоновими знаннями. Якщо нормативний науковий текст повідомляє нову інформацію, то псевдонауковий — приховує її. Він заздалегідь не розрахований на осмислене сприйняття й суперечить комунікативній сутності мови.

5. Науковий жаргон погіршує комунікативну співпрацю автора й читача, знецінює і дискредитує наукове пізнання. У результаті громадська думка починає сприймати науку як щось непотрібне, а це призводить до її недофінансування. Не меншої шкоди жаргон завдає вихованню студентів, молодих учених, бо привчає їх думати й писати нелогічно, неточно, неясно, невиразно. Ідеї, викладені псевдонауковим стилем, мають мало шансів на розголос і популярність, а відповідні публікації — на високу цитованість.

6. Протидіяти жаргону — обов'язок співтовариства вчених. Слід і далі вдосконалювати експертизу наукових досліджень, розширяти застосування правових методів і механізмів, підвищувати вимоги до рукописів на етапах рецензування та редагування. При цьому порушення стильових норм треба розглядати як неприпустиму ваду, що істотно знижує якість тексту. Керівники курсових і дисертаційних робіт мають привчати майбутніх учених писати ясно, дохідливо, лаконічно. Актуальним завданням для стилістики лишається досліджування й пропаганда мовної майстерності науковців, створення добротних посібників наукового стилю.

Основні наукові результати розділу опубліковано в працях [249; 255; 258; 262; 263; 264; 267; 270; 271; 272; 273; 274; 275].

РОЗДІЛ 4

СТИЛІСТИЧНО ДОСКОНАЛИЙ НАУКОВИЙ ТЕКСТ

4.1. Дієвість наукового тексту

4.1.1. Оновлення стилю. Будь-який функціональний стиль, як і мова загалом, невпинно розвивається. Однак цей розвиток не завжди буває прямолінійним, не завжди триває «по висхідній»: часи розквіту та піднесення можуть чергуватися з періодами застою та занепаду. Пов'язано це насамперед із позамовними чинниками. Скажімо, забюрократизованість і дріб'язкова регламентація громадського життя в підрадянській Україні призвели до того, що стиль журналістики занедужав на новомову, а офіційно-діловий стиль подекуди виродився в канцелярит, який почав метастазувати в наукове й усно-розмовне мовлення.

У мові науки такою «хворобою» є науковий жаргон, що випинає, гіпертрофує деякі специфічні властивості наукової прози. Жаргоніст наче не відчуває розумної межі й доводить ці властивості до абсурду. Звідси зайві терміни, засилля запозичень, багатослів'я та марнослів'я, зловжиток задовгими реченнями, надмірна іменниковість, штучна ускладненість. Безперечно, спеціалізація наукового мовлення — річ корисна, але у своїх крайніх виявах стає шкідливою. На згадані вади натрапляємо в публікаціях різних авторів, тож вони (вади) є не випадковим, а системним явищем. Ось чому поширеність жаргону засвідчує як не кризу, то, принаймні, передкризовий стан наукового мовлення.

Професійний обов'язок стилізнавців — запобігти кризі. Можна було б закликати вчених ретельніше дотримувати стильових норм (ясності, точності, логічності, стислості, чіткості композиції тощо). Це, власне, й спостерігаємо в посібниках з культури мови. Попри це мовна якість наукових текстів дедалі гіршає. Отже, вихід не лише в тому, щоб пильнувати норми, а й у тому, що науковий стиль сам по собі вимагає певного оновлення, реформування. У цій ділянці визріває стан, коли, за висловом Л. А. Булаховського, задубілу кору лі-

тературної мови проривають води глибоких і бурхливих революцій [26: 464]. Слушно сказано: «Безперервний процес формування наукового стилю потребує періодичного перегляду мовних засобів різних рівнів — оцінювання їх з погляду адекватності та комунікативної досконалості» [198: 156]. Щоб осучаснити мову нехудожніх стилів, Н. Ф. Непийвода пропонувала вилучати звороти старої канцелярської мови (замінюючи пасивні конструкції на активні, розщеплені дієслівні присудки — на прості) та запроваджувати нові слова та вислови, суголосні запитам і духові часу [197: 489].

Якщо простежити еволюцію наукового стилю, наприклад, англійської мови, можна бачити, що за останні два століття збільшився його іменний характер, помітно почастишали пасивні звороти, а емоційно-оцінних та образних елементів, навпаки, поменшало, виклад став у край знеособленим (зникло відчуття «присутності» автора) [339].

Як показала Н. В. Зелінська, схожих змін зазнав і науковий стиль української мови. Упродовж другої половини XIX — початку XX ст. він формувався як яскраве естетично-індивідуалізоване явище: не рідкістю були оцінні, діалогічні, полемічні елементи, жива образність, експресивність, інші риторичні прийоми. Проте надалі всі ці надбання були безжально закреслені радянською практикою уніфіковано-аскетичного текстотворення. Так, наукові публікації пізніших часів виграли з погляду точності, однозначності, але програли в плані виразності, орієнтованості на читача. І тепер до культурно-естетичного потенціалу наукової прози ставляться скептично, а поняття «естетика наукового викладу», «поетика наукового тексту» взагалі вважають чимсь екстравагантним [97: 28, 89, 127, 311].

Дослідниця небезпідставно вважає: успадковані з радянських часів обмеження в царині наукового стилю слід визнати штучними, а власні історичні надбання — такими, що вимагають переоцінки й реабілітації. Вітчизняна традиція наукового письма, яка культивувала яскраву мовну індивідуальність автора й високі естетичні властивості тексту, має бути відроджена. Тим більше,

що це відповідає нинішній загальносвітовій тенденції до риторичного піднесення [97: 105, 258, 319].

Крім авторської індивідуальності й риторичних засобів, існують й інші шляхи вдосконалення наукової прози. Мета цього розділу — виявити й дослідити перспективні стильові елементи, які здатні підвищити дієвість і читальність українського наукового тексту.

Четвертий розділ логічно продовжує попередній, бо обмежитися лише вказівками на помилки означало б істотно зменшити корисність мовознавчої праці [366: 1]. Достоїнства стилю варті більшої уваги, хоч говорити про них важче, ніж про слабкі місця, які самі впадають в очі. Але стилістично дефектні тексти корисні тим, що допомагають виявити ці достоїнства. Бо визначати й обґрунтовувати норму легше саме на тлі відхилень і аномалій. Жаргон — це та протилежність, на контрасті з якою ми спробуємо з'ясувати, як має змінитися науковий стиль, щоб удовольнити зрослі вимоги сучасного читача.

4.1.2. Виразність і читабельність. Публікуючи працю, вчений ставить за мету повідомити колегам про свої знахідки. Прагнення привернути до них якнайбільш уваги — річ природна. Наукова розвідка не повинна лишатися «річчю в собі», а має дійти до найширшого кола фахівців. Успіх у цій справі не в останню чергу залежить від того, наскільки вправно написано текст. Історія науки знає випадки, коли епохальні відкриття лишалися без уваги тільки тому, що були викладені малоприступно. Тим-то кожен дослідник кровно зацікавлений, щоб його читали.

Навіть найкраща ідея вартує небагато, доки її не оцінили інші. Подібно до того, як головна мета публіциста — схилити громадську думку в бажаний бік, мета вченого — зробити з читачів послідовників, знайти однодумців, сформулювати наукову школу. Важливо не просто сповістити про проведену розвідку, а й переконати в тому, що її тема — актуальна, метод — слушний, результати — вірогідні, висновки — обґрунтовані, подальша робота — перспективна. Щоб читач зацікавився й покликався на прочитане в майбутньому. І це стосується

чи не всіх жанрів наукової літератури: «...Будь-який дослідницький текст (байдуже, високовчену монографію, невеличку наукову статтю а чи студентську курсову) пишуть, щоб переконати читача в слушності своїх міркувань... За лаштунками оповіді завжди стоятимуть, хай і не цілком усвідомлювані, словесні засоби переконування» [351: 315]. Таким чином, адресат наукової літератури постає об'єктом обробки в потрібному авторові напрямі.

Власне, мета будь-якої комунікації — вплинути на адресата. Неправильно аналізувати її як щось самодостатньо-самоцінне. Мовлення підпорядковане цілям нашої діяльності. Це засіб висловлювати власні думки, але водночас — і засіб впливати на інших, регулювати їхню поведінку. Якщо мета виробництва — «оброблення природи людьми», то мета спілкування — «оброблення людей людьми» [170: III 33]. Із погляду прагматики, текст є не чим іншим, як послідовністю подразників, що породжують у читача потрібну авторові реакцію.

Хоч у науковому творі цей вплив не такий явний, як у публіцистичному чи художньому, його наявність незаперечна. Пишучи текст, учений, по суті, «копіює» власні думки й «перекладає» їх зі своєї голови у голови читачів. Виникає незримий зв'язок автора з читачем, під час якого останній отримує певну дозу інформації. І якщо текст написано майстерно, інформація стає духовним надбанням або й переконанням читача. При читанні зміст сполучається з фоновими (затекстовими) знаннями й доповнює або змінює їх.

Отже, писемна комунікація — не просто передача інформації. Це вплив на читача. І він буде тим дієвіший, чим краще автор його плануватиме, чим більше буде скеровувати й підтримувати інтерес читача. Пишучи текст, науковець має, по-перше, відбити структуру досліджуваного предмета чи самого дослідження, і, по-друге, враховувати чинник адресата, орієнтуватися на читача, заохочувати його невіддривно стежити за думкою автора.

При цьому треба зважати на сугестивні відмінності писемного мовлення від усного. Під час промови (наприклад, лекції) слухач бачить перед собою живу людину, і це неабияк пожвавлює мислення, загострює емоційність спри-

йняття. Оскільки поряд сидять такі ж слухачі, дається взнаки ефект внутрішньогрупової навіюваності. А в разі читання поруч немає ні автора, ні інших сприймачів. Чинники сугестивності, які працюють при усній промові, тут відпадають. Виходить, що вплив писемного мовлення має спиратися на якісь інші механізми.

Щоб уплинути на читача, треба писати виразно. Виразний текст збуджує увагу, підтримує цікавість і запам'ятовується своїм змістом. Він справляє сильний і довготривалий вплив, його зміст включається в розумову діяльність читача й нерідко змінює його погляди й переконання. Натомість текст «сірий» і маловиразний залишає читачів інертно-байдужими, якщо й «зачіпає», то неглибоко й ненадовго.

Серед умов, від яких залежить виразність мовлення, треба виокремити три головні.

1) Цікавий зміст. Текст стає виразним, якщо авторові вдалося знайти нові факти, які привертають увагу. Не менш важливо дати цим фактам власне тлумачення, для чого потрібні самостійність мислення, нестандартний підхід, незашорений погляд. Натомість загальновідомі факти, штампи й загальники виразність послаблюють, ба навіть зводять її нанівець.

2) Небайдужість автора. Він сам повинен бути переконаним у тому, в чому хоче переконати читача. Істотною умовою сугестивності будь-якого стилю В. Дорошевський називав правдивість (*rzetelność*) переживання змісту. Автор має якнайглибше пережити й усвідомити те, про що він пише. «...Правдивість стилю, яка з боку автора є щирістю, з боку адресата стає його сугестивністю, а це означає, що адресат підкоряється стилістичним намірам автора» [366: 4]. Текст — це той канал, яким авторські зацікавленість і залюбленість неминуче «заражують» читача.

3) Комунікативна досконалість. Досвідчений автор свідомо послугується розмаїттям виражальних можливостей — як мови загалом, так і окремих стилів зокрема. А також пильнує основні комунікативні якості (для наукового

стилю це логічність, стислість, точність, ясність та інші). Щоб написане справляло очікуваний ефект, автор має прискіпливо добирати ті мовні засоби, які дають йому змогу насичувати багатим змістом порівняно невеликі шматки тексту й при цьому виявляти творчу індивідуальність.

При взаємодії цих трьох чинників виникає виразність, що забезпечує повноцінне засвоєння інформації: читач розуміє її так, як розумів автор. Текст лишає враження ґрунтовності, надійності, переконаності. У читача зароджується довіра до автора, а також відчуття впевненості та власної значливості (адже вдалося зрозуміти складну тему).

Важливо розрізняти поняття «виразність» і «читабельність». Вони близькі, але не тотожні. Якщо перше передає міру впливу тексту на читача, то друге — простоту й швидкість засвоєння змісту. Ці поняття розкривають два послідовних етапи процесу читання: читабельність характеризує його перебіг, а виразність — результат.

Читабельний текст — це текст, зміст якого можна зрозуміти після першого прочитання й саме так, як розумів його автор. Сприйняття й осмислення такого тексту зазвичай не викликають істотних поняттєвих чи мовних труднощів: «Якщо читач прочитає наукову працю й не помітить, добре чи погано її написано, — отже, її написано добре. Хороший кравець шиє костюм так, що ми його носимо, “не помічаючи”» [155: 64–65].

Про читабельність частіше думають на етапі редагування, коли треба оцінити міру складності тексту й коло читачів, які зможуть його зрозуміти. Але не зайве замислюватися над цим іще під час написання. Читабельність визначають переважно за формальними показниками [174: 129–130; 193; 231: 115–117], серед яких найголовніші такі:

- Чим менше вжито малочастотних і запозичених слів (термінів), тим легше читати текст. Такий параметр, як довжина слів (кількість складів), більш показовий для нефлексивних мов, наприклад, англійської.

- Чим коротше речення й простіша його будова, тим легше його зрозуміти. Щоправда, текст, усунутий написаний у «телеграфному» стилі, стає монотонним і по-своєму нечитабельним. Тому тут варто орієнтуватися на «золоту середину» (докладніше див. 3.1.3).

- Чим більша зв'язність і структурованість тексту, тим легше його читати. Сприйняття поліпшують також оптимальний розмір абзаців, тематична єдність і ритмічність тексту.

- Чим більша поняттєва насиченість і складність змісту, тим важче читати текст. Цей параметр визначають шляхом підрахунків абстрактної лексики та фраз, які запроваджуються прийменниками.

Читабельність залежить не тільки від складності тексту, а й від особистості читача. По-перше, він має бути зацікавленим, мотивованим, відкритим для впливу. По-друге, має уважно сприйняти текст, намагаючись зрозуміти його. По-третє, потрібна його творча праця, налаштованість на осмислення прочитаного. В. Ф. Асмус писав: «Зміст художнього твору не переходить — як вода, що переливається з одного глека в інший, — із твору в голову читача. Він породжується самим читачем — за орієнтирами, даними в самому творі, але з кінцевим підсумком, який визначається розумовою, душевною, духовною діяльністю читача» [11: 42]. Стосовно наукового тексту треба додати, що його читабельність доцільно визначати переважно серед фахівців, яким він адресований.

Підручники й посібники зі стилістики зазвичай описують лексичні та граматичні ресурси різних функціональних стилів. Однак словесні багатства й навіть бездоганна граматична правильність ще не забезпечують комунікативної дієвості тексту. Щоб її досягти, треба знати прийоми, які утримують увагу читача, роблять твір досконалим і незабутнім. Про це стилезнавці пишуть нечасто, й то — переважно на матеріалі публікацій ЗМІ [див., напр.: 277]. Що ж до мови науки, то її риторична складова лишається мало висвітленою.

Можлива причина цього — погляд, що науковий твір і не повинен бути виразним, що його авторові зовсім не треба приваблювати читачів. Здавалося б, фахівець, володіючи термінологією та основами теорії, здатен сприймати інформацію нарівні з автором. Стежити за науковою літературою — його робота. І все ж учені зацікавлені, але не зобов'язані читати конкретну публікацію [95: 164]. Тим-то не видається перебільшеною думка, що «більшу частину наукових публікацій ніхто ніколи не читає» [164: 62]. Крім того, читацька аудиторія наукової літератури не однорідна. Солідні монографії часто використовують студенти (як навчальні посібники) та представники суміжних галузей (для самоосвіти, підвищення кваліфікації). Отже, наукова книга повинна бути по змозі пристосована й для цих категорій читачів. Нарешті, приплив публікацій на ту саму тему тепер настільки великий, що перечитати їх усі — неможливо. Читач змушений обирати найкраще. І тут багато залежить від форми подання інформації, популярності автора. Якщо автор хоче, щоб читачі поміж багатьох інших обрали саме його публікацію, він мусить думати, як зробити її цікавою та привабливою. Отже, науковий твір, як і художній та публіцистичний, теж має орієнтуватися на читача. Тобто бути антропоцентричним.

4.1.3. Зв'язок «автор — читач». У «Риториці» Арістотеля сказано: «Мовлення складається з трьох елементів: із самого оратора, з предмета, про який він говорить, та з особи, до якої він промовляє; він і є кінцева мета всього (маю на увазі слухача)» [8: 24]. На жаль, оця кінцева мета на тривалий час випала з поля зору нашої стилістики. Проблему читацького сприйняття донедавна майже не порушували.

Не дивно, що й самі автори повертаються до читача спиною. Науковий жаргон — наочний приклад байдужості, навіть зневаги до сприймача. Іноді це стосується й нормативних, «нежаргонних» текстів. Виходячи із сумнівної тези, що наукове мовлення виконує не стільки комунікативну, скільки номінативну функцію, чимало авторів будують текст як знеособлений монолог і зовсім не

дбають про те, щоб хоч трохи наблизити його до читача. Це, ясна річ, неабияк знижує виразність наукового твору, призводить до комунікативних невдач.

Будь-який читач бажає, щоб автор не просто подавав інформацію, а подавав у зручному для сприйняття вигляді. Однак автор теж мав би бути зацікавленим в увазі читача. Ця обопільна зацікавленість — запорука успішної комунікації. Якщо авторові зовсім байдуже, як сприйматиметься текст, він — дилетант. У дилетанта на першому місці стоїть потреба в самодемонстрації, тоді як професіонал думає, як завоювати увагу читачів.

Тут доречно послатися на досвід художньої літератури. Створюючи текст, професійний письменник відчувається то автором, то читачем. Тобто повсякчас оцінює свою роботу очима споживача. «...Я, — зізнавався П. А. Загребельний, — намагаюся, щоб кожна нова книжка не була схожа на попередню мою книжку і на те, що пишуть мої співбрати. Я весь час думаю, щоб це було цікаво для читача, думаю про людей, які це будуть читати. Я про це не забуваю. Деякі письменники до того захоплені своїм письмом, що пишуть, не дбаючи ні про що. Тому, можливо, їхні книжки й залишаються непрочитаними. Я дбаю про читача і про те, щоб книжка читалась» [292: 209].

Піклування про читача — обов'язок не лише белетристів. Видатний шведський хімік Є. Я. Берцеліус у передмові до однієї зі своїх праць зазначав: «Я прагнув бути по можливості ясным, особливо на початку книги. Учиняв так, наче переді мною був читач, що не має ніякого уявлення про хімію... Прагнув зробити читання моєї книги по змозі приємним — настільки, наскільки допускає природа тих процесів, про які йдеться» [цит. за: 86: 242]. І хоч перед письменником та вченим стоять різні завдання, їхні комунікативні стратегії багато в чому збігаються.

Власне, саме поняття комунікативної стратегії передбачає, що автор повинен урахувати, крім особливостей жанру, особливості адресата (запас його знань) і особливості сприйняття твору (структура тексту і його частин) [195: 16]. Сюди ж варто додати привернення уваги читача, підтримання інтересу,

активізацію думки. Мав рацію Й. Містрик, коли писав, що сприймач є важливим стилетвірним чинником [395: 58]. І, мабуть, не випадково сучасні англomовні вчені відчувають відповідальність за успішне сприйняття своїх текстів [15: 30]. Гадаємо, це закономірний наслідок історичного поступу наукового стилю.

Автор пише задля того, щоб читач пережив схожі думки й почуття, прилучився до його духовного світу. Важливо, щоб автор свідомо прагнув скоротити відстань із адресатом, допомагав йому долати інтелектуальні бар'єри. І якщо між ними зав'яжеться емоційний контакт, виникне взаєморозуміння, якщо читач відчує в авторові «свою людину» й повірить, що текст створено спеціально для нього, то авторські зацікавленість і переконаність неодмінно передадуться читачеві.

Як показує І. Л. Бариш, англomовній науковій прозі притаманні стильові засоби, що забезпечують контакт і скорочують відстань між автором і читачем. Наприклад, автор відкрито засвідчує свій намір: *I will argue..., What I am sure of is that..., I intend to show..., I wish to draw attention...* Або протиставляє свою позицію поглядам інших дослідників: *We disagree with those facts..., I shall take it to be uncontroversial...* Або вживає так звані форми співмислення: *Let us take..., Let us suppose...* Дослідниця вважає, що за цими проявами автореференції та контактності стоять такі специфічні риси англо-американської культури, як відвертість і потреба засвідчити власну думку [15: 24].

Етикет нашої наукової прози стримує надто демонстративні вияви авторського «я», проте відповідні формули в ній трапляються теж (хоч і значно рідше): *Проте ми вважаємо за корисне навести результати розрахунків хоч би для того випадку розповсюдження хвилі перпендикулярно до шарів НГ, коли поздовжні та поперечні хвилі можна вивчати незалежно* [Кос. 101]; *І все ж вважаємо за потрібне зужити саме таку вельми доказову й переконливу форму аналізу господарчої діяльності монастиря — з цифрами в руках* [МУ 224]; *Хоч би яким було наше сьогоднішнє ставлення до класичного фемінізму, ми*

впевнені: тендерні дослідження своєю проблематикою, мовою теорії і загальним пафосом зобов'язані саме феміністській теорії [Гриняк 62]; **І тут ми хотіли б ще раз чітко й однозначно задекларувати,** що немає знання поза людиною, поза соціумом [Коп. 43]; **Ми не ставимо собі за мету** аналізувати методологічну систему Вернадського чи Гумільова, лише **прагнемо привернути увагу** до множинності методологічних засобів дослідження одного і того самого об'єкта... [ЕНД 15]; **А тепер спробуймо проаналізувати** склад діючих більшовицьких загонів за такими критеріями: національний склад, військова підготовка [Тинч. 148].

Контакт із читачем поліпшують також деякі стильові фігури. Наприклад, риторичне звернення: *Сподіваюсь, шановний читачу, Ви належним чином оціните пропоновану працю — фундаментальну і водночас максимально наближену до практичних потреб правової реформи на сучасному етапі* [ПАП 4]. Або фігура допущення: **Не заперечуючи такий принцип добору матеріалу, все ж уважаємо за потрібне застерегти,** що в реальному житті ці твори представляють взаємозалежні, а все ж різні естетичні системи: писемну і усну народну [Миш. 193]; **На перший погляд** перелік [податків] чималий і **можна було б подумати,** що вони відіграють помітну фіскальну роль в податковій системі, але, на жаль, ресурсні платежі мають чимало невирішених проблем... [ВС 174].

Автор спершу ніби пристає на якусь тезу, а потім, критично проаналізувавши, разом із читачем переконується, що вона хибна: **Припустимо, що реклама справді збільшить попит** і пришвидшить вихід товару першого підприємства на ринок, тобто освоєння ринку буде відповідати не лінії 1, а лінії 2 (рис. 2, а). Такий захід, безсумнівно, значно б скоротив зону збиткової роботи і поліпив показники підприємства (лінія 2', рис. 2, б). **Але є одне заперечення:** лінія 2 (орт) закінчується в т. а 1, яка виходить за межі функції попиту — за межі лінії D(3) рис. 2, а, — а цього, без особливих на це причин, планува-

ти не можна, оскільки функція попиту і є тією межею, яку перевищувати неможливо. Тому одна реклама у такому разі ніякого ефекту не дає [Бал. 4].

Крім емоційної взаємодії, комунікативна співпраця передбачає й орієнтацію автора на бажання читача. Автор має ясно бачити тих людей, на увагу яких він розраховує. Текст стає комунікативно досконалим, коли він орієнтований більше на інтереси читачів, аніж на інтереси автора чи організації, яку він представляє [402: 7]. Зарубіжні посібники з професійного мовлення радять авторам «розвивати необхідну чутливість до проблем своїх читачів» [354: 11–12]:

Невміння поставити себе на місце читача — одна з причин появи недоброякісних текстів. По суті, такий автор пише тільки для себе. Тим-то не слід забувати, що наука — не ярмарок марнославства, а галузь інтелектуального виробництва, від працівників якого очікують нових рішень, нових тлумачень, нових ідей. Отже, не буде перебільшенням сказати, що турбота про читача має відсувати на друге місце обов'язкову для автора турботу про самого себе.

Наукова публікація покликана вдовольняти насамперед пізнавальні потреби читачів. Автор повинен чітко уявляти їхні інформаційні запити, освітній щабель, сприймальні можливості. Уміння враховувати це — важливий складник мовної вправності [398: 1751]. Досвідчений автор уміє подавати той самий текстовий матеріал на різних ступенях узагальнення (з різною мірою конкретизації). А недосвідчений, навпаки, недооцінює або переоцінює фонові знання читачів. У першому випадку він «розжовує» очевидні речі, у другому — проминає елементи думки, які йому здаються самозрозумілими, але насправді вимагають докладніших роз'яснень.

Як співвідносяться складність тексту й рівень читачів? Можливі три випадки:

- Складність тексту перевищує освіченість читачів. Тобто їм бракує затекстових (фахових) знань, і прочитане лишається незрозумілим.

- Освіченість читачів перевищує складність тексту. Читач розуміє текст, але нічого нового не дізнається, корисність прочитаного наближається до нуля.

- Обидва параметри більш-менш зрівноважені. Це ідеальний випадок: текст виявляється для читачів і зрозумілим, і корисним.

Сприймаючи нову інформацію, читач зіставляє її з власним досвідом, пропускає крізь фільтр своїх знань, пов'язує з уже відомим. Через це авторів важливо чітко уявляти, на кого розраховано текст: 1) на колег, обізнаних із цією вузькою проблематикою; 2) на фахівців із певної галузі цієї науки; 3) на всіх фахівців цієї науки; 4) на фахівців з інших наук цього ж циклу (гуманітарного, природничого, технічного); 5) на вчених узагалі; 6); на студентів 7) на людей, далеких від науки. У кожної читацької групи — свій обсяг знань, і врахування його дає змогу не переповідати те, що їй уже відомо, але й не нехтувати тим, чого вона може не знати. Завжди авторів корисно переглянути написане очима людини, яка дізнається про дослідження вперше. І якщо вдасться виявити потенційно «темні» місця, спробувати пояснити їх краще.

Учений, занурений у дослід, зовсім не зобов'язаний перейматися тим, як сприйматимуть його розвідку інші. Але коли береться за перо, коли продумує, що і як писати, такий розрахунок має стати доконечним. Бо відтепер найважливішою людиною для нього стає читач.

Професійні письменники, пишучи текст, намагаються запрограмувати читацьку реакцію. Навіть більше — цілеспрямовано, планомірно збуджують психічні стани, які спонукують читача глибше пережити зміст і краще засвоїти ідею. Чи можливе щось подібне в нашому випадку? Л. В. Славгородська пропонувала колись ураховувати сприйняття наукового твору в його словесній тканині [287: 103]. Щоб домогтися цього, бажано знати: на які психічні процеси треба спиратися, щоб привернути й утримати увагу читача, і які властивості тексту активізують і поліпшують сприйняття. Перше коло питань ми дослідимо в підрозділі 4.2, друге — в підрозділах 4.3 і 4.4.

4.2. Механізми впливу на читача

4.2.1. Увага. Цікавість. Радість пізнання. В основі будь-якої людської діяльності лежить мотиваційна сфера. Поведінка завжди скерована на задоволення потреб — фізіологічних, соціальних, духовних. Перші закладені природою, другі проявляються в суспільстві, треті треба виховувати. Мотиваційна сфера організована ієрархічно: спершу людина мусить задовольнити основні фізіологічні потреби, потім — потреби в безпеці та комфорті, а вже тоді — всі інші.

Пізнання належить до духовних потреб. Провідною життєвою потребою воно може стати лише за певних умов. Якщо людина обділена творчими здібностями, любов до знань, потяг до навчання їй доводиться прищеплювати спеціально. Справа ця нелегка, адже пізнання вимагає розумових і вольових зусиль, уміння відкладати на потім удоволення інших, більш «нагальних» потреб (спілкування, розваги тощо). Ось чому проблеми, на кшталт «як полегшити навчання» і «як заохотити учня», завжди належали до ключових проблем педагогіки.

Наукова діяльність теж впливає з пізнавальної потреби. І, говорячи про читабельність, доречно замислитися: чи можливо створити науковий текст, який би не просто зацікавлював, а читався на одному подиху? Чи може наукова публікація, фігурально кажучи, прив'язувати читача до стільця? Чи може сприйматися з таким же захватом, з яким уболівальник відстежує перипетії футбольного матчу?

У пошуках відповідей треба згадати деякі психічні явища та процеси, які беруть участь у сприйнятті тексту. Почнімо з уваги. Традиційно її досліджують у психології, але оскільки адекватно сприймати мовлення без уваги неможливо, вона має стати повноправним предметом досліджень і в мовознавстві, зокрема в лінгвістичній прагматиці.

Увага скеровує в одному напрямі всі основні психічні процеси — сприйняття, уявлення, переживання, пам'ять і, головне, мислення. Вона утримує в

полі свідомості потрібні образи й думки доти, доки не буде досягнуто мети роздумів. Завдяки увазі психічне відображення стає чіткішим і яснішим.

Вдумливе читання вимагає загостреної уваги. Адже вона пожвавлює розумову активність, допомагає надовше запам'ятати й глибше осмислити прочитане. Якщо увага стійка, читач відволікається від усього стороннього й зосереджується на тексті, якщо послаблена — відволікається від читання й думає про щось стороннє. Тим-то щоб письмова комунікація досягла мети, автор має не тільки щось повідомляти, а й боротися за увагу читача.

Досвідчені майстри пера не просто пишуть зв'язний і змістовний твір, а пишуть так, щоб надійно заволодіти нашою увагою й не відпускати її до останнього рядка. І не варто думати, що це стосується лише художньої літератури чи публіцистики. Мета наукового твору — інтелектуально втягнути читача в проблему. Беручи до рук статтю чи монографію, він уже наділяє автора певним кредитом уваги. Завдання автора — грамотно цим кредитом скористатися. Не зменшити, а збільшити його. Якщо увага слабшатиме, читач навряд чи дійде до кінця, а прочитане залишить не надто схвальні враження. Якщо ж увага загострюється — він не тільки дочитає текст, а й захоче ознайомитися з іншими працями цього автора.

Увага не є цілком залежною від волі й бажань, але загалом піддається керуванню. Мимовільна увага виникає під впливом сильного, несподіваного чи нового подразника або ж під дією основних потреб людини. Увагу «зачіпає» все, що випадає з повсякденного плину подій і звичного оточення.

Чи може науковий твір привертати мимовільну увагу? Може, але тільки в тих, у кого знання завжди викликають захват і пристрасть (зазвичай їх називають «одержимими»). Більшість читачів наукової продукції до таких, очевидно, не належать. На текст вони скеровують увагу свідомо, докладаючи великих чи малих вольових зусиль. Ця увага — довільна. Вона виникає тоді, коли людина силує себе робити те, що їй не надто цікаво, але потрібно.

Отже, залежно від особистості сприймача, сили його інтересів і мотивів, наукове читання ґрунтується або на мимовільній, або, частіше, на довільній увазі. Якщо автор зацікавлений, щоб його твір прочитало чимбільше людей, він не повинен покладатися лише на їхні бажання чи вольові зусилля. Він повинен допомогти читачам зосередитися на тексті, організувати їхню увагу й керувати нею. І це не якась додаткова функція автора — тут закорінена природа самої мови. Бо кожне написане слово чи речення спрямовує увагу в певному напрямі.

Чим більше виходить праць із певної галузі, тим менше читачів має кожна з них. І це зрозуміло, адже час не безмежний, прочитати абсолютно все — не-реально. Із бурхливого потоку літератури доводиться обирати найпотрібніше, найцікавіше. Навіть якщо людина береться читати якусь публікацію, не факт, що дійде до кінця. Приблизно за півгодини гострота сприйняття притуплюється, довге зосередження починає втомлювати. Виникає так звана криза уваги. І якщо автор не зміг до цього часу захопити читача, твір найімовірніше залишиться недочитаним. Щоб цього не сталося, авторові варто заздалегідь подбати, щоб у процесі читання довільна увага переросла в мимовільну. Зацікавлений читач починає стежити за ходом думки, не докладаючи зусиль. Його увага дедалі напружується. Якщо читач усе ж змушений відволіктися, він повинен хотіти повернутися до перерваного читання, щоб дізнатися, чим усе скінчиться.

Рецепт керування увагою полягає в тому, щоб спочатку привернути її до твору загалом (за допомогою назви, анотації, епіграфу, перших абзаців), потім закріпити розвитком теми й не відпускати протягом усього подальшого викладу — аж до самого кінця. Останнє зробити найважче: текст треба будувати так, щоб увага не розпилялась, а невідступно наростала. Для цього є кілька способів.

1) *Зміст мовлення*. Науковий стиль неможливий без абстракцій і узагальнень. Проте вони тримають увагу гірше, ніж конкретика. Через це зміст науко-

вого твору має бути щільно «вбудований» у досвід читача, має спиратися на те, що йому близьке й знайоме. Твір сприйматиметься краще, якщо його проблематику раніш обговорювали в літературі, й читач, можливо, над цим уже міркував. Важливо вміти не розпорошувати увагу на дрібницях, а центрувати на засадничих тезах, ключовій ідеї. За допомогою мовних засобів (лексичних, синтаксичних, композиційних) треба подбати, щоб другорядне не сприймалося за головне, а головне за другорядне (див. 4.3.3.3.). Але, якщо автор довго викладав складну для осмислення інформацію і відчуває, що читач може втомитися, допустимі короткі відступи від основної теми. Вони дадуть перепочинок, після чого гострота сприйняття відновиться.

2) *Стислість і динамізм* — ці риси викладу створюють враження, що зміст розгортається жваво, напружено, без затримок. Стрімкий «рух» виникає внаслідок ритмічної зміни думок, постійного переходу однієї якості в іншу. Змістова насиченість не дає читацькій увазі ні найменшого шансу розслабитися (див. 4.3.2.).

3) *Виразність*. Одноманітне письмо притуплює увагу. Монотонність у виклад привносять речення тієї самої будови й довжини: вони цілком передбачувані, а тому навіюють хандрю. Отже, синтаксичний лад треба різноманітнити. Виразність створюють і вжиті з почуттям міри розмовні, образні, експресивні елементи (див.: 4.4.2., 4.4.3.).

4) *Заклик до уваги*. Автор прямо зазначає, на що читачеві варто звернути особливу увагу. Наприклад: *Щоб мати уявлення про показання для застосування трансфузії крові, треба знати механізм впливу перелитої крові на організм реципієнта. Саме на цьому я й хотів би **спинити увагу** читача* [Бог. 318]; *Основа протиставлення структуралізму «традиційному» мовознавству полягає в різному розумінні суті мови. Це питання **потребує особливої уваги*** [Куч. 9].

5) *Наростання уваги*. Інтерес до тексту більшає, якщо зміст організовано за принципом посилення. На початку автор заінтриговувати читача досліджува-

ною проблемою, а її вирішення приберігає на кінець. По ходу викладу вага, значливість, промовистість фактів і доказів поступово нарастають, доходячи апогею інтелектуальної напруги. Найсильніші «козири» наводяться безпосередньо перед висновками. Такий виклад нагадує ретардацію — свідоме відтягування кульмінаційного моменту й розв'язки, що посилює напруженість художнього твору. Приклади наростання уваги в наукових текстах: *Згідно з думкою захисників цього підходу, забруднення є **не стільки** побічним продуктом економічного зростання, **скільки** результатом неправильного ціноутворення* [ОЕ 102]; *Все-таки треба сказати, що **менше дивує те, що** в крайньо важких умовах Наддністрянщини у Франка були хитання, а **далеко більше дивує те, що** він спромігся на той передовий світогляд, який був у нього* [Воз. 86]; *Тут у його метрологічній концепції напрочуд красиво і раціонально поєднуються два підходи, **які, на перший погляд, здаються непоєднуваними**: по-перше, власне кількісний підхід, який дає можливість підвищити ступінь точності наукового аналізу і водночас є принципово недостатнім; по-друге, історичний підхід, тільки за умови практичного (чи теоретичного) використання якого ми і маємо змогу трансформувати перший підхід (кількісний) у найточніший підхід* [Ващиш. 159]. Але найчастіше наростання інтелектуальної напруги простежуємо не в окремих реченнях, а на рівні всього тексту, від абзацу до абзацу.

Запускає увагу такий потужний інстинкт, як орієнтувальний (орієнтувально-дослідницький) рефлекс – вроджена реакція організму на будь-які нові зовнішні побудники. Зазвичай людина відчуває його як прагнення розібратися в ситуації. Коли поряд стається щось незвичне, несподіване, неоднозначне, цей рефлекс автоматично гальмує всі інші подразники й зосереджує увагу на новій події — щоб з'ясувати її важливість. У результаті подія сприймається гостріше: підвищується збуджуваність нейронів, вплив подразників на психіку стає більш потужним і розмаїтим. Виникають сприятливі умови для відживлення давніх і утворення нових нейронних зв'язків (простіше кажучи, ми легше пригадуємо старі знання й краще засвоюємо нові).

Орієнтувальний рефлекс відкрив І. П. Павлов, давши йому влучну назву «рефлекс “що таке?”». Це один із найдавніших інстинктів, життя без нього неможливе. Численними експериментами доведено, що він є рушійною силою розвитку й саморозвитку організму. У ході еволюції природа подбала навіть про те, щоб у деяких ситуаціях він виявлявся потужнішим за харчовий і оборонний рефлекс [242: 43, 48].

Саме орієнтувальний рефлекс лежить в основі дослідницької поведінки. Що вищий рівень психічної організації, то краще розвинута пошукова активність. У тварин вона пов'язана головню з боротьбою за виживання, у людини — з пізнанням нового. Бажання досліджувати навколишній світ — це, без перебільшення, біологічна за своєю природою потреба. «Творчість ученого, — писав біохімік В. О. Енгельгардт, — у самому першоджерелі своєму, є наслідок вродженої, біологічної потреби людини, результат певного інстинкту. Він відчувається так же владно, як потреба птаха співати чи прагнення риби плисти проти течії бурхливої, гірської річки» [345: 295]. Мабуть, дослідниками стають насамперед ті, в кого орієнтувальний рефлекс виражений сильніше, ніж в інших. Від наукових пошуків вони отримують таке ж задоволення, як, скажімо, спортсмени від рухової активності.

Як потужний регулятор уваги орієнтувальний рефлекс з успіхом використовують, наприклад, у науково-популярному кіно. Вважається, що фільм не досягне мети, якщо його початок (зав'язка сюжету) не збудить у глядачів цей рефлекс [91: 57, 122]. У художньому кіно на нього спирається жанр детективу. Інші жанри мистецтва не без успіху експлуатують інші біологічні підсилювачі уваги: інстинкт самозбереження (бойовик), статевий інстинкт (мелодрама), здатність до емпатії та ідентифікації (усі жанри) тощо. Як виявилось, всі ці «низові» механізми психіки допомагають найефективніше передавати складну соціальну інформацію, ідеологічні й етичні переконання. Український кінодраматург і теоретик науково-популярного кіно Є. П. Загданський твердив:

«Тільки спираючись на цю потужність біологічної програми, драматург може розраховувати на вирішення соціальних завдань» [91: 122–123].

На нашу думку, автор наукового твору не тільки може, а й повинен поставити собі на службу потребу читача в пошуковій активності. Тим паче, орієнтувально-дослідницький рефлекс, будучи за природою безумовним, виникає також і під впливом умовних подразників, зокрема й словом, яке в людини «легко викликає... явища підготовки, насторожування, очікування появи сигналу тощо» [165: 177]. Коли орієнтувальний рефлекс запущено, цікавість до тексту з'являється автоматично. Це відчуття — не що інше, як емоційний вияв потреби в пізнанні (так само як голод — вияв потреби в їжі, а спрага — у воді).

Звичайно вважають, що цікавість виникає переважно при сприйнятті творів літератури та мистецтва, повідомлень ЗМІ, тоді як науковій діяльності вона не надто властива. Тут цікавість пов'язують із чимось пустим, легковажним, поверховим. Але це помилка. Насправді науковий пошук ніколи не буває суто раціональним процесом. Фахівець із психології науки О. Н. Лук наголошував: «Творча діяльність, як і будь-яка інша, має чуттєву мотивацію: без почуттів неможливий пошук істини. Кожен з етапів творчості пов'язаний — прямо чи опосередковано — з потягами, потребами та почуттями людини» [163: 78]. Мотивів працювати в науці чимало: тут і рефлекси самовираження та наслідування, і потреби у високій самооцінці та суспільному визнанні, й навіть такі «гріховні» мотиви, як матеріальна зацікавленість, заздрощі, суперництво. Але найголовніший і найшляхетніший побудник творчості — інтерес, допитливість, любов до знань.

Близькою до інтересу є інша інтелектуальна емоція — здивування. Будучи реакцією на проблемну ситуацію, воно спонукує прояснити незрозуміле, дає поштовх до наукового пошуку. На думку А. Айнштейна, наукове мислення починається з «акту здивування», що виникає, коли «сприйняття вступає в конфлікт із досить усталеним для нас світом понять. У тих випадках, коли такий конфлікт переживається гостро й інтенсивно, він своєю чергою справляє

сильний вплив на наш розумовий світ» [344: IV 261]. Цікавість часто впливає саме зі здивування, і, мабуть, не випадково Р. Декарт у своєму «Порядку й переліку пристрастей» подив поставив на перше місце [70: 507]. Лауреат Нобелівської премії з фізики Л. де Бройль називав науку дочкою здивування й допитливості, які «завжди є рушійними силами, що забезпечують її безнастанний розвиток» [20: 269].

Як і увага, інтерес буває випадковим (короткочасним) і стійким (довготривалим). Перший залежить від наявності стимулу: є стимул — є інтерес, зникає стимул — зникає й інтерес. Другий триває незалежно від стимулу, це потужний мотиватор дослідницької поведінки. У спробах задовольнити спрагу знань, людина зосереджує думки навколо предмета цікавості, прагне вивчити його в найменших подробицях, виявити його загадкові, суперечливі сторони. Знайдені ж відповіді не пригашують, а ще більше розпалюють інтерес. Іноді цікавість проступає зі сторінок наукових публікацій: *Цікаво з'ясувати можливості створення хімічних лазерів на електронних фотопереходах, що дозволяють одержати більше світлової енергії на кожний елементарний акт хімічної реакції* [ККП 848]; *Коли ми зазирнемо до однієї з перших і до сьогодні найславетніших праць модерністського спрямування..., то натрапимо на таку зливу розмаїтих джерел, від якої просто-таки паморочиться в голові* [Як. 232]; *1913 року в Відні вийшла книжка Степана Смаль-Стоцького «Grammatik der ruthenischen (ukrainischen) Sprache» у співпраці з Теодором Гартнером... Ледве чи яка-небудь книжка зі слов'янського мовознавства, особливо українського мовознавства, в ті роки викликала такий вибух відгуків, і то поспіль негативних, як ця* [Шев. 2008, 382].

Цікавість мобілізує психіку, розкріпачує думку, розгальмовує плин мислення. «Заняття наукою без пристрасті, — писав Леонардо да Вінчі, — засмічує пам'ять, яка стає нездатною засвоювати те, що вона поглинає» [152: 12].

Отже, наукова діяльність — процес глибоко емоційний. Інтелектуальний поступ людства без емоцій неможливий. Запорукою успіху в науці є цікавість,

хоч дослідницьке ремесло не може ґрунтуватися лише на ній (є пріоритетні напрями, планові завдання, договірні замовлення, ринкова кон'юнктура). Проте найкращий результат учений одержує тоді, коли пробуджує в собі інтерес до того, що мусить зробити.

Той, хто зацікавлений сам, має шанс зацікавити інших. Якщо в науковий твір «закласти цікавість», інтерес до проблеми в читачів зародиться автоматично. Б. Паскаль із цього приводу висловився так: «Предмет математики настільки серйозний, що не варто нехтувати можливістю зробити його трохи цікавим» [цит. за: 173: 64]. Цю думку поділяв і видатний польський учений Я. Снядецький: «Добре письмо має бути не лише позбавленим граматичних помилок, а бути приємним для вуха, привертати й захоплювати увагу» [цит. за: 359: 82]. Про доречність засобів зацікавлення в сучасній монографії пише Н. В. Зелінська [94: 214]. Цікавий текст зацікавлює навіть до тієї галузі, яка раніше читача не надто захоплювала. Нудний — відвертає від науки навіть тих, кого вона цікавить.

Нині, коли сучасник живе у світі розваг, наука мусить завойовувати читача. Мистецтво пробуджувати інтерес сьогодні має стати професійною рисою дослідника. Проте інтерес у науці, ясна річ, повинен впливати не так зі штучної розважальності чи «яскравої упаковки», як із глибокого пізнання суті предмета, з логіки науки, її ідейного багатства. І потрібен цей інтерес не для того, щоб читач просто попотішився, а щоб збагатив свої знання, розширив духовні обрії, пізнав солодкий смак творчого пошуку.

Щоб пробудити інтерес до наукового твору, автор сам повинен щиро цікавитися дослідом, перейматися тим, що вивчає. Якщо він працює із сильною внутрішньою пристрастю, то завжди лишає в усьому зробленому власний духовний відбиток. І якщо науковий текст має відображувати структуру досліджуваного предмета й перебіг дослідження, то чому він не може відбивати й зацікавленість дослідника? Адже це те почуття, з якого починається розвідка і яке супроводжує весь її перебіг.

Треба оцінити, чи цікавий проведений дослід. Автор має спитати себе: що мені найбільше сподобалося? Що найбільше вразило? Що було найнесподіванішим? Перед публікацією розвідки ми нерідко ділимося її результатами з колегами (в особистих бесідах, на конференціях). Корисно простежити, на що вони реагують найжвавіше, які місця викликають запитання, про що просять розповісти докладніше. У такий спосіб можна виявити все найцікавіше, а потім висунути його на перший план у тексті.

Інтерес підтримує той текст, який подає нові факти, нові гіпотези, нові результати, який ставить важливі питання й дає на них нові відповіді. Власне, будь-який твір для того й пишуть, щоб повідомити щось нове. Наявний у людини потяг до нового підводить до важливого висновку: розкриваючи постійно в описуваному предметі нові грані та зв'язки, автор тим самим забезпечує стійкість читацької уваги. Предмет оповіді має безупинно розвиватися, повсякчас виявляти перед читачем новий зміст. Хороша публікація — це публікація змістовно насичена.

Важливо, однак, розуміти й те, що твір не можна будувати виключно на новому (він залишиться незрозумілим). Треба пильнувати баланс: повідомляти нове в контексті відомого, спираючись на досвід і знання читачів. Виклад революційно нової ідеї не повинен перевищувати третини тексту [237: 102]. Нове має зручно розміщатися в рамках звичного. Відоме наводять тією мірою, якою воно потрібне для засвоєння нового. Зазвичай у наукових творах трапляються такі види співвідношення відомого й нового: 1) збагачується зміст відомого поняття; 2) між відомими поняттями встановлюються нові зв'язки; 3) на основі відомих спостережень зароджуються нові поняття, гіпотези, теорії; 4) відомий матеріал спростовують або подають під новим кутом зору; 5) автор по-новому витлумачує відоме, висловлює своє ставлення, робить несподівані висновки; 6) здобуті раніше знання дістають кращу систематизацію. Загальну закономірність сформулюємо так: інтерес загострюється тоді, коли людина

бачить нове в тому, що вже бачила, чи впізнає відоме в тому, чого не бачила ніколи.

Увагу привертає все, що рухається. Рух у тексті — це безперервна зміна фактів, прикладів, думок, узагальнень, підтем і мікротем. Якщо змістові компоненти чергуються з чітким ритмом, твір стає жвавим і динамічним. Читати його легко й приємно. І навпаки: одноманіття, застій, повтори, задовгі описи стомлюють і знеохочують. Авторські роздуми теж мають не тупцювати на місці, а безупинно прямувати до мети. Стрімкий рух змісту викликає в читача специфічне очікування: «Що буде далі?». Це тримає в інтелектуальній напрузі й спонукає дочитувати до кінця. Коли треба в деталях описати складний предмет або явище, важливо знайти спосіб зробити це у вигляді або розвитку якоїсь наскрізної ідеї або серії дослідів, поданих у логічній чи історичній послідовності. Процесуальність і динамізм викладу підтримуватимуть читацький інтерес.

Ще один перевірений спосіб збудити творчий неспокій — ставити гострі запитання, на які читач забажає знайти відповіді. Тоді відрізки тексту, які відділяють його від відповідей, уже не сприйматимуться як нездоланна перешкода: *Тепер від Віхрова ми начебто знову прямуємо до Гіппократа. Які ж причини цього зрушення медичної думки? Прогрес чи, навпаки, регрес знаменує він у розвитку наукової медицини?* [Бог. 146]; *Як же оцінювати слов'яноруську мову й мову Г. Сковороди з погляду їх належності до української літературної мови? Відповідь на це питання не проста* [Рус. 131]; *Особові імена — факти мови. А якої мови? Щоб установити це, треба ретельно зафіксувати національність носія імені або ж його батьків. Якщо носій імені — українець, то й ім'я його функціонально українське. Якщо йдеться про росіянина, то й ім'я — російське. Імена можуть бути тотожними, але їх частотність у різних мовах, як правило, не збігається* [Кар. 2007б, 2]. Щоб інтерес не згаснув передчасно, відповіді на ключові питання часом доцільно віднести в самий кінець тек-

сту. Тобто туди, де весь зміст твору максимально консолідується й поглиблюється.

Увага активізується завжди, коли в читача порушується автоматизм сприйняття, коли він натрапляє на щось нестандартне, небуденне, несподіване. Він приготувався до звичного ходу думки, повтору вже відомого, а в тексті раптом натрапляє на зовсім інше — те, що змінює уявлення, ламає стереотипи, показує неповноту чи недосконалість його знань. Автор ніби заводить у глухий кут, спантеличує, а тоді підказує, де шукати вихід. Проблема, яку подано у вигляді логічної суперечності, колізії чи парадоксу, стає відчутнішою й глибше западає у пам'ять. Виразне мовлення вирізняється тим, що має високий ступінь деавтоматизації й спирається на ефект обманеного очікування. Спершу автор створює звикання до чогось, своєрідну заспокоєність, а тоді з доброго дива руйнує її, порушуючи сподіваний розвиток оповіді.

З покликання науковця — побачити у звичній речі те, що раніше ніхто не бачив, — впливає і його заповідь як автора: писати так, щоб обов'язково відкривати нове, запускати потужний потік ідей, запліднювати виклад своїм розумом, силою, глибиною.

Коли читачудовольняє свої пізнавальні потреби, до інтересу долучається ще одне специфічне почуття — радість пізнання. Справжній учений завжди знаходить утіху в розумовій роботі, продуктивному мисленні. Найбільше задоволення викликає власно зроблене відкриття. Напевно, тому, що в психіці людини запрограмовано потяг до зменшення невизначеності (ентропії) та збільшення порядку. Розв'язується складна проблема, прояснюється суть явища, всі нитки пошуку сходяться в одному вузлі, хаос перетворюється на космос — усе це викликає щиру радість пізнання. Деякі науковці відносили цю емоцію до наймогутніших почуттів: «Радість творчості... найбільша з людських радощів — ось та нагорода, заради якої, кінець кінцем, здійснюються “подвиги науки”» (М. Г. Холодний) [330: 434]; «Наукова творчість для справжніх учених — джерело глибокої радості, перед якою тьмяніють всі інші насолоди»

(К. Г. Воблий) [38: 126]; «Сила і глибина радісних емоцій, що їх несе творчий успіх ученого, — найбільше і найвище задоволення, якого тільки й може зазнати людина» (В. О. Енгельгардт) [345: 69]. Останній автор зізнавався, що найгостріше задоволення дають результати, які приходять зненацька, не внаслідок тривалого роздуму, а як осяяння [345: 68].

Радість пізнання може бути передана читачеві так само, як і цікавість. Адже сприйняття наукового тексту — це теж, по суті, процес пізнання. Довідавшись про нові факти й закони, досягнувши нову теорію, читач радіє від того, що збагатилися його знання, що розширився кругозір, що він наблизився до істини.

За своєю природою радість наукового відкриття вельми подібна до радості, яку приносить написання літературного чи музичного твору. Так само й задоволення, яке дістає читач від цікавої наукової розвідки, нагадує естетичну насолоду від сприйняття мистецького шедевра. До слова, в радості пізнання теж є елемент естетичного — коли нас вражають краса й довершеність теорії, стрункий розвиток думки, елегантне вирішення проблеми.

Радість пізнання має й суто утилітарне значення: у цьому стані прочитане краще запам'ятовується, легше перетворюється на переконання. Читач стає співником автора, приймає його думки й оцінки як свої власні. Ось чому має рацію той, хто вважає, що наукова публікація повинна викликати не тільки цікавість, а й насолоду від її прочитання та зрозуміння: «Це — закон, про який ніколи не має забувати, незважаючи на будь-які дослідницькі зобов'язання» [333: 21; див. ще: 237: 4–5; 404: 49]. Читання такої праці стає справжнім інтелектуальним святом і дорівнює спілкуванню з непересічною особистістю.

4.2.2. Ідентифікація. Співдумання. Антиципація. Увага й пізнавальний інтерес не просто підвищують читабельність написаного. Вони допомагають досягти ще однієї мети — «спровокувати» в читача розумову активність, заохотити його мислити спільно з автором. Це прямо впливає з природи тексту як засобу комунікації. Його прочитання не менш важливе, ніж написання: лю-

дина (на відміну від сканера) відображує текст не механічно, а творчо, прагне його зрозуміти й витлумачити.

Щоб глибше розкрити природу сприйняття наукових творів, проведемо аналогію зі сприйняттям творів літературно-мистецьких. Тут ми маємо явище ідентифікації, при якому читач (глядач) несвідомо ототожнює себе з головним героєм: спершу проймається до нього симпатією, далі починає слідкувати за його вчинками, а відтак — вболівати й співпереживати. Тобто симпатія переростає в емпатію. Саме завдяки ідентифікації художній твір схвилює, приголомшує, надихає, вселяє радість, наводить тугу чи розпач. До вигаданих подій сприймач ставиться так, наче вони сталися не з вигаданими персонажами, а з нам самим.

Первісна людина, як відомо, задовольняла свої культурні запити всілякими святкуваннями й обрядами. Усі учасники ритуалу були охоплені єдиною дією, і потреби спеціально організовувати їхню увагу не виникало. Після появи мистецтва публіка розділилася: одні показують, інші споглядають. Перші й далі безпосередньо переживали дійство, другі ж почали переживати опосередковано. Тоді й виявилось, що просто показувати виставу замало. Треба драматизувати, загострювати, постійно змінювати номери — так, щоб кожен глядач перейнявся дійством і став його уявним учасником [76: 14]. Саме тут, вочевидь, і лежать витoki мистецької ідентифікації. У сьогоdnішніх реаліях її, наприклад, викликає співак, який задля «розігріву» заохочує слухачів проспівати разом куплет із пісні, або театральні актори, що під час спектаклю виходять до глядацької зали. Нині в масовій культурі дедалі більшої популярності набувають «інтерактивні» види розваг.

Чи має місце ідентифікація при сприйнятті наукового твору? Є підстави ствержувати, що має. Одначе тут її об'єктом виступає не головний герой, як у художній літературі, а сам автор праці. І викликає вона не так співпереживання, як співдумання.

Ідею, вперше замислену й викладену автором, удруге осмислює читач. Якщо автор від самого початку зумів «втягти» читача в проблематику, той перестає бути пасивним спостерігачем і долучається до пошуків істини. Подумки ставить себе на місце дослідника й не чекає на готовий результат, а активно розмірковує, так, наче він теж веде цей дослід і особисто зацікавлений в успіху. При цьому читач нерідко пробує вирішити проблему самотужки: відстежує перебіг експерименту, сам собі ставить запитання, перевіряє й оцінює докази, систематизує факти, доповнює прочитане власними роздумами. Суб'єктивно він теж робить відкриття. Виникає своєрідна синхронність: автор завершує виклад своєї розвідки, а читач завершує її розумове осягнення. Отже, науковий текст — засіб управління не лише увагою, а й мисленням читача.

Як перебороти пасивність читачів, заохотити їх до співдумання? Найбільш простий і очевидний засіб — уживати дієслова, які стосуються перебігу досліду, у формі першої особи множини: *Аналізуючи отримані результати експериментів, спостерігаємо, що ультразвук проявляє сильний бактерицидний ефект* [ШСК 179]; *Уявімо тепер, що точка b міститься на нескінченно великій відстані, а отже, потенціал у ній дорівнює нулю* [Ів. 19]; *Ця язичницька ідея, закладена, як ми пересвідчилися, у героїчному епосі, стала предтечею гуманізму Відродження* [Ярм. 441]; *Розглянемо* більш детально, яким же є реальний стан інвестиційного процесу та в чому полягають його структурні риси в Україні. Спочатку з'ясуємо, хто є основними інвесторами, та оцінимо масштаби інвестування. *Подивимося* на приплив прямих іноземних інвестицій на кінець 2000 р., які сягають понад 4 млрд дол. і надійшли зі 112 країн світу [Дуд. 10].

Другий спосіб — час від часу вдаватися до запитальних речень, які «про-вокують» читача на роздуми, заохочують знайти відповідь, а отже, й долучитися до авторських міркувань. Пошук відповідей на ці запитання стає істотним етапом сприйняття твору: *Якою термінологією мала тоді користатися українська школа? Питання це було таке актуальне, що... воно привернуло до себе*

увагу громадськості і навіть викликало невеличку дискусію в «Промені»... [Шев. 2003, 88]; Чи буде зростати внесок Галичини в українську літературну мову? При пануванні сучасної системи це річ неможлива. Навпаки, як ми бачили, большевизм приносить «розгаличанення» української літературної мови [Шев. 2003, 120]; ...Історична ситуація може скластися так, що українська літературна мова знову відкриється для галицьких елементів. Чи означає це, що варт тепер впроваджувати щедрою рукою незнані їй досі галицизми? Такий висновок був би цілковито хибним і непродуманим [Шев. 2003, 126].

Чимало публікацій просто повідомляють про отримані результати, постулюють готові істини, подають нову ідею статично, без динаміки. Хоч серед усіх мовних стилів саме науковий мав би найповніше виражати процес думання [132: 8]. Його природі більше пасує дослідницький підхід, відбитий у композиції. Науковий текст має розкривати ідею в процесі становлення, показувати, як учений прийшов до результатів, як їх було отримано. Проводиться експеримент, формується поняття, розбудовується теорія — все це відбувається на наших очах, так, наче ми потрапили у творчу лабораторію вченого. Читач стежить за логікою відкриття, бачить пульсацію живої думки, стає свідком зародження нових знань. Він проходить увесь той шлях, що його пройшов автор.

Чому це може бути цікаво? Науковий дослід, хоч і скеровується строгим розумом, нагадує захопливу гру: «В обох випадках нас вабить поставлена загадка, складність, яку можна здолати, потім (принаймні, іноді) радість відкриття, млосне відчуття подоланої перешкоди» [20: 291]. Справді, допитлива думка мало коли прямує однолінійно, наперед заданим маршрутом. Учений пробує то один шлях, то другий, то третій. «Звичайно, — писав Є. П. Загданський, — все починається з незнання, здивування, парадоксу, згодом поступово прояснюються шляхи до істини, розплутуються загадкові й таємничі вузли, накопичуються вірогідні доводи, відкидаються хибні версії. Думка рухається до пізнання. Відомі випадки, коли рух думки починається з того, що певне явище або подія здається цілком ясною і зрозумілою. Але

пильне й уважне його вивчення приводить до висновку: наше перше уявлення було поверховим. Все виявляється значно складнішим і загадковішим» [91: 57].

І якщо автор відтворить у тексті процес народження істини, якщо повідомлятиме не тільки *що* виявлено, а і *як* виявлено, якщо «заразить» нас інтригою пошуку, ми невідворотно втягнемося в його дослід. Так учиняв, наприклад, видатний математик XVIII ст. Л. Ейлер. Його монографія «Вступ до аналізу безконечно малих» (1748) стала класичною не лише завдяки ясності й легкості викладу, а й умінню автора долучити читача до процесу відкриття математичних істин. Разом із ним Л. Ейлер наче проходить весь шлях до відкриття, показуючи весь ланцюг роздумів і висновків, що приводить до результату [131: 22, 23].

Серйозні досліді рідко приносять швидкий успіх. Вченого можуть спіткати труднощі, невдачі, розчарування. Академік А. Ф. Іоффе зізнавався: «Коли ми описуємо наші висновки, зображаємо справу так, буцімто ми відразу ж були розумними й ніколи не помилялися. По суті, ми обманюємо читача. Усе було не так просто» [цит. за: 110: 196]. На шляху дослідницької думки виростають несподівані перепони, то тут, то там залягають камені спотикання. Опис процесу їх подолання — той благодатний матеріал, що привертає увагу й може послужити джерелом ідентифікації читача з автором.

У наукових промовах, скажімо, рекомендують відтворювати окремі перипетії досліді. Незворушна манера розповіді, коли відкриття нібито без жодних клопотів, наче манна небесна, сиплються на дослідників, не може захопити слухача. Натомість «...вас напевно сприйматимуть з більшою увагою, якщо Ви не будете залишати “за кадром” труднощі, які довелося долати в ході роботи, а емоційно (але, звичайно, стисло!) розповісте про них, зробивши слухачів співучасниками тієї “драматургії”, яка присутня в кожному серйозному і напруженому дослідженні» [189: 13]. У такий же спосіб радив завойовувати симпатії залу і хірург С. С. Юдін: один щирий і зворушливий приклад невдачі

(на тлі відмінних підсумків!) вплине значно сильніше, ніж цитування двох-трьох блискучих удач. І чим захопливіше змальовано безвихідь труднощів, тим жвавіше реагуватиме публіка [348: 55–56, 57]. Згадки про такі невдачі вигідно підкреслюють вагомість розвідки.

Отже, не завжди варто відразу розповідати про вирішення проблеми. Іноді доцільно розкрити логіку руху до цього рішення, згадати про перешкоди та помилки, показати способи їх подолання. Переживаючи спільно з автором успіхи й поразки, читач краще зрозуміє й вище оцінить відкриття. Коли автор наче й сам ще не впевнений і на наших очах шукає потрібну думку чи формулювання, він сприймається не як занудний ментор, а як людина, що прийшла поділитися досвідом. Це впливає дієвіше, ніж подана знеособлено книжна мудрість. Між автором і читачем виникатимуть довірчі стосунки.

Текст, у якому відображено основні віхи наукового пошуку, стає подвійно цінним: він не тільки повідомляє нові знання, а й відтворює логіку міркувань, фіксує плин живого мислення. Композиція такого тексту — підкреслено динамічна. Завдяки їй авторська ідея не постає як готова, закінчена даність, а зароджується й розвивається в голові читача прямо під час читання. У результаті він мовби сам доходить тієї думки, яку йому хоче повідомити автор, сам робить висновки, але в той спосіб, який пропонує текст. Читач побачить ідею в процесі становлення, відчує її реальність, осягне її в усій повноті. Автор, який не просто констатує результати, а й показує, як їх було отримано, дає читачеві змогу самому пересвідчитися, що вони слушні, надійні, обґрунтовані. Усе це підвищує переконливість написаного й залишає в опонентів мало шансів на полеміку.

Найбільший вплив, який може справити науковий твір на читача, — спонукати мислити в заданому напрямку. Адже що таке процес доведення? Не що інше, як керування мисленням іншої людини за допомогою аргументів. Те саме трапляється й тоді, коли автору вдалося організувати в тексті атмосферу співтворчості, залучити читача до спільних роздумів, зробити його учасником

дослідю. Є тут і етичний момент. Якщо автор запрошує читача поміркувати разом, показує хід думки, обережно переконує, не тисне, то це не може не привабити, бо читач відчуває, що автор його поважає [192: 16]. Результатом прочитання в такому разі стає подібність їхніх переконань і світоглядів.

Звісно, читач може й не згодитися з аргументами. У нього виникатимуть зауваги, запитання, заперечення, подумки він полемізуватиме з автором. Може визріти своя ідея. Читач не став однодумцем автора, але виробив і утвердив власний погляд. Отже, й тут текст виконав свою роль — сколихнув думку.

У психології встановлено: чим старіша людина, тим гірше працює її механічна (мимовільна) пам'ять. Дорослі, на відміну від дітей, краще запам'ятовують те, що включене в їхню діяльність, що стало предметом творчої активності. Запам'ятовування в них відбувається переважно як процес розуміння сенсу, пошуку істотного, осмислення суті. Тож якщо зміст був сприйнятий пасивно й не став поштовхом для міркувань, навряд чи він відкладеться в пам'яті. Найбільше шансів відкластися має те, що заохочує до співдумання.

Здатність передбачати — одна з переваг людини над тваринами. Проявляється вона й при сприйнятті тексту. Коли ми читаємо й паралельно осмислюємо прочитане, наша думка майже завжди починає забігати наперед, намагаючись угадати, про що йтиметься далі. «Щоб розібратися в тексті, — писав О. Р. Лурія, — потрібне... створення гіпотез про загальний смисл і вибір з ряду альтернатив, які виникають при смисловому аналізі тексту» [166: 243]. Явище, коли в читача виникають гіпотези про подальший зміст, у психології дістало назву антиципації. Це випереджувальне відображення, своєрідне «передзнання». При звичайному інтересі наступні події читач просто очікує, при антиципації — прагне їх передбачити, вгадати.

Яскраво антиципація виявляється при проникненні в невідоме. Наприклад, читаючи детектив, аналізуючи обставини злочину, ми намагаємося розгадати, хто з персонажів його скоїв. З огляду на специфіку жанру в досвідчених чита-

чів виробляється «детективна» інтуїція: злочинця вони вираховують швидше й точніше.

У науковому тексті антиципація має місце як прагнення спрогнозувати, як саме автор вирішуватиме поставлену проблему, або як намагання відшукати рішення самотужки — ще до того, як її буде вирішено в тексті. Читач воліє допевнитися, що його здогад істинний, і процес читання, по суті, зводиться до перевірки цього здогаду. Антиципацію можна ще визначити як текстове мислення, що має на меті з'ясувати як зміст наступного фрагмента, так і загальну ідею твору. Антиципація збуджує інтерес, вправляє кмітливість, зроджує інтелектуальну напругу. Її роль в активізації уваги важко переоцінити. Дію антиципації добре видно на прикладі речень, які відкривають перспективу подальшого змісту, натякаючи, що далі йтиметься про щось дуже важливе: *Та цього мало* [Под. 113–114]; *Але це лише один бік справи* [Зд. 62]; *Далі — більше* [Андр. 2004, 346]; *Але це ще не все* [Кудр. 221].

У професійних авторів будь-яке місце, повідомляючи щось, завжди формує очікування, скеровує уяву в потрібне річище, «кличе» вперед. Автор ніби йде поряд із читачем (але трохи попереду) і заохочує вгадати подальший хід розмислів. Читач бажає дізнатися, що покаже експеримент, до яких висновків дійде автор, чи будуть спростовані розхожі стереотипи. Важить і внутрішня динаміка тексту. Якщо вона досить жвава, виникає напружене очікування «що буде далі?». Якщо ж роздуми тягнуться мляво, читач починає байдужити, й антиципація згасає.

Щоб посилити антиципацію, автор може спеціально породити спектр очікувань: висунути на початку кілька версій, з яких має підтвердитися лише одна. І читач, обравши якусь версію, далі зацікавлено стежитиме, чи вона справдиться. Стимулом читати далі стане ще й бажання перевірити власну проникливість. Цей метод застосовують досвідчені педагоги, коли пропонують учням угадати результат, ще до того, як ті опанують новий матеріал. Ніщо так не поживляє допитливість, як підтвердження власного здогаду [51: 105].

Як правило, читач прогнозує подальший виклад, виходячи з власного досвіду. Якщо передбачення щоразу підтверджуються, текст урешті перестає цікавити й увага слабшає. Якщо ж прогнози виявляються помилковими, якщо виклад розвивається зовсім не так, як передбачав читач, то розходження між очікуваним і реально одержаним викликає потужну пізнавальну емоцію. Увага знову жвавішає, розумова напруга зростає, попередні прогнози зазнають перебудови з урахуванням нових обставин. Коли невдача у прогнозуванні повторюється, увага загострюється ще більше. Кінець-кінцем з'ясовується, що хоч би які передбачення будував читач, він помиляється. Це так звана хибна антиципація: автор спершу навмисне скеровує увагу читача на манівці, а тоді підводить до несподіваних наслідків. До цього потужного засобу активізації вдаються в драматургії, детективному та пригодницькому жанрах. Важко сказати, чи зможе хибна антиципація узвичаїтись у власне науковому стилі, але для науково-популярного та навчального підстилів вона, здається, має потенціал.

Крім антиципації, при читанні трапляється й протилежний процес — реципація, тобто повернення думки до попереднього змісту під впливом нової думки. Ця нова думка доповнює попередню, деталізує чи узагальнює її, так що прочитане раніше допомагає краще зрозуміти те, про що йдеться зараз. При цьому головна ідея твору поглиблюється, збагачується, постає як нова цілість. Явище реципації не лише засвідчує зв'язність змісту, а й слугує засобом активізувати читацьку увагу.

Які мовно-композиційні засоби викликають антиципацію? На думку А. Е. Мільчина, сформулювати в читача гіпотезу про подальший зміст можуть уже назва й початок тексту. Те саме стосується й кожного абзацу (мікротеми). Якщо автор будує його індуктивно, тобто йде від конкретного до загального, антиципація набуває форми узагальнення. Якщо ж абзац збудовано дедуктивно, коли точкою відліку є загальне положення й ми чекаємо на роз'яснення, тоді антиципація набуває вигляду конкретизації [182: 54–56].

Антиципацію викликають речення, які здаються змістовно обірваними, незавершеними, які вимагають подальших роз'яснень, підтверджень, уточнень. У них завжди проступає елемент невідомого, необхідність розширити чи продовжити думку: *Перші наслідки реалізації урядової програми виявилися неозначеними* [ІЗПС 378]; *При вивченні морфологічних показників сперматозоїдів у пацієнтів всіх п'яти груп динаміка досить показова* [Стр. 13]; *...Американський ринок є дуже великим і в основному відкритим, що корисно американським виробникам високотехнологічної продукції на міжнародному ринку, і ось чому* [ПНП 319]; *Співвідношення потреб і платоспроможного попиту досліджено наступним чином* [Ліс. 4]; *Теорія так званих інтегральних рівнянь була прийнята не без скептицизму...* [Гр. 240]. Ці й подібні фрази наче підказують, у якому напрямі розвиватиметься оповідь. «Передбачувальну силу» мають і окремі слова. Ми відразу розуміємо, що прислівник *справді* вказує, що далі йде доказ, сполучник *утім* чи *вислів* з *іншого боку* готують нас до протиставлення, частка *адже* — до пояснення [235: 138].

Запитальні речення в науковому тексті часто сигналізують про початок нової мікротеми. Вони також дають змогу передбачити, про що піде мова далі: *Які ж практичні висновки випливають з усього сказаного? Їх багато. Вкажемо на окремі* [Гонч. 1991 82]; *Що таке «науковий світогляд»? Чи це щось точне, ясне й незмінне, чи повільно або швидко змінне протягом довгого, вікового розвитку людської свідомості? Які явища і які процеси наукової думки він охоплює?* [Верн. 11]; *Зрозуміло, що клінічне дослідження не може обійтися без усіх цих та багатьох інших даних. Але при чому тут конституція? Хіба це не звичайні пошуки хвороби і місця її локалізації з оцінкою спричинених нею змін у всьому організмі? Хіба causa і sedes не відіграють при цьому дослідженні тієї панівної ролі, проти якої так повстає сучасна конституціонологія?* [Бог. 158]; *Постає запитання: яка роль людини в такому проектуванні? Чи не підміняється конструктор? І чи не слід будувати системи, в яких можна було б обійтись без конструктора, технолога і т. д.?* [Гл. 7].

Отже, антиципація – ще один важливий спосіб підвищити читабельність наукових творів. Наостанок зауважимо, що в жаргонних текстах, де виникає враження нерозчленованості думки, а смисловий зв'язок між суб'єктом і предикатом, якщо й відчувається, то дуже погано, антиципація неможлива в принципі.

4.2.3. Проблемний виклад. Діалогічність. Недомовленість. Говорячи про співдумання автора й читача, важливо пам'ятати, що мислення не виникає на порожньому місці — воно з'являється тоді, коли без нього неможливо обійтися. Скажімо, коли перед нами постає нова мета, проблема, коли змінюються звичні умови чи обставини діяльності. Збагнувши складність завдань, ми починаємо міркувати, як їх вирішити. У такі миті думка активізується майже автоматично.

Чи може вікликати співдумання той, хто повідомляє нові наукові знання? Перед тим, як дати відповідь, звернімося спочатку до досвіду дидактики. Традиційний метод навчання (пояснювально-описовий) скерований на те, щоб прищепити вміння опановувати й запам'ятовувати нові відомості. Така робота наче й корисна (бо передбачає аналіз, синтез, узагальнення, систематизацію), але розвиває не так творче мислення, як механічну пам'ять. Вихованець навчається добре переказувати прочитане в підручнику, а от здатність міркувати самому в нього розвивається слабко. І виходить, що цей метод гасить допитливість, притлумлює творчий потенціал, блокує дослідницькі нахили.

Ще Геракліт казав: багатознайство розуму не навчає [324: 195]. Якщо просто завантажувати пам'ять сумою фактів, вміння думати самому не сформується. Ось чому сучасна дидактика вважає, що педагог повинен не тільки прищеплювати основи наук, а й навчати, як здобувати нові знання. Найдієвішим для цього виявився метод проблемного навчання: замість подавати на тарілочки готові істини, він спонукає учня «відкрити» їх самотужки.

Найліпший спосіб плекати пізнавальні здібності — вирішувати проблеми, шляхи вирішення яких невідомі. До цього, власне, й зводиться мислення, адже

стереотипне і штамповане думки не викликає, цілковита визначеність притуплює розум. Нема проблеми — нема й мислення. Тим-то викладач має не усувати труднощі, а допомагати учням долати їх: «Розум від самого початку треба виховувати так, щоб “суперечність” слугувала для нього не приводом для істерики, а поштовхом до самостійної роботи» [106: 19].

Викладач подає навчальний матеріал як приступну для учнів проблемну ситуацію, допомагає їй усвідомити, сформулювати й заохочує знайти до неї ключ. Перед учнями виникає складність, здолати яку можна лише власними силами. Проблемна ситуація спантеличує, але й заохочує заповнити прогалини в знаннях.

Збагнувши проблему, аудиторія починає висувати й обговорювати власні гіпотези. Ту, що видається найвірогіднішою, намагаються перевірити. Якщо гіпотеза підтверджується, то стає теорією (доведеним знанням), якщо ні, висувують нову гіпотезу. Самотужки «відкриваючи» наукові істини, учні долають той самий шлях, що і їхні попередники — вчені. По суті, проблемне навчання відтворює реальні відкриття з історії науки. Відкриваючи нове, учень, мовби справжній дослідник, переживає його як власну знахідку. І відчувається при цьому не споживачем готових знань, а співучасником їх здобування. Якщо пізнане — наслідок власних пошуків і міркувань, воно міцніше карбується в пам'яті й швидше стає переконанням.

Уміння мислити самостійно — вершина розумового розвитку. Тож роль проблемного методу у вихованні дослідника годі переоцінити. Адже цей метод привчає розглядати проблему з різних сторін і відправних точок, у різних вимірах і контекстах, заохочує вийти за межі проблеми й подивитися на неї «згори». Як наслідок — долаються догматизм, інерція думки, виробляються гнучкість і продуктивність мислення, народжуються свіжі ідеї.

Першоджерело проблемного методу — відомі бесіди Сократа, який своїми навідними запитаннями створював в уяві співрозмовників суперечність, що вимагала прояснення. Родоначальником проблемного навчання як педагогічної

системи вважають американця Дж. Дьюї. 1894 р. він заснував у Чикаго дослідну школу, де всі знання прищеплювали не за навчальним планом, а під час роботи, ігор, екскурсій — так щоб освіченість дітей впливала з їхнього життєвого досвіду. Проте є всі підстави стверджувати, що цей метод з успіхом застосовував і видатний український філолог О. О. Потебня, причому незалежно (і навіть раніше) від свого американського колеги. Із трьох головних показників розумового розвитку — запас знань, ступінь їх системності, володіння прийомами мислення [327: 109] — Олександр Опанасович свідомо плекав у студентів саме третій. І випередив свій час не лише у філології, а й у педагогіці [докл. див.: 261].

Упродовж XX ст. метод проблемного навчання довів свою ефективність, дістав теоретичне обґрунтування й потрапив у арсенал дидактичних засобів середньої та вищої школи. У тому, що цей метод надзвичайно корисний, сьогодні, здається, не сумнівається ніхто. А чи може він бути корисним при описі результатів наукових дослідів? Чи може прислужитися авторам наукових текстів?

Є підстави вважати, що може. Адже проблемна ситуація в навчанні є, по суті, зліпком із тих реальних завдань, що їх розв'язує наука. У науці ж проблема — це поштовх до початку мислення й перший етап в алгоритмі пізнання (проблема → спостереження → гіпотеза → експерименти → докази → теорія). Науку навіть можна визначити як мистецтво виявляти, розв'язувати й ставити нові проблеми. Бо якщо немає суперечностей чи неясностей, нема чого пізнавати. В основі будь-якого дослідів завжди має лежати якась проблемна ситуація.

І якщо ми під цим кутом зору проаналізуємо наукові тексти, то знайдемо в них аналоги двох вищезгаданих дидактичних методів. При суто інформаційному викладі читач отримує результати дослідження в готовому, логічно завершеному викладі. Сам же перебіг дослідів, зіставлення фактів, побудова й пе-

ревірка гіпотез для нього лишаються «за кадром». Для нашої наукової літератури такий тип викладу — традиційний.

Натомість при проблемному викладі автор подає результати розвідки не як готовий продукт, а як наслідок тривалих пошуків. І при цьому не приховує труднощів і перешкод, на які наражався. По суті, відтворюється сам процес пізнання, рух думки, «драма ідей». У результаті в читачів прокидається цікавість, пожвавлюється мислення, виникає бажання долучитися до пошуків істини. Тексти, написані в проблемному ключі, привчають не губитися в невідомому, покріплюють силу судження, закладають дослідницькі навички.

Хоч у науковій літературі цей тип викладу поки що не надто поширений, з погляду лінгвостилістики він викликає значний інтерес. Які виражальні засоби йому притаманні? На початку тексту автор чітко окреслює проблемну ситуацію. Суперечності не затушковує, а подає з логічним наголосом. Він ніби дає читачеві завдання, змушуючи замислитися: *Питання про те, які саме речовини є продуктами видільної діяльності надниркових залоз, по суті своїй значно складніше, і тут при вивченні відповідної літератури ми натикаємося на ряд часто непримиренних суперечностей* [Бог. 77]; *Отже, перед нами дилема: або визнати, — і це ймовірніше, — що вони своїм походженням належать різному часу, значно пізнішому за наші пам'ятки XII і ближчих до нього століть, або припустити, що староруське письменство дуже мало відбило на цій ділянці те, що вже існувало у відповідний час у народних говірках* [Бул. 146]; *Чи означає це, що перед цим українська літературна мова, — орієнтовно беручи в межах 1768–1863 рр., — була чисто південно-східною мовою? Досить простого погляду на факти, щоб піддати сумніву подібні твердження* [Шев. 2003, 131].

Проблемний виклад обов'язково відображує суперечливу, сповнену перипетій історію формування наукових знань. Здобутки й досягнення подаються як наслідок гарячих дискусій, безкомпромісної боротьби істинного з хибним, драматичного інтелектуального двобою:

Треба сказати, що ці досить обмежені вимоги зустріли жорстоку критику. В ті роки не лише серед інженерів-металургів, але й серед значної частини зварників існувало помилкове уявлення, що на зварювання можна давати метал будь-якої якості. Що ж до працездатності зварної конструкції, то вона, мовляв, залежить від техніки зварювання, а не від кондицій основного металу [ПМ 7].

У науковій літературі йшли (та й досі ідуть) суперечки: то яка ж мова була головною в Київській Русі — старослов'янська чи руська? Спір цей ведуть головним чином російські вчені, які — незважаючи на різні вихідні позиції — доводять те саме положення: сучасна російська мова є прямим продовженням літературної мови давньокиївського періоду [Рус. 10].

Модель модернізації була дуже інтенсивно розбудована у 1950–1960-ті рр., коли обговорювалися її зміст, критерії, типи, рівні, фази, механізми та соціальні носії. Однак упродовж 1970-х фортеця захиталася: опоненти атакували концепт модернізації як такий, що ототожнює «модерність» винятково з типом розвитку індустріалізованих і урбанізованих суспільств Заходу, а отже, модернізаційна схема, що позиціонує себе як універсальна, насправді не охоплює інакших, ніж європейський, варіантів розвитку — скажімо, японського чи китайського [Як. 273].

Далі виклад розгортається як ланцюг суперечностей між відомим і невідомим. (Зауважимо: йдеться про суперечності самих явищ та їхнього пізнання, а не про логічні суперечності в мисленні вченого.) Це заохочує читача уважніше слідкувати за логікою викладу й навіть подумки «брати участь» у досліді, сформулювати своє ставлення до обговорюваного.

Запитальні речення, як правило, зосереджують увагу читача на найістотніших з погляду автора моментах — тому, що вимагає докладного, розгорненого обґрунтування. Вони примушують чекати на відповідь, і це напруження уваги надає відповіді більшої вагомості [290: 168]. У наукових текстах не рідкість прийом, коли автор сам ставить запитання й сам відповідає: *У системі еконо-*

мічного прогнозування закладена об'єктивна можливість звести все до одного критерію. Що це за критерій? Це — час досягнення поставленої мети [Гл. 15]; Тут наведено декілька уривків з листів Лесі Українки. Чи хоч віддалено нагадує їхня мова епістолярію Т. Шевченка або навіть П. Куліша? Звичайно ж, ні. Це високоінтелектуальна мова, абсолютно позбавлена навіть натяку на «котляревищину» [Рус. 268]; Який соціальний сенс вкладав П. Гассенді у «запізніле відродження» (Куно Фішер) Епікура та епікурейської етики? Можливо, тут були лише наукові симпатії до снаплюженого схоластами-теологами великого атоміста? Гадаємо, що ні. Звертання до Епікура давало П. Гассенді змогу, не вступаючи у безпосередній теоретичний диспут з теологією, спростувати релігійні обґрунтування моралі, рельєфніше підкреслити її земне, людське походження та функціонування [Андр. 2000, 186–187].

Іноді текст будується як суцільний ланцюжок запитань і відповідей. При цьому відповідь на попереднє запитання дає привід для наступного: Від високої до низької і від низької до високої ноти — хіба не ріднить це поезію з музикою? Відповідь тут буде, звичайно, позитивною. І Драч мав повне право сказати: «...Слово — з музики, з її гірких агоній, і мати слова — скрипка» («До джерел»). І одразу ж постане друге питання, близьке до першого: у чому суть, характерна особливість національної музики? Відповідь однозначна: у її зв'язку з народними музичними мотивами, збагаченими світовим музичним надбанням. Чи можна стверджувати, що зв'язок із фольклором — така ж визначальна ознака національної поезії? Мабуть, так. Фольклорні компоненти — своєрідні дієзи в поетичному ключі [Рус. 359].

Але роль запитальних речень не зводиться тільки до загострення уваги. При проблемному викладі автор намагається передбачити запитання, які виникатимуть у читача, або ж планує виклад так, щоб у того автоматично поставали запитання, відповіді на які дає наступна частина тексту. Ці запитання рівнозначні постановці проблеми, а пошук відповідей на них спонукає читати далі: Звідки береться ліпоїдна речовина в клітинах? Де вона міститься? Що вона

не є продуктом патологічної жирової дегенерації клітинної протоплазми, як думали деякі з попередніх авторів, виходить з того, що, яка б не була велика кількість її в клітинах, останні, так само як і її ядра, ніколи не руйнуються [Бог. 78]; Для прикладу, наскільки автентично в судовому протоколі передано думку людини, яка внаслідок своєї «простоти» могла й не зрозуміти адресованого їй запитання? І чи її відповідь, взагалі, не «зредаговано» за устояним на той чи той час шаблоном мовлення та мислення? І чи не вплинула на цей запис самоцензура особи, що водила пером? Приміром, дуже складно з'ясувати, як люди лаялися, бо цнотливий писар обмежився фразою: «Образив словами, які заради сорому й повторити непристойно» [Як. 248].

При проблемному викладі нову чи важливу думку викладають не всю відразу, а так, щоб вона вимагала подальших доказів, роз'яснень, конкретизації. Так створюється враження напівобірваності, незакінченості, у читача виникає бажання дізнатися, чому саме так, що буде далі, в чому причина, який вигляд має ціле.

Проблемна ситуація, перебіг дискусій і навідні запитання допомагають побачити корінь проблеми. Коли її усвідомлено, в читача починають виникати власні гіпотези. Він готовий «узяти участь» у досліді. Не випадково автори наукових текстів (особливо природничники) відтворюють його перебіг: *Спостерігач, добре обізнаний з ґрунтовими мікроорганізмами, мимоволі доходить висновку, що перелічені утвори або, принаймні, деякі з них — живі істоти, більш прості, ніж усі відомі тепер організми. Стає ймовірним, що при більш старанних пошуках у ґрунті пощастить виявити й інші подібні форми [Хол. 393]; Третій центрифугат зовсім не мав аглютинуючих властивостей щодо тілець гуски. Поряд з цим і лейкоцити після годинного зіткнення з нормальними гусячими кров'яними тільцями в термостаті при 37° не виявили ніякого фагоцитозу. Але, може, триразове центрифугування зробило лейкоцити нежиттєздатними? Додамо в ту саму пробірку нагрітої при 56° гемолітичної для гуски*

сироватки кроля — і через чверть години настає енергійний фагоцитоз [Бог. 235].

При цьому не забувають згадати про ті перешкоди й ускладнення, з якими стикаються, або не соромляться визнати, що котрась із висунутих на початку гіпотез не підтвердилася. Цим, до речі, самотійні наукові праці вигідно відрізняються від різного роду компіляцій, переказів і «вторинних» дослідів: *Однак, констатуючи цю тезу, ми знову наражаємося на серйозні труднощі, оскільки інтуїтивна ясність того, що ми вкладаємо в поняття справедливості, намагаючись сформулювати теоретичну концепцію справедливості, обертається смаковою довільністю того, що кожний мислитель або кожний пересічний громадянин вкладає в це поняття [Даш. 183]; В ході дослідження не підтвердилася гіпотеза про винищення і витіснення основної маси печенізько-гузького населення з причорноморського степу внаслідок «кипчацької агресії». І хоча кипчацький союз племен став наприкінці XI ст. безперечним політичним гегемоном в східноєвропейських степах, немає достатніх підстав вважати, що чисельно вони переважали тамтешніх огузів і печенігів [Гом. 12].*

Як ми бачимо, проблемний текст до певної міри будується як послідовність запитань і відповідей. А вони є складниками ширшого поняття — діалогічності тексту, також потужного каталізатора читацького сприйняття. Якщо автор ставиться до читача не як до пасивного сприймача, а як до рівноправного, зацікавленого співрозмовника, то його текст найпевніше буде сповнений елементами діалогу (розмови). Крім уже згаданого прийому «запитання — відповідь», це ще запрошення поміркувати разом, розглянути різні гіпотези й аргументи, прагнення вгадати, як думатиме читач: *Але, може, причина полягає у викривленні функції надниркових залоз, у якісній їх недостатності, яка настає звичайно під впливом туберкульозного процесу? Вже a priori таке припущення здається нам малоімовірним, тому що не лише туберкульозне ураження, а й ряд патологічних змін спостерігається в надниркових залозах при бронзовій*

хворобі [Бог. 101–102]; Ми бачимо безліч фактів, які свідчать, що не лише пересічні громадяни, а й професійні юристи значною мірою уражені правовим безкультур'ям! На перший погляд це твердження може здатися суперечливим: хіба може освічений і досвідчений юрист бути уражений правовим безкультур'ям? Але саме у цьому парадоксі криється причина. Виявляється, що правова культура юриста формується під впливом не будь-якої юридичної освіти чи будь-якого юридичного досвіду, а саме залежно від характеру (типу) освіти чи досвіду [Костен. 29].

Діалог у науковому пізнанні має споконвічні традиції. Давньогрецькі філософи (Сократ, Платон) і мислителі пізніших часів (Ансельм Кентерберійський, П. Абеляр, Ніколо Кузанський, Дж. Бруно, Дж. Берклі, Г. С. Сковорода, Ф. В. Шеллінг) обирали цей виразний жанр тоді, коли хотіли унаочнити й усебічно обміркувати складні проблеми, а їх розв'язок зробити зримим, промовистим, зрозумілим для всіх. Деякі їхні твори написано в драматичній формі: персонажами є філософи з колоритними характерами, а їхнє спілкування являє собою яскраві сцени з інтелектуального життя минулих епох.

Нині ж актуальність діалогу впливає у зв'язку з переходом нашого суспільства від авторитаризму до демократії, від односторонності до плюралізму, від ідеологічної нетерпимості до світоглядної толерантності. За останні десятиліття вага діалогу в процесах суспільної комунікації помітно зросла. Розширилися його функції, сфери застосування. І це зрозуміло, адже діалогічне мовлення буває дієвішим за монологічне: більше шансів завоювати уми має не той, хто просто щось декларує, а той, хто доводить і переконує, відштовхуючись від поглядів інших. Передати думку ненав'язливо — ось у чому велика перевага діалогу.

А ще діалог дає нагоду втілити суперечливість буття, порівняти протилежні ідеї, знайти точки їх дотику, намітити шляхи синтезу. Діалогізація дозволяє відтворити в тексті динаміку мислення, представити і, в разі потреби, спростувати погляди опонентів: *Дуже часто доводиться чути, що те, що наукове, те*

й правильно, те є виразом чистої й незмінної істини. Проте насправді це не так [Верн. 12]; Отже, ми не можемо погодитися з твердженням В. І. Вернадського про те, що косна матерія не еволюціонує [Хол. 384]; Деякі вчені твердять, що української хімічної термінології в минулому не було, а тому, створюючи нову українську термінологію, слід за основу брати сучасну російську номенклатуру неорганічних сполук. Природно, що при такій постановці питання нема чого й думати про якусь суто наукову українську номенклатуру, бо всі недоліки російської хімічної номенклатури ще в більш викривленому вигляді будуть перенесені в так звану офіціальну українську номенклатуру [Гол. 17].

Те, що шлях пізнання веде крізь горнило боротьби думок і оцінок, — цілком природно. Просте збирання фактів — ще не наука. Справжня наука починається тоді, коли дослідник прагне якось витлумачити факти, висунути нові ідеї, гіпотези, концепції. Ясно, що при цьому він не може не вступати в інтелектуальний двобій з опонентами. Без суперництва протилежних ідей, здорового критицизму й плідних дискусій наука тупцює на місці. Де одностайність і одностайність, там науці смерть. Тож якщо автор влучно виявляє і загострює суперечності, не боїться протиставляти власні погляди поглядам інших, текст заряджається особливим полемічним запалом: *Глібов як сатирик, що мав претензії до «існуючого суспільного ладу»? Робилися чималі натяжки, аби представити письменника в цій іпостасі. Глібов як «український Крилов»? Погляд хибний за самою своєю суттю, бо творчість Глібова в літературній ситуації тодішньої України була явищем зовсім іншого смислу, ніж творчість Крилова відповідного періоду російської літератури. Глібов-романтик? Осягнувши досвід романтизму, поет не погодився з його ідеями в найголовнішому і прагнув «всесвітню» суб'єктивну тугу замінити тривкими етнічними позитивами і конструктивами [Бон. 52]. Дещо інше спостерігається в царині феміністичних тенденцій. Деякі жінки-дослідниці їх ніби свідомо уникають,... а в окремих це стало чи не головним родом занять. Зміст їх, проте, викликає нестримне*

бажання полемізувати. Можливо, згодом нас і переконують, що фемінізм — не тільки соціальний рух, а й літературознавча методологія, але дивним видається акцент, ніби ця методологія є суперметодологією й саме вона дасть змогу значно глибше за інші методології розкрити суть літературних явищ [Наєн. 338].

Видатний психолог XX ст. Ж. Піаже — автор теорії розвитку розумових операцій у людини. У цьому контексті він цікавився умовами прояву творчого хисту. Однією з ключових називав уміння, розробляючи нову ідею, завжди бачити подумки певного опонента [217: 9]. На думку Е. В. Ільєнкова, уміння грамотно сперечатися з опонентом лежить в основі ще ціннішого вміння — сперечатись із самим собою (вже без зовнішнього опонента). А це є ознакою найвищої інтелектуальної культури. Самокритичність Е. В. Ільєнков уважав рівнозначником самостійності мислення, без якої наш розум завжди лишатиметься залежним від чужого розуму [105: 50–51]. Саме в боротьбі з протилежними ідеями наша власна ідея зміцнюється новими аргументами, стає більш опірною до критики. На принципі контрасту її краще сприйматиме й читач, адже рельєфніше проступає все те нове, що вона містить порівняно зі своїми «суперницями».

Ще одним важливим елементом діалогізованого тексту є *недомовленість*. Сприйняття тексту — процес творчий, і вдумливий читач завжди взаємодіє з ним: прагне заглибитися в зміст, виявити суть, самостійно поміркувати, дійти власних висновків. Якщо ж автор усе розкладає по поличках, дає на все готові відповіді, він тим самим прирікає читача на роль пасивного споживача. У результаті увага притуплюється, зацікавленість згасає.

Часом буває незайвим дати читачеві шанс самому здогадатися, що хотів сказати автор. Давньогрецький філософ Деметрій Фалерський писав: «Те, на що натякають, діє сильніше, а те, що висловлене прямо, пропускають повз вуха» [406: 185]. Напівобірвана думка — сильніший подразник, аніж думка закінчена. Вона викликає потрібні асоціації, примушує активізуватися, щоб від-

творити цілісну картину. Коли щось лишилося недоказаним, не досить ясным, коли текст не розставляє всі крапки над «і», а ставить натомість знаки запитання, читачеві доводиться додумувати самому — в указаному автором напрямку. Це дещо утруднює сприйняття, але й спонукає відновлювати пропущені ланки, доповнювати прочитане власними здогадами: *Марксистська «революція» перетворила філософію в ідеологію. Дійсне ж призначення філософії — людино- і культуротворче, тобто педагогічне (етичне, світоглядне, виховне, моральне). Як відомо, у філософії нічого «не пропадає». Її надбання не старіють! За рівнем і обсягом знань сьогодні ми, може, й стали «вище Платона», однак чи наблизилися ми до розуміння їхньої суті (в контексті розуміння суті буття природи і людини, виховання і практики) «ближче за Платона» (Канта чи Ніцше, Ясперса чи Гадамера), ще треба поміркувати й досить ґрунтовно [Андр. 2004, 362].*

Ефект від обірваної на півслові думки можна пояснити тим, що незавершена дія запам'ятовується краще, ніж завершена (так званий ефект Зейгарнік). Як відомо, на початку кожної дії виникає психічна напруга. Якщо дію завершено, напруга отримує розрядку і спадає, якщо не завершено — зберігається. Недосягнута мета мовби змушує людину й далі прокручувати в голові розпочату дію, шукати спосіб, як її завершити. Тож, прочитавши текст із недомовками, зацікавлений читач не відсуне його полегшено вбік, а буде й далі міркувати над поставленими, але остаточно не вирішеними питаннями. Зміст такого тексту глибше западе в пам'ять.

Звісно, коли питання нелегке чи заплутане, краще відразу розставити всі крапки над «і». Це дасть змогу уникнути двозначностей, запобігти кривотлумаченням. «До історичної оповіді, — зауважив Ж. Жубер, — слід додавати лише такі роздуми, до яких розважливий читач не може дійти власним розумом» [89: 317]. Коли ж питання порівняно просте, не завжди варто подавати готові висновки.

Психіка стає піддатливішою, якщо на неї впливати не «в любову», а обхідними шляхами. Найбільше людина вірить у те, до чого дійшла самотужки. Невисловлені елементи думки, не доведена до кінця оповідь, промовистий брак висновку — все це спонукає читача додумувати самому. А те, що читач додумав сам, він сприймає за щиру правду [317: 149]. Висновки тривко закріплюються у свідомості як його власні. Це досить потужний метод переконування, хоч він і не гарантує, що всі зроблять однаково правильні висновки.

Повідомляючи нове, корисно показати неповноту, обмеженість наших нинішніх знань, намітити ті ділянки, які потребують більш інтенсивних досліджень: *Витоки обряду трупоспалення на території України, як і взагалі його ідейно-релігійне підґрунтя, ще остаточно не з'ясовані* [Пав. 105]; *Лише в епоху міді-бронзи візерунки набувають повноти, крім геометричних з'являються рослинні й тваринні мотиви. Але чи були ці візерунки орнаментами (декором)? Питання залишається відкритим* [Станк. 166]; *Очевидно, що, з огляду на ці історичні обставини, вивчення українського характеру на межі третього тисячоліття ще чекає свого дослідника* [ЯЯ 29].

Ставити крапку в тексті найкраще тоді, коли читач хотів би почитати ще. Заінтригований перспективами подальших дослідів, він і далі думатиме над порушеною проблемою, і з нетерпінням чекатиме на нові праці автора.

4.3. Головні чинники виразності

4.3.1. Ясність. Мовне спілкування (як усне, так і писемне) відбувається за участю не однієї, а щонайменше двох осіб. Наукова ж комунікація втягує у свою орбіту цілі спільноти фахівців. Через це обмін інформацією повинен задовольняти низку очікувань із боку співрозмовників: вони готові прийняти повідомлення, лише якщо воно відповідатиме певним вимогам.

Серед них чільне місце посідає ясність. Уже для античних теоретиків красномовства вона була чи не найпершою вимогою до публічної промови: «Достойність стилю полягає в ясності; доказом цьому слугує те, що, коли мовлення

не ясно, воно не досягає своєї мети» [8: 129]. Афористично цю думку висловив І. І. Огієнко: «Хто пише неясно, той проповідує в пустині» [207: 75]. О. М. Пешковський називав ясність другою (після правильності) найважливішою рисою літературно-мовного ідеалу [216: 57]. Г. П. Грайс, який розробив засади комунікативної співпраці, висунув постулат «Висловлюйся ясно», що втілюється в чотирьох правилах: 1) «Уникай незрозумілих висловів», 2) «Уникай неоднозначності», 3) «Будь стислий (уникай марнослів'я)», 4) «Будь організований» [64: 223]. В усі часи настанову на зрозумілість уважали невід'ємною ознакою гарного, довершеного мовлення.

Оскільки науковий стиль є цариною найбільш прозорого й осмисленого вживання мови, ясність для нього — визначальна комунікативна риса. Дехто навіть стверджував: якщо науковий твір задовольняє основні вимоги ясності, інші питання стилю для нього неістотні [307: 4]. Та це перебільшення. Науковий твір має бути ще стислим, точним, логічним, зв'язним, виразним. Але, оцінюючи його стилістично, ми, справді, щонайперше зважаємо на те, чи ясно його написано. Мала рацію Л. К. Чуковська: «Ясність, ясність і ще раз ясність — ось яку вимогу висуває передусім від імені читача редактор до стилю й мови наукових статей» [335: 53].

Думка, хай навіть фундаментальна, повинна бути сформульована так, щоб її зрозуміння викликало найменше труднощів. Якщо ж думку «оповито туманом», якщо її треба розгадувати, як мовний ребус, з'являються підстави не вважати її науковою [404: 48]. І це справді так: мета науки саме й полягає в тому, щоб неясне робити ясным, складне — простим, розрізнене — пов'язаним, безладне — доладним, хаотичне — систематичним. Наприклад, до 1869 року хімічні елементи здавалися взаємно ніяк не пов'язаними. Відкривши періодичний закон, Д. І. Менделєєв зміг упорядкувати їх у наочній таблиці, яку здатен засвоїти навіть школяр. Цей факт, як і багато інших, доводить, що «Зasadничі проблеми науки за своєю суттю прості і, як правило, можуть бути висловлені мовою, зрозумілою кожному» [344: IV 376].

Ясність — це комунікативна якість мовлення, при якій зміст стає зрозумілим із першого разу й без зайвих зусиль. Як і виразність, ясність полегшує і пришвидшує перехід думки з голови автора в голову читача. В уяві останнього викликають саме ті поняття й судження, які хотів передати автор. Ясному мовленню властива змістова очевидність: термін дає змогу правильно відтворити відповідний предмет або явище, речення — легко збагнути зв'язки між ними. Натомість із неясного мовлення важко визначити, що саме має на увазі автор: які ознаки приписує предметам і явищам, які зв'язки між ними встановлює.

Вирішальний критерій ясності — реакція читача: наскільки повно й правильно усвідомив він сказане автором. Звісно, у випадку фахового тексту, розуміння якого вимагає спеціальних знань, ідеться не про будь-якого читача. Праця з фізики може бути незрозумілою філософові, а праця з філософії — фізику. Тому важливо уточнити: ясний науковий текст повинен бути зрозумілим саме тому читачеві, на якого розрахований, який володіє поняттєво-термінологічним апаратом відповідної галузі. Ясність якнайбільше сприяє розумінню. Можна вважати, що читач зрозумів текст, якщо він виявив новий смисл і долучив його до системи своїх знань. Ясно написаний текст зазвичай лишає відчуття, що ми це вже знали, але ще не встигли сформулювати так же влучно й стисло.

Уміння писати ясно приносить неабияку користь. Виклад стає більш виразним, зв'язним, послідовним. В автора з'являється певність, що він добре усвідомлює те, що хоче сказати, і що його зрозуміють інші. А це убезпечує від непорозумінь, звільняє від необхідності додатково застерігати, уточнювати, роз'яснювати.

Ясність — це й перевірка знань на істинність. Для ясних ідей, уважав К. А. Гельвецій, майже завжди вистачає звичайної мови [50: 26]. Щоб виявити правдивий зміст, математик О. Д. Александров радив спробувати висловити його якнайпростіше. Якщо такий зміст є, він доконче проявиться, якщо нема — це стане видно з туману, що приховує порожнечу [5: 63]. Неясні тексти за-

свідчують недосконалість чи неповноту думки, за якими можуть критися помилки. Ось чому без ясності мова науки неможлива. У цьому плані взірцевою є мова математики, яка, за словами А. А. Лоренца, не терпить хитрощів, адже «математичні висновки тверді, неначе скеля, і жодними фразами, жодною софістикою їх не спростуєш» [цит. за: 173: 97].

Брак ясності іноді виправдовують тим, що йдеться про надскладні проблеми, які заледве можливо викласти простою мовою. Однак цей довід не переконує. Вимога ясності ґрунтується на тій очевидній аксіомі, що немає такої ідеї, яку не можна було б викласти легко й дохідливо («Усе, що взагалі можна висловити, можна висловити ясно» [29: 22]). Доречно послатися на спрощену версію англійської мови — «Basic English». Її розробник, британський лінгвіст Ч. К. Огден, на практиці довів, що будь-яку ідею, хоч яку складну, можна звести до послідовності елементарних думок і висловити ясно загальномовними словами. Наступним кроком стало створення мови «Simple English». Нею, наприклад, у Вікіпедії існує окремий розділ для тих, кому важко читати повноцінною англійською. Статті, що присвячені практично всім галузям знань, є спрощеними варіантами статей власне англомовної Вікіпедії. Ясна річ, цієї простоти досягнуто за рахунок певної смислової редукції. Проте нам важлива дієвість самого принципу. Глибока думка, викладена популярно, стає більш виразною і приступною.

Отже, якщо читач володіє термінологією та багажем фахових знань, сприйняття ясно написаного наукового тексту не повинно викликати в нього ніяких специфічних труднощів, крім досягнення самих наукових ідей.

Коли літредактор править «тьмянний» текст, в особливо складних випадках йому доводиться садовити автора поряд і, запитуючи, що саме він хотів сказати, шукати ясніші способи викладу. Читач посадити автора поряд не може. Тим-то автор мусить сам кожен свою думку допроваджувати до кришталевої ясності, щоб читачеві не треба було розпитувати й уточнювати, щоб до труднощів пізнання не долучалися труднощі викладу. Стислість — сестра таланту,

а ясність — сестра ввічливості, ознака турботи про читачів. Писати треба не так, щоб читач міг зрозуміти, а так, щоб не міг не зрозуміти.

Для автора-науковця робота над проясненням стилю повинна стати частиною мовного самовдосконалення. Найперше треба пам'ятати, що ясне мовлення неможливе без ясного мислення. Інакше кажучи, ясне мовлення — це завжди осмислене мовлення. У ньому кожна фраза виражає відносно закінчену, «осяжну» думку. Така думка складається з чітко окреслених понять, причому автор чітко усвідомлює, як ці поняття пов'язані з дійсністю і як — між собою. Осмислене наукове мовлення складається з послідовності логічно пов'язаних думок. Наводячи якесь твердження, обстоюючи якусь ідею, автор завжди намагається раціонально обґрунтувати їх, тобто показує, як вони впливають з інших, уже відомих читачеві суджень та ідей. З метою уточнити вживані поняття автор по ходу викладу дає їх визначення: *Беручи до уваги багаті сучасні дані про злоякісний ріст, останній можна визначити як форму проліферації клітин (тканин), схильну до нерегульованого росту [Онк. 5]; Культурна епоха — це сукупність провідних духовних рухів певного суспільства в більш-менш чітких просторових і часових межах; підпорядковані їй засадничим цінностям, усі елементи культури утворюють стилістичну, світоглядну, ментальну єдність [Лос. 15]; Що ж таке, зрештою, методологія і методика взагалі, а для ономастичних досліджень зокрема? Для відповіді в першому наближенні до цієї пари термінів доцільно назвати третій — прийом і запропонувати таке формулювання: методом називається сукупність прийомів, послідовне використання яких дозволяє досягти певної, заздалегідь сформульованої мети. Методологія ж являє собою сукупність методів, послідовне застосування яких дає змогу одержати певний бажаний результат, а саме запропонувати розв'язання вирішуваної наукової проблеми. Можна сказати, що метод складається з прийомів, а методологія — з методів [Кар. 2009, 5].*

Щоб і мислення, і мовлення лишалися ясними, Дж. Локк давав такі рецепти: 1) уживати лише ті слова, які є знаками певних понять (ідей); 2) уживати те

саме слово як знак того самого поняття; 3) сполучати слова відповідно до правил граматики; 4) поєднувати речення в такий спосіб, щоб виходило зв'язне міркування. «...Так, і лише так, людина може убезпечити себе від підозр у використанні невтямного жаргону» [157: 406–407].

Побутує думка, що ясність викладу залежить не тільки від культури мислення: «...Розвинена літературна мова надає вченому більше можливостей у пошуках... ясності, ніж мова літературно нерозвинена або недостатньо розвинена» [25: 151]. Але нині, в добу високорозвинутих літературних мов, ця за увага вичерпала себе. Можливості в мови є — треба тільки вміти ними послуговуватися. Тому, хто вміє, майже завжди вдається ясно висловити будь-яку ідею, хай навіть і дуже оригінальну.

Рецепти мовної ясності не нові. На лексичному рівні — послуговуватися загальновживаними словами, і до того ж у точному значенні, уникати двозначностей, віддавати перевагу питомим словам перед чужими, конкретним — перед абстрактними. На морфологічному — не нагромаджувати поспіль кілька іменників, надто в родовому відмінку, не витісняти дієслова віддієслівними іменниками, домірно вживати різні частини мови. На синтаксичному — не розтягувати надто фрази, не розривати думку довгими вставками, не нанизувати кілька підрядних речень поспіль, не захоплюватися пасивними зворотами, пильнувати природний порядок слів.

Корисно додержувати правила «одна думка — одне речення». Якщо думка надто складна, щоб уміститися в одному реченні, напевно, її варто подумати й підкоротити. Або ж розполовинити, розташувати в кількох сусідніх реченнях. Щоб виразити логічний зв'язок між двома судженнями, зовсім не конче об'єднувати їх в одному складному реченні. Інколи варто лишити два окремі речення, а зв'язок між ними підкреслити лексично: *по-перше; по-друге; потім; тоді; разом із тим; хоч; попри те, що; на противагу цьому; а втім; крім того; з іншого боку; і все-таки; при цьому; більше того; з огляду на це* тощо. Розділені в

такий спосіб речення стають яснішими, сприймати їх легше, бо не треба перенапружувати увагу.

Для досягнення ясності на рівні тексту слід продумувати поділ на абзаци, виділяти ключові тези, не порушувати послідовності викладу, не переставляти думки. За Л. А. Булаховським, секрет ясності полягає в тому, щоб, по-перше, відчувати і не переповідати те, що читач уже знає зі свого досвіду, і, по-друге, висувати на чільне місце головне й узалежнювати від нього матеріал другорядний, додатковий [26: 403].

Ш. Баллі джерело ясності вбачав у мовних знаках, які «відрізняють одні предмети від інших і не дозволяють їх змішувати» [13: 391]. Справді, важко збагнути річ, якщо неясно, чим вона відрізняється від інших речей. Людське сприйняття чутливе до контрастних подразників: чорна пляма краще сприймається на білому тлі, ніж на сірому; різкий удар гучніше лунає серед безгоміння, ніж серед шуму. Так само й думки стають яснішими, коли автор чітко відмежовує їх від інших, суміжних або схожих думок, знаходить відмінності, вказує специфічні риси. Протиставлення — важлива логічна процедура: вона і розмежовує поняття, і водночас зв'язує, підпорядковує, систематизує їх [130: 226]: *Структура послідовності дуже схожа на структуру масиву. Істотна відмінність полягає в тому, що в масиві число елементів фіксується в його описі, а число елементів послідовності (довжина) скінченне, але не фіксоване* [Малах. 8]; *...В молоді треба виховувати життєрадісність, здоровий оптимізм. Остання риса іноді набуває характеру легковажності, що особливо властиво людям сангвінічного темпераменту. Але не про таку рису в нас іде мова, а про життєрадісність, що обумовлюється відповідним світоглядом, вихованням і самовихованням. Така життєрадісність може бути властива не тільки сангвінікові, а й холерикові, навіть меланхолікові* [Ващ. 267]; *Прищепити українську національну свідомість можна будь-якою мовою, у тім числі й російською, і цією обставиною можна і треба скористатися. Людина, якій прищеплено національну свідомість, природно потягнеться до української мо-*

ви, і вона ляже на свідомість як на гранітний фундамент, тимчасом як мова без національної свідомості — це будова на піску [Тк. 249].

Відомий український культуролог М. В. Гончаренко цієї мети досягав шляхом послідовного нагромадження антонімічних пар, антитез та інших протиставлень: *Суперечності українського національного характеру, що позначилися на його культурі, річ усе ж не фатальна. Не слід забувати, що в українській історії значно більше було рабства, ніж свободи, зла з боку агресивних сусідів, ніж добра, більше мовчання, ніж права говорити, більше праці на інших, ніж на себе, більше заборон, ніж заохочень, більше голоду, злиднів, ніж нормального добробуту [Гонч. 1993, 120]; Незалежна культура йде за логікою життя, підневільна — за примхами кон'юнктури; творці першої прагнуть визнання народу, творці другої — шукають схвалення і винагород влади. Незалежна культура сповідає свободу мислення творчості, заангажована прислужує панівним верствам. Творці першої сповідують принципи, хай і різні, але незалежні, творці другої — принципово безпринципні; перша відкрита для істини і добра, друга — для них закрита; перша формує таланти і творить художні шедеври та дає великі наукові відкриття; друга — плодить посередність і культивує пустоцвіти. Вільна культура орієнтована на майбутнє, її спадщина переходить від покоління до покоління, кон'юнктурній суджене забуття, і плоди гинуть раніше їх творців [КУН 19].*

Ефект контрастів, «мистецтво світлотіні» вміло використовував і такий художник наукового слова, як Ю. В. Шевельов. Протилежності він часом зіштовхував у межах одного речення: *Вони (П. Г. Житецький, К. П. Михальчук, О. О. Потебня. — П. С.) склали іспит часу, вони й досі зберігають свою вартість, тоді як сьогодні ледве чи хто знайде щось живе в працях Будде й Соболевського [Шев. 2002, 9]; Супроти ж інших Михальчук різко й позитивно виділявся тим, що він був не тільки збирачем фактів, а і шукачем нових методологічних шляхів [Шев. 2002, 96]; ...Були серед українських друзів Шевченка й*

люди з інших теренів, але кількісна і якісна перевага чернігівців не підлягає сумнівові [Шев. 2003, 139].

Полюбляв Ю. В. Шевельов і антитезу, протиставні заперечення. Їхню роль у проясненні думок відзначав іще Арістотель: «Такий спосіб викладу приємний, бо протилежності досить зрозумілі, якщо ж вони стоять поряд, то ще зрозуміліші...» [8: 127]. Влучні антитези дають авторові змогу підкреслити значливість або вірогідність ознак, а читачеві — глибше усвідомити суть явищ, чіткіш уявити їхні спільні та відмінні риси: *Уже для часу складання перших літописів більшість племен була не живою реальністю, а історичною традицією* [Шев. 2008, 385–386]; *Небагато, наприклад, з наведених перед цим слів або форм слів стало загальним набутком. Зате теоретичне, програмове, принципове значення мовного новаторства М. Старицького — безсумнівне* [Шев. 2003, 41]; *Але якщо в питаннях розвитку літературної мови неможлива прогноза в прямому значенні слова, то накреслити деякі імовірності — річ цілком можлива* [Шев. 2003, 120].

Одначе не завжди думка Ю. В. Шевельова зосереджується на контрастах і крайнощах. Гуманітарне пізнання зазвичай намагається уникати однозначної категоричності. Нерідко виникає потреба підкреслити недоконаний, неабсолютний характер явища, показати проміжну ланку між двома протилежностями — за принципом «не зовсім білий, але й не так, щоб чорний» (у риториці таку фігуру називають діатезою). Далеко не всі вміють удаю відтворювати такі переходи. Подивімося, як це робив Ю. В. Шевельов: *У процесі взаємодії відмінності з Галичиною вирівнювалися, але ніколи це вирівнювання не доходило до кінця, до цілковитої тотожності* [Шев. 2003, 13]; *Польські впливи тут явно перебільшені, але західний крен літературної мови схоплений правильно, як правильно підкреслено й те, що Галичина була саме осередком постання нових слів* [Шев. 2003, 42]; *...Ця літературна мова, власне, сміливо може бути названа мішаною щодо своєї діалектної основи і, отже, традиційне підручникові твердження про її київсько-полтавську основу вимагає якщо не цілковитої ре-*

візії, то принаймні додатку: з великими галицькими нашаруваннями [Шев. 2003, 94–95].

Добираючи влучні слова та вміло будуючи фразу, Ю. Шевельов досягає тонкого градування ознаки, точно відтворює істотні смислові акценти й відтінки. Його праці зайвий раз доводять: українська наукова мова настільки гнучка й досконала, що їй підвладні будь-які, навіть несподівані чи вигадливі піруети дослідницької думки.

Останній за ліком (але не важливістю!) засіб досягнення ясності — розмежування головного та другорядного. Оскільки воно діє на різних мовних щаблях (речення, абзац, цілий текст), докладніше розглянемо його далі — коли йтиметься про композицію як засіб виразності (див.: 4.3.3.3.).

Ясність у науковому викладі неможлива без точності й стислості. Ці три комунікативні риси щільно пов'язані. Точність дає змогу *передати* саме ту думку, яку автор мав на увазі, а стислість і ясність дозволяють читачеві *сприйняти* цю думку швидко й безперешкодно [187: 10].

Точність як норма наукового стилю вимагає ретельно добирати слова (терміни) й звороти, вживати їх в узвичаєних значеннях — так, щоб виключити ймовірність неоднозначного розуміння. Іноді, щоб досягти якнайбільшої строгості в теоріях і доказах, доводиться щоразу згадувати умови й наслідки, перелічувати різного роду винятки й застереження, зазначати не тільки те, чим предмет є, а й те, чим він не є. У результаті формулювання виявляються надто громіздкими, монотонними, заскладними для сприйняття. Часом таким стає виклад загалом. Точність починає суперечити ясності й стислості.

Як здолати цю суперечність? Хоч точність і потрібна в науковому стилі, вона не повинна стримувати його рухомість, пластичність, перетворювати написане в набір словесних кліше [22: 244]. Якщо доводиться обирати між ясністю й точністю, перевагу краще віддати ясності, бо на першому місці мають стояти інтереси багатьох читачів, а не одного автора [187: 217]. Доцільно зважати й на те, про що саме йдеться. В особливо важливих місцях тексту (там, де

визначають поняття, формулюють закони, правила, аксіоми, висновки) перевагу варто віддати точності, в інших випадках — ясності.

4.3.2. Стислість. У підрозділі про багатослів'я вже йшлося про те, що між обсягом інформації та мовними засобами, які її виражають, немає однозначної відповідності. Той самий зміст можна викласти стисло й згорнуто, а можна — розлого й надлишково. У письменництві вміння сказати багато небагатьма словами — ознака літературної майстерності. Думка, яку задовго переповідають, губить свою ударну силу, її вплив на читача слабшає. Лаконізм не тільки підвищує дієвість наукового тексту, а й слугує критерієм його стильової правильності. Усі мовні засоби, які ущільнюють виклад і звільняють автора або читача від зайвих зусиль, варто вважати нормативними [398: 1668].

Установлено, що в ході історичного розвитку мови лексичні й граматичні засоби поступово згущують свій зміст. Тенденцію до ощадливості відзначав іще Г. Пауль: «Для всіх випадків виробляються засоби вираження, які містять стільки, скільки потрібно для розуміння... За певних умов за допомогою одного слова можна досить виразно передати думку, для вираження якої за інших умов знадобилися б довгі речення» [212: 372]. У кожному наступному столітті те саме повідомлення можна передавати дедалі меншою кількістю мовних засобів. Але зі зменшенням числа слів, необхідних для вираження того самого змісту, водночас діє й інша тенденція: ці слова видовжуються, тобто набувають складнішої морфемної будови, обростають суфіксами та префіксами [404: 50]. Про наскрізну історичну тенденцію до лаконізму влучно сказала Н. Б. Мечковська: «Еразм (Роттердамський), при всій пошані гуманістів до римських класиків, уважав, що Цицерон занадто багатослівний. Сучасному читачеві багатослівним, повільним здається не тільки Еразм, а й автори минулого (XIX. — П. С.) століття» [178: 166].

Нині, на початку XXI ст., мовлення чимдалі більше спресовує інформацію. На місце велемовно-розтягнутому викладу приходить енергійно-діловитий лаконізм. Сучасник став більш освіченим і здогадливим, схоплює ідеї з півслова.

У моді — змістовні тексти без словесних надлишків. Новітні електронні носії інформації дедалі щільніше пакують повідомлення за допомогою гранично економних мовних засобів. Передавання того самого змісту вимагає все менше місця, а його сприйняття — все менше часу.

Стислість — обличчя наукового стилю. Тут панують чуття міри, стриманість, мовна економія. Слововжиток строго дозований. Виклад найбільш узагальнений. Стислішими за наукові бувають хіба що рекламні тексти (де через обмаль місця повинне «працювати» буквально кожне слово).

Автори-початківці, потрапивши в полон зібраного матеріалу, схильні пересичувати рукопис надміром фактів, прикладів, подробиць, пояснень. Але висловлені неслухно відомості, навіть якщо вони й правильні, роблять виклад розпливчастим. Суть того, що хотів сказати автор, розчиняється в масі другорядного. Зникає «збитість», що властива точно й ощадливо зладнованим текстом.

Якщо додаткові відомості займають більше місця, ніж це зумовлено комунікативною доцільністю, спотворюється композиція. Багатотем'я, прагнення розповісти про все і взагалі порушують однопредметність викладу, позбавляють його монолітності, логічної чіткості. Другорядне, питома вага якого перебільшена, витрує зі свідомості читача більш істотне, заважає бачити головне. У тексті не відчувається система. Кожне зайве слово розсіює увагу. Кожна зайва фраза погіршує розуміння. Кожен зайвий абзац поменшує кількість читачів.

Зовсім інше враження справляє текст лаконічний. Він довше тримає увагу й сильніше впливає на читача. Останній краще запам'ятає зміст, якщо його скеровувати на головне, а не на подробиці. Стислість заохочує відстежувати логіку викладу, звільняє від сторонніх асоціацій, допомагає швидше віднайти ключові місця: *Суто раціональним шляхом не можна проникнути в іншу етнічну культуру. Це пов'язано з тим, що кожна етнічна культура базується на власній знаковій системі. На цьому слід зупинитися докладніше. Як відомо, рі-*

зні одиниці формації мають різний ступінь зв'язку з реальністю, зі світом явищ. Найвищий рівень відповідності має образ, практично точна копія зображуваного предмета. Суттєво менший рівень відповідності між предметом і його зображенням-ієрогліфом, який є не копією предмета, а радше його схемою. Нарешті, знак може не мати нічого спільного з предметом, на який він указує. Ба більше, він може не мати нічого спільного з іншим знаком, що вказує на той самий предмет, але належить до знакової системи іншої етнічної культури [Лос. 10].

Глибокі наукові роздуми, здавалося б, потребують розлогих, деталізованих описів, тоді як інтереси виразності змушують стискати написане. Постає питання: чи може наукова праця бути водночас і глибокою, і лаконічною? «Докладність, — писав Є. І. Регірер, — потрібна лише для праць із незвичними, оригінальними думками чи фактами; у більшості ж праць повторюється тією чи іншою мірою вже відоме, уточнюючись лише в деталях» [235: 136]. Схоже спостереження і в А. А. Моля: «Друкованим творам притаманна велика повторюваність і надлишковість. Будь-яка книжка лише частково містить нові знання й форми» [186: 55]. Текст не багато втратить, якщо його звільнити від загальновідомих тез, самоочевидних істин, безпредметних розважань. Обсяг скоротиться — змістовність зросте. Твір, де немає зайвини, де другорядне саме й розташоване «в другому ряді», стає також естетично привабливим. Естетичне в науці — це «ощадливий у засобах вираження багатий зміст» [85: 315]. Тож порада «чим важливіше речення, тим коротшим воно має бути» [316: 230], хоч і парадоксальна, але цілком слушна.

Деякі автори намагаються писати розлого, щоб підвищити доказовість своїх роздумів, щоб не виникало сумнівів у їхній логічній бездоганності й безпомилковості. Їм здається, що розтягненість робить виклад «фундаментальним». Як наслідок, у текст потрапляє більше відомостей, пояснень і доводів, ніж це об'єктивно потрібно. Та завелика кількість доводів засвідчує тільки

одне — що вони слабкі й ненадійні. Хто багато доводить, той нічого не доводить. Важлива не кількість, а якість: кілька аргументів, але сильних.

Генії науки мислили й писали лапідарно — і тоді, коли описували нові ідеї, і тоді, коли їх обґрунтовували. Академік Л. А. Булаховський захоплювався тим, як діловито-стисло на небагатьох сторінках уміщали і цінний фактаж, і висновки мовознавці П. Ф. Фортунатов, О. І. Соболевський, І. О. Бодуен де Куртене [27: 12]. Цінність наукового твору не конче залежить від обсягу: «Кваліфіковані вчені добре знають, що справжні відкриття, іноді на основі великого розробленого дослідником матеріалу, викладалися всього на десятках сторінок» [27: 12].

І це справді так. Книжка Н. Макіавеллі «Володар» («Державець»; 1513), яка започаткувала науку політологію, налічує лише 90 сторінок. Ф. де Соссюр став «батьком» сучасного мовознавства завдяки одній-єдиній праці — посмертно виданому курсу лекцій [291]. До найцитованіших нині лінгвістів належить і Б. Лі Ворф, а вся його спадщина — 18 статей [423]. Л. Вітгенштайн став впливовим мислителем, лишивши по собі тільки два порівняно невеликі трактати [29]. Свою геніальну теорію відносності А. Айнштейн описав на 50 сторінках [344: I 452–504]. Хірург М. С. Коротков здобув світову славу, відкривши метод вимірювання артеріального тиску (за цим методом працюють теперішні тонометри); про свою знахідку лікар розповів у замітці обсягом меншим за журнальну сторінку. Отже, навіть невеликі публікації здатні викликати великі перевороти в науці, якщо їхні автори наділені гострим розумом і лаконічним пером.

Щоб досягти стислості, треба викреслювати. В одній зі статей О. М. Труба-чов ділився досвідом: «Терпляче читаючи та перечитуючи, “що я там таке написав”, ми завжди знайдемо в самих себе, з чим посперечатися, що виправити, а що й просто викреслити» [311: 596]. Посібник із наукового мовлення дає рецепт: «Усе, що вам треба, так це викладати в реченні ваші думки, а потім, ставши своїм найкращим критиком, виявити, як багато слів може бути опущено...

Якщо ви будете керуватися цією формулою, обов'язково порадуєте своїх читачів, редакторів і видавців» [410: 202–203].

Автор, що скорочує власноруч написане, — сам собі редактор. Складність полягає в тім, що написання та редагування — різноскеровані процеси: автор прагне розгорнути задум, а редактор, навпаки, шукає, де що можна згорнути (уміння стискати — і кожен окрему фразу, і текст загалом — сидить у нього «в крові»). Одній людині важко вжитися в ці дві взаємовиключні ролі. І все ж, якщо усічення чогось не надто важливого не знизить наукової цінності рукопису, редактор має взяти гору над автором. Адже в кінцевому підсумку виграє читач, якому, власне, й призначено текст.

Що сприяє лаконізму? По-перше, обсяг публікації. Щоб певніше викреслювати зайве, корисно пам'ятати, що він не безмежний. Доводиться відмовлятися від менш важливого, шукати, як викласти компактніше. По-друге, це повнота розуміння. Добре знаючи тему, неважко відсіяти неістотне, знайти місткіші засоби вислову. «Що краща праця, то коротше її можна доповісти», — твердив П. Л. Капиця [306: 128]. Літературна майстерність — третій чинник, що сприяє лаконізму. Чим вона вища, тим стисліше пишеться.

Важливо розрізняти стислість мовну й стислість змістову. Перша впливає з уміння розкрити задум найбільш точними, ощадливими словами та зворотами. Друга є наслідком зосередженості на головному: в змістовно стислому тексті є лише те, що прямо стосується теми. Відповідно вирізняють два способи скорочення: мовний (довші мовні елементи замінюють на коротші) та змістовий (позбуваються несуттєвого, самозрозумілого, ширше вдаються до узагальнень). Якщо перший спосіб усуває тільки мовну надлишковість, то другий передбачає також і певні інформаційні втрати.

Мовних скорочень потребують тексти всіх наук, а гуманітарних — особливо. Річ у тім, що в природничих і технічних публікаціях інформацію часто подають у формі таблиць, графіків, діаграм, креслень, схем, карт, фотографій. Кілька сторінок однотипних відомостей тут неважко перетворити на містку

таблицю, а довгу, складну за будовою таблицю — на простий графік. Істотно-го стиснення досягають і за допомогою формул. Немовні засоби дають змогу коротко внаочнити достережену закономірність, тенденцію, кореляцію. Натомість у гуманітарних студіях, предмет яких удається внаочнити далеко не завжди, цими засобами послуговуються значно рідше. Головне знаряддя гуманітарія — слово. У боротьбі за лаконізм тут доводиться покладатися переважно на мовні ресурси.

У науковому творі все має бути змістовно навантаженим. Не повинно бути зайвих слів, речень, абзаців. Бо вони суперечать принципу заощадження мовних зусиль, помножують інформаційний баласт і, як наслідок, утомлюють читача. Елемент, що не виконує в тексті певної функції, не працює на зміст, треба безжально видаляти. Звісно, бувають випадки, коли для уникнення різночитань інформацію доводиться подавати якомога докладніше й точніше. Тоді словесна надлишковість і синтаксична розгорнутість почасти виправдані. Однак такі випадки зовсім не заперечують стислості як норму наукового стилю.

Автор повинен самокритично запитувати себе: чи сприяє це речення розкриттю задуму? Чи додає щось нове? Чи можна обійтися без нього? Чи можна про те саме сказати коротше? Якщо виклад нічого не втратить, речення слід викреслювати. Так само — зважувати кожне слово, залишаючи тільки ті, які дійсно необхідні, а не просто припустимі. Приклади усунення зайвого:

Особливо це стосується працівників низки професій, які традиційно належать до тих, що мають високий стресогенний потенціал [Прих. 763].

Особливо це стосується працівників професій з високим стресогенним потенціалом.

За допомогою цих методів проведено дослідження доктринальних засад зовнішньополітичної стратегії Республіки Індія [Борд. 5].

Цими методами досліджено доктринальні засади...

Характерним для цієї моделі є те, що вона має тимчасовий характер і може трансформуватись у більш досконалі моделі за умови позитивного вирішення економічних проблем [Шв. 172].

Ця модель тимчасова й може удосконалитися за умови вирішення економічних проблем.

Зайвими є й невмотивовані повтори тієї самої інформації: У підрозділі 3.3 («Усвідомлення теле- і радіожурналістами особистої відповідальності за створення привабливого образу України») доводить необхідність усвідомлення теле- і радіожурналістами особистої відповідальності за створення позитивного звукового образу України [Пен. 13]. Такі надлишки теж треба усувати. Це, однак, не стосується тих повторів, які виправдані з погляду змісту чи комунікативної мети. Так, щоб читач краще затямив найважливіші тези, їх доречно повторити в різних місцях тексту (скажімо, на початку та в кінці).

Авторам корисно навчитися знаходити місця, де замість кількох слів можна вжити одне: *Депопуляція, що досягає значних розмірів, беззаперечно негативно позначається на можливості сталого (=перешкоджає) розвитку Української держави* [Рин. 141]; *Формування організаційної культури справляє позитивний вплив на ефективність (=поліпшує) управління персоналом підприємства* [Харч. 150]; *Аналіз наукових поглядів на явище фінансової реструктуризації показує, що в цілому підходи до визначення поняття фінансової реструктуризації характеризуються різноманіттям (=це поняття визначають по-різному)* [Баз. 19]. Редакторська практика показує: усуваючи зайві слова й перебудовуючи текст, сирі рукописи можна скоротити до 30 %, причому без істотних змістових чи виражальних утрат [316: 229].

Що ж до змістових скорочень, то вони покликані згустити інформативність написаного. Вводячи в текст якусь думку чи факт, треба бути певним, що вони відповідають темі, збагачують виклад, потрібні для аргументації. Слід чітко уявляти, де їх найкраще розташувати, як правильно ув'язати з іншими думка-

ми й фактами. Якщо інформація не є безумовно необхідною, вона зайва. Треба усувати «роздуми з приводу», все те, що не вкладається в композицію, порушує логіку викладу. Доцільно обмежитися найнеобхіднішим — тим, що допоможе зрозуміти й оцінити результати розвідки. На відміну від теоретичних роздумів, фактаж важче піддається згортанню. Він потребує особливо прискіпливого відбору, мета якого — віднайти найпоказовіше, найяскравіше й саме це залишити в тексті.

Іноді автори прямим текстом зізнаються, що задля стислості проминають неістотне: ***Не вдаючись у деталі технології визначення у складі України історичних регіонів, зазначимо, що у сучасній історіографії немає усталеної точки зору щодо їх географічної конфігурації і, відповідно, кількості*** [Турч. 8]; *Докладна характеристика включень у піропах наведена в попередніх публікаціях, що звільняє нас від необхідності зупинятися на ній у цій статті. Дозволимо собі лише стисло нагадати головне з того, що відомо про предмет нашого дослідження* [Виш. 31]; ***Якщо говорити коротко, то характерною ознакою корупції першого рівня є звичайний хабар, характерною ознакою корупції другого рівня є незаконне отримання послуг та пріоритетів (пропозицій тощо) і, нарешті, характерною ознакою корупції третього рівня є незаконний доступ до влади*** [Шведов. 216].

Усуваючи неістотне, важливо залишати в тексті смислові опорні пункти, що дадуть читачам змогу в разі потреби розгорнути зміст. Інакше кажучи, під змістове згортання мають потрапляти передусім роз'яснення, уточнення, приклади. Натомість мають лишитися вихідні положення, теореми, закони, постулати, формули, висновки, інші «згустки знань». Якість згортання визначається тим, наскільки отриманий текст багатий на можливості зворотного розгортання.

Стислість у науковому стилі природна ще й тому, що вона є ознакою досконало організованих знань. Адже наука розвивається за рахунок, по-перше, появи нових знань і, по-друге, інформаційного ущільнення раніше здобутих

знань (понять, категорій, теорій, законів, принципів). Не випадково Г. Сельє головними цілями науки вважав дві: упорядкування спрощенням (*orderly simplification*) і коротке, просте формулювання фактів [411: 3, 292]. Неясне, алогічне мислення не здатне впорядковувати знання (воно радше «розосереджує» його — без жодних корисних наслідків). Мислення ж справді наукове прагне до систематизації та символізації і завдяки цьому успішно скорочує, «згущує» досвід, зводить розмаїття пізнаного до спільного знаменника. Наприклад, довгий ланцюг роздумів замінює однією узагальненою операцією, а замість кількох символів запроваджує один — інформаційно ємніший. Усі науки з плином часу ущільнюють здобуті знання, переходячи до вищих рівнів узагальнення. Чим глибше досліджене певне коло явищ, тим простішою й коротшою стає їх класифікація.

Цікаво, що ця закономірність в історії науки узгоджується з тенденцією, яку психологи виявили в онтогенезі: «Розумові дії у своєму розвитку проходять шлях від широких, розгорнутих, деталізованих до скорочених, схематичних» [130: 249]. Висока згорненість процесу мислення — показник його культури та досконалості. Символічне позначення понять і їхніх взаємовідношень розширяє пізнавальні можливості й підвищує творчу продуктивність дослідника. Суспільство зацікавлене в тому, щоб він, виробивши нове знання, формулював його ощадливо і приступно.

Згортати зміст стає легше, якщо керуватися правилом «бритви Оккама»: не плоди сутності без потреби, не пояснюй складно те, що можна пояснити простіше. Майстерність науковця (і в проведенні дослідів, і в його описі) — у тому, щоб досягти бажаного результату з найменшими витратами часу, енергії та матеріалу.

Коли з рукопису вилучають загальновідоме й самоочевидне, виникають смислові проміжки — так звані шпарини. Завдяки їм мовлення передає більше інформації, ніж виражено буквально. Шпаруватість тексту є наслідком опущення того, що читач знає або що виникає в голові під час читання [318: 251].

Сприйняття вона не шкодить, адже читачеві неважко домислити невисловлене — відновити з фахового досвіду, здогадатися з контексту. Шпаруватість дає змогу ущільнити текст, викладати зміст стрімко й динамічно.

Спираючись на спільні фонові знання, «автор може дозволити собі проминути деякі ланки в ланцюзі своїх роздумів і надати читачеві змогу самому здійснити певні логічні чи математичні операції» [287: 97]. Справді, ненапружений, логічно розгорнутий виклад, у якому немає ні пропусків смислових ланок, ні тема-рематичних стрибків, трапляється рідко. Науковому мовленню властиві силогізми з пропущеними судженнями — ентимема, епіхейрема, сорит. В ентимемі, наприклад, пропущено або один із засновків (якщо він відомий чи згаданий раніше), або ж висновок (якщо він очевидний). Так, в ентимемі *Термін «літературна мова» зазнав критики через його двозначність* [Семч. 1996, 287] немає першого засновку. Її розгорнутий вигляд:

Двозначні терміни зазнають критики.

«Літературна мова» — двозначний термін.

Термін «літературна мова» зазнав критики.

Ще приклад: *Дитина, позбавлена людського суспільства, не може навчитися ні мислити, ні говорити, отже, вона залишається на рівні тварини* [Семч. 1996, 257]. Тут маємо полісилогізм — зчеплення двох силогізмів, у якому висновок першого силогізму є засновком другого:

Навчитися мислити й говорити можна тільки в суспільстві.

Ця дитина позбавлена суспільства.

Ця дитина не може навчитися ні мислити, ні говорити (I).

Дитина, яка не може мислити й говорити, залишається на рівні тварини.

Ця дитина не може навчитися ні мислити, ні говорити.

Ця дитина залишається на рівні тварини (II).

Усічені силогізми не тільки доречні, а й неминучі. За Арістотелем, ентимеми впливають на публіку переконливіше, ніж приклади [8: 21]. Розгортати усі-

чені силогізми доцільно хіба що тоді, коли треба перевірити чи підкреслити їхню логічну несуперечливість і безпомилність.

Уявляючи рівень читачів, авторіві нескладно визначити ту samozрозумілу інформацію, яку варто лишити між рядками. Разом із тим змістові шпарини не повинні бути завеликими. Ущільнювати треба до розумної межі. Деякі автори переоцінюють підготованість читача, гадаючи, що йому відомо все те, що знає автор. Вони аж надто згортають міркування, не деталізують і не роз'яснюють думок, які цього потребують. Як наслідок, виникає надмірна згорнутість. Це можуть бути невмотивовані пропуски окремих слів:

Звертає увагу те, що 9,3 % респондентів вказали на необхідність ізоляції ВІЛ-позитивних осіб в суспільстві... [ЧП 43].

*Звертає **на себе** увагу те, що...*

Водночас бажає кращого робота з систематизації бібліографії, присвяченої творчості Драгоманова [Круг. 70].

*Водночас **залишає** бажати кращого...*

А можуть — істотні ущільнення, що викликають смислову недостатність, нечіткість у сприйнятті думки: *Розвиток населення в цілому, зрушення у його соціально-економічному складі відбуваються у зв'язку і під впливом динаміки його статеві-вікового складу, співвідношень між поколіннями [Кур. 20].*

«Недозгортання» змісту породжує банальності, а «надзгортання» — незрозумілості. Перше шкодить стислості, друге заважає ясності. Інформацію, якої бракує в занадто напруженому викладі, важко відновити з контексту чи досвіду. У результаті думки сприймаються як уривчасті, незв'язні, логічно незавершені.

Отже, комунікативно довершений текст неможливий без певної змістової надлишковості. Йдеться про відомості, які напозір здаються необов'язковими, але які потрібні для правильного зрозуміння основної інформації. На думку А. Мартіне, практично будь-яке висловлювання містить у собі надлишкові ша-

ри [171: 537] (що виражаються повторами слів, термінів, словосполучень, штампів, вставних слів тощо). Це допомагає зосередитися на новому, слугує тим тлом, на якому рельєфніше проступає суть.

Осягти зміст у всій повноті з першого разу нелегко. Зазвичай читач засвоює його вибірково: головне запам'ятовує, а неістотне забуває. І якби в текстах зовсім не було цього неістотного, якби вони складалися виключно з головного, їх довелося б або читати з великим зосередженням, або багатократно перечитувати (інакше частина головного не засвоїться). Помірна надлишковість саме й дає змогу забезпечити надійність і глибину сприйняття [докл. див.: 44: 7–194].

Щоб знайти оптимальний ступінь згортання, визначити міру надлишковості, треба знати рівень читачів. Недооцінка цього рівня призводить до багатослів'я, переоцінка — до надто ущільненого (а тому заважкого) викладу. Що вища обізнаність читачів, то більші змістові шпарини допустимі. У науково-навчальних і науково-популярних творах шпаринами краще не зловживати. Також не варто випускати з уваги міркування точності: якщо слово або речення можна витлумачити неоднозначно, прагнення до стислості має поступитися прагненню до точності [358: 553].

4.3.3. Композиційна довершеність

4.3.3.1. Без композиції текст неможливий. Найістотнішими ознаками наукового знання В. С. Соловйов називав дві: 1) найбільшу перевіреність і доказовість із боку змісту та 2) найбільшу систематичність із боку форми [289: 317]. Важливість другої умови підкреслював і видатний математик А. Пуанкаре: «Вчений повинен систематизувати; наука будується з фактів, як будинок із цеглин; але просте збирання фактів настільки ж мало є наукою, як купа каміння — будинком» [228: 117]. У тексті систематичність наукового мислення, серед іншого, покликана втілювати композиція, тобто співвіднесеність і взаємодія його частин. Композиція — категорія не суто формальна, а формально-

змістова: це будова твору, зумовлена задумом, змістом і завданнями, що стоять перед автором.

Без композиції текст неможливий. Вона поєднує частини тексту, внаслідок чого виникають істотні логіко-сміслові зв'язки. Завдяки композиції текст не розпадається на механічну купу незалежних шматків, а щільно цементується в одне смислове ціле. Композиція струнко ув'язує й узгоджує все, про що пише автор.

Крім зв'язності та цілності, показниками вдалої композиції є: співмірність і зрівноваженість частин тексту, ритмічність зміни їх, ієрархічність (другорядне підпорядковане головному), вивершеність (результат відповідає задумові). Така композиція залишає відчуття внутрішньої гармонії, злагодженості, доцільності, дає не лише розумову, а й естетичну насолоду.

Людському мозкові властиво зводити фрагментарно-розрізнені враження в упорядковану, ясно окреслену картину. Це стосується як окремого акту сприйняття, так і мислення загалом. Системність має глибоке психофізіологічне коріння, адже навіть малюки любляють викладати з кубиків цілісний малюнок. Якщо зміст тексту справляє гармонійне враження й відповідає вимогам системності, ми зазвичай погоджуємося з автором, визнаємо хід його міркувань як послідовний і доказовий. І навпаки: якщо виклад безсистемний і плутаний, — відчуваємо неприйняття змісту й навряд чи пристанемо на думку автора. У науковому творі послідовність і логічність — наріжні засади, що забезпечують природний, несуперечливий рух роздумів від засновків до висновків, надають викладові ясності, визначеності, обґрунтованості.

Опрацьовувати композицію — означає розташовувати потрібні мікротеми в потрібному порядку. Це систематизація текстового матеріалу. Чуття композиції дозволяє уявити майбутній твір як цілісність і тим самим допомагає усувати зайве. Корисність цієї роботи також у тому, що, відбираючи, зіставляючи й вибудовуючи в єдине ціле «цеглинки» тексту, автор починає ліпше усвідом-

лювати, що саме хоче сказати. Як і закони логіки, обмірковування композиції дисциплінує мислення.

Не менш важлива побудова твору для читача. Нечітка композиція погіршує сприйняття. Як зазначав С. М. Ейзенштейн, вона спричинює надмірну витрату психічної енергії й позбавляє можливості всеохопно та глибоко сприймати твір [343: 117]. Смысловий центр в уяві читача зміщується на ті елементи, які в автора не є основними. Роздрібнені шматки ніяк не сполучаються, не складаються в систему, не сприймаються як частини цілого. Конгломерат різних тем, непослідовне розташування речень і абзаців, внутрішня суперечливість викладу, смислова незавершеність — усе це ознаки дефектної композиції. До інших композиційних вад належать: затягнутий вступ, брак чітких висновків, одноманіття композиційно-стильових прийомів, невміння видозмінювати будову твору, порушення пропорцій між абстрактним і конкретним, позитивним і негативним матеріалом, емоційним і раціональним [184: 167].

Будь-який твір покликаний у чомусь переконати читача. Твір зі слабкою, суперечливою композицією із цим завданням ніколи не впорається. Ідеї автора залишаться незрозумілими й несприйнятими. Натомість твір зі стрункою, логічно витриманою композицією засвоювати значно зручніше, адже читач сприймає відносно закінчене ціле, а не клапті інформації. Цілісність полегшує усвідомлення смислових зв'язків як між частинами тексту (розділами, підрозділами, абзацами), так і в межах цих частин. Досконала композиція допомагає бачити в тексті головне. Розуміючи узагальнення, читач охоплює думкою більший масив матеріалу й глибше осягає ідеї автора.

Домогтися хорошої композиції — означає побудувати текст так, щоб усі його частини від початку й до кінця були пов'язані єдиною логічною ниткою, щоб основна ідея розгорталася з певною послідовністю (наприклад, від простішого до складнішого). При такому викладі матеріал сприймається найчіткіше [112: 179].

У творі з добре вибудованою композицією легше стежити за перебігом міркувань. Відразу видно, з чим можна погодитися, а з чим — подискутувати. Систематизовані відомості краще западають у пам'ять. Якщо розбалансована композиція передбачає атомарне читання, то досконала — структурне читання, яке є більш корисним і продуктивним.

Отже, авторові треба спеціально дбати про структуру тексту, наводити логічні містки для легкого переходу від однієї думки до іншої. Це потребує часу й зусиль, але заощаджує час і зусилля читачів. Знову процитуємо С. М. Ейзенштейна: «...Композиція аж ніяк не “дрібниця”, а в межах художнього твору одна з ділянок турботи про людину — турботи про ясність, чіткість і повноту її сприйняття при якнайбільшому заощадженні витрат на сприйняття» [343: 117]. Звісно, стосується це не тільки творів художніх. Економіст В. М. Навроцький радив колегам: «...Все убити в якусь приступну форму, щоб читатель не потребував собі аж у голові порядкувати поданий матеріал» [цит. за: 94: 179–180].

Важлива роль композиції полягає в тому, що це могутній засіб керувати сприйняттям тексту. Коли автор розташовує речення, абзаци й мікротеми в певному порядку, він організує перебіг сприйняття, забезпечує формування й рух думки в голові читача. Вдала композиція не лише «замонолічує» текст, а й переконує, підводить до потрібних висновків і узагальнень. За її допомогою автор ніби налаштовує читача, обробляє його психіку. Деякі автори «розкривають карти» передчасно, тобто поспішають виказати головне тоді, коли воно ще не підготовлене логікою попереднього викладу. Читач, який лишився «необробленим», іще не готовий сприйняти головне. Він або не погодиться з висновками, або байдуже промине їх. Якщо ж композиція послідовна й логічно бездоганна, до зроблених автором висновків конче має дійти кожен неупереджений читач, хай навіть ці висновки прямо й не сформульовано.

У художній літературі ще можна творити шляхом вільного польоту думки, писати ж науковий текст без плану, за методом «що згадав, те й написав» —

тактика абсолютно безперспективна. На жаль, вона не є рідкістю. А. Шопенгауер нарікав, що лише поодинокі автори, подібно до архітектора, заздалегідь складають план і продумують усе в деталях. Більшість нанизують речення й абзаци, наче грають у доміно: приставляють пластинку до пластинки — почасти з розрахунком, почасти навмання. «Навряд чи навіть приблизно знають вони, якої форми набуде ціле й куди все це має привести» [341: V 422].

Щоб написати досконалий науковий текст, його спочатку треба обміркувати композиційно, тобто подумки представити як закінчене ціле, визначити цільову настанову й основний напрям. А також прораховувати його побудову: спланувати взаємне розташування частин, накреслити внутрішньотекстові зв'язки, намітити, в якій послідовності розкриватиметься зміст і за чим стежитиме читач.

З одного боку, текст має відбивати перебіг наукових пошуків, відтворювати ключові етапи досліджу. З іншого — має відповідати стильовим нормам, бути зорієнтованим на читача. І не завжди першу вимогу легко узгодити з другою. Буває, що при бездоганній науковій логіці страждає логіка викладу. Новаторські, «божевільні» ідеї часом важко викласти послідовно, без нестиковок і неув'язок. У цьому якраз і складність — переосмислити свою розвідку так, щоб її міг зрозуміти й сприйняти читач.

Досвід наукового текстотворення показує, що передусім треба визначити, що́ твір має повідомити читачам, у чому має їх переконати. Тобто авторові треба виділити провідну ідею, намітити мету оповіді. Саме це й підкаже, яке композиційне рішення буде найліпшим: що ввести в текст, а що викреслити, що повідомити раніше, а що пізніше, про що розповісти докладно, а про що двома словами, чим почати й чим завершити.

Коли провідну ідею визначено, легше систематизувати навколо неї весь зміст і накреслити план майбутнього твору. Це означає розчленувати головну тему на частини — підтеми, які, своєю чергою, теж складаються з частин — мікротем. Під час такого поділу зміст структурується, конкретизується, уточ-

нюється, пронизується новими логічними та текстовими зв'язками. Наступний етап — зіставити різні підтеми й продумати, яке взаєморозташування їх буде найбільш природним і послідовним. Опрацьовувати текстовий матеріал варто доти, доки не з'явиться впевненість, що він якнайкраще розкриває ідею. Важливо, щоб обрана структура відповідала поставленій меті. «Якщо такої структури, — попереджав М. Д. Феллер, — знайти не вдалося, отже, твір не визрів, а може, помилковим є задум» [317: 17].

Дотримання обраної композиції дає змогу пильнувати несуперечність викладу, уникати різких переходів, смислових розривів, перестановок і підміни пунктів, несподіваних зближень віддалених явищ. Думки лягатимуть на папір не навздогад, не так, як вони з'являлися в голові автора, а строго систематично. Перехід від однієї підтеми до іншої буде почерговим: наступна підтема починатиметься лише після того, як попередню вичерпно висвітлено.

Виклад важливо будувати так, щоб із першої думки природно випливала друга, з другої — третя, з третьої — четверта й так далі. Досягти цього допомагають закони логіки. Виклад стає переконливим, коли аргументація автора відтворює перебіг доказу. Логічний принцип у науковому тексті взагалі є наскрізним, адже його сюжет «...розгортається в логічному просторі, а події, що його складають, належать до розряду інтелектуальних (припущення, гіпотези, твердження, докази, пояснення тощо)» [233: 41].

Пишучи кожне чергове речення, треба пам'ятати, про що йшлося раніше й про що йтиметься далі. Тобто автор має розподіляти увагу і на зв'язки всередині конкретного речення, і на зв'язки в межах абзацу, і на зв'язки на рівні всього тексту. Кожне часткове питання варто висвітлювати з огляду на тему й ідею всього твору.

Спинімося тепер на правилах побудови композиції. Одні жанри наукової літератури (дисертація, автореферат) висувають до неї чіткі вимоги, інші (монографія, наукова стаття) — категоричних вимог не мають. Свої композиційні рішення усталилися в деяких природничих науках (математика, фізика, хімія).

Та загалом композиція тексту — явище варіативне, жорстка її стандартизація навряд чи доцільна. По-перше, немає жодного композиційного правила, порушуючи яке не можна було б написати хорошого наукового твору. По-друге, розвиток літературної мови передбачає певний відхід від вироблених у минулому правил (інакше не було б самого розвитку, мова припинила б удосконалюватися). По-третє, надто сувора схема викладу схематизує й саму думку.

Композиція повинна найкраще розкривати ідею. Тобто побудова має впливати із задуму та мети твору, а не навпаки. Тема й проблема розвідки, використання методи, авторська індивідуальність, категорія читачів — усі ці чинники теж треба враховувати. Тому доречніше говорити не так про правила чи вимоги, як про загальні принципи та поради. Щоб композиція не сковувала авторську думку, треба знати різні види композиції й уміти творчо їх застосовувати. Це дасть змогу вільно, але доцільно відбирати й об'єднувати текстовий матеріал, скупчувати чи розосереджувати його, виділяти головне й розставляти мікротеми в потрібному порядку.

Для наукового твору природною є та композиція, яка відображує рух дослідницької думки. Зміст вона групує навколо таких опорних пунктів: незнання → постановка проблеми → здогад → припущення → дослід (спостереження, експеримент) → доказ → закономірність → пояснення (теорія). Проте з огляду на інтереси читача текстову інформацію доцільно розподіляти відповідно до того, як її сприйматимуть. Ідеться про такі дихотомії: старе — нове, відоме — невідоме, головне — другорядне, істотне — неістотне, загальне — конкретне, спільне — специфічне, просте — складне, зрозуміле — незрозуміле, звичне — незвичне, безперечне — суперечливе. Ці способи викладу можуть бути застосовані як на рівні абзацу (мікротеми), так і на рівні всього тексту.

Автор полегшить читачеві роботу, якщо розпочне з першого компонента дихотомії й плавно переходитиме до другого. Наприклад, коли мова йде про щось складне й незрозуміле, коли треба переконати в чомусь незвичному,

краще почати з елементарного й очевидного. Поступальне нагромадження аргументів і фактів додасть викладові переконливості, підготує читача до ключового висновку. Від більш важливого до менш важливого варто йти тоді, коли треба з ходу заволодіти читацькою увагою.

Утім бувають випадки, коли доцільніше розпочати з другого компонента. Скажімо, якщо читачі загалом обізнані з проблематикою твору, авторові краще простувати по висхідній: від менш істотного до більш істотного — так виникає відчуття руху, зароджується певна інтрига.

Виділяють і так званий концентричний метод викладу, або метод спіралі [184: 164; 317: 121–123]. Спершу автор окреслює головне питання в загальних, більш-менш знайомих рисах, а тоді заходжується поглиблено аналізувати його аспекти. Розглянувши черговий аспект, він щоразу повертається до головного питання. Кожне таке повернення несе нову і, як правило, складнішу інформацію. Поняття, що спочатку постає перед читачем порівняно бідним, поступово збагачує свій зміст. Картина стає дедалі повнішою та ґрунтовнішою.

Розгляньмо докладніше стильовий потенціал дихотомії «загальне–конкретне». У науковому тексті думка може рухатися дедуктивно (від загального до конкретного) або індуктивно (від конкретного до загального).

За дедуктивного викладу перше речення містить основну тезу (узагальнення), а наступні речення — аргументи, що підтверджують тезу. Такими аргументами можуть бути: 1) тлумачення; 2) докази (факти, приклади, ілюстрації); 3) причинове пояснення; 4) розвиток тези, розкриття чи деталізація її змісту; 5) порівняння, аналогії; 6) думки авторитетів; 7) спростування протилежних тез. Дедукція — метод строгого й послідовного доведення. Автор наче звітує, на підставі чого він сформулював тезу.

У дедуктивному абзаці головна думка чи узагальнення міститься в зачині, а потім аргументується в наступних реченнях абзацу: *Особливе значення для розладів обміну речовин має порушення функцій залоз внутрішньої секреції, які регулюють цей обмін. Надмір чи недостача деяких гормонів призводить та-*

кож до самоотруєння організму і скорочує його життя. Посилена і змінена діяльність щитовидної залози викликає так звану базедову хворобу і швидке виснаження організму внаслідок порушення правильного і погодженого перебігу процесів асиміляції і дисиміляції. Недостатність цього органа викликає, навпаки, сповільнення процесів обміну, яке також призводить до самоотруєння організму, що знижує його опірність інфекції, ослаблює розумові здібності, вкорочує життя і т. д. [Бог. 199].

За індуктивного викладу логічний ланцюжок розвивається по висхідній: на основі окремих фактів, прикладів або роздумів доходять загального висновку, підсумку, виявляють якусь важливу закономірність. Порівняно з дедуктивним методом індуктивний — історично давніший. Цим шляхом простує не лише конкретний науковий дослід, а й уся пізнавальна діяльність людства. Індуктивний спосіб мислення привчає робити обґрунтовані висновки й уникати голословних тверджень. У структурі індуктивних абзаців організаційну роль виконує кінцівка: *Старечий організм, як часто кажуть, висихає, з'являються зморшки, тонкою, в'ялою і сухою стає шкіра. Це життєве спостереження цілком збігається з даними науки про фізико-хімічні відміни старого організму від молодого. Вода в організмі одномісячного людського зародка становить близько 97 % його ваги, у новонародженого — води 80 %, у дорослої людини — в середньому 64,5 %. Старіння характеризується дальшим зменшенням кількості води в організмі [Бог. 185].*

Закономірності дедуктивної та індуктивної побудови тексту загалом не нові й натеper добре досліджені. Менше відомо, як впливають ці дві форми викладу на сприйняття змісту.

Дедуктивний виклад більш нейтральний, прямолінійний і приваблює своєю стислістю. Висловлену в такий спосіб тезу читач схоплює відразу. Теза може здатися дещо категоричною, а тому попервах її доводиться брати на віру. Мета подальшого читання полягає в тому, щоб розвіяти сумніви й пересвідчитися в слушності сказаного. Але з іншого боку, читач може й не зацікавитися тезою,

вирішити, що далі читати не варто. Тим-то бажано формулювати тезу так, щоб заінтригувати читача, щоб йому захотілося дізнатися, як автор дійшов такого висновку, чим доведе своє твердження. У цьому зв'язку підмічено, що дедуктивний виклад виявляє подібність до детективного, бо веде не від причини до наслідку, а від наслідку до причини [119: 78]. Відповіді на питання автор дає наостанок, чим і принаджує читача.

Індуктивний виклад менш ощадливий, але з погляду сприймача — більш промовистий. Викладена на початку конкретика має більше шансів привернути увагу, ніж загальні розмисли. Спершу автор подає факти й доводи, не розкриваючи, що за ними стоїть. Крок за кроком вони систематизуються, прояснюється їхня внутрішня логіка, вимальовується чіткіша картина. Головна теза формується, поступово ускладнюється, щоб урешті постати в повному й визначеному вигляді. Якщо дедуктивний виклад одразу ставить читача перед висновком, то індуктивний наче пропонує поміркувати самому, знайти власне пояснення, дати свою оцінку. Авторський висновок наприкінці лише доповнює, коригує те, до чого дійшов читач. Відтворюючи зародження й розвиток ідеї, індукція дає можливість подавати текстовий матеріал у формі пошуків істини й тим самим активізує читацьке мислення.

Одні швидше схоплюють зміст, поданий дедуктивно. Іншим зручніше стежити за рухом думки від фактів до загальних висновків. Якщо ту саму інформацію повідомити їм у зворотному порядку, сприйняття може погіршитись аж до нерозуміння. Дедуктивному викладу зазвичай надають перевагу чоловіки, представники точних і природничих наук, військові, держчиновники, особи після 25 років; індуктивному — жінки, гуманітарії, особи до 25 років, байдужа чи малоосвічена публіка [295: 9, 15, 17, 19, 21, 25, 26, 28]. За нашими спостереженнями, дедуктивна аргументація більше притаманна власне науковому стилю (закон → його тлумачення → приклади, досліді), індуктивна — навчальному та науково-популярному підстилям (історія відкриття → приклади, досліді → сучасне трактування → закон).

І все ж навіть у суто науковому творі, вирішуючи, як краще його побудувати, не зайве зважати на обізнаність адресатів публікації, а також на ступінь складності проблеми. Якщо автор відчуває, що матеріал не викликатиме істотних утруднень, можна викладати дедуктивно. Якщо ж проблема незнайома, глибоко теоретична й заважка для миттєвого зрозуміння, краще надати перевагу індукції: розпочати з найпростіших фактів, з яких поступово складатиметься загальна картина, що підведе читача до засвоєння суті.

У науковій літературі часто трапляється ще один метод ефективної подачі складних питань — поєднання дедукції та індукції в межах одного абзацу. Це так зване кільцювання: абзац починається й закінчується узагальненнями, а в середині містяться пояснення, деталі, приклади: *Розуміння є активним процесом. Щоб зрозуміти той чи інший об'єкт, треба думати, діяти розумово, а то й практично. Потрібні для розуміння дії бувають розгорнені різною мірою залежно від складності об'єкта, який треба зрозуміти, і рівня підготовки суб'єкта. Якщо останній має справу з відомими йому об'єктами (предметами, явищами, словами, виразами і т. д.), зрозуміти їх вдається одразу. Там же, де завдання зрозуміти певний об'єкт ускладнюється, натрапляє на труднощі, подолання яких вимагає спеціального вивчення об'єкта, дії набувають більшої розгорненості. Це стосується і розуміння учнями навчального матеріалу. Чим активніший цей процес, тим успішніше він відбувається* [Кост. 202]. Як бачимо, остання фраза узагальнює вищевикладене й має такий самий статус, як і ввідні речення. Звичайно, цей прийом може бути використаний і на рівні розділу або всього тексту. На початку подається головна думка, яка далі конкретизується, поглиблюється, запліднюється новим змістом. Наприкінці як підсумок наводиться її уточнене, доповнене й остаточне формулювання.

Крім дедукції та індукції, відомий іще один різновид умовиводів — традиція. Якщо перші два співвідносять судження «вертикально», то цей — «горизонтально», тобто в ньому засновки й висновки є однорядними судженнями (з тим самим ступенем узагальнення): «загальне → загальне», «конкретне →

конкретне», «одиничне → одиничне», «множинне → множинне». Традитивними умовиводами є, наприклад, наукова аналогія, екстраполяція знань про одні предмети на інші предмети. Перехід думки від простого до складного, від помилкового до правильного, від відомого до невідомого, від спільного до відмінного, від минулого до теперішнього, від форми до змісту, від явища до сутності теж, напевно, слід уважати традитивним.

На практиці в наукових текстах найчастіше застосовують комбінований виклад — різні варіанти поєднання дедукції, індукції й традиції. Крім того, в текстах конкретних наук можуть переважати зв'язки якогось певного типу: в математичних — зв'язки логічного слідування, у фізичних — причиново-наслідкові, в біологічній систематиці — схожості й відмінностей, в історичних — часові, в географічних — просторові тощо.

4.3.3.2. Композиція — добре організована структура. Оскільки науковий твір відображує постановку й розв'язання дослідницької проблеми, то зазвичай складається з трьох чітко окреслених композиційних частин — початку, середини та кінцівки. Щоб текст виконав своє завдання (якнайкраще розкрити тему), ці складники мають бути нерозривно спаяними між собою за змістом.

Початок (вступ) повинен містити відомості, що готують до сприйняття основного викладу. Він орієнтує читача у змісті, тобто частково дублює функції анотації. Один із можливих варіантів початку: в першому абзаці сказати про те, що нам відомо, в другому — що невідомо, в третьому — чому проведено дослід [410: 51]. Початок повинен дати чітко зрозуміти, яка проблема вирішуватиметься й чому вона актуальна.

Роль вступної частини — не так інформаційна, як заохочувальна. Вона має спонукати прочитати наступні абзаци, а далі — весь текст. Якщо автор не зміг повести за собою від самого початку, далі заволодіти увагою читачів буде важче. Заохочувальна функція вступу яскраво виявляється в друкованих ЗМІ та художній літературі («Письменник має вже першою фразою спіймати читача на гачок» [299]). Вважаємо, що наукові праці теж повинні привертати увагу з

перших рядків. У вступі, пише Н. М. Яковенко, треба не просто оголосити тему та мету, а й підкреслити пізнавальну чи дискусійну привабливість тексту. Вступ має «...зацікавити читача, аби той не задрімав на першій же сторінці, вирішивши, що нічого нового на нього не чекає» [351: 316, 328].

Літредактор наукової літератури свідчить, що нині лише поодинокі автори намагаються зацікавити читача у вступі: пояснюють, для чого й для кого написано книжку, які основні проблеми вирішуватимуться, стисло викладають зміст. Більшість же авторів просто переміщують у монографію вступ із дисертації (актуальність, проблема, предмет та об'єкт дослідження, переліки прізвищ тощо). Майже ніхто не використовує заголовки як засіб зацікавлення [109: 41–42]. Треба пам'ятати, що серед потенційних читачів наукової книжки будуть і такі, що працюватимуть із нею несамохіть. А такі читачі не завжди налаштовані на позитивне сприйняття. Часто в них виникає внутрішня протидія. І саме початок твору має цей опір бодай частково нейтралізувати.

Щоб письмова комунікація досягла мети, треба боротися за увагу читача. Вона загострюється, якщо твір починається з незужитої цитати, парадоксу, провокативного запитання, несподіваної заяви, якщо початок драматизує проблему, якщо автор спершу викладає ідеї опонентів, а далі — спростовує їх: *Про жодну гострозаразну хворобу немає такої обширної літератури, як про чуму, разом з тим немає, очевидно, іншої хвороби, про яку повідомлялося б так багато неймовірного і небувало, як в епідеміології чуми* [Заб. 15]; *До цього часу у вітчизняній та зарубіжній літературі існує багато плутанини щодо визначення таких важливих понять у хімії, як «хімічний індивід», «хімічна сполука», «хімічна речовина»* [Гол. 33]; *В лавах української літератури, взагалі не бідних на всякого роду невдах, Анатоль Свидницький був невдаха найбільший і найтипівіший. Ніхто-бо — навіть сам бурлака-поет Манжура — не вражає нас такою гострою невідповідністю великої природної обдарованості та злочасної літературної долі* [Зер. 321]; *Буває так, що дослідник шукає для*

себе теми, але тут тема шукала дослідника... Тема буквально лежала на бруку вулиці, і треба було за неї братися [Шев. 2003, 8].

Автор, який наперед виказує все найголовніше, «розкриває всі карти», тим самим позбавляє свій твір інтриги. Наслідок — послаблення читацької уваги. Композицію краще будувати з таким розрахунком, щоб напруга не спадала, а наростала. Якщо читача вразити тільки на початку, вплив буде одноразовим і короткочасним. Ефективніше розтягти цей вплив у часі. Ще античні драматурги та красномовці знали, що тримати увагу в напрузі допомагає очікування чогось цікавого, несподіваного. На початку є сенс натякнути, що далі йтиметься про щось дуже важливе, що все найцікавіше попереду. Дослідницьку гіпотезу чи мету бажано сформулювати так, щоб створити ефект очікування. До цього прийому вдавався, наприклад, Д. О. Граве: *Той виклад теорії Галуа, що я пропоную читачам, полягає ось у чому: я доведу знамениті теореми Лагранжа для буквених рівнянь, а потім з допомогою одного способу, запозиченого мною в Кронекера, я покажу зразу, що всі ці теореми будуть вірними й для численних рівнянь, якщо замість усієї симетричної групи розглядати підстановки лише з групи Галуа [Гр. 149]; До цього часу залишалася не розв'язаною проблема для карт еквівалентних, тобто для карт, які зберігають площі. Мені вдалося розв'язати цю проблему, яка має певні труднощі, і я сподіваюся, що мій розв'язок зацікавить геометрів [Гр. 273].*

Що ж до кінцівки, то в науковій праці вона традиційно містить висновки. Вони мають бути чіткими, викінченими, мають давати відповіді на поставлені питання. Початок і кінцівка мають складатися з ключових, засадничих тез, які узагальнюють увесь текстовий матеріал. Таким чином зміст твору дістає цільність і завершеність. Щоб увиразнити практичне значення, у висновках корисно рекомендувати певні дії, доречність яких випливає з розвідки. Зокрема, підкреслити позитивні наслідки, якщо ці дії буде виконано, і негативні — якщо ні.

Основний корпус наукового тексту складається з мікротем. Кожна з них має вирішувати якусь малу проблему й містити відносно закінчену логічну операцію. Це можуть бути умовивід, теза та її доведення, загальна думка та її конкретизація, питання й розгорнута відповідь тощо. Термін *мікротема* (як і синоніми *складне синтаксичне ціле*, *надфразна єдність*) увиразнює змістовий, семантичний бік явища. Формальний бік частіше позначають терміном *абзац*. Якщо текст побудовано планомірно, мікротема й абзац зазвичай збігаються. Буває, мікротема займає два-три абзаци (особливо коли абзац покликаний виокремити в її межах якусь важливу тезу). Якщо ж мікротема занадто подрібнена на абзаци чи абзац охоплює кілька мікротем, це, вочевидь, є помилкою текстотворення.

У науковому мовленні мікротемі властива значно більша єдність змісту й послідовність, аніж у художньому [121: 62]. Разом із тим змістова завершеність мікротеми відносна. Вона більша, ніж у реченні, але менша, ніж у тексті. Сукупність мікротем розкриває загальну тему, зміст усього тексту. Істотну закономірність сформулював А. Е. Мільчин: «Чим ясніше поділено зміст на складники, чим цілісніший кожний складник і ясніший перехід від однієї частини до іншої, тим легше зрозуміти й міцніше запам'ятати зміст» [182: 126].

У будові мікротеми простежуємо ті самі закономірності, що й у тексті загалом. Зокрема, вона теж має початок, середину й кінець. На початку (в зачині) висловлюється твердження, яке позначає мікротему. Читачеві воно допомагає з'ясувати, про що йтиметься далі, автора зобов'язує викладати матеріал логічно. Англійський посібник із наукового мовлення радить: «Якщо ви не можете викласти в одному ясному реченні тему абзацу, тоді, напевно, взагалі не варто включати цей абзац у текст» [410: 190]. Наступні після зачину речення розвивають і обґрунтовують вихідне твердження; прикінцевий висновок підсумовує сказане: *Етноцентризм і культурний месіанізм спонукають до утворення національно-культурних міфів, що розчиняються в масовій ментальності й стають рушіями історичної активності народів. Такі міфи поділяють на*

«божественні» — їхнє завдання полягає в тому, щоб обожнювати історію і культуру власної нації, милуватися ними (це своєрідний феномен національно-культурного нарцисизму), кликати свій народ уперед, породжуючи в ньому ентузіазм, і на «сатанинські» міфи, спрямовані на створення «образу ворога», його «примітивної», «другорядної», «жалюгідної» культури. Набуваючи сталості, такі міфи стають надзвичайно міцними переконаннями мільйонів людей і виправданням їхніх часто злочинних дій [Лос. 36].

Отже, змістовно мікротема — чітко організоване ціле з власною логічною будовою. Усі три складники мікротеми, якщо вони виражені, доводять цю будову до граничної очевидності. Та виражена тричленність — радше ідеальний випадок. У реальному науковому мовленні нерідко має місце еліпсис: у мікротемі бракує або зачину, або підсумку, або того й того. З логічного погляду це, можливо, є вадою, а з погляду комунікативно-стильового — ні. Бо якби всі мікротеми були побудовані однаково, виклад став би монотонним, важким для сприйняття. Якась частка інформації має лишатися невисловленою, щоб читач міг домислити сам.

Поділ головної теми на підтеми й мікротеми впорядковує план змісту і є важливим етапом у розбудові композиції. Треба переконливо вичленовувати думки, чітко розподіляти їх за «рубриками», кожен з них продумувати в деталях. Усі виділені змістові частини мають уконкретнювати головну тему та перегукуватися між собою. Щоб головна тема не розчинилася в мікротемах, зв'язки між ними повинні бути організовані ієрархічно.

Будова абзаців — найрізноманітніша. Головне, щоб абзац був «зцементований» певною мікротемою. Це допоможе сфокусувати увагу читача й полегшить йому засвоєння змісту. Відхилення в межах мікротеми (абзацу) небажані. Усі речення мають стосуватися однієї ключової думки. Якщо відхилитися все ж треба, краще зробити це в примітці. У випадках, коли між сусідніми реченнями змістовий зв'язок явно не відчувається, доцільно зробити відступ і розпочати нову мікротему. Брак чітко окреслених мікротем чи багатотем'я в ме-

жах абзацу є помилками текстотворення: *Досліджено важливе надбання національної педагогічної школи — систему козацького виховання, яка склалася в Україні; глибоко національна за своїм духом система освіти створювала власні духовні цінності, не цураючись досягнень європейської науки. Доведено, що саме завдяки набуткам козацької педагогіки рівень національної свідомості козацьких нащадків за часів російського імперіалізму залишався високим, що дало вагомий внесок у здійснення національного відродження. Стосовно дефініції «національне відродження» зауважимо, що тільки першу (академічну) фазу національного відродження пройдено до кінця, культурна й політична фази були загальмовані, тому необхідна термінова мобілізація всієї інтелектуальної української творчої еліти, щоб друга і третя фази відродження нації стали dokonаним фактом [Пен. 10].*

Аналіз мікротем — це й засіб перевірити, наскільки повно розкрито тему всього твору. Це означає з'ясувати: 1) чи дає твір відповіді на поставлені питання; 2) чи висвітлено всі потрібні аспекти проблеми; 3) чи достатньо наведено фактів на підтвердження ключової тези. Варто подбати, щоб обсяг кожної мікротеми відповідав її важливості. Інакше різні за значущістю компоненти змісту сприйматимуться як рівноцінні, а це порушуватиме композицію.

Кожна чергова мікротема — нова віха в розкритті головної теми. Не будучи завершеною за змістом, мікротема закономірно поєднується з іншими. У довершеному тексті тісно пов'язані не лише сусідні речення, а й сусідні абзаци. Перехід від однієї мікротеми до іншої природний, очікуваний, логічно вмотивований. Наприклад, висновок попереднього абзацу є точкою відліку для наступного: *«Дух епохи» — поняття складне і далеко не однозначне. У різних філософських системах воно характеризується по-різному. Разом з тим від знаменитих «тіней печери» великого Платона, через «абсолютну ідею» не менш великого Гегеля і «дух капіталізму» їм співрозмірного М. Вебера, «ноосферу» нашого знаменитого земляка В. Вернадського і «пункт Омега» не менш знаменитого Тейяр-де-Шардена проглядається дещо спільне, що й мо-*

жна розглядати в якості конструктивного начала культуротворення особистості засобами освіти. Зупинимось на цьому більш детально [Андр. 2004, 241]. Або зачин абзацу змістовно протиставляє його попередньому абзацу: Трохи по-іншому поводитьься друга шкідлива домішка до металу — фосфор [ПМ 24]; До зовсім протилежних результатів прийшов Кауссад [Бог. 105]; Ця найбільш повна на той час наукова українська номенклатура в неорганічній хімії була позитивним явищем в розвитку української національної культури. / Разом з тим в цій номенклатурі було й чимало недоліків [Гол. 19].

На стику між абзацами спостерігаємо найрізноманітніші семантичні зв'язки — ті самі, що й між частинами складного речення. Утім, головне не те, які саме виникають зв'язки, а те, що мікротеми важливо викладати послідовно, так читач міг простежити єдиний задум і водночас бачив призначення кожного окремого фрагмента, його місце в цілому. З метою внаочнити чи пояснити послідовність викладу автори:

1) прямо вказують на перехід від однієї мікротеми до іншої: *Щоб відповісти на це запитання, ми повинні спинитися на відмінностях між типовими рослинами й тваринами [Хол. 46]; Перш ніж рухатися далі, слід коротко підсумувати етимології, зафіксовані на другому етапі наукового пошуку множини топонімічних основ [Тищ. 193];*

2) знайомлять читача з порядком дальшого викладу: *У якій же послідовності викладати історію стилів давньокиївської літературної мови? Очевидно, в хронологічній. Спершу треба схарактеризувати перекладні, неоригінальні твори, писані по-старослов'янському, далі розглянути особливості оригінальної літератури як високого, так і «низького» стилів [Рус. 13]; Структура статті відповідає поставленим завданням. Спочатку стисло розглянуто теоретичні засади формування динаміки процентної ставки у нестабільному економічному середовищі. Надалі подано аналітичну інтерпретацію отриманих емпіричних результатів, а на цій основі зроблено рекомендації щодо зниження вартості кредитних ресурсів [Дов. 21];*

3) прогнозують розвиток теми, розповідають, про що йтиметься далі: *Розглянемо цю тезу на прикладі укладання етимологічних словників, а потім спробуємо конкретизувати свої щойно сформульовані узагальнення* [Кар. 2009, 5]; *В наступному розділі ми робимо огляд понять некомутативного простору та деформаційного квантування. Зокрема розглядаємо їх застосування в контексті квантової механіки, звідки вони походять* [Сол. 420].

Членування задуму на мікротеми й послідовне розташування їх у тексті — здавалося б, суто механічні операції. Та насправді ці операції знакові: за ними стоїть розкриття істотних зв'язків між предметами і явищами дійсності, тобто результати мислення. Ціле, писав І. О. Ільїн, дається нелегко, а іноді взагалі не дається. Щоб полегшити опанування цілого, треба подумки ділити його на частини й на кожній частині по черзі зосереджувати «лупу» своєї думки. У того, хто багато вправляється в цьому, поступово виробляється особливе «мистецтво ділення» [107: 328]. Отже, організація й пов'язування частин тексту засвідчують творчий підхід і логічну культуру вченого, його світогляд і методологічну підкованість.

Говорячи про композицію, варто спинитися й на такому явищі, як ритм (повторюваність через певні проміжки однакових чи сумірних елементів тексту). Найяскравіше ритм виявляється в поезії, але не чужий він і прозі. Тут ритм існує не як математично чітка норма, а радше як тенденція, то більш, то менш виражена. Прозовий ритм приблизний, мінливий, допускає варіації, пропуски ритмічних одиниць. О. Б. Ткаченко вважає, що проза, як синтез словесного мистецтва, без витонченого ритму неможлива, але: «...Складність його полягає в тім, що він, не будучи таким виразним і регулярним, як у вірші, має бути, однак, наявним. Без нього проза стає кострубатою і незграбною» [185: 112].

Зразки ритмізованої прози трапляються в науково-публіцистичних і науково-популярних творах: *Життя не дуже пестило нашу мову на шляху до утвердження її в різних сферах спілкування: то не було умов для розвитку наукового стилю, то до краю звужувано рамки її офіційного використання, то ре-*

тельно під різними приводами винищувано її творців та плекальників. Але, незважаючи на все це, українська мова ввійшла в коло найрозвиненіших мов світу, має викристалізовані норми на всіх рівнях [Пон. 15–16]; В українській культурі потенціально є все, що дала світова цивілізація, але велика кількість її елементів перебуває у слаборозвинутому, напівактивному, пригніченому стані. Тому Україні треба дбати не лише про створення, але й про відтворення, не лише про запозичення, але й про пошуки свого, не лише про навчання, але й про перенавчання, не тільки про рух уперед, але й про рух до першоджерел, багато яких занепащені, а то й забуті. Одне слово, не тільки про засвоєння нового, але й про ретельне оволодіння занедбаним наявним [Гонч. 1993, 127].

Ритм здатен увиразнити й краще донести авторську ідею, створені ним тональність і атмосфера поліпшують сприйняття, ритмічно організоване мовлення сприймається як більш гармонійне й мелодійне. Виникає відчуття легкості, емоційної піднесеності, а після чергового елемента ритму — ритмічне очікування (випереджувальне сприйняття ритму). Усі ці чинники посилюють враження від прочитаного, збільшують «магію» тексту.

Ритм викликають такі стильові прийоми, як градація, епіфора, анафора. Приклади останньої: *Незвичайним було життя Тараса Шевченка, незвичайними — похорон і могила, незвичайними стали і його посмертна доля та слава [Дз. 692]; Ідейна боротьба навколо імені й творчої спадщини Шевченка ніколи не припинялася. Згадаймо вульгарно-соціологічне «коментування» у виданнях 30-х років. Згадаймо, як робили з нього молодшого брата «російських революційних демократів». Згадаймо неповні, «процензуровані» видання років 70-х [Дз. 696–697].*

Проте норми наукового стилю залишають використання цих фігур радше на периферії мововжитку. Частіше вчені вдаються до періоду — щоб передати зародження наукової думки, висловити в довершній формі індуктивний умовивід, висновок або підсумок: *Вміння самотійно мислити, аналізувати факти, добувати і узагальнювати знання, прагнення до самотійного саморозви-*

тку, не лише інтелектуального, але й морального, творча активність — ось ті головні риси особистості, які передусім повинна формувати сучасна система освіти [СА 179].

До періоду вдаються й тоді, коли треба наголосити на якійсь важливій думці, поставити її в емоційно-сильну позицію: *Праці Михальчукові, незважаючи на їхню фрагментарність, незважаючи на те, що частина фактичного матеріалу, природно, застаріла, незважаючи на те, що в них наука подеколи не відмежована від публіцистики і що Михальчук ніколи, на відміну від, приміром, Потебні, не виходить поза межі слов'янських мов, і сьогодні навівають багато цікавих і плідних думок і читаються з тим же інтересом, який збуджують завжди праці людей, що жили наукою, а не робили з допомогою науки свою життєву кар'єру* [Шев. 2002, 122].

Ритм утворюють чергування речень різної довжини. Хоч науковому стилю притаманні довгі, структурно ускладнені речення, недобре, коли в тексті наявні тільки вони. Засилля таких речень, особливо з багатьма підрядними, сповільнює сприйняття, погіршує розуміння. Натомість ритмічні вкраплення коротких речень пожвавлюють і різноманітять виклад: *Оцінюючи революцію загалом, мислячи громадськість все більше доходила думкою до того, що позитивні революційні зрушення є надто слабкою віхою у порівнянні з тим соціальним злом, яке завдала революція людству, світовій цивілізації і культурі. Мільйони жертв нівелюють будь-який позитивний результат. Але це лише один бік справи. Другий же полягає в тому, що майже третину людства революція зіштовхнула із стовпової дороги розвитку цивілізації, зумовила буйний розквіт соціальних деформацій та катаклізмів. Означений потік історії прийняв яскраво забарвлений насильницький, конфронтаційний характер. І це зрозуміло. Насильницьким революційним шляхом навряд чи можна прийти до більш досконалої демократії. Імовірним є інше: насильство відкриває ілюзи утвердження недемократичних режимів. Так воно й сталося. Радянське суспільс-*

тво стало тоталітарним, а значить, джерелом загрози для всього демократичного й цивілізованого світу [Андр. 2003, 103].

Ритмічні чергування бажані й в абзацоподілі. Великі, мало не на цілий розворот абзаци роблять виклад громіздким, штучно гальмують перехід від однієї мікротеми до іншої. Інша крайність — виклад замалими абзацами. Твір, надміру подрібнений на абзаци, стає уривчастим і справляє враження легкодумності, браку глибини. Часті міжабзацні переходи стомлюють не менше, ніж нестача їх. Найкраще, коли в тексті чергуються абзаци різної довжини, а середній розмір їх наближається до показника $7 (\pm 2)$ речень, тобто відповідає обсягові оперативної пам'яті.

Поділ тексту на більші, ніж мікротема, структурно-змістові частини також утворює своєрідний ритм. Монографії та дисертації традиційно ділять на розділи, підрозділи, пункти й підпункти. У журнальних публікаціях такого поділу зазвичай немає, але якщо обсяг статті перевищує один друкований аркуш, то її теж бажано поділити (наприклад, на підтеми). Змістовий ритм у науковому творі виникає й завдяки послідовному чергуванню роздумів і описів, фактів і коментарів, часткового і загального, абстрактного і конкретного, теоретичних викладок і практичних дослідів.

У добре злагоджених текстах речення та мікротеми поєднуються в певній послідовності, нерідко — в строго логічному порядку. Розгляд одного питання слугує сходиною до розгляду другого. Кожна чергова думка доповнює, уточнює, розвиває попередню думку. Те, про що йдеться зараз, пов'язане з тим, про що йшлося раніше, і тим, про що йтиметься далі. І такими взаємозв'язками текст пронизано від початку до кінця.

Натомість у тексті незв'язному речення та мікротеми сполучаються без очевидних змістових зв'язків. Замість них — суто описовий підхід, проста послідовність «одне після другого». Бракує перехідних фраз, які унаочнюють або мотивують рух думки від одного питання до іншого. У результаті написане не набуває окресленої цілісності, розпадається на шматки. Ці останні сприйма-

ються не як складники цілого, а як самодостатні, порізнені «етюди», що ніяк не перегукуються між собою. Їх можна довільно переставляти, й на змісті це ніяк не відіб'ється. А це означає, що автор, коли писав, не мав ні єдиного задуму, ні чіткого плану, ні логічного ядра.

Як і ритм, зв'язність писемного мовлення має глибоке психофізіологічне коріння. Річ у тім, що, працюючи з текстом, людина автоматично встановлює смислові зв'язки: 1) між тим, що вона читає, і тим, що вже знає; 2) між сказаним у тексті раніше й тим, про що йдеться зараз. З огляду на обмежений обсяг короткочасної пам'яті зв'язок між віддалено розташованими текстовими одиницями встановити важче. І навпаки: чим ближче стоять одна до одної змістовно пов'язані одиниці, тим легше їх співвіднести й зрозуміти [181: 42; 372: 124]. Отже, композиція є довершеною тоді, коли представляє зміст спочатку в найближчих, а потім у чимраз більш віддалених зв'язках. У такому разі читач не відчуватиме смислових «прірв» ні між реченнями, ні між абзацами. Правильно організовані змістові зв'язки роблять процес читання більш плавним, швидким і продуктивним.

Композиція досконалого наукового тексту також *змістовно передбачувана*. Її збудовано так, що в читача по ходу оповіді автоматично виникають запитання, на які дає відповіді подальший виклад. За такого викладу кожна частина тексту з'являється саме тоді, коли в ній виникає потреба. Виклад, у якому кожне нове положення зумовлене попереднім викладом і водночас містить передумови дальшого розгортання думки, для наукового мовлення є найприроднішим і найдоцільнішим. Ідеальний науковий текст від першого до останнього рядка складається зі змістових елементів, настільки щільно пов'язаних між собою, що вилучення хоча б одного з них неминуче призводить до роз'єднання й руйнування тексту як цілого.

4.3.3.3. Гармонія головного і другорядного. Будова мікротеми й абзацу, ритмічність, зв'язність і цільність тексту — ці розглянуті вище питання стосуються насамперед плану вираження. Але оскільки композиція — категорія

не лише формальна, а й змістова, доречно з'ясувати й те, як саме має бути організований план змісту в комунікативно досконалому науковому творі.

Текст, особливо науковий, завжди є наслідком розумової роботи, а вона неможлива без визначеної мети. Перш ніж розпочати думати, варт усвідомити ті питання, які треба розв'язати. Це усвідомлення дуже важливе, бо надає мисленню чіткої скерованості й вигідно відрізняє його від випадково-хаотичного перебігу асоціацій [130: 201]. Цілеспрямованість — невід'ємна ознака мислення (і взагалі поведінки) здорової людини.

Оскільки текст відображає результати думання, йому теж властива цілеспрямованість (комунікативна мета). Її наявність засвідчує, зокрема, монолітна, добре вибудована композиція. За такої композиції кожна текстова одиниця виконує певне призначення, несе якусь частку інформації. Деякі автори засвідчують цілепокладання вже в перших абзацах: *Використовуючи деякі результати, одержані раніше, ми хочемо показати, що характер поглинання інфрачервоних променів неідеальними іонними кристалами можна встановити, точно врахувавши динаміку домішкових атомів* [Дзюб 752]; *Отже, пропонується стаття має на меті здійснити аналіз гендерної дискримінації на ринку праці в Україні на прикладі сексуальних домагань* [Марц. 51]; *Однак тут виникають нові питання: «що таке людський капітал?» і «яку роль він відіграє у модернізації?»*. *Саме на ці питання ми спробуємо відповісти у нашій статті* [Рос. 58]; *Попри очевидну актуальність питання, у вітчизняній академічній літературі бракує прикладних досліджень залежності обсягів виробництва у галузевому розрізі від вартості кредитних ресурсів. Запропоноване дослідження покликане заповнити цю прогалину* [Дов. 21].

Цільова настанова тексту, за якою стоїть логічний закон тотожності, допомагає перетворити хаотичні асоціації в осмислений, послідовний пошук. Вклад не розпливається вусебіч, гублячи напрямок, а зберігає тематичну визначеність. Композиція, немовби матриця, чітко регулює, що доцільно включати в текст, а що ні. Як наслідок, до нього потрапляють лише дбайливо віді-

брані, вивірені факти, показові спостереження, доречні та присутні роздуми — те, що робить написане змістовним і доброякісним.

Відгалуження, які не працюють на розкриття теми, з наукового тексту слід усувати. Щоправда, подеколи принагідні відступи, історичні екскурси, різні аналогії та порівняння допомагають краще засвоїти зміст, а також дають читачеві змогу перепочити після сприйняття важких ділянок тексту. Тож якщо ці відступи продумані, заплановані, не заступають головної лінії, вони не тільки припустимі, а й корисні: *Аби прояснити це питання, дозвольте невеличкий екскурс у вітчизняну проблематику вищої освіти на прикладі нашого найстарішого освітнього закладу — Києво-Могилянської академії* [Сіг. 7]; *Зробимо відступ та задамося запитанням, чи можна висловити ту ж саму ідею, для розкриття якої протиставляються об'єкти, іншими словами* [Костан. 52]; *Безперечно, дехто звинуватить автора у відхиленні від основної теми, заявленої в заголовку розвідки. Проте неупереджені критики, сподіваємось, погодяться, що, не прослідкувавши, бодай схематично, за подальшим життєвим шляхом коханої одного з найвизначніших гетьманів України, важко зупинитися на конкретному місці її вічного спочинку* [Кіш. 388].

Щоб майбутній твір був цілеспрямованим і єдиним за змістом, авторові важливо чітко відмежовувати одну тему від іншої, усвідомити й сформулювати для себе центральну ідею — те, що він хоче повідомити читачеві, суть його розвідки. Саме ідея визначає, якою буде композиція: що ввести в текст, а що викреслити, про що написати в першу чергу, а про що в другу, з чого почати й чим закінчити.

Простий перелік фактів, хай і цікавих, іще не створює повноцінного наукового тексту. Факти самі по собі нічого не говорять, не приводять до жодних висновків. Читач може зрозуміти їх хибно, неправильно розставити акценти, випадкове сприйняти за головне, а головне — за випадкове. Факти мають бути осмислені у світлі певної теорії чи концепції. «Усе творіння, — радив М. І. Костомаров, — має пронизувати головна ідея; єдність дії має сполучати

окремі явища; барви й тіні мають бути накладені у властивому їм співвідношенні, все має носити образ послідовності й завершеності...» [129: 450]. Цей композиційний принцип видатний історик успішно втілював у своїй творчості.

Ідейний стрижень — ось що перетворює науковий твір на стрункий, цільний організм. Без такого стрижня написане лишатиметься звичайним набором фраз. Навіть якщо авторві й доводиться торкатись абсолютно різних питань, він повинен знайти спосіб сполучити їх спільним задумом. Тоді твір становитиме єдине ціле, хоч і складатиметься з кількох частин. Чим більше елементів тексту пов'язані спільною ідеєю, тим більша систематичність і глибина його змісту. Факти, доводи, роздуми, оцінки, порівняння, спостереження, приклади, цифри, таблиці, діаграми, графіки — усе має підпорядковуватися основній думці, сприяти її розкриттю. «Цільність, — писав М. І. Жинкін, — впливає із задуму, а задум може бути зведений до однієї ідеї, до однієї тези, одного положення» [87: 20]. Отже, головна ідея має пронизувати текст від першої до останньої сторінки. Працювати на неї повинне кожне речення й навіть кожне слово.

Головне в тексті є те, без чого неможливо зрозуміти тему. У предметі головним є те, чим він відрізняється від інших предметів, те, без чого він перестає бути собою й перетворюється на інший предмет. У науковій розвідці головними моментами зазвичай бувають засновки, постановка мети, формулювання гіпотез, визначення понять, класифікації, пізнані закони й закономірності, висновки — тобто все те, в чому виявляється глибинна суть досліджуваних явищ. Натомість другорядне — це ті ознаки, набуваючи або втрачаючи які предмет лишається самим собою, не змінює своєї сутності. Знання неістотного не приносить великої користі, а незнання не завдає великих утрат.

Визначати, що головне, а що ні, — найперша мета мислення. Світ настільки насичений і безмежний, що досягти його в усьому розмаїтті неможливо. Потрібні рамки: слід абстрагуватися від безмежності й зосередитися на чомусь одному. Наукове мислення саме й скероване на те, щоб відсіювати одиничне,

неважливе, випадкове й знаходити загальне, значливе, закономірне. «Організовувати, — твердив І. О. Ільїн, — означає відрізнити істотне від неістотного й надавати істотному вагу й значення; це означає встановлювати перевагу, підпорядкування й з'єднання» [107: 325, 326]. Ділити і зв'язувати, оцінювати й обирати, в усьому схоплювати суттєве, все пов'язувати істотною співналежністю — це і є мистецтво судження [107: 326]. Схожі думки висловлював і А. Н. Вайтхед: «Мистецтво роздумів полягає в тому, щоб одразу підійти до предмета з правильного боку, вхопитися за низку загальних ідей, які прояснюють ціле, і наполегливо групувати довкола них усі другорядні факти. Годі стати хорошим мислителем, доки внаслідок постійної практики не зрозумієш, наскільки важливо схоплювати головні ідеї й тримати їх мертвою хваткою» [422: 84].

На жаль, не всі автори наукових текстів влучно вирізняють головне. Одні рясно нанизують факти, не встановлюючи між ними ієрархічних зв'язків; другі захоплюються другорядними подробицями; треті захаращують виклад утомливими прикладами. Відкинути неістотне часом складніше, ніж виокремити головне. Нездатність до логічного аналізу, невміння розрізнити загальне й окреме мають наслідком помилкові чи скороспілі висновки, коли поняття про предмет складається на основі другорядних ознак. У результаті губиться суть і в читача не складається цілісне уявлення про досліджуваний предмет.

Інша крайність — усе видавати за головне, надмірно виділяти й наголошувати. В одній педагогічній монографії ледь не все, про що пише автор, отримує означення *важливий*. Тут і *важливий чинник* [Жер. 49], і *важливе місце* [Жер. 53, 65, 130, 136], і *важлива роль* [Жер. 39, 42], і *важлива умова* [Жер. 50], і *важлива форма* [Жер. 58, 89, 103, 106], і *важливі завдання* [Жер. 67], і *важлива складова частина* [Жер. 38], і *важливий напрям роботи* [Жер. 59], і *важливий вид діяльності* [Жер. 69], і *принципово важливе питання* [Жер. 69] тощо. Через надуживання епітетом *важливий* його виділювальна сила зводиться на нівець. З одного боку, якщо про явище згадують у тексті, воно вже важливе.

Навіщо ж це щоразу підкреслювати? З іншого, якщо всі явища здаються авторіві однаково важливими, то що ж тоді для нього неважливе? Що важливе, що неважливе — лишається загадкою. А це спотворює композицію, вадить правильному сприйняттю. Коли авторіві важко виокремити суть, виникає підозра, що він погано розуміє те, про що взявся писати.

Уважне планування композиції, як і взагалі написання тексту, має корисну властивість: воно розвиває системний підхід і привчає вирізняти головне в тексті.

Після того, як головну ідею твору визначено, авторіві бажано окреслити неголовні й похідні частини. Їхня роль — обґрунтувати, роз'яснити й розвинути зміст основної. Чим тісніший їхній зв'язок із головною ідеєю, тим вони важливіші, тим більше місця їм відводиться в тексті. І навпаки.

Опрацьовуючи композицію, важливо правильно розставляти акценти й пильнувати міру деталізації. Найістотніше розробляється розгорнуто, менш істотне — стисліше, неістотне — лише згадкою чи натяком. Тоді деталі не розсіюватимуть увагу, не заступатимуть ідейний стрижень. Бо якщо головне описати пунктирно або розташувати не там, де треба, читач може зрозуміти його хибно. Якщо докладно писати про дрібниці, розтягувати на абзац те, про що можна сказати одним реченням, читач швидко втомиться й, не виключено, відмовиться від подальшого читання.

Отже, завдання автора — перенести співвідношення головного та неголовного в текст, зберегти й увиразнити їхню ієрархію. Мистецтво композиції, власне, й полягає в тому, щоб головне розташовувати на видноті, а неголовне відсувати на задній план. У живописі маляр не ховає головного героя в закуток, не змішує з другорядними героями, а розташовує в центрі картини, який одночасно є й центром уваги. Те саме в театрі: провідні персонажі тримаються середини сцени, епізодичні та масовка — обабіч неї. Текст же, на відміну від творів просторових мистецтв, розгортається лінійно, його елементи сприймаються як рівновеликі. Тут завжди зрозуміло, як кожна ланка пов'язана із сусі-

дніми ланками, але не завжди зрозуміло, яку роль відіграє вона в цілому. Виникає потреба спеціально виділяти головне.

Аналіз наукових текстів засвідчує, що для цього використовуються найрізноманітніші мовні засоби. Наприклад, лексичні: *Коротко **головне** в її поглядах можна сформулювати так...* [Шев. 2002, 79]; *Такий висновок зі спостережень і природний, бо тривалих постійних зв'язків саме з Галичиною М. Старицький не мав. Але не це для нас основне. Основне в мовних здобутках М. Старицького те, що...* [Шев. 2003, 40]; *Найбільшою вадю сучасної культури (в тому числі української) є зихиріння і вивітрювання гуманістичного начала порівняно з технічним* [Гонч. 1991, 81]; *Підсумовуючи, підкреслимо, що **головним, вирішальним чинником**, який забезпечив перемогу Б. Хмельницького під Корсунем, була ліквідація польської оперативно-тактичної переваги у кавалерії...* [Стор. 166]; *А тепер **переходимо до головного питання*** [Стец. 11]; *Його **суть зводиться до того, що** композитний рух, виражений формулами (61) і (62), є **основоположним** законом і для конічних граток* [Бод. 169].

До засобів, що вирізняють ключові елементи думки, належить і низка сталих зворотів із різним ступенем фразеологічного ущільнення: *Неправильна, з відростками, форма клітин паренхіми свідчить, на думку автора, що їх слід визнати за нервові клітини, а мозкова речовина надниркових залоз у такому разі — **не що інше, як** нервовий вузол* [Бог. 27]; *Дати дітям радість праці, радість успіху в навчанні, пробудити в їхніх серцях почуття гордості, власної гідності — це **перша заповідь** виховання* [Сух. III 164]; *Перші спроби генетичної корекції (генотерапії) спадкового дефекту апо-В-, Е-рецепторів уже здійснені в США. Принцип генотерапії **полягає ось у чому*** [ВМ 52]; ***Перше і головне**, що відбивається в міміці людини, — це емоції* [МП 106]; *Значення концептуальних моделей в економіці **важко переоцінити**, адже вони є корисними для розуміння процесів, а відповідно, і управління ними* [Прок. 75]; *У фундаме-*

нті цього висновку лежить вчення про додаткову вартість — **наріжний камінь** його економічної теорії [Рес. 66].

Серед граматичних засобів функцію логічного наголошування виконують підсилювально-видільні та уточнювальні частки (*лише, тільки, навіть, саме, справді, якраз*) і порядок слів як знаряддя логічного наголосу в межах речення. Як відомо, в українському реченні ударною є кінцева позиція: *М. Коцюбинський над своєю мовою працював **багато і систематично**...* [Шев. 2003, 77]; *Це визначення закріпилося в хімії **надовго*** [Гол. 23]; *Це припущення відпало, коли з'ясувалося, що в основі всіх тропізмів лежить прискорення або сповільнення росту, спричинюване однією і тією ж речовиною — **ауксином*** [Хол. 50]; *Досить виразно окреслюється ще один, третій принцип художнього функціонування власних назв — **гумористичний*** [Кар. 2008, 12].

За допомогою синтаксичних засобів можна передавати цілу палітру інтонаційних відтінків, створювати найрізноманітніші акценти й емпізи. Ідеться, зокрема, про вставлені речення, приєднувальний і наслідково-сполучниковий зв'язок. Ось, наприклад, як використовує ці засоби Ю. В. Шевельов: *Але кожне наріччя не тільки переоформлює назовні ці елементи, а — **і це головне** — встановлює в них власні співвідношення* [Шев. 2002, 117]; *Врешті був і тут — **а це найважливіше** — центральний пункт дискусії з сербами питання про од-но- або багатодіалектну літературну мову* [Шев. 2003, 125]; *Перенесення питання в площину структури мови і порівняння не просто складників мови, а співвідношень і функцій складників мови, — **ось те нове**, що принципово відрізняє Михальчука від його сучасників* [Шев. 2002, 116]; *Ці зауваження **стосуються** до всіх сторін галицького життя — політичної, соціально-економічної, культурної, побутової, релігійної. **Стосуються вони й особливостей мовних*** [Шев. 2003, 13]; *Галицькі мовні елементи стали для кожного журналіста **такі** доконечні й неуникненні, **що** жодна журналістична праця без них зробилася просто неможливою* [Шев. 2003, 60]; *Піднесення її на найвищій щаблі розвитку на основі передусім принципової діалектної багатооснов-*

ності з широким використанням доцільних для цілої будови галицьких мовних елементів — *так уявлявся їм цей напрям розвитку* [Шев. 2003, 69]. Якщо засадничі тези вчений висловлює не мимохідь, а спiniaючи на них увагу, читачеві їх легше помітити й запам'ятати.

До інших засобів розмежування головного й другорядного належать повторення істотних тез у різних місцях тексту (багатократний вплив на свідомість тієї самої думки забезпечує її закріплення та подальше запам'ятовування), метод *курсивного виділення* ключових думок, кількаступенева нумерація абзаців.

До літературної техніки, крім виділення головного, входить і мистецтво опускати несуттєве. Останнє потрібне рівно настільки, наскільки воно доповнює чи прояснює головне. Адже якщо інформація займає текстового простору більше, ніж це зумовлено комунікативною доцільністю, вона (інформація) стає зайвою й спотворює композицію. Дослідний матеріал, писав С. С. Юдін, не повинен своєю масою затуляти основний виклад. Останній має складатися з думок, які строго послідовно впливають одна з одною. Експериментально-статистичні викладки (навіть в узагальненому вигляді — зведення, таблиці, діаграми) можуть переривати його лише періодично, ненадовго й у міру. Цими матеріалами варт ілюструвати, але не перевантажувати текст: «...Цифрові документи не повинні випинатися, відвертати на себе і стомлювати увагу. Їх треба давати в основному викладі лише стільки, скільки треба для переконливих висновків і підсумків» [348: 51]. Якщо ж без них все-таки не обійтися, краще перенести їх у додаток.

Немало відомих учених прямо засвідчують у тексті настанову на ощадливість і самообмеження. Вони прагнуть:

1) не відхилятися від головного: *Тут не місце входити глибше в деталі, але можна сказати, що...* [Шев. 2002, 22]; *Не зупиняючись на конкретних техніках складання опитуваних анкет та їх обробці, зазначу...* [Як. 247];

2) зосередитися на обраному аспекті, не торкаючись інших: *Ми не можемо, однак, вдаватися тут до докладного обговорення усіх цих питань, бо залишилися б осторонь нашого основного завдання* [Хол. 387]; *Розмір нашої статті не дозволяє висвітлити всі ділянки його діяльності і творчості, тому обмежимося лише обговоренням однієї ділянки творчої спадщини Грушевського — української історії...* [Вин. 87];

3) не виходити за межі поставленого завдання: *Не зупинятимемося на цьому докладно, бо це виходить за межі нашої теми, але не зайве сказати, що Литовське князівство бачило себе... престолонаступником Київської держави* [Шевчук. 105]; *Оскільки в наше завдання не входить повний лінгвістичний аналіз Ізборника 1076 р., ми тільки нагадаємо про одну зі специфічних ознак української мови...* [КМ 206];

4) уникати повторів: *Наводити тут протоколи дослідів in extensor ми вважаємо, проте, зайвим, щоб не повторювати при описові багато разів ту саму мікроскопічну картину* [Бог. 75];

5) не доводити самоочевидне: *Було б марною тратою часу ілюструвати прикладами цю відмінність обох поем, настільки вона очевидна. Наведемо один, випадково взятий, але типологічний для відмінності обох творів в цілому приклад* [Шам. 18];

6) не заглиблюватися в те, про що вже писали колеги: *Про це свідчать численні дані сучасної астрофізики, на яких я тут не буду спинятися, бо вони досить повно висвітлені у відомій книзі О. І. Опаріна...* [Хол. 384]; *Характеристика цієї джерельної бази з переліком літератури подана в одній з останніх праць М. Бевза, що дає нам підстави не зупинятися детально на цьому питанні* [Веч. 30].

Правильне структурування змісту, чітке виділення мікротем, гармонійне співвіднесення головного та другорядного — ці риси композиції допомагають швидко сприймати і глибоко розуміти текст. На жаль, далеко не всі автори дбають про правильне структурування змісту, перекладаючи цю роботу на

читача. Тим часом обов'язок автора — не ускладнювати, а полегшувати йому роботу. Продумування композиції є важливим напрямом удосконалення текстів. У ній відображується сама сутність наукового мислення. Струнка побудова твору захоплює, бо суголосна нашому внутрішньому прагненню гармонії, бажанню бачити світ злагодженим і впорядкованим.

4.4. Інші виражальні можливості

4.4.1. Авторська індивідуальність. Наукові тексти, як відомо, загалом тяжіють до стандарту, авторське «я» виражене в них менше, ніж у розмовному, художньому та епістолярному стилях (хоч і більше, ніж в офіційно-діловому). Мовну індивідуальність розглядають переважно як необов'язкову, ба навіть чужу для наукового тексту.

Вважають, наприклад, що оскільки сьогодні більшість досліджень ведуть і публікують колективно, то колективна монографія повинна сприйматися як цілісна розвідка, а отже має бути створена в єдиній стильовій манері. Якщо ж її розділи написано разюче різними стилями, вона скидатиметься на тематичний збірник. Ось чому в сучасній науці авторське «я» закономірно поступається колективному «ми». Індивідуальне варіювання мовних засобів зводиться до мінімуму. Науковий стиль дедалі більш уніфікується [229: 20–21]. Оскільки науковий текст висвітлює об'єктивну істину, яка не залежить від волі дослідника, науковий стиль має культивувати такі засоби, які підкреслюють неупередженість, безособовість пізнаного, не допускають проявів суб'єктивно-оцінного [138: 14]. Безособово-уніфікований виклад зосереджує нашу увагу на самому повідомленні, а не на особі дослідника. Треба додати, що в сучасних умовах вихід друкованої наукової продукції поставлено «на конвеєр». Зростає вага лаконічних жанрів (тези, огляди, реферати, доповіді) та виробничо-технічних публікацій, яким властива щонайбільша інформативна насиченість. Це закономірно викликає до життя клішовані мовні засоби. Оригінальність, що доречна в художньому творі, у науковому має бути приглушена на користь

стандарту. Оскільки мова науки, твердить О. О. Лаптева, виробила стандартний і маловаріативний набір виражальних засобів, а чужостильові запозичення для неї неприйнятні, авторові лишається все менше свободи вибору. Сам вибір стає автоматичним [149: 186–187]. І навіть так: «Щоб написати в наш час наукову статтю, не треба взагалі вміти писати: досить мати у своєму розпорядженні певний, порівняно обмежений, набір мовних засобів» [147: 131].

Та чи завжди брак індивідуального начала йде на користь справі? Текст наче й стає об'єктивнішим, але водночас зникає «присутність» автора. Засилля розщеплених присудків, безособових зворотів, одноманітна побудова речень, брак образно-експресивних засобів — усе це зневиразнює виклад, породжує мовленнєву невизначеність і, як наслідок, послаблює комунікативний потенціал.

Накидання жорстких стандартів, не в міру заповзята боротьба з відхиленнями від шаблонів зв'язує руки автора. До речі, відмова у праві писати свіжо, оригінально в Україні сформувалася за тоталітарних часів, коли творча ініціатива була не в пошані, а проблиски живої, недогматичної думки повсюдно переслідувалися. В ім'я «чистоти» з наукового тексту вимивали майже все особистісне. «Редактори, — згадує Н. М. Яковенко, — так ретельно виполювали всі авторські “відсебеньки”... що вже повоєнне покоління науковців, яке заступило вцілілих у великих чистках 1930-х, схоже, просто не вміло писати “по-авторськи”. Це добре видно при наскрізному перегляді праць 1950–1980-х років: хоч якій тематиці їх присвячено, вони здебільшого здаються написаними однією рукою» [351: 285]. По суті, всім авторам штучно накладався один стиль — стиль редактора. Українськомовний науковий текст рідко буває засобом авторизації — це радше засіб нівеляції. Ми не бачимо ні «кухні» дослідження, ні мотивів, з яких учений узявся за розвідку, ні його вражень від самого процесу. Тимчасом як яскраво індивідуальний стиль таку можливість дає [192].

Чому ж із наукового мовлення все-таки не варто усувати особистісний первень? Бо інакше складатиметься враження, що спілкуються не люди, а два ав-

томати — передавач і приймач. Чим більше наука (надто гуманітарна) говоритиме безживною мовою, тим менше матиме зацікавлених читачів. Відомо ж бо, що індивідуалізоване мовлення впливає на читача більш глибоко й багатобічно (так само як індивідуальний стиль мислення легше збуджує цікавість і дух творчості). Так, зміст відкриття справді не залежить від особистості вченого. Кінцевий результат має бути об'єктивним, а його фіксація — точною й однозначною. Але шлях, яким дослідник прийшов до відкриття, завжди є суб'єктивним, навіть глибоко емоційним, бо тісно пов'язаний із пізнавальним інтересом, світовідчуттям, темпераментом, стилем мислення. У кожного дослідника свої підходи до проблеми, свої способи пізнання. Отже, наукова об'єктивність таки залежить від творчої індивідуальності. На етапі активного пошуку вона проявляється в ученого так само, як і в митця. Нарешті, якщо в науковому стилі виразність і неповторність зведуться нанівець, він перестане бути взірцем літературного мовлення.

Складнішим є питання про ступінь обов'язковості норм і стандартів наукового стилю. Ясно, що їх треба дотримувати. Але ясно й те, що надто жорстке дотримування загрожує паралізувати мовну розкутість автора, а разом з нею — і політ творчої думки. Де ж вихід? Слушно підмічено, що норм наукового стилю (ясності, переконливості, послідовності) годі досягти, якщо послуговуватися виключно словесними кліше [22: 67]. Стильові норми корисні тоді, коли допомагають глибше й точніше розкрити думку. Коли ж вони сковують її, то починають заважати науковому мовленню виконувати його суспільне призначення. Звідси випливає, що авторська оригінальність має вільно проявлятися в тих межах, у яких вона полегшує (а не утруднює) сприйняття змісту й не суперечить науковості. «Зрілість наукового стилю мови, — писав М. А. Жовтобрюх, — не виключає, а, навпаки, передбачає його індивідуальну багатогранність при додержанні, зрозуміло, основних вимог, що є спільними для всіх наукових праць» [88: 12].

Межі вияву авторської індивідуальності залежать від жанру, в якому створено текст: тексти, в яких викладено результати конкретних експериментів, більш клішовані (зокрема композиційно), тоді як тексти суто теоретичні складаються зі щоразу інакшого набору мікротем, їхня композиція не має готового стандарту й залежить від багатьох чинників (комунікативна мета, ступінь узагальненості, використання штучних мов, ставлення автора до змісту тощо) [232: 3–4]. Зрозуміло, що тексти другого типу дають незмірно більше простору для вияву індивідуального. Важить і те, до якої науки належить текст. У природничих і технічних науках індивідуальність проявити важче, ніж у соціогуманітарних. Останнім особистісна манера викладу властива органічно.

Має рацію Ст. Гайда: наукова мова не є й не може бути цілком клішованою, стереотипною, сформалізованою [372: 117]. Бо інакше – навіщо нам стильова майстерність? Чим більші літературні здібності вченого, чим краще володіє він мовою, тим важче втриматися йому в рамках штампів і стандартів. З його письма автоматично зникає стильова однорідність. Навіть пишучи на вузькофахові теми, майстер слова прагне задіяти чимбільше виражальних можливостей. Не цурається навіть образно-експресивних засобів. Деякі науковці вміють утілювати думку в такій прекрасній формі, яка засвідчує непересічну мовну обдарованість, особливу внутрішню розкутість і свободу самовираження.

Узагалі, виявляти власне «я» — одна з фундаментальних потреб людини. Для науки індивідуальність тим більш природна, адже ця сфера за своєю суттю глибоко новаторська. Великі вчені завше вирізнялися нетривіальним підходом, незашореним мисленням, інакшим баченням проблеми. «...Кардинальні відкриття у природничих і гуманітарних науках можливі там, де стереотипи руйнуються. Відповідно, і твір неординарного вченого своїм мовним оформленням відрізняється від стандартизованих текстів. Яскраво індивідуалізований науковий твір свідчить про те, що його автор — непересічна особистість, яка може силою слова емоційно впливати на читачів» [192: 22].

Стандартизованість науковому стилю потрібна, але така, яка не перекреслювала б творче «я» автора. Бо мовний стандарт дуже легко переростає в мовний штамп. А той, хто призвичаївся писати штампами, починає й мислити штампами. Компілятори та епігони не мають власних думок — не мають і власної манери письма.

Отже, надміру категоричні стандарти — небезпека для творчості. З наукових текстів не повинен «зникати» автор. Нестандартна ідея завжди долає бар'єри стереотипності, а тому втілюється в нових мовних формах. Справжній учений шукає не тільки істину, а й способи, як найкраще її подати. І чим певніше почувається у своїй галузі, тим розкутіше викладає думки. Дехто з таких учених «з'являється» в тексті в буквальному сенсі: *Я не бачу жодної потреби сперечатися з Ю. Р. Шелягом-Сосонком з приводу об'єктивності, переконливості і наукової етичності запропонованих ним положень. Хай читачі нашого журналу самостійно і незалежно їх оцінять. Наведу лише декілька його положень і тверджень, які у мене викликають протест і подив, а інколи навіть роздратування й обурення* [Сит. 268]; Далі в цій публікації вказано на світоглядну дволикість шістдесятництва — офіційне, пов'язане з соцреалізмом, і неофіційне, що від нього відійшло й опинилося за ґратами. Зовні це може здаватися правдою. Але це така правда, як можливі мої уявлення й розповіді про зворотній бік Місяця: є там кратери, якісь западини, срібний пил тощо, але істинної картини про Місяць і структуру його поверхні такі розповіді не дадуть; треба там побувати й описати все з позицій космосу [Наєн. 335]; Дехто нотатками нехтує, покладаючись на пам'ять, — вільному воля, коли він вважає її аж такою потужною, тільки нехай не нарікає, як сяде писати текст. Адресуючи свою пораду особам із такою самою скромною пам'яттю, як моя, пропоную дотримуватися в записах усе тієї ж тріади... [Як. 302].

У тому, що авторська індивідуальність ніяк не суперечить ідеалові науковості, нас переконує мовна практика видатних учених — блискучих стилістів. Для них слово було знаряддям, яке вони добре опанували й поставили собі на

службу. Не оглядаючись на схеми та канони, вони сміливо сполучали наукову точність і ґрунтовність з домішками розмовності, образності, белетристичності (аж до ліричних відступів). Написану ними сторінку неважко впізнати серед сотень інших сторінок. Бо там із кожного рядка прозирає стильова розкріпаченість, мовно-естетична досконалість.

В Україні серед найперших таких учених був М. І. Костомаров — історик-художник, як його називали. Його тексти вражають експресією, динамікою, колоритом деталей. Для змалювання він обирав переважно ті події, що були виповнені сюжетної гостроти й духовної напруги. Його тритомник «Богдан Хмельницький» (1857), за свідченням сучасника, «читали із захватом навіть ті люди, які ніколи у своєму житті не розгорнули жодної книжки з руської історії» [221: 508]. За словами М. С. Грушевського, при всіх своїх слабких сторонах ця праця на довгі часи лишилася не тільки художнім утіленням, а й головною науковою працею про ту добу [67: 216]. Сучасний історик-україніст із Петербурга Т. Г. Таїрова-Яковлева на запитання, чому з усієї славістики вона обрала саме історію України, та ще й таку малоприємну, сповнену інтриг і зрад добу Руїни, відповіла: «...Я в дитинстві цікавилася військовою, чи, точніше, військово-пригодницькою історією, а коли мені було років 13, трохи дізналася про козацтво, прочитавши “Богдана Хмельницького” Костомарова. І це стало любов’ю на все життя» [153]. Як бачимо, мовно обдарований автор здатен не просто зацікавлювати читачів, а й знаходити поміж них вірних учнів і непохитних послідовників.

Із зарубіжних істориків славу неперевершених стилістів здобули шотланець Т. Карлейль, німець Т. Моммзен, росіянин В. О. Ключевський. Можуть зауважити: сам предмет історичної науки такий, що дає найбільші можливості писати цікаво, завойовуючи прихильність широких читацьких мас. Так воно і є. Проте це не означає, що предмет інших наук таких можливостей не дає.

Якщо знову звернутися до вітчизняної науки, варто відзначити високі естетично-стильові якості текстів економіста В. М. Навроцького, хіміка Ю. Й. Гір-

няка, фізиків В. Й. Левицького та І. П. Пулюя, інших західноукраїнських учених другої половини XIX — початку XX ст. Н. В. Зелінська, яка всебічно проаналізувала поетику їхніх текстів, дійшла висновку, що «за справу творення української наукової літератури бралася дійсно творча еліта нації, що уміла гарно писати» [97: 88]. Наприклад, в одного з батьків української фізичної хімії Ю. Й. Гірняка чи не кожна стаття — спільна з читачем «прогулянка» по експерименту [97: 88].

Справжніми віртуозами стилю були видатні фізики П. Еренфест, Е. Шредингер, М. Планк, Н. Бор. Їхня мова строго наукова й водночас наснажена яскраво індивідуальними рисами. «Фейнманівські лекції» (1964–1966) стали однією з найпопулярніших книжок із фізики не в останню чергу завдяки мовній обдарованості авторів. Ясністю й простотою вирізнялися публікації класиків хімії А. Л. Лавуазьє, А. Муассана. Високим стильовим рівнем позначені праці біологів Ч. В. Томсона, К. Лоренца, І. П. Павлова, психолога З. Фрейда. Уміння мислити й писати нестандартно цінується більше, ніж нейтральний виклад чужих ідей (хай навіть і дуже ерудований). Така манера викладу «провокує» думку читачів, здатна здобути авторові більше послідовників (особливо в гуманітарних науках), нарешті, приносить читачам мовно-естетичне задоволення.

Мовна вправність дає науковцеві шанс досягти успіхів і в пропаганді наукових знань. Високо цінують читачі популярні книжки, що їх створили відомі вчені — зоолог А. Е. Брем, ботаніки К. А. Тимірязєв і К. М. Ситник, цитолог і біохімік К. Р. де Дюв, біолог і палеонтолог С. Дж. Гулд, етолог і біолог Р. Докінз, фізики й астрономи С. Я. Брауде, К. Е. Саган, Ст. В. Гокінг, Б. Грін, математики Дж. І. Літлвуд, Г. Д. Штейнгауз, Б. Мандельброт, мовознавці А. О. Білецький, Г. П. Півторак, І. Р. Вихованець, Н. Ф. Клименко, В. О. Плунгян, Д. Кристал та багато інших. Науково-популярна література нітрохи не знижує високий академічний статус своїх авторів. Навпаки — примножує їхню славу, а разом і славу науки, про яку вони пишуть. Зрозуміло, що успішно

працювати в науково-популярному жанрі можуть лише ті вчені, які віртуозно володіють словом і мають власне стильове обличчя.

Не випадково багатогранний талант окремих науковців проявився в красному письменстві. У першій чверті XX ст. А. Ю. Кримський, М. С. Грушевський і Д. М. Яворницький видавали прозові та поетичні твори. Українські лікарі М. М. Амосов, П. Ю. Бейлін і Ю. М. Щербак відомі як автори книжок художньої, художньо-документальної та науково-публіцистичної прози. Поезію українського мовознавця А. П. Непокупного видано в збірці «Золото вікон» (1989). Французький ентомолог Ж. Л. Фабр — автор кількох поем, польський фізик Л. Інфельд — низки повістей, науково-фантастичну прозу писали математик Н. Вінер і геолог В. П. Обручов.

Підводячи ризик, доречно нагадати, що наукова мова — не якась незалежна мова, а частина літературної мови. А в цій останній криються величезні й ще не зужиті ресурси для точного й виразного висловлювання змісту, зокрема й суто новаторського. Маючи пізнавальну цінність, наукові праці повинні мати й цінність культурну, тобто зберігати зв'язок із літературними традиціями конкретного народу, спиратися на багатство його мови, на природну та мистецьку метафоричність тощо [95: 240].

Текст — це продовження особистості автора, і навряд чи доцільно позбавляти його права різноманітиту своє мовлення. Надто якщо йдеться про власний підхід до теми, неповторну інтонацію, прагнення уникати канцелярської сухості, словесних штамів. Ось чому надмірну знеособленість не можна визнати як норму наукового мовлення. Учений може не володіти даром письменника, але літературною мовою, зокрема засобами індивідуалізації, володіти повинен.

Практика показує, що строга науковість і мовна індивідуальність не є чимось несумісним. Завдяки високій культурі думки тексти видатних учених відповідають основним вимогам до наукового стилю (ясність, стислість, точність, логічна послідовність, композиційна чіткість), а завдяки яскравій авторській

індивідуальності — відхиляються від деяких інших вимог (неемоційність, безобразність, підкреслена книжність тощо). У результаті зміст справляє на читача глибший інтелектуальний вплив, аніж це було б у разі суто «стандартного» викладу.

Мовні багатства, що ними послуговуються майстри українськомовної наукової прози, мають стати предметом подальших розвідок.

4.4.2. Розмовність. Як і знеособленість, книжність — одна з визначальних рис наукового викладу. Уживання тут розмовних, а тим більше просторічних чи фамільярних елементів зазвичай кваліфікують як стильову помилку, спричинену мовним «дальтонізмом» автора.

Підкреслена книжність має свої підстави: вона відображує офіційні умови, в яких відбувається наукова комунікація. А офіційність у мовленні саме й утворюється сполученням книжних і нейтральних засобів за цілковитого усунення розмовних [309: 80, 93]. Інша підстава полягає в тому, що наукова картина світу багато в чому відрізняється від повсякденної. Отже, наукова мова теж має істотно відрізнитися від розмовної. Не випадково науковий стиль великою мірою сформувався як антипод розмовно-побутового стилю.

Уважають, що завдяки книжності мова науки набуває чіткішої стильової визначеності, усувається суб'єктивізм щодо предмета викладу. Л. В. Щерба застерігав: «Якщо хтось у серйозній книжці напише *фагоцити уминають мікробів*, це буде безглуздо й недоречно» [342: 139]. Як уважав учений, невмотивоване вживання слів руйнує стильову будову мови. Книжність «захищає» науковий текст від чужостильових укрплень, а це начебто полегшує його написання та сприйняття.

Книжність привносить у наукове мовлення ще й термінологічну визначеність. Навіть коли термін виникає на основі живомовної лексики (*вага, вартість, сила, струм, чутливість*), його значення згодом уточнюється, термінізується й часом настільки переінакшується, що починає суперечити вихідним значенням (пор. економічні терміни: *негативна дохідність, приріст збитково-*

сті, мінусовий приріст). Оскільки наукова мова, на противагу усно-розмовній, передбачає більший ступінь свідомого втручання, книжність полегшує процеси термінологічного регулювання та нормотворення.

Із факту належності наукового стилю до книжних стилів часом роблять скороспілий висновок, що для нього природними є *виключно* книжно-писемні елементи, а усно-розмовних має всіляко уникати як чужостильових і небажаних. Книжка, написана жваво, образно, з багатоманіттям природних інтонацій, не переобтяжена громіздкими зворотами, здається недостатньо серйозною. А дехто взагалі закликає усувати з академічних текстів навіть найменші натяки на розмовність: «Те, що можливе й навіть потрібне в науково-популярному тексті, в науковому неприпустиме. Наукове мовлення стало справжнім антиподом розмовного: жодна власне розмовна конструкція (або слово) в науковому тексті неможлива. Це абсолютний закон» [148: 62].

Чи не надто категорична теза? Цей «антирозмовний» закон, по суті, забороняє науковцям послуговуватися розмаїттям виражальних засобів. Навіщо така сувора регламентація? Адже обмеженість мовних ресурсів може свідчити не лише про стильову витриманість, а й про збідненість словника, невміння різноманітитувати виклад. І. Я. Франко колись іронізував, що сухість філології лежить не так у ній самій, як в особах деяких філологів [326: XXXIII 231]. Те саме стосується й сухості історичних розвідок: «...Чимало українських істориків не є природними носіями рідної мови, і це призводить до певної “книжності”, скутості їхнього стилю, себто до послуговування загальниками, а не знахідками живого мовлення» [351: 286]. І виходить парадокс: ми гадаємо, що книжність — перевага наукового стилю, а за нею часом криється банальна недорікуватість.

Теза про підкреслену офіційність наукової комунікації теж небездоганна. Адже де вона, ця офіційність, побутує? Передусім — у стосунках між начальником і підлеглим, між представником влади і звичайним громадянином. Яка її мета? Підтримати дистанцію, показати, що співрозмовники посідають різні

щаблі в ієрархії влади. Для ділового мовлення офіційність виправдана, це його стилетвірна риса. А чи виправдана вона в науковому тексті? Адже тут автор і читач — рівноправні комунікативні партнери, обопільно зацікавлені у співпраці. Зважмо, що сьогодні на перший план виходять такі чинники, як швидкість сприйняття, повнота розуміння, легкість спілкування [196: 95]. «Розкниження» й «орозмовлення» — ці тенденції актуальні нині для багатьох літературних мов. Звісно, науковий стиль і далі має лишатися стриманим, діловитим, але певна невимушеність йому аж ніяк не завадить.

Уживання розмовної мови не означає, що науковий текст автоматично стає неточним. По-перше, точність наукового мовлення не зводиться лише до книжно-термінологічної строгості. Точності досягають також, спираючись на контекст, фонові знання читачів. По-друге, наукове мислення має бути не тільки точним, а й гнучким, що потребує своїх виражальних засобів. Саме живомовні звороти й дають нам змогу гнучко передавати тонкі та примхливі відтінки думки. Добре про це сказав видатний російський філолог і філософ О. Ф. Лосєв: «Розмовне мовлення — наш невичерпний золотий запас. Це треба розуміти, цінувати, цим треба вміло послуговатися. Шкода, що мої книжні редактори полюють за розмовними слівцями та зворотами, викорінюють їх, як будяки. Не розуміють! Адже популярно, белетристично викладений предмет не стає від цього менш науковим» [158: 352–353]. Живі інтонації, іронічні судження, в'їдливі зауваги, якими пересипані тексти О. Ф. Лосєва, — справжній мовний артистизм.

Науковий текст у своїй основі є книжно-писемним, і коли в нього вкраплюють розмовні слова чи звороти, виникає стильовий контраст. Цей останній підвищує експресивність розмовних елементів, допомагаючи виконувати їхню функцію — глибше розкрити зміст, засвідчити ставлення автора, переконати читача. Навряд чи варто вбачати тут стильову помилку. «Стильові норми, — вважав М. М. Пилинський, — мають характер заборони тільки у випадках не-свідомого їх порушення. Доцільне, свідоме використання елементів інших

стилів, підпорядковане меті висловлення, сприймається як цілком природне урізноманітнення мови, спрямоване до основного завдання: найкраще і найпереконливіше розкрити певну думку» [220: 67].

Домірне сполучання книжних і розмовних елементів позбавляє написане монотонності. Книжне мовлення, що наближається до усного, стає невимусеним і більш зрозумілим: *А найважливіша логічна помилка полягає у твердженні, що коли ми прирівнюємо конституцію до фенотипу, то будь-яка особливість повинна бути названа конституціональною. Ну, а якщо ми прирівнюємо конституцію до генотипу, — хіба кожна фенотипічна особливість є конституційною?* [Бог. 155]; *Нове уніатське духовенство, яке згодом відіграло важливу роль у поширенні національної культури серед народу, на той час ще не визріло. Сільські священики були і вбогі, і малоосвічені, то що вже говорити про їхню паству?* [Рус. 146]; *В елліністично-римську добу, коли великі діяння предків покрив морок століть, а покійників не розпитаєш, народилася компілятивна історія* [Як. 230].

Дехто вважає, що залучати в науковий виклад книжні елементи варто тільки тоді, коли це зумовлено комунікативною доцільністю [195: 32]. У цьому є резон, бо надмірна книжність, крім того, що ускладнює сприйняття, робить текст нежиттєздатним. А. Ю. Кримський (прихильник розмовності в науковому стилі) доводив: «А візьміть якого-небудь Державіна, що не має ще й сто год, як він помер, а вже його мова дихає мертвеччиною навіть для інтелігентів. Виходить: хто бажає, щоб і нащадки могли його читати, нехай держиться морфології, синтакси і фразеології чистісінької народної, а хто такої претензії не має, нехай собі пише, як йому зручніше» [133: 131]. Звісно, веде далі Агата-нгел Юхимович, наукові твори мають тимчасову вартість, а вузьке коло їхніх читачів не злякає жодна мертвість у мові. Через це він допускав «трохи штучної, та зате точної і вигідної мови». Утім, було б краще, «щоб і в науці писати зовсім так, як говорить народ!» [133: 131].

Ясно, що сьогодні не варто піддаватися на цей радикальний заклик, бо він зводить нанівець стильовий розподіл літературного мовлення. Але думка про те, що розмовна мова може (і повинна) впливати на наукову, недалеко від істини. Бо зближення книжно-писемних і усно-розмовних стилів — загальноомовна закономірність, якщо не універсалія. У своїй історії різні літературні мови (польська, сербська, турецька) проходили етап звільнення від закостенілих книжних елементів і плідотворного зближення з народно-розмовною стихією. Українська літературна мова, як ми знаємо, сформувалася на народній основі. На цих самих засадах мав би постати і її науковий стиль. Та оскільки впродовж кількох століть він з відомих причин не міг розвиватися безперервно-еволюційним шляхом, в українських учених не було іншого вибору, крім як наслідувати чужомовні зразки наукової прози, здебільшого — російської літературної мови, яка за походженням є глибоко книжною. Нині ж, коли вона впевнено долає стильову залежність від інших мов, мала б відновити життєдайні зв'язки з розмовним мовленням.

Розмовна лексика стає в пригоді, коли треба назвати явища, які не мають термінологічних позначень: ...*Увесь поведінковий репертуар, який використовують студенти з метою суміщення навчання і роботи, можна розбити на дванадцять груп, які, в свою чергу, поділяють на три поведінкові стратегії: **трудяги, ловкача й нероби** [Демб. 10]; Ефект загрози з боку міста створюють постійно повторювані мотиви **гуркоту, колотнечі, корчів**, гримас [Сив. 97]; Під час організації перерв слід враховувати те, що **безладдя і біганина, галас і крик** погано впливають на дітей, не дають відпочинку нервовій системі, призводять до надмірного збудження [Бой. 2014, 33]; Немає доказів, якими можна було би переконати читача, що один письменник великий, а другий незначний, або й взагалі **нездара**. Тому трапляються читачі, які вважають Кафку незрозумілим і тому **нудним** [Чиб. 299]; Олег Ляшко — відомий український політик, лідер Радикальної партії України... Його поведінка часто нага-*

дує *блазенаду* чи *клоунаду*, тому і сприймається як засіб політичного піару [Зав. 74].

Деякі живомовні слова з часом стають повноправними термінами. Так, у 1990-ті роки термінізувався іменник *суржик* зі значенням «мішане українсько-російське мовлення». На наших очах цей процес відбувається з прикметником *нікчемний* (пор. юридично *нікчемний законопроект*). Ще приклади термінізації розмовної лексики: ...Судова *тяганина* і спрямований проти неї «остаточний термін» були характерними для феодального права багатьох країн того часу [Муз. 206]; Періодизація життя людей похилого віку: *передстаречий, старечий, післястаречий, старезний* вік [Колес. 5]; До цього списку можна додати й такі характерні риси постмодерної культури, як: відсутність правил та ідеалів, синтез та синкретизм, еkleктизм та мозаїчність, іронія, ігровий стиль, естетизація *бридкого* та побутового... [Стан. 141].

Власне, тенденція до зближення норм усного й писемного різновидів української літературної мови була помічена ще в 1970-х роках: «З одного боку, варіанти писемної мови в першу чергу сприймаються як нормативні й поширюються в розмовній мові. З другого — йде відмирання застарілих, суто книжних форм, не властивих розмовній мові» [219: 11]. Уже ближче до нашого часу Ст. Гайда зафіксував «інвазію» усності, неофіційності, неформальності в мову польської науки, надто гуманітарну [370: 25].

Як суто книжні слова увиразнюють і деавтоматизують усну бесіду, так і вкраплені в науковий текст живомовні домішки допомагають ефективно загострити, уяскравити важливу думку, створити обстановку довіри, зацікавити читача: Вузли розташовані *пліч-о-пліч*, а тому необхідний модуль може бути розташований в окремому місці (позиції) з достатньою кількістю вільних вузлів [ДТ 242]; На жаль, «уседержавного» осмислення цих визначальних позицій не відбулося, що і спричинило постійні хитання і *шарахання* з боку в бік із наміром «*намацати*» те, що могло б відродити інноваційну структуру країни [С.-Ф. 98]; ...У дослідженні проблем виховання всебічно розвиненої особис-

тості забуття історичного аспекту призвело б до **дилетантства** й **кустарщини** [Сух. І, 58]; В умовах, коли банківський сектор ще повністю не **оговтався** після фінансової кризи, яка розпочалась у 2008 році, пошук дієвих механізмів зниження банківських ризиків є надзвичайно актуальним [Кор. 353].

Нарешті, чималий виражальний потенціал мають розмовні засоби для передачі критичного ставлення автора до світогляду, позицій, оцінок, методів і підходів інших дослідників: *Щоб нейтралізувати **осоружений** етнонім у старих текстах, російські дослідники фальшують, переробляючи термін «русин» на притаманну їхній мові прикметникову форму «русскій»* [Нак. 124]; *Будь-яка критика, зокрема й конструктивна з боку незаангажованих експертів, сприймається як політична гра чи навіть **вихватки** фінансованих чужоземними державами «підривних» елементів* [Яс. 154]; *До того ж поціновувачами порцеляни в усі часи були освічені заможні люди, а в революційній Україні подібні «міщанські» **вибрики** аж ніяк не віталися* [Рев. 209]; *На думку деяких підприємців, корпоративна культура — це «**панські витребеньки**», які викликають надмірні вимоги з боку підлеглих, а результатів можна досягти «**витисканням соків**» із підлеглих без відповідної компенсації* [Наг. 91].

Отже, розмовні елементи в науковій прозі — явище хоч і не дуже поширене, але закономірне. Вони щедро збагачують виражальні можливості, і, якби українські науковці використовували їх сміливіше, їхні тексти були б незрівнянно дієвішими. «Канцелярський стиль, — зазначала Н. Ф. Непийвода, — стає анахронізмом, а отже, перешкоджає ясності та спричиняє дискомфорт. Не варто боятися “пускати” у професійну сферу форми, властиві живій мові. Експресивна й лаконічна народна мова не “зіпсує” стилю, а, навпаки, зробить його комунікативно повноцінним» [196: 95].

Інша річ, треба відчувати стильові межі. Офіційності в науковому тексті має бути не більше, ніж справді потрібно. Важлива не так офіційність, як відсутність розв’язності, фамільярності. А отже, безпосередньо-невимушений виклад видається доречним. Водночас не слід удаватися до іншої крайності —

ставити між науковою та розмовною мовами знак рівності. Другій, наприклад, притаманні стрибки думки. Цього переймати ніяк не можна: науковий виклад має лишатися строго послідовним і систематичним. Розмовні слова, звороти треба застосовувати з тактом і смаком. Якою мірою український науковий текст допускає живомовні домішки — тема окремих дослідів. Ясність у цьому питанні дасть змогу уникати як надмірного віддалення, так і надмірного зближення наукового та розмовного стилів.

4.4.3. Експресивність. Художня література та мистецтво, як відомо, пізнають і відтворюють дійсність в образно-чуттєвій формі й на перший план висувають емоційне ставлення митця. Наука ж розкриває істину раціонально, прагнучи виявити об'єктивні закони, причому незалежно від того, як до них ставиться вчений. Науковий текст описує пізнане незворушно й неупереджено. Йому притаманна нейтральна стильова тональність, а емоційність протипоказана як така, що не вписується в межі об'єктивного знання. Він апелює до розуму, а не до емоції. Увага читача має бути зосереджена на змісті, логічній послідовності й доказовості викладу. А досягти цього можна «лише в текстах суворого-інтелектуального характеру, де абсолютно (або максимально) виключається дія емоційних елементів» [121: 46]. Формальність, сухуватість, аскетизм таких текстів здаються природними, а емоційність вважають навіть стильовою вадою [395: 57].

На перший погляд, така стильова настанова небезпідставна. Учений — не художник слова, він не повинен ганятися за мовними ефектами. Його справа — повідомляти точну інформацію в усталених термінах і зворотах. У науковому мовленні увагу мають привертати не красивості стилю, а змістовність, системність, невблаганна логіка.

Не секрет, що надмірна експресія знижує точність і визначеність наукового мовлення. Образ породжує сторонні асоціації. Метафора оповиває сказане туманом двозначності. Надто яскраві деталі затуляють істотне. Увага читача зміщується із самого об'єкта на знак, що його позначає. Усе це затьмарює ви-

клад, призводить до розпливчастих формулювань, утруднює розуміння раціонального змісту. Експресивні засоби якщо й допускаються, то строго дозовано (здебільш у полемічних статтях, науково-популярній літературі).

Наскільки виправдане таке ставлення? Хоч експресивність і справді не надто властива науковому викладу, це, однак, не означає, що він має бути абсолютно сухим і знебарвленим. По-перше, згаданий вище стереотип утвердився на підставі «стилістично вихолощених» [97: 191] текстів радянських часів. Причини були різні: цензурно-ідеологічні пута, скутість авторського «я», нерозуміння потреби зацікавлювати читача. При цьому випускали з уваги досвід наукового текстотворення за рубежом.

По-друге, заперечення експресивності впливає, як нам здається, не так із внутрішньої природи наукового стилю, як із того, що писати свіжо, розкуто, невимушено здатен далеко не кожен учений. І виходить, що простіш оголосити «взірцями» одноманітно написані тексти з убогим риторичним багажем, а все, що не вписується в це прокрустове ложе, затаврувати як чуже й невластиве.

По-третє, теза «науковий текст неемоційний, бо таким є самé наукове пізнання» вразлива для критики. Насправді пошуки істини — глибоко емоційний процес. Так, наукове пізнання раціональне, але наснажують його емоції. Вони не просто супроводять мислення, а й надають йому жвавості, пристрасності, гостроти. Чим яскравішу емоцію викликає факт чи ідея, тим важливіші вони для нас. «Почуття, — писав Г. С. Костюк, — породжуються самим ходом розуміння, успіхами в поступовому проникненні в суть того чи іншого об'єкта, труднощами, на які ми при цьому нерідко натрапляємо, переборенням цих труднощів і самим змістом тих результатів, які ми внаслідок цього здобуваємо» [130: 286]. Щоправда, надміру бурхливі емоції можуть розладнати природний перебіг мислення, відхилити його від правильного шляху, і тоді вчений ризикує піти на поводу у своїх бажань.

Емоційність — не лише вибухово-афективні реакції, а й стани, наближені до спокійно-нейтральних (надія, сумнів, певність, непевність, досада), інтелектуальні почуття (подив, цікавість, любов до знань, почуття нового, відчуття важкості проблеми, невдоволення від незрозумілого). Останні пронизують усі етапи розв’язання наукової проблеми — від усвідомлення її до вирішення. Сам вибір сфери дослідів залежить від інтересів, уподобань, схильностей ученого. Радість відкриття, сумніви й надії, гіркота невдач, передчуття успіху — без цих почуттів науковий пошук неможливий.

У текстах різних авторів час від часу знаходимо сліди захоплення предметом дослідів, то більші, то менші вияви інтелектуальних емоцій: *Думки Михальчука про генезу східнослов’янських народів просто вражають своєю глибиною і влучністю* [Шев. 2002, 106]; *«Марія» — вершина Шевченкової великої простоти, і разом з тим — яка вона глибока, і складна, і невичерпна!* [Дз. 701]; *Уважно вивчаючи це та інші висловлювання В. І. Леніна (а куди дінешся!), я давно упевнився, що фраза «в мові є тільки загальне» є просто помилковою* [Кар. 2007а, 153].

Власне, самі терміни *інтелектуальна емоція, інтелектуальне задоволення, радість пізнання* засвідчують тісний зв’язок двох стихій — емоцію та рацію. Терміни *філологія* і *філософія* буквально означають «любов до слова» і «любов до мудрості» (від дгр. *φίλια* «любов, прив’язаність»). І хоч внутрішня форма не завжди точно розкриває зміст денотата, тут зафіксовано невідпорний факт: щоб досягти успіхів у науці, треба якщо не любити її предмет, то принаймні дуже цікавитися ним. Брак у вченого радості пізнання означає, що працює він механічно, відсторонено, відчужено. Одержимий учений здатен знайти такі рішення, які неможливі у стані байдужості.

Отже, різко поляризувати рацію та емоцію немає підстав. Це не протилежні сутності, а дві сторони одного явища — процесу пізнання. Справжні стосунки між логічним і емоційним не взаємозаперечні, а гармонійні.

При цьому варто пам'ятати, що в науковому пізнанні емоційність доречна тією мірою, якою вона не викликає тенденційності. Дослідник не має права використовувати емоції як аргумент («це неправда, бо мені не подобається»). Мотивація та перебіг досліду глибоко емоційні, але його результат — знання — вільний від емоцій. Тож коли щось доводять або спростовують, виклад має бути строго логічним. Натомість коли треба передати внутрішню енергію, пристрасну зацікавленість дослідника, привабити, захопити й переконати читача, помірна експресія цілком доречна: *Ці творіння тисячоліть були дитячим лепетом порівняно з тим, що у XVII ст. у формі нової математики почало відкриватися людству* [Верн. 50]; *Політичні умови поставили під знак питання право на існування української мови, українського трудового народу. Бути йому чи не бути? «Бути!» — відповів на весь свій могутній голос скромний полтавський поет* [Біл. 1963, 115]; *Уперше французька мова пов'язалася не тільки з блиском французької культури, але й з блиском французьких багнетів* [Тк. 162]; *Чимало вчених (я в тім числі) говорили, що берегиня нічого не оберігає, а є русалкою, утопленицею, яка сидить собі на березі й гріється в місячному сяйві. А як гримить тепер по всій Україні: берегиня, Берегиня, БЕРЕГИНЯ!* [Кар. 2007б, 29].

Як не існує раціонального пізнання без емоцій, так і не існує поняттєвого мислення без образів. І хоч поняття в чистому вигляді — це тільки раціональне, в мисленні вченого, писав А. Айнштейн, завжди є щось поетичне. І додавав: «Справжня наука й справжня музика потребують однорідного розумового процесу» [цит. за: 135: 88]. О. О. Потебня уподібнював художній образ алгебраїчному знаку, бо і перший, і другий слугують засобами згущування думки. Поетичний образ уможлиблює заміну маси різноманітних думок відносно невеликими розумовими величинами. Тим-то поетична діяльність — один із основних важелів, що ускладнює людську думку й прискорює її рух [224: 98–99].

Образне мислення випереджає поняттєве в аналогіях і порівняннях. Особливо корисними вони стають тоді, коли невідоме розглядають на тлі відомого

або коли треба виявити чи підкреслити істотне: *І все-таки явища, до яких не можна застосувати схеми математичної мови, не змінюються від такого прагнення. Об них, як хвиля об скелю, розіб'ються математичні оболонки — ідеальне творіння нашого розуму* [Верн. 20]; *Епічний принцип відбору і художнього використання власних назв є потужним і вагомим, як вежа... Ліричний принцип ужитку власних назв є мінливим і барвистим, як райдуга* [Кар. 2008, 11–12]; *Саме тому, що національне не зводиться до форми культури, але глибоко проростає в її зміст, його не можна зняти з неї, як національний костюм людини, і одягнути інший. Унаслідок такого «знімання» національна культура гине, як гине жива істота, коли з неї здирають шкіру. Вибачте за грубий, але все ж переконливий приклад* [Гонч. 1993, 116].

Пізнання будь-якого предмета починають із того, що шукають інший предмет, із яким його можна порівняти. Знаходять їхні спільні й відмінні риси. Якби нам трапився предмет, який неможливо ні з чим порівняти й ні від чого відрізнити, ми не змогли б скласти про нього жодної думки — він лишився б непізнаним. Без порівняння немає розуміння. Ось чому досліджувані явища часто пояснюють через аналогію. І хоч вона не є строгим доказом (висновки на її підставі не вірогідні, а правдоподібні), часом вона здатна повідомити більше, ніж найдовший опис чи докладні пояснення. Це своєрідна образна підтримка наукової думки: *Широта його зацікавлень вражає, він сам наче хотів бути, а може й був цілим інститутом мовознавства* [Шев. 2002, 23]; *Як у коморі хорошого господаря різні речі розташовані по певних полицях та скриньках, так в арсеналі фактів, що ними оперує хімія, неодмінною умовою є раціональна система* [Гол. 5]; *Могила Шевченка в Каневі — це своєрідна українська Мекка, куди кожен правовірний українець, як кожен правовірний мусульманин, прагне хоч раз у житті здійснити свій хадж* [Тк. 40]; *Інформаційна система організації, її інформаційні ресурси є «нервовою системою» будь-якої системи управління* [Гуж. 3].

Говорячи про експресивність наукового тексту, доречно згадати про метафору — образну аналогію й одночасно найдавніший прийом пізнання. Здатність помічати подібне між різними явищами, зближувати віддалені поняття — ключова риса творчого мислення. І не лише в мистецтві. Загальномовні метафори зазвичай не викликають зайвих асоціацій, не привносять смакового суб'єктивізму й не заважають логічно викладати думку: *Але саме це зіставлення різко підносило критичність щодо чужого матеріалу й дозволяло часто відвіювати в ньому зерно від половини* [Шев. 2002, 41]; *Залежно від коливання політичного маятника світоглядні позиції цього вченого або цілком відкидались як суб'єктивно-ідеалістичні, або, навпаки, «підтягалися» до рівня сучасної на той час діалектико-матеріалістичної думки* [Віл. 21]; *Така теза, якщо її абсолютизувати, по суті, вибиває ґрунт з-під ніг історика, чия праця тою чи тою мірою неунікно тяжіє до певних узагальнень* [Як. 248].

Арістотель закликав авторів не цуратися метафор, хоч і визнавав, що мислити метафорично годі навчитися: це ознака таланту [9: 54]. Справді, пошук аналогій, комбінаторна гра — становий хребет евристичного мислення. Їхню пізнавальну функцію особливо добре видно на прикладі розгорнутих метафор. Вони не тільки глибше розкривають суть явища, а й стимулюють творче сприйняття: *...Відкриття ауксину та його аналогів дало перший поштовх до того, що можна назвати «науковим ажіотажем» або, мабуть, навіть «золотою гарячкою» в науці. Як водиться, найзавзятіші «шукачі золота» поспішили зробити численні «заявки». І можна не сумніватися, що більшість цих останніх виявиться заявками на пусті, не золотоносні піски* [Хол. 51]; *...Реконструйовані фрагменти прамови — це по суті лише видима частина прамовного айсберга, переважна більшість якого занурена в глибинні каламутні води історії і залишається недоступною для ока лінгвіста* [Семч. 2002, 32]; *Захоплення молодогегельянськими ідеями не завадило молодому дослідникові подивитися на Г. Гегеля під глибоко критичним кутом зору. Висновки критика мали приголомшливий характер: сорочка абсолютної ідеї, виткана гегелівсь-*

ким «хитрим розумом», виявилася для К. Маркса замалою [Андр. 2000, 300–301].

Свіжа, зі смаком ужити метафора завжди збагачує мовлення: «Будувати фразу і не припускати при цьому переносного вживання слів — це значило б ніяк не виходити з меж цілком усталених штампів, це значило б користуватися мовою надто анемічною, позбавленою будь-яких живих, органічно властивих їй сил» [26: 359]. Прикрашати тексти — не монополія поетів. До метафор охоче вдаються й учені, особливо якщо їм не чуже образне мислення: *В останні роки встановився погляд на гіпофіз як **мотор** сексуальних залоз* [Бог. 334]; *Однак самі по собі джерела — це ще тільки **купка цегли**, з якої історик змурує фундамент під свою оповідь про минуле* [Як. 229]; *...Концепція єдиної давньоруської мови зазнавала чимраз відчутніших **струсів**, давала нові й нові **шпарини*** [Шев. 2008, 384]; *...Чи не вперше нам запропонували дослідження, яке дозволяє продертися крізь **лабіринт** ідей, думок, здогадів та інтенцій Сковороди* [Мін. 103].

Коли дослідникові треба назвати нове явище, стисло висловити нову ідею чи відкриття, а в термінофонді відповідних засобів немає, доводиться шукати ці засоби в розмовній мові. Влучна метафора — це той магістральний канал, яким наукове поняття проникає в голову читача. Як і метод аналогії взагалі, метафора здатна прояснити суть швидше і яскравіше, ніж індуктивний чи дедуктивний способи викладу. Вона підвищує впливовість тексту, сприяє кращому засвоєнню змісту, особливо якщо він надто сухий чи абстрактний.

Щоправда, не всі в захваті від метафоричної термінізації розмовних слів. Дехто вважає, що полісемія, яка виникає внаслідок цього, утруднює сприйняття науково-технічної літератури, призводячи іноді до неправильного розуміння (навіть попри контекст) [78: 108]. Утім, практика засвідчує, що перетворення метафори на нормативний термін — річ звичайна. Це буває майже в кожній галузі науки й техніки: *дерево залежностей, емоційне забарвлення, сім'я мов* (мовознавство); *валютний коридор, вірусний маркетинг, мертвий капітал*

(економіка); відмивання коштів, гілка влади (правознавство); голка сосни, пазуха дерева, човник квітки (ботаніка); волосяна сумка, кісткова тканина, крило носа, очне яблуко, решітчастий лабіринт, сліпа кишка (анатомія); вовча паща, заяча губа, серцевий напад (медицина); благородні метали, скелетна формула (хімія); дивний баріон, зачароване гіперядро (фізика); довірча ймовірність, рівчакова функція (математика); бик моста, підошва канами, чашка бруса (будівництво); ніс літака, свічка двигуна, хвіст поїзда (транспорт); кабан гвинта, кожух механізму, щелепи машини (техніка); валютний коктейль, гарячі гроші, грошовий голод (фінанси).

Деякі розмовні слова виявилися настільки функціональними, що стали метафоричними термінами не в одній, а в багатьох науках: *коло*, *мережа*, *поле*, *тіло*, *ядро* (в астрономії, біології, війську, геології, математиці, фізиці, спорті, техніці тощо). Те, що в одному слові співіснують загальномовне й термінологічне значення, зовсім не викликає семантичної плутанини: *жила* (тіла, кабелю), *ключ* (замковий, гайковий, музичний), *корінь* (зуба й числа), *крило* (птаха, будівлі, машини, партії), *миша* (хатня, комп'ютерна), *рід* (людини, іменника, рослини), *шов* (на тканині, органі, металі).

Метафоричні терміни зручніші, ніж їхні кількаслівні відповідники. В антропоморфних терміносполуках (*збуджений атом*, *утомленість металу*, *тіло кредиту*, *нудота тексту*, *сплячий режим комп'ютера*) немає буквального уподібнення до людини — так говорять лише задля того, щоб уникнути складнощів розуміння. Образність у термінах якщо й відчувається, то тільки на початку вживання. З плином часу вона згладжується і на перший план виходить поняттєвий компонент значення. Коли слово повністю узвичаюється в терміносистемі, його первісна метафоричність уже мало відчутна.

Отже, метафора торує евристично плідні шляхи, націлює на нові, несподівані зіставлення та висновки, «служує тим знаряддям думки, за допомогою якого нам удається досягти найвіддаленіших ділянок нашого поняттєвого по-

ля» [209: 72]. Метафоричність — хоч і не провідна, але помітна, риса наукового мовлення, що збагачує його виражальні можливості.

Крім емоційності й образності, до експресивних засобів мовлення відносять також оцінність. Наука за своєю природою плюралістична: їй властиві різні підходи, методи, школи, напрями. Справжній дослідник не просто збирає факти — він іще стверджує свою позицію. При цьому або солідаризується з поглядами інших, або протиставляє їм свої погляди. Ті ідеї, які для нього принципово значущі, він захищає, а ті, з якими не згоден, — спростовує. Наукові результати та шляхи досягнення їх теж стають предметом критичної оцінки. Усе це потребує відповідних мовних засобів.

Позитивну оцінку в наукових текстах виражають прикметники (а також похідні від них іменники й прислівники) *актуальний, блискучий, видатний, визначний, відчутний, глибокий, гнучкий, значний, істотний, кардинальний, ключовий, колосальний, неперевершений, перспективний, ретельний, слушний, тонкий, унікальний, усебічний, фундаментальний, цікавий, чіткий, яскравий*. Підсилювальні прислівники, як-от *бездоганно, безперечно, ймовірно, надзвичайно, напевно, правдоподібно*, теж містять у собі малопомітний елемент оцінювання.

Згадуючи попередників, корифеїв науки, автори не проминають нагоду висловити захват їхнім доробком. А тому вдаються до позитивних епітетів та елементів експресивного синтаксису: *Перші творці наукової хімічної термінології не могли передбачати можливість відкриття багатьох елементів та різних речовин, щоб заздалегідь дати їм назви, проте їх заслуга перед наукою колосальна* [Гол. 11]; *...Неабияку цінність має скрупульозний аналіз найстарішої міської книги з XIV ст., який здійснив відомий львівський знавець середньовічної урбаністики Львова Р. Могитич* [Поп. 66]; *...Тоталітаризм, звівши індивідуальне споживання до мінімуму, підтвердив висновок М. І. Туган-Барановського, що процес відтворення здійснюватиметься і при розширенні виробництва, а циклічність зменшиться при впровадженні різних заходів, на-*

приклад, планових засад. Це було *геніальне передбачення*, яким скористався тоталітарний режим [Зл. 2001, 187].

Огляд літератури, історія питання, альтернативні теорії та гіпотези, гостро проблемний підхід, роз'яснення й захист власних позицій — усі ці моменти теж потребують оцінювання, часто негативно-критичного. Зазвичай його виражають прикметники *абсурдний, бездоказовий, безперспективний, безпорадний, вузький, дилетантський, застарілий, малодоказовий, недостатній, неефективний, ненауковий, необґрунтований, непереконаливий, неспроможний, поверховий, примітивний, скороспілий, слабкий, тривіальний, фантастичний* тощо. А також інші частини мови: Красива фраза Тандлера: «Конституція є соматичний фатум індивідуума» — користується ще й тепер **незаслужено широкою популярністю** [Бог. 147]; За змістом це був... конспект першого тому академічної «Історії української літератури» (1954), котра являла собою **безпрецедентний політичний донос** на всю українську літературу [Наєн. 277]; Вирішуючи Шевченкову долю в травні 1847 року, імператор і його жандарми обрали для нього солдатчину — «как для одарённого крепким телосложением». **Визначення не позбавлене садизму**. Тим часом не знати, чи справді Шевченко відзначався міцним здоров'ям [Дз. 676].

Мовні засоби полеміки, здавалося б, мають суто публіцистичний присмак. А проте їх поява на сторінках наукової літератури — закономірна. Без заперечень, критицизму, альтернативних поглядів пізнання спинилося б на мертвій точці. Необхідність давати схвальну або критичну оцінку чужому (та й своєму) доробку викликає активізацію експресивних елементів. Вони допомагають спростувати те, проти чого вчений скеровує свій полемічний удар, і утвердити те, в чому він хоче переконати читача: *Очевидно, автор статті розраховував на читачів, які, як і він сам, не товаришують із логікою і не помітять повної відсутності причинно-наслідкового зв'язку між багатьма тезами статті. Можливо, саме тому він відверто і розгнуждано дає простір марнослів'ю і пустомолотству* [Сит. 269].

Емоційність, образність, оцінність у науковому тексті засвідчують, що автор хоче налагодити контакт із читачем. Вони допомагають зацікавити, загострити увагу, полегшують сприйняття важких ділянок тексту. У результаті «холонді» поняття оживають, краще відчуються, надовше западають у пам'ять.

Експресія в науковому мовленні — сигнал особливо потужний. Та якщо в публіцистичному чи художньому творі вона слугує для прямого емоційного впливу на читача, то в науковому її призначення інакше — посилити ясність, донести важливу інформацію, заохотити до співдумання. «Експресивні засоби в науковому тексті стосуються не емоційної, а інтелектуальної експресії» [300: 135]. Їх використовують там, де треба наголосити на головному, підкреслити глибину, доказовість думки. При цьому експресивність повинна не затуляти цю думку, а сприяти її унаочненню та кращому засвоєнню.

Як бачимо, експресивність неабияк підвищує прагматичний потенціал наукового тексту. У помірних виявах вона не руйнує його стильову витриманість, а «олюднює», пом'якшує сухість викладу, зрівноважує раціональний первень емоційним. Так, наукова праця не повинна тішити нас красотами стилю. Але немає нічого поганого в тому, що, дізнавшись нове, читач дістане й естетичну насолоду від прочитаного. «Краса, — писав Т. Манн, — не розкіш і не приправа, а природна, питома форма будь-якої думки, що варта бути висловленою» [169: 485].

Уже йшлося про те, що сухість викладу часто буває зумовлена не так строгим додержанням стильових норм, як нестачею літературного досвіду. Одноманітне мовлення швидко приїдається. Тож варто чимбільше різноманітнити виклад, уникати повторів, творчо задіювати всі доречні засоби виразності. І не тільки лексичні. Ідеться й про стильові прийоми (паралелізми, наростання, антитези, перифрази, анафори, градації), різновиди речень (окличні, запитальні, неповноструктурні, сегментовані, парцельовані), будову абзаців, своєрідну авторську інтонацію тощо.

Запитальні речення, наприклад, добре поживляють виклад, а тому доречні навіть у технічних текстах: *Як уже зазначалося вище, арифметичне кодування інформації має мінімальну надлишковість за певної частоти розподілу символів вхідного алфавіту. Але звідки береться цей розподіл і що собою представляє вхідний алфавіт? Відповіді на ці запитання дає модель вхідного потоку інформації, яка представляє деякий спосіб передбачення розподілу ймовірностей при надходженні кожного наступного символу* [ГМХ 15].

Комплекс «запитання–відповідь» заряджає науковий виклад елементами діалогізації: *Чи можна уявити більш безпосередній доказ функціонального антагонізму двох ендокринних органів? Такий висновок, на мій погляд, виявився б, проте, найгрубішою помилкою* [Бог. 249]; *Чи не є згадана «одностильовість» шляхом до ізольованості, замкненості української літератури? Думається, ні* [Наєн. 352]; *Чи можна дослідити, яким чином зароджуються, передаються і «працюють» соціальні уявлення в повсякденному житті людини? Так, можна. І це дає змогу не лише описати уявлення як соціальний феномен, а й глибше зрозуміти інші феномени, такі як наука, релігія, мораль, право* [Овд. 204].

Наукові тексти багаті на стійкі терміносполуки та різні кліше — як загальнонаукові (*будувати гіпотезу, вивести закономірність, взяти за одиницю, встановити величину, питома вага, рудиментарні форми*), так і конкретнонаукові (*аналітичні мови, виробничі відносини, енергетичні ресурси, коефіцієнт корисної дії, натуральний обмін*). Натомість виражальний потенціал загальномовних фразеологізмів лишається недовикористаним. І хоч у науковій прозі такі фразеологізми різко виділяються з тексту, іноді контрастують з ним, завдяки своїм експресивним якостям увиразнюють мовлення: *Конфлікт заводився в кут і тим, що вищі штаби Червоної Армії ніби були глухі та навмисно дивилися крізь пальці на насильство і твалтівників* [Саган 10]; *Уявляти справу навпаки, висувати на перше місце інтерпретацію, а не інформування — означає перевертати правильне розуміння з ніг на голову* [Мих. 35]; *Якби за*

життя Котляревського йому довелося прочитати про свою «Енеїду» щось подібне до цієї статті, він щиро здивувався б, що вчений читач **по гвинтиках розібрав** його поему і **розклав** самоцвіти його мови **по поличках** [Пл. 14].

Доречне вживання експресивних фразеологізмів безпомилково засвідчує літературну вправність автора. Якщо ж вони ще й зазнають різного роду трансформацій, можна говорити про творчий підхід до мови: *Практична психологія в Україні продовжує розвиватися, і хоча робить вона це не семимильними кроками, а скоріше сантиметровими, певний прогрес за 15 років можна спостерігати* [Клим. 278]; *Отже, будь-хто може бути вражений успіхом Сполучених Штатів Америки у здійсненні своїх інформаційних стратегій в зовнішній політиці, однак в кожній бочці меду є і ложка дьогтю. Проте цей дьоготь не для американців... він для «решти» світу* [Мазур. 273].

Оскільки науковий твір тяжіє до об'єктивно-логічної тональності, експресивно забарвлені домішки в його тканині різко вирізняються (навіть більше, ніж у розмовному мовленні). Це активізує увагу читача. Але експресія доречна, лише якщо її застосовано зі смаком і в розумних межах. Вона має апелювати до почуттів, але не переростати в розхристану екзальтованість. Живити читачий інтерес, але не скочуватися до розважальності. Бути красномовною, але не велемовною. Впливати на читача, але не ставати самоціллю. Не повинна вона бути настільки сліпучою, щоб затуляти чи, ще гірше, підміняти собою раціональний зміст.

Важливо пам'ятати й те, що, вдаючись до експресивних засобів, автор пропонує вже готову інтерпретацію описуваних явищ і в такий спосіб ніби звільняє читача від необхідності думати самому, робити власні висновки й оцінки. Не всім це подобається, а тому надмірна образність чи емоційність можуть спровокувати внутрішній опір до всього тексту, недовіру до автора.

Мова науки не повинна бути художньою мовою. Однак не повинна й бути мовою канцелярською, надто формалізованою, сірою та вбогою. Емоційне, хоч і не входить до строго наукових знань, є супутником пізнання, допомагає ефе-

ктивніше передавати його результати іншим. Для мови науки певна експресивність стилістично виправдана. Особливо якщо вона відображає творчий неспокій ученого, його новаторські пориви, якщо заперечує застиглість, інерцію думки, надає їй більшої напруженості й гостроти. Вона доречна й тоді, коли авторові важко приховати своє творче «я», коли він думає незалежно, коли має чим поділитися з читачем. І якщо емоцію лишатиметься під контролем рацію, вченому вдасться створити органічну єдність глибокого змісту та виразної, промовистої форми. Науковий текст заграє новими яскравими барвами й водночас збереже свою стильову специфіку.

4.4.4. Простота й дохідливість. Поряд з істинністю, об'єктивністю, логічністю, системністю та доказовістю до істотних ознак наукових знань належить і простота. Із двох гіпотез, які однаково добре пояснюють те саме явище, ближчою до істини частіше буде та, що простіша. Теорія повинна бути не лише логічно несуперечливою, а й по можливості простою, вишуканою, осяжною. Власне, поступ науки саме й полягає в тому, щоб зводити позірний безлад явищ до вихідних засад, унаслідок чого навколишній світ являтиме собою гармонійну картину. Не випадково на фізичній аудиторії Геттінгенського університету як заповіт майбутнім дослідникам накреслене латинське гасло «*Simplex sigillum veri*» («Простота — ознака істини»).

Будучи критерієм науковості, простота водночас є й нормою наукового стилю. Увага читача повинна бути зосереджена на думках автора, а не на розгадуванні того, що він хотів сказати. Найкраще, коли мова наукової літератури прозора й непомітна. Причому вимога ця стосується як літератури навчальної, науково-популярної, так і власне наукової. Не йдеться про те, щоб остання була зрозуміла абсолютно всім (це нереально). Проте її має розуміти будь-який фахівець відповідної галузі, а також зацікавлені представники суміжних наук.

Доступно написаний текст іноді здається ненауковим. Мовляв, мінімальна термінологічність і жвавість викладу начебто знецінюють публікацію. Та це не завжди так. Як розрізняють об'єктивну складність і нарочиту ускладненість,

так треба розрізняти виклад простий і виклад спрощений. Вимога доступності не має нічого спільного з популізмом чи примітивізмом. Знання, викладені просто, не стають менш науковими, адже спрощуються не самі знання, а форма їх викладу. Доступність — це не вживання розмовних слів замість термінів. Це вживання слів прямих, ясних і точних. Це не означає, що для кращого розуміння з тексту треба вилучати всі важкі місця. Це означає так викладати ці місця, що читач не матиме іншого вибору, ніж зрозуміти їх. Кажучи словами Й. Г. Фіхте, це спроба примусити читача до розуміння.

Чи суперечить простота строгості й точності? Іноді суперечить, бо не про все в науці можна розповісти загальноовживаними словами. Але досвід видатних учених показує, що в багатьох випадках ця суперечність позірна. Ось що писав Д. Гільберт: «Буде великою помилкою гадати... що строгість у доказі — це ворог простоти. Численні приклади переконують нас у протилежному: строгі методи є водночас найпростішими й найдоступнішими. Прагнення до строгості саме й приводить до знаходження найпростіших доказів. Це ж прагнення часто прокладає шлях до методів, які є більш плідними, ніж старі» [86: 472].

Якщо якась ідея чи гіпотеза не піддається доступному викладу, це може сигналізувати про те, що з нею щось не так, що в чомусь вона хибна, що її не додумано до кінця. І навпаки: «...Для фізика можливість опису звичайною мовою є критерієм того, якого ступеня розуміння досягнуто» [48: 104–105]. Та й не лише для фізика — для інших фахівців також: «...Доти, доки ви предмет не осягли, він вам здається складним і туманним. Але щойно істину встановлено, все стає простим. Ознака істини — простота, й усі генії прості своїми істинами» (І. П. Павлов) [100: 127]. Отже, якщо науковий текст лишається незрозумілим навіть фахівцеві, найімовірніше, його не до кінця розумів і сам автор.

З одного боку, простота потребує від автора глибоких знань предмета, про який він пише. З іншого — прагнення спростити виклад завжди приводить до глибшого розуміння, бо спонукає виділяти в предметі істотне. Глибока думка

від спрощення тільки віграє. Відомий генетик і популяризатор Р. Докінз вважає, що науково-популярний виклад потребує «глибоко продуманих зворотів і яскравих метафор». Простуючи цим шляхом, можна врешті-решт віднайти новий погляд на речі, який сам по собі має шанс стати оригінальним внеском у науку [361: XI]. Дохідливість не додає до змісту нічого нового, але сприяє його кращому засвоєнню.

Уміння писати дохідливо дає ще одну перевагу. Науки нині настільки спеціалізувалися, що вузькі фахівці перестають розуміти один одного. А це подібноє цілісну картину світу, заважає ставити й вирішувати широкі міждисциплінарні проблеми. Ось чому популяризація потрібна не тільки загальноосвітня, а й міжнаукова. Діалог учених різного профілю відкриває шлях до синтезу наукових знань. Кожному дослідникові варто намагатися писати дохідливо, не боячись, що його сприймуть за популяризатора.

Щоправда, є прибічники й у протилежного погляду: новаторські пошуки, ґрунтовні докази завжди потребують складніших мовних форм. Простий же виклад «без відповідних уточнень, без урахування можливих заперечень, без вичерпних доказів» насправді є виявом примітивізму, «сирих», недозрілих, недодуманих ідей. Уявляти, ніби чітка і ясна думка завжди виливається в прості фрази, є великою, хоч і поширеною, помилкою [26: 407]. Тим-то Л. А. Булаховський уважав, що немає сенсу закидати недосконалість викладу в тих випадках, коли довгу й важку для зрозуміння фразу неможливо заступити коротшою, але такою ж змістовною (однією чи кількома) [26: 407–408]. Та погодитися з цим важко. Вважаємо, що складний, синтаксично заплутаний виклад саме й свідчить про недодуманість. Той, хто міркує чітко й визначено, завжди знає, що саме хоче сказати. Оскільки він має звичку продумувати проблему до кінця, йому легше віднайти ту мовну форму, яка виражатиме результати думання з найбільшою ясністю й точністю.

Не варто боятися, що в разі спрощення написане стане менш точним. Воно не стане більш точним, якщо залишиться незрозумілим. Бо незрозуміле не несе

корисної інформації. Не слід боятися й того, що подані дохідливо знання не вимагатимуть від читачів зусиль, привчатимуть до бездумно-поверхового «ковання». Якщо знання справді нові, їх сприйняття вже вимагає зусиль. Адже пізнане читач має «вмонтувати» у свою систему знань і при цьому домогтися узгодженості між новопізнаним і вже відомим. А якщо суперечності все ж виникають, спробувати їх усунути — або заперечити прочитане, або критично переосмислити власні погляди.

Одним із чинників, які поменшують простоту (а отже, й ефективність) мовлення, є надто абстрактний, відсторонений виклад, про що свідчить надмір відприкметникових і віддієслівних іменників на *-ість*, *-ство*, *-ння*. Без них, як ми вже писали, не обходиться жоден науковий твір. Але якщо він складається із самих лише абстракцій і не містить живих образів, то стає малоцікавим, пригнічує увагу, викликає втому. Натомість виклад змісту в наочно-образній формі часом дає більше, ніж довгі, ґрунтовні, але умоглядні пояснення. Конкретика наближає предмет до читача, викликає в уяві живі картини, переконує своєю відчутністю: *Щоб упевнитись, що літаючі комахи відіграють неабияку роль у поширенні чуми, достатньо пригадати картину чумних фанз чи бараків, де є багато хворих на чумну пневмонію. Хворий через силу випльовує кров'янисте мокротиння. Підлога, постіль і стіни біля нього нерідко забруднені мокротинням. Воно ж у нього на губах. Мухи сідають і жадібно поглинають мокротиння, користуючись сопорозним станом хворого. Само собою зрозуміло, що мухи є небезпечними носіями інфекції і, сідаючи на слизові оболонки здорових людей, можуть заражати їх [Заб. 49].*

Якщо читач не знайде в тексті чуттєвих вражень, ні описи, ні роз'яснення, не знайдуть опори в конкретних уявленнях. І абстрактне буде засвоєне лише формально [130: 225]. Конкретика, наочні приклади вражають уяву сильніше, бо активізують пережитий досвід. У результаті абстрактна ідея, категорія, будь-яке умоглядне поняття стануть зрозумілішими й доступнішими.

Перевага конкретики над абстрактним — одна з умов простоти й доступності. І хоч у науковому тексті уникнути абстрактної лексики неможливо, обмежити її вживання можна і треба [218: 170]. При цьому, однак, не варто доходити до іншої крайності. Бо переважна увага до конкретного, безліч прикладів і деталей привносять у виклад надмірну описовість. У результаті замість цілісного уявлення читач матиме порізнену мозаїку. Конкретиці слід відводити роль допоміжну, пояснювальну, щоб вона не затуляла собою закони, закономірності й інші узагальнення, які є основою наукового знання.

Отже, щоб зміст засвоювався краще, у творі має бути оптимальне співвідношення фактів і узагальнень, переходи від конкретного до абстрактного і від абстрактного до конкретного, від вузьких до ширших узагальнень [130: 226]. Узагальнення можуть окільцьовувати собою факти, а можливий і суто індуктивний підхід: виклад починається зі знайомого явища, простого предмета, який можна взяти до рук, оглянути, а тоді на цій основі поступово робляться узагальнення.

Власне, будь-яке загальне положення повинне бути підтверджене конкретними фактами (й до того ж системно осмисленими). І це вимога не тільки методології. Абстрактні викладки бажано чергувати з прикладами ще й тому, що останні є засобом привернути увагу, відновити її після довгих і важких для сприйняття теоретичних розважань. Вони ж привносять у виклад достовірність і переконливість: *Зі сказаного випливає, що не можна ототожнювати задатки і здібності, а треба в їх єдності бачити й різницю між ними. Маючи однакові задатки, люди, живучи в різних умовах, досягають різного розвитку своїх здібностей. Один індивід, маючи, наприклад, хороші задатки для розвитку музичних здібностей, проходить свій життєвий шлях, навіть не підозрюючи, що з нього міг би вийти видатний музикант. Інший, що не має таких природних даних, завдяки музичній освіті й систематичним вправам досягає досить високого рівня музичної вмілості. Так буває і в розвитку інших здібностей* [Кост. 340]; *Інтеграція вимагає постійних, регулярних ритуалів, що забезпечують ві-*

дчуття єдності, згуртованості. Проте засоби його досягнення можуть бути різні — скажімо, свою спорідненість з іншими членами племені відчуває людожер із Соломонових островів під час колективної канібальської вечери й англієць, що разом зі своїми співвітчизниками відвідав славнозвісний шекспірівський театр «Глобус». Отже, для прихильників функціонального підходу між цими культурами не існує принципової відмінності [Лос. 6–7].

Конкретика допомагає зрозуміти й затамувати абстрактні істини не в останню чергу тому, що відповідає психофізіологічній природі сприйняття. Читання наукової літератури — це розумова напруга. Щоб не виснажитися, час від часу потрібна розрядка. Приклади, ілюстрації, роз'яснення саме й слугують цій меті. Ритмічне чергування абстрактного та конкретного поліпшує взаємодію півкуль головного мозку. Вони, як відомо, спеціалізовані: ліва відає абстрактно-логічним, права — конкретно-образним мисленням. Тож навіть у власне науковому тексті не варто нехтувати конкретикою (хоч її кількість, ясна річ, буде меншою, ніж у науково-навчальному та науково-популярному текстах).

Звісно, популярність викладу не повинна знижувати науковості. М. Д. Гладкий виділив основні помилки, що перетворюють популяризацію на вульгаризацію: 1) автор жертвує точністю на користь дзвінкої фрази, красивого вислову; 2) зайвий антропоморфізм; 3) безапеляційно-легковажне поводження з науковими проблемами; 4) перебільшення спрощень і намагання «дати всі науки за копійку»; 5) невдалий белетристичний виклад, коли автор сам не є ні белетристом, ні вченим [55: 153]. Тобто важливо пильнувати рівновагу між серйозністю й точністю, з одного боку, та простотою й цікавістю — з іншого.

Англомовні природничники найпрестижнішими часописами, як відомо, вважають «Природу» («Nature») і «Природознавство» («Science»). Авторство в цих виданнях підвищує особистий рейтинг дослідника (який ураховують, коли вирішують, чи гідний він гранта, премії, професорської посади тощо). Цікаво, що обидва журнали є не так науковими, як науково-популярними. Щоб опублікуватися там, мало бути першокласним фахівцем — треба ще вміти писати.

Майстерно, просто, дохідливо. Ученому, котрий здатен зацікавити широкі маси, легше довести, що його робота якісна, суспільно значуща, потрібна не лише вузьким фахівцям. Тож донині насущним є заклик І. І. Огієнка: «Кожен учений мусить пам'ятати, що ясний і простий стиль — то найкращий стиль, а популярний виклад — то найцінніший виклад» [207: 74].

Висновки до розділу 4

1. Оскільки науковий стиль, як і мова загалом, безперервно розвивається, його норми потребують періодичного оновлення. На нинішньому етапі бачиться доцільним дослідити й унормувати ті стильові елементи, що підвищують комунікативну дієвість наукових текстів. Призначення мови — не просто передавати інформацію, а впливати на адресата. Написане має викликати цікавість, залишати слід у свідомості читача, змінювати його погляди та переконання. Автор повинен урахувувати інтереси й запити читацької аудиторії, особливості процесу сприймання.

2. Писемне мовлення швидше досягає мети, якщо автор дбає, щоб довільна увага читача переростала в мимовільну. Цьому сприяють багатий і глибокий зміст, стислість і динамізм викладу, опертя на орієнтувально-дослідницький рефлекс та інтелектуальні емоції (здивування, цікавість, допитливість). Ідею, вперше осмислену автором, удруге осмислює читач, який суб'єктивно теж робить відкриття. І якщо автор викладає результати не відразу в готовому вигляді, а розкриває їх поступово, показує, як їх було отримано, читач пересвідчується, що ці результати вірогідні, надійні, обґрунтовані.

3. Науковий текст заохочує до співдумання, якщо в ньому чітко окреслено проблемну ситуацію, наголошено на суперечностях між відомим і невідомим, а наукові досягнення подано як наслідок дискусій і боротьби ідей. Елементами проблемного викладу є: 1) запитальні речення, які скеровують хід міркувань читача й спонукають у пошуках відповідей читати далі; 2) діалогічність як спосіб представити протилежні гіпотези й аргументи; 3) недомовленість ви-

кладу, що спонукає читача додумувати самому (в напрямі, вказаному автором).

4. Ясність і стислість – визначальні комунікативні риси наукового мовлення. Для фахівця, який володіє термінологією та відповідними знаннями, сприйняття ясно написаного тексту не повинно викликати особливих труднощів. Для автора ясний виклад є іспитом на мовну майстерність, а для змісту — перевіркою на істинність. Якщо думку висловлено неясно, виникають підстави вважати її необґрунтованою. Стислість не тільки полегшує сприйняття тексту, а й відповідає природі досконало організованих знань. Наукове пізнання прагне систематизації та символізації, завдяки чому згортає, «згущує» досвід, зводить розмаїття пізнаного до одного спільного знаменника. Через це й мова науки постійно шукає місткіші засоби вираження.

5. Композиція наукового тексту покликана втілювати систематичність мислення. Автор, розташовуючи речення й мікротеми в певному порядку, тим самим організовує перебіг сприйняття, забезпечує рух думки в голові читача. Показниками вдалої композиції є співмірність і зрівноваженість частин, ритмічність їх зміни, ієрархічність, цільність і завершеність змісту. Міркування в такому тексті сприймаються як логічні й доказові. Натомість текст із хаотичною композицією переконує слабо. Членування змісту на мікротеми — знакова операція, бо за нею стоїть розкриття істотних зв'язків між предметами та явищами. Чим чіткіше поділено текст на частини, чим ясніші переходи між ними, тим краще читач розуміє й запам'ятовує зміст. Досконала композиція допомагає бачити в тексті головне. Розуміючи узагальнення, читач глибше осягає прочитане.

6. Хоч наукове мовлення загалом знеособлене, цілковита притлумленість авторського «я» послаблює його комунікативний потенціал. Ідея справді нова й оригінальна неминуче долає бар'єри стереотипності, а тому часто втілюється в нових виражальних формах. Мовно обдарований учений шукає не тільки істину, а й способи, як краще її подати. Через це з його письма автоматично зни-

кають скутість і стильова однорідність. Суто розмовні елементи іноді здатні краще, ніж книжні, передати тонкі відтінки й переходи думки. Завдяки вкрапленню цих елементів у діловито-стриманий науковий виклад виникає стильовий контраст, що допомагає авторові створити атмосферу довіри, загострити потрібну думку, засвідчити своє ставлення до сказаного.

7. Експресивні засоби в науковому тексті дають змогу передати внутрішню енергію, творчий неспокій і зацікавленість дослідника. Серед іншого, до цих засобів належать образність (образне мислення сильніше за поняттєве в аналогіях) та оцінність (без критичної оцінки зробленого іншими пізнання неможливе). Будучи потужним каталізатором сприйняття, експресивність у науковому стилі має виявлятися помірно, щоб не викликати алогізмів і тенденційності.

8. Простота, будучи критерієм істинності наукових знань, водночас є й нормою наукового стилю. Якщо текст незрозумілий фахівцеві, найімовірніше, його не розумів і сам автор. Прагнення спростити виклад спонукає виділяти в предметі головне й відсіювати другорядне, а отже приводить до глибшого розуміння. Важлива умова доступності тексту — оптимальне співвідношення фактів і узагальнень, гармонія конкретного й абстрактного.

Основні наукові результати розділу опубліковано в працях [247; 250; 251; 253; 259; 261; 265; 266; 267; 268; 276; 277].

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

1. Теоретико-методологічні засади проведеного дослідження впливають з нормативного підходу. Вартим унормування є все, що поліпшує комунікацію, розширює функції літературної мови, забезпечує наступність у розвитку, розкриває її творчі можливості. Серед мовних норм повноправне місце посідають стильові норми, які допомагають авторові знайти найкращі засоби для передачі потрібного змісту, зберігають стильову однорідність мовлення, запобігають змішуванню стилів. Головне джерело стильових норм — практика зразкового мововжитку. Проте для їх кодифікації корисним виявляється й «негативний» мовний матеріал, адже аналіз відхилень дозволяє уточнювати межі норми. Нормативним для певного стилю варто вважати все те, що допомагає йому ефективно виконувати свої суспільні функції. Призначення наукового стилю — повідомляти результати наукових досліджень. Отже, його засоби мають давати авторові змогу ясно й точно передавати свої думки, а читачеві — швидко орієнтуватися в тексті, глибоко засвоювати його зміст.

2. Щоб оцінити стильову досконалість наукових текстів, треба враховувати наявність/відсутність стильових помилок і ступінь дотриманості комунікативних якостей мовлення. Стильові помилки (недоречне вживання мовних одиниць) руйнують єдність стилю, привносять у текст стильову різноплановість, а в масовій кількості — стильовий різнобій. У результаті виникають перешкоди для швидкого, точного, однозначного розуміння змісту. Написане втрачає виразність і переконливість, не справляє належного впливу на читача. За допомогою комунікативних якостей авторові легше досягти відповідності між своїм задумом і читацьким сприйняттям. Логічність, стислість, точність і ясність — головні комунікативні якості наукового стилю. Істотну роль відіграють також виразність, зв'язність, змістовність, об'єктивність, правильність, структурованість, чистота. Оцінювати ступінь дотримання стильових норм і комунікативних якостей дає змогу розвинутий мовний смак. Проте, щоб уникнути

суб'єктивізму, його треба поєднувати із системним підходом, знанням історії мови, вмінням розпізнавати новочасні тенденції.

3. Науковий стиль української мови розвивається нині дуже активно й загалом перебуває на піднесенні. Попри це стилістично недоброякісні наукові твори — все ще не рідкість. Як правило, їх написано псевдонауковим стилем (науковим жаргоном) — спотвореною формою наукового мовлення, яка надає неістотним або неновим ідеям видимість важливості й новизни. Як показав аналіз джерел, науковий жаргон має глибоке історичне коріння. Його викривали, висміювали або пародіювали в художніх творах і публіцистичних виступах літературні класики різних часів і народів. Про ясність і точність наукового мовлення писали відомі філософи, які в цьому контексті критикували науковий жаргон та інші зловживання мовою. Актуальність проблеми засвідчують і гострокритичні оцінки вчених різних спеціальностей (соціогуманітарних, природничих, технічних). З огляду джерел робимо висновок, що поширеність наукового жаргону є тотальною — і за часом, і за країнами, і за науками. Незважаючи на це він досі не став предметом спеціальних розвідок. Проблема потребує поглибленого лінгвістичного дослідження, що представило б науковий жаргон як цілісне мовне явище, виявило б його стильову природу та причини появи.

4. Лінгвістичний аналіз псевдонаукових текстів дає підстави виділити низку чітко окреслених мовно-стильових і комунікативних ознак. Це, зокрема, зловживання термінологією, яке полягає в тому, що автори перенасичують текст малозрозумілою лексикою, вигадують терміни для тих понять, які можна передати узвичаєними словами, безпідставно запозичають терміни з інших наук (як суміжних, так і «віддалених»), уживають нові назви для явищ і понять, що вже мають усталені терміни. До помітних ознак наукового жаргону належать також невмотивоване вживання запозичень, переважання надто довгих і синтаксично ускладнених речень, невиправдане витіснення дієслів в особових формах віддієслівними іменниками, багатослів'я (у вигляді кільकाслів'я, на-

вколослів'я, зайвослів'я, тавтології) і марнослів'я (велемовно-розтягнений виклад неістотного чи загальновідомого змісту). Відзначені вади регулярно відтворюються в різних публікаціях різних авторів. Отже, це не випадкове стильове недбальство, а регулярне, цілісне мовне явище.

5. Причини появи наукового жаргону кореняться не так у мовній системі, як у позамовних чинниках. Це зокрема: 1) нелогічне мислення, через що текст стає заскладним для сприйняття й ніяк не засвідчує новизну, обґрунтованість, результативність проведеного досліджу; 2) нестача мовної майстерності, що внеможлиблює виклад думки відповідно до авторського задуму й зрозуміло для інших; 3) маніпулятивна мовна поведінка, коли автор навмисно затемнює виклад, щоб притлумити в читачів раціонально-критичне сприйняття; 5) вплив стильової практики модернізму та постмодернізму, які культивують надмірну ускладненість, алогічність думок, розірваність і незрозумілість викладу; 6) «гіпертрофія логосфери», за якої мовні знаки виявляються для автора більш реальними й важливими, ніж речі, що за ними стоять; 7) недостатня проясненість щойно здобутих знань, коли авторіві важко знайти відразу найкращу форму викладу. Науковий жаргон паразитує на особливостях наукового стилю (термінологічність, іменниковість, розбудованість речень тощо), доводячи їх до крайнощів.

6. Основна комунікативно-прагматична вада наукового жаргону — брак ясності, внаслідок чого читачеві складно співвіднести прочитане зі своїми фоновими знаннями. Якщо нормативний науковий текст повідомляє нову інформацію, то псевдонауковий — приховує її. Він заздалегідь не розрахований на осмислене сприйняття, а тому суперечить комунікативній сутності мови. Псевдонаукове мовлення не відповідає також естетичним та етичним нормам спілкування. Естетично довершений науковий текст внутрішньо впорядкований, гармонійний, захоплює розум і почуття, заохочує до співдумання та співтворчості. Натомість науковий жаргон явно антиестетичний, про що свідчить аморфність і аритмічність його будови, бідність змісту, невміле й недбале викори-

стання мовних засобів. Етичні норми вимагають від мовця дбати про тих, до кого він звертається. Чемний автор, щоб полегшити роботу читачеві, прагне писати ясно й дохідливо. Автор псевдонаукового тексту, навпаки, змушує читача «розшифровувати» написане, перекладаючи на нього свою роботу, а це суперечить і етиці спілкування, і моральному духові науки.

7. У дисертації обґрунтовано висновок про те, що науковий жаргон погіршує комунікативну співпрацю автора й читача, знецінює і дискредитує наукове пізнання. Ще більшої шкоди завдає він вихованню студентів, молодих учених, бо привчає їх думати й писати нелогічно, неточно, неясно, невиразно. Ідеї, викладені псевдонауковим стилем, мають мало шансів на розголос і популярність, а відповідні публікації — на високу цитованість. Протидіяти жаргону — моральний обов'язок співтовариства вчених. Слід і далі вдосконалювати експертизу наукових досліджень, розширяти застосування правових методів і механізмів, підвищувати вимоги до рукописів на етапах рецензування та редагування. При цьому порушення стильових норм і недотримання комунікативних якостей треба розглядати як неприпустиму ваду, що істотно знижує якість наукових текстів. Керівники курсових і дисертаційних робіт мають привчати майбутніх учених писати ясно, дохідливо, лаконічно.

8. Оскільки науковий стиль, як і мова загалом, безперервно розвивається, його норми потребують періодичного оновлення, реформування. Актуальним завданням теоретичної стилістики нині має стати подальше досліджування й унормування тих перспективних елементів, що здатні підвищити комунікативну дієвість наукових текстів відповідно до вимог сучасного читача. Призначення тексту, зокрема й наукового, — не просто передавати інформацію, а впливати на адресата. Але ні лексичні багатства, ні навіть бездоганна граматична правильність іще не гарантують цього впливу. Написане має бути виразним, тобто таким, що полегшує сприйняття, забезпечує повноцінне засвоєння інформації. Досконалі наукові тексти викликають цікавість, підтримують увагу, залишають яскравий слід у свідомості читача, переконують у слушності ав-

торських міркувань. Починають читати їх з власними поглядами, а закінчують — з поглядами автора.

9. Одна з причин появи стилістично недоброякісних публікацій — невміння автора оцінити написане очима сприймача. Щоб уникнути комунікативних невдач, автор має враховувати інтереси й запити читачів, особливості процесу сприйняття, зокрема дбати, щоб у процесі читання довільна увага переростала в мимовільну. Цьому сприяють багатий і глибокий зміст, стислість і динамізм викладу, опертя на орієнтувально-дослідницький рефлекс та інтелектуальні емоції. Виразний науковий текст заохочує до співдумання. Ідею, вперше осмислену автором, удруге осмислює читач. Суб'єктивно він теж робить відкриття. І якщо автор відтворює еволюцію своєї думки, тобто викладає результати не відразу в готовому вигляді, а показує, як їх було отримано, читач автоматично пересвідчується, що ці результати вірогідні, надійні, обґрунтовані. Співдумання виникає й тоді, коли в тексті чітко окреслено проблемну ситуацію, наголошено на суперечностях між відомим і невідомим, а наукові досягнення подано як наслідок дискусій, боротьби ідей. До стильових засобів проблемного викладу належать запитальні речення, діалогічність, недомовленість.

10. Дисертаційне дослідження показало, що засоби виразності наукового стилю мають великий і ще не зужитий комунікативний потенціал. По-перше, це стосується ясності й стислості: дотримання цих комунікативних якостей у науковому мовленні не лише відповідає інтересам читача, а й віддзеркалює природу обґрунтованих, досконало організованих наукових знань. По-друге, йдеться про композицію, яка, будучи формально-змістовою категорією, покликана втілювати в тексті послідовність і систематичність наукового мислення. Це досягається, з одного боку, чітким членуванням викладу на мікротеми, а з іншого — показом ієрархічності змісту, його розмежуванням на головне та другорядне. По-третє, підвищення комунікативного потенціалу наукового тексту пов'язане з вільнішим виявом авторської індивідуальності, доречним використанням розмовних та експресивних (образних, емоційних, оцінних) еле-

ментів, а також з оптимальним співвідношенням у викладі фактів і узагальнень, гармонією конкретного й абстрактного. Творче використання всіх цих засобів виразності полегшує і поліпшує читацьке сприйняття, допомагає швидко сприймати і глибоко розуміти зміст. Виклад у такому тексті сприймається як логічний, доказовий, переконливий.

11. На підставі виконаного дослідження в дисертації сформульовано практичні рекомендації авторам і редакторам наукових текстів. Щоб наукова публікація зацікавила найширше коло фахівців, вона має містити нові факти, проблеми, ідеї, результати й висновки, які привертають увагу, примушують замислитися, збагачують дотеперішні знання й уявлення. Розкриваючи в описуваному предметі дедалі нові грані та зв'язки, автор тим самим забезпечує стійкість читацької уваги. Сприйняття наукового тексту покращує домірне вживання термінів і загальномовної лексики, питомих слів і запозичень, дієслів і віддієслівних іменників, регулярне чергування довгих і складних речень із короткими та простими. Контакт із читачем поліпшується, якщо автор дотримується комунікативних якостей, майстерно використовує виражальні можливості мови, уникає багатослів'я та марнослів'я, якщо виклад набуває цілеспрямованості, послідовності, зв'язності, ритмічності, структурованості. Для автора-науковця робота над власним стилем повинна стати ключовим складником мовного самовдосконалення.

12. Науковий стиль української мови, порівняно з художнім і публіцистичним, усе ще рідко потрапляє в поле уваги лінгвістів. Великий масив українськомовних наукових текстів лишається малодослідженим. Оскільки в дисертації деякі теми й проблеми заторкнуто тільки в загальному плані, вони потребують ґрунтовніших розвідок – на ширшому текстовому матеріалі, із застосуванням не лише власне стилістичних, а й інших методів дослідження (статистичних, психолінгвістичних, соціолінгвістичних тощо). Серед цих тем і проблем можна назвати раціональне співвідношення питомого та запозиченого в термінології й у мовленні, оптимальну довжину речень, структурованість і

ритмічність наукових текстів. Важливе завдання стилістики – подальше дослідження й унормування тих перспективних елементів наукового мовлення, котрі поліпшують його комунікативність, – розмовних, образних, експресивних, а також пов’язаних з виявом авторської індивідуальності. Ідеться й про стильові засоби, що притаманні діалогічному та проблемному викладові, про прийоми, які посилюють увагу й зацікавленість, викликають у читача ідентифікацію, співдумання, антиципацію. Перспективна тема досліджень – комунікативно-прагматичні риси високоцитованих наукових публікацій, мовні засоби, до яких удаються майстри наукової прози. Нарешті, актуальними напрямками культуромовної діяльності лишаються пропаганда стильової майстерності серед учених, виховання в них мовного смаку, створення сучасних і якісних посібників з наукового стилю української мови.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ НАЗВ ДЖЕРЕЛ

- АЛ — Анатичук Л. І. Високоточний метод вимірювання електропровідності стрижнів термоелектричних матеріалів / Л. І. Анатичук, В. В. Лисько // Термоелектрика. — 2008. — № 1. — С. 70–75.
- Анд. 2008 — Андрієвська В. В. Від концептуального проекту до наукового тексту: психологічна проблематика та феноменологія початкових етапів текстотворення / В. В. Андрієвська // Наук. записки Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. — 2008. — Вип. 36. — С. 29–43.
- Анд. 2010 — Андрієвська В. В. Мова й мовлення в структурі професійної компетентності психолога / В. В. Андрієвська // Наук. записки Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. — 2010. — Вип. 38. — С. 46–63.
- Андр. 2000 — Андрущенко В. П. Історія соціальної філософії (Західноєвропейський контекст) / В. П. Андрущенко. — К.: Тандем, 2000. — 405 с.
- Андр. 2003 — Андрущенко В. П. Освіта на рубежі століть: філософія, методологія, практика / В. П. Андрущенко // Неперервна проф. освіта: Філософ., пед. парадигми, прогноз. — К.: Наук. думка, 2003. — С. 99–166.
- Андр. 2004 — Андрущенко В. П. Роздуми про освіту: Статті. Нариси. Інтерв'ю / В. П. Андрущенко. — К.: Знання України, 2004. — 738 с.
- Ар. — Арістова І. В. Державна інформаційна політика та її реалізація в діяльності органів внутрішніх справ України: організаційно-правові засади: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.07 / І. В. Арістова. — Х., 2002. — 39 с.
- Арт. — Артикуца Н. В. Мова і правова культура / Н. В. Артикуца // Мова і культура: Тези і матеріали XIII Міжнар. наук. конф. — Т. 8. — Вип. 6. — К., 2004. — С. 192–215.
- АРУ — Аграрна реформа в Україні (соціологічна діагностика) / В. Тарасенко, О. Москвін, Н. Шараєва та ін.; за ред. В. Тарасенка. — К., 1998. — 213 с.

- АЯ — Алхімова С. М. Створення тривимірних анатомічних моделей пухлин як перший етап дослідження кровонаповнення ювенільних ангіофібром / С. М. Алхімова, В. П. Яценко // Укр. журн. телемедицини та мед. телематики. — 2010. — Т. 8. — № 1. — С. 26–29.
- Баз. — Базилінська О. Я. Управління фінансами підприємств: фінансова реструктуризація та конкурентоздатність підприємств / О. Я. Базилінська // Культура народів Причорномор'я. — 2006. — № 86. — С. 19–20.
- Бал. — Балик У. О. Обґрунтування витрат на рекламу в системі стратегічного менеджменту / У. О. Балик // Вісн. Нац. ун-ту «Львівська політехніка». — 2008. — № 635. — С. 3–6.
- Бар. — Барановський В. А. Екологічна географія і екологічна картографія / В. А. Барановський. — К.: Фітосоціоцентр, 2001. — 250 с.
- Бас. — Басняк Т. Інтермедіальна складова інтертекстуальної природи роману Грегора фон Реццорі «Едіп перемагає під Сталінградом» / Т. Басняк // Література у літературознавчому континуумі: Тези допов. X Міжнар. наук. конф. (17–19 жовт. 2012 р., Чернівці). — Siedlce, 2012. — С. 74–75.
- ББ — Бондаренко К. Л. Зіставна лексикологія (гендерний та соціолінгвістичний аспекти) / К. Л. Бондаренко, О. С. Бондаренко. — Вінниця: Нова книга, 2011. — 165 с.
- Бер. — Берегова О. М. Культура та комунікація: Дискурси культуротворення в Україні ХХІ ст / О. М. Берегова. — К.: Ін-т культурології Акад. мистец. України, 2009. — 175 с.
- Берд. — Бердникова Л. В. Міжнародний досвід діяльності податкових органів та вирішення податкових спорів / Л. В. Бердникова // Правовий вісн. Укр. акад. банківської справи. — 2011. — № 2. — С. 65–68.
- Берез. — Березін О. В. Економіка підприємства: Навч. посіб. / О. В. Березін, Л. М. Березіна, Н. В. Бутенко. — К.: Знання, 2009. — 390 с.
- Бик. 2001 — Биков В. Ю. Проектний підхід і дистанційне навчання у професійній підготовці управлінських кадрів / В. Ю. Биков // Кримські педаго-

- гічні читання: Матеріали Міжнар. наук. конф. (12–13 верес. 2001 р.). — Х., 2001. — С. 30–50.
- Бик. 2004 — Биков В. Ю. Навчальне середовище сучасних педагогічних систем / В. Ю. Биков // Проф. освіта: педагогіка і психологія. — Ченстохова, 2004. — С. 59–80.
- Біл. 1963 — Білецький О. І. Письменник і епоха: Зб. ст. дослідж. рец. з питань укр. л-ри / О. І. Білецький. — К.: Худ. л-ра, 1963. — 537 с.
- Біл. 2008 — Білецький О. М. Управлінські аспекти маркетингу персоналу в процесі реінжинірингу / О. М. Білецький // Вчені записки ун-ту «Крок». — Сер. «Менеджмент і маркетинг в бізнесі ХХ ст.» — 2008. — Т. 2. — № 18. — С. 35–40.
- Біль. — Більченко Є. В. Тілесність як основа духовної пам'яті: Смерть тіла як формула смерті історії / Є. В. Більченко // Наук. записки. — Сер. «Філософія». — Острог: Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія». — 2013. — Вип. 12. — С. 55–67.
- Бог. — Богомолець О. О. Вибрані праці / О. О. Богомолець. — К.: Наук. думка, 1969. — 422 с.
- Бод. — Боднар О. Я. Золотий переріз і неевклідова геометрія в науці та мистецтві / О. Я. Боднар. — Львів: Укр. технології, 2005. — 197 с.
- Бой. 2004 — Бойко О. Роль засобів масової комунікації у формуванні стереотипних моделей поведінки підлітків / О. Бойко // Укр. журналістика в контексті доби: Матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (23–24 верес., Львів). — Львів, 2004. — С. 200–203.
- Бой. 2009 — Бойко М. П. Практична складова в підготовці вчителя фізики / М. П. Бойко // Вісн. Чернігівського держ. пед. ун-ту ім. Т. Г. Шевченка. — Сер. «Пед. науки». — 2009. — № 65. — С. 165–167.
- Бой. 2010 — Бойко А. О. Характерні функції завдатку як способу забезпечення виконання зобов'язання / А. О. Бойко // Часоп. Київського ун-ту права. — 2010. — № 3. — С. 155–159. — С. 35–40.

- Бой. 2014 — Бойко О. О. Оздоровчо-виховне значення організованої перерви у режимі навчального дня учнів початкових класів / О. О. Бойко // Вісн. Чернігівського нац. пед. ун-ту. — Сер. «Пед. науки. Фіз. виховання та спорт». — 2014. — Вип. 118. — С. 32–34. — С. 55–67.
- Бон. — Бондар М. П. Леонід Глібов: Негативи, позитиви, маски / М. П. Бондар // Слово і час. — 1997. — № 4. — С. 52–61.
- Бор. — Бородіна Н. Концепт «душа» як фрагмент мовної картини світу українського етносу / Н. Бородіна // Наук. записки. — Сер. «Філол. науки (мовознавство)». — Вип. 75. — Кіровоград, 2008. — С. 36–39.
- Борд. — Борділовська О. А. Еволюція зовнішньополітичної стратегії Республіки Індія у постбіполярний період: Автореф. дис. ... д-ра політ. наук: 23.00.04 / О. А. Борділовська. — К., 2011. — 35 с.
- БС — Банківська справа. Центральний банк і грошово-кредитна політика. Банківські операції / В. О. Сичов, В. Т. Александров, В. В. Остапенко та ін. — К.: НВП «АВТ ЛТД», 2004. — 528 с.
- БТ — Браніцький О. Державний акт на право приватної власності на землю як правопосвідчувальний документ: проблеми правозастосування / О. Браніцький, А. Тригуб // Підприємництво, господарство і право. — 2009. — № 11. — С. 90–94.
- Буд. — Будій Н. Д. Формування готовності вчителя до евристичного навчання / Н. Д. Будій. — умова інтелектуального розвитку обдарованих учнів // Освіта та розв. обдарованої особистості. — 2014. — № 2. — С. 22–24.
- Буз. — Бузько В. Л. Використання аналогій для підвищення ефективності вивчення фізики в загальноосвітній школі / В. Л. Бузько // Наук. записки Кіровоградського держ. пед. ун-т ім. В. Винниченка. — Сер. «Пробл. методики фіз.-мат. і технол. освіти». — 2011. — Вип. 1. — С. 13–17.
- Бул. — Булаховський Л. А. Вибрані праці: В 5 т. / Л. А. Булаховський. — Т. 2: Українська мова. — К.: Наук. думка, 1977. — 632 с.

- Вас. — Василевська О. П. Структурні зміни у пізньолатинському реченні: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.14 / О. П. Василевська. — Львів, 2005. — 20 с.
- Ващ. — Ващенко Г. Виховання волі й характеру / Г. Ващенко. — К.: Школяр, 1999. — 385 с.
- Ващиш. — Ващишин А. М. Наукова діяльність професора Г. І. Башнянина / А. М. Ващишин. — Львів: Каменярь, 2001. — 716 с.
- Верн. — Вернадський В. І. Вибрані праці / В. І. Вернадський. — К.: Наук. думка, 2005. — 302 с.
- Веч. — Вечерський В. В. Спадщина містобудування України / В. В. Вечерський. — К.: НАТІАМ, 2003. — 558 с.
- Вин. — Винар Л. Силуети епох: Дмитро Вишневецький, Михайло Грушевський / Л. Винар. — Дрогобич: Відродження, 1992. — 184 с.
- Виш. — Вишневецький О. А. Мінеральні включення в піропах із осадових комплексів західної частини Українського щита / О. А. Вишневецький // Записки Укр. мінералог. т-ва. — 2011. — Т. 8. — С. 30–32.
- Віл. — Вільчинський Ю. М. Олександр Потебня як філософ / Ю. М. Вільчинський. — Львів: Львівський держ. ун-т ім. І. Франка, 1995. — 128 с.
- ВМ — Внутрішня медицина: Підруч. / За ред. Є. М. Нейка. — К.: Медицина, 2009. — 1104 с.
- Вод. — Водотика С. Шляхи розвитку українського суспільствознавства в 1920-ті роки ХХ ст.: Континуїтет чи розрив спадковості / С. Водотика // Вісн. ТДТУ. — 1996. — № 1. — С. 46–52.
- Воз. — Возняк М. С. Велетені думки і праці: Шлях життя і боротьби Івана Франка / М. С. Возняк. — К.: Держлітвидав УРСР, 1958. — 403 с.
- ВС — Власюк С. А. Ресурсні платежі податкової системи України / С. А. Власюк, Д. В. Сорока // Зб. наук. праць Уманського нац. ун-ту садівництва. — Вип. 81. — Ч. 2: Економіка. — Умань, 2012. — С. 171–177.

- ВСЗ — Веселовська Н. Р. Перспективи розвитку гнучких комп'ютерно-інтегрованих виробничих систем / Н. Р. Веселовська, В. Б. Струтинський, О. В. Зелінська // Наук. нотатки: Міжвузівський зб. — 2009. — Вип. 25. — Ч. 1. — С. 53–64.
- Гавр. — Гаврилов В. М. Набори до закладів системи трудових резервів як фактор деформації статеві-вікової структури населення колгоспних сіл / В. М. Гаврилов // Ученые записки Таврического нац. ун-та им. В. И. Вернадского. — Сер. «Ист. науки». — 2012. — Т. 25. — № 2. — С. 72–85.
- Гал. — Галаш І. Темпоральна структура тексту як диференційна ознака стилю / І. Галаш // Мандрівець. — 2006. — № 2. — С. 65–68.
- ГБН — Горак Г. І. Стратегія життя: Філософський, етичний та психологічний вимір / Г. І. Горак, І. В. Березко, Я. М. Ніколаєнко. — К.: Укр. центр духовн. культури, 2001. — 169 с.
- ГГЯ — Грінченко О. А. Вплив таурину і гліцину на шлункову секрецію за умов використання тироксину / О. А. Грінченко, Г. П. Гушинець, П. І. Янчук // Фізика живого. — 2008. — Т. 16. — № 2. — С. 142–148.
- Гд. — Гдичинський Б. Державний устрій України: Політико-історичний аспект / Б. Гдичинський. — Чернівці: Рута, 2007. — 167 с.
- Гер. — Герчанівська П. Е. Параметри нового світу: премодернізм / П. Е. Герчанівська // Вісн. Нац. акад. керівних кадрів культури і мистецтв. — 2013. — № 4. — С. 34–38.
- Гиж. — Гижко Ю. Л. Спектральний аналіз вібрацій рухомих частин електричних машин / Ю. Л. Гижко // Техн. електродинаміка. — 2011. — № 4. — С. 46–49.
- ГК — Горбань О. М. Процеси травлення, окислювання і дифузії в монокристалічному кремнії під плівками нітриду і окису кремнію / О. М. Горбань, В. В. Кравчина // Вісн. Запорізького держ. ун-ту. — 1999. — № 2. — С. 181–187.

- Гл. — Глушков В. М. Кібернетика і технічний прогрес / В. М. Глушков. — К.: Знання, 1970. — 32 с.
- ГМХ — Гринюк С. В. Аналіз методів та алгоритмів стиснення інформації / С. В. Гринюк, Т. В. Максимчук, Н. А. Христинець // Комп'ют.-інтегровані технології: освіта, наука, вир-во. — 2013. — № 12. — С. 13–17.
- Гол. — Голуб А. М. Систематика і термінологія в неорганічній хімії / А. М. Голуб. — К.: Вид-во Київського ун-ту, 1959. — 148 с.
- Голян. 1997 — Голянич М. І. Внутрішня форма слова і художній текст / М. І. Голянич. — Івано-Франківськ: Плай, 1997. — 178 с.
- Голян. 1998 — Голянич М. І. Внутрішня форма слова в художньому тексті: Дис. ... д-ра філол. наук: 10.02.01 / М. І. Голянич. — Івано-Франківськ, 1998. — 455 с.
- Голян. 2010 — Голянич М. І. Художній текст у лінгвофілософському вимірі / М. І. Голянич // Вісник Прикарпатського університету. — Сер.: «Філологія». — Вип. 23–24. — 2010. — С. 11–16.
- Гом. — Гоман Ю. О. Походження та етнополітичний розвиток причорноморських ногайців в XIII–XVI ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / Ю. О. Гоман. — К., 2002. — 20 с. — С. 72–85.
- Гонч. 1991 — Гончаренко М. В. Українська культура серед інших культур / М. В. Гончаренко // Слово і час. — 1991. — № 5. — С. 77–82.
- Гонч. 1993 — Гончаренко М. В. Життєвість національного / М. В. Гончаренко // Сучасність. — 1993. — № 2. — С. 116–127.
- Гр. — Граве Д. О. Вибрані праці / Д. О. Граве. — К.: Наук. думка, 1971. — 356 с.
- Грин. — Гринів О. І. Українська націологія: Від Другої світової війни до відродження держави / О. І. Гринів. — Львів: Світ, 2004. — 590 с.
- Гриняк — Гриняк Н. В. Формування гендерної політики в Україні: Проблеми теорії, методології, практики / Н. В. Гриняк. — К.: Вид-во НАДУ, 2004. — 382 с. — С. 34–38.

- Гриц. — Грицик В. Екологія довкілля. Охорона природи / В. Грицик, Ю. Канарський, Я. Бедрій. — К.: Кондор, 2009. — 292 с.
- Грищ. — Грищенко В. М. До екології білого лелеки в зоні росту чисельності / В. М. Грищенко // Матеріали III конф. молодих орнітологів України (Київ, 14–15 берез. 1998 р.). — Чернівці, 1998. — С. 31–34.
- Гуж. — Гужва В. М. Інформаційні системи і технології на підприємствах / В. М. Гужва. — К.: КНЕУ, 2001. — 400 с.
- Дав. — Давидова Т. О. Визначення особистісних особливостей як підґрунтя створення системи ресоціалізації неповнолітніх правопорушників / Т. О. Давидова // Наук. вісн. Волинського нац. ун-ту ім. Лесі Українки. — Сер. «Пед. науки». — 2012. — № 7. — С. 130–134.
- Даш. — Дашутін Г. Гуманістичні виміри політичного ідеалу сучасної України / Г. Дашутін // Філософія освіти. — 2006. — № 1. — С. 181–190.
- ДБ — Добринський В. С. Вплив туристичного походу на функціональний стан серцево-судинної системи та антропометричні показники студентів-туристів / В. С. Добринський, М. О. Білера // Молодіжний наук. вісн. Волинського нац. ун-ту ім. Лесі Українки. — Сер. «Фіз. виховання і спорт». — 2007. — С. 40–43.
- Дем. 2008 — Деменчук О. В. Топікальна складова семантики кольороназв (на матеріалі англійської та української мов) / О. В. Деменчук // Наук. записки Кіровоградського держ. пед. ун-ту ім. В. Винниченка. — Сер. «Філол. науки (мовознавство)». — 2008. — Вип. 75. — С. 58–63.
- Дем. 2012 — Деменчук О. В. Регулярна багатозначність дискомфортих експерієтипів (на матеріалі лексики чуттєвого сприйняття української та польської мов) / О. В. Деменчук // Наук. записки [Нац. ун-ту «Острозька академія»]. — Сер. філологічна. — 2012. — Вип. 24. — С. 51–54.
- Демб. — Дембіцький С. С. Теоретична валідизація в соціологічному дослідженні: методологія та методи: Автореф. дис. ... канд. соціол. наук: 22.00.02 / С. С. Дембіцький. — К., 2011. — 16 с.

- Демец. — Демецька В. Перекладацька адаптація релігійних лінгвоконцептів у проповіді як типі тексту / В. Демецька // Наук. записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. — 2009. — Вип. 11. — С. 251–255.
- Демч. — Демченко І. А. Особливості поетики Ольги Кобилянської / І. А. Демченко. — К.: Твім інтер, 2001. — 206 с.
- Дз. — Дзюба І. М. Тарас Шевченко / І. М. Дзюба. — К.: Альтернативи, 2005. — 704 с.
- Дзюб — Дзюб І. П. До теорії поглинання інфрачервоних променів неідеальними іонними кристалами / І. П. Дзюб // Укр. фіз. журн. — 1966. — Т. 11. — № 7. — С. 752–758.
- Диб. — Дибкова Л. М. Індивідуальний підхід у формуванні професійної компетентності майбутніх економістів: Автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04 / Л. М. Дибкова. — К., 2006. — 20 с.
- ДК — Дікань Л. В. Сучасні підходи до визначення поняття «інноваційний потенціал» / Л. В. Дікань, Є. В. Колесников // Коммунальное хозяйство городов: Науч. -техн. сб. — Сер. «Экономические науки». — Вип. 52. — К.: Техніка, 2003. — С. 83–88.
- Дов. — Довбняк Т. Ф. Секторальний вплив процентної ставки в Україні / Т. Ф. Довбняк // Вісн. Львівської комерц. академії. — 2011. — Вип. 37. — С. 21–26.
- ДПРФ — Державна програма розвитку і функціонування української мови на 2004–2010 роки // Офіц. вісн. України. — 2003. — № 40. — С. 37–46.
- Др. — Драбик Н. М. Система фінансового забезпечення місцевих бюджетів / Н. М. Драбик // Наук. вісн. Нац. ун-ту біоресурсів і природокористування України. — 2011. — Вип. 168. — Ч. 2. — С. 244–252.
- ДТ — Дунець Р. Б. Дослідження часткової реконфігурації ПЛІС / Р. Б. Дунець, Д. Я. Тиханський // Радіоелектронні і комп'ют. системи. — 2009. — № 6. — С. 240–244.

- Дуд. — Дудченко М. А. Реалії та перспективи іноземного інвестування в економіку України / М. А. Дудченко // Економіка і менеджмент культури. — 2013. — № 2. — С. 9–13.
- Дур. — Дурєєва Т. А. Формування професійної свідомості бібліотечного фахівця як умова ефективної адаптації комунікаційних технологій до бібліотечної діяльності / Т. А. Дурєєва // Вісн. Харківської держ. акад. культури: Зб. наук. праць. — 2010. — Вип. 31. — С. 171–181.
- ЕЕ — Економічна енциклопедія: У 3 т. / Гол. ред. ради Б. Д. Гаврилишин; відп. ред. С. В. Мочерний. — Т. 1. — К.: Академія, 2000. — 863 с.
- ЕНД — Етнос. Нація. Держава: Україна в контексті світового етнодержавницького досвіду / За заг. ред. Ю. І. Римаренка. — К.: Ін-т держави і права НАНУ, 2000. — 514 с.
- Єж. — Єжова О. О. Створення освітнього середовища, спрямованого на формування ціннісного ставлення до здоров'я в учнів професійно-технічних навчальних закладів / О. О. Єжова // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді: Зб. наук. праць. — Вип. 15. — Кн. 1. — Кам'янець-Подільський, 2011. — С. 464–471.
- Єр. — Єрмошкіна О. В. Управління фінансовими потоками промислових підприємств: системно-потоківий підхід / О. В. Єрмошкіна // Європ. вектор екон. розв.: Зб. наук. праць. — Вип. 1. — Дніпропетровськ: ДУЕП, 2009. — С. 41–51.
- Єс. — Єсипенко Н. Г. Когнітивні та мовні структури в авторському тексті / Н. Г. Єсипенко // Наук. вісн. Дрогобицького держ. пед. ун-ту ім. Івана Франка. — 2014. — № 2 (Філол. науки). — С. 40–45.
- Жер. — Жерносець І. П. Науково-методична робота в загальноосвітній школі / І. П. Жерносець. — К.: ІЗМН, 1998. — 160 с.
- Жиж. — Жижченко Л. Б. Повість О. Кобилянської «Земля»: Під кутом зору християнської етики / Л. Б. Жижченко // Літературознавчі обрії. Праці молодих учених України. — Вип. 1. — К., 2000. — С. 72–75.

- Жит. — Життєва компетентність особистості: від теорії до практики / За ред. І. Г. Єрмакова. — Запоріжжя: Центріон, 2005. — 633 с.
- ЗА — Захарчишин Г. М. Концептуальна модель інноваційної культури підприємства / Г. М. Захарчишин, О. Я. Андрійчук // Наук. вісн. НЛТУ України. — 2008. — Вип. 18. 8. — С. 272–278.
- Заб. — Заболотний Д. К. Вибрані праці / Д. К. Заболотний. — К.: Наук. думка, 1969. — 416 с.
- Забл. 2001 — Заблоцький В. П. Лібералізм: Ідея, ідеал, ідеологія / В. П. Заблоцький. — Донецьк: Янтра, 2001. — 366 с.
- Забл. 2011 — Заблоцька Л. Реалізація компетентнісного підходу у процесі мовної підготовки учнів початкових шкіл Великої Британії / Л. Заблоцька // Нова пед. думка. — 2011. — № 3. — С. 69–71.
- Зав. — Завальська Л. В. Мовленнєва поведінка українських політиків конфліктно-агресивного типу (на матеріалі політичних ток-шоу) / Л. В. Завальська // Філол. студії. — 2013. — Вип. 4. — С. 71–78.
- Зай. — Зайченко О. В. Поняття «концепт», його загальна характеристика / О. В. Зайченко // Наук. записки Нац. ун-ту «Острозька академія». — Сер. «Філологічна». — 2012. — Вип. 24. — С. 78–81.
- Зам. — Заморська Л. І. Ідеї формування нормативізму (неопозитивізму) та його значення / Л. І. Заморська // Форум права. — 2012. — № 4. — С. 367–372.
- Зар. — Зарецький О. Офіційний та альтернативний дискурси 1950–80-х років в УРСР / О. Зарецький. — К.: Фітосоціоцентр, 2003. — 260 с.
- Зат. — Затварська О. О. Банківська система України та основні напрями її розвитку: Автореф. дис. ... канд. екон. наук: 08.04.01 / О. О. Затварська. — К., 2004. — 16 с.
- Зах. — Захарова Т. Приватна власність у сучасному українському суспільстві: Соціологічний вимір / Т. Захарова // Вісн. Київського нац. торг.-екон. ун-ту. — 2011. — № 3. — С. 117–128.

- Зд. — Здоровега В. Й. Теорія і методика журналістської творчості / В. Й. Здоровега. — Львів: Паїс, 2000. — 180 с.
- Зер. — Зеров М. К. Українське письменство ХІХ ст. Від Куліша до Винниченка: (Нариси з новіт. укр. письменства) / М. К. Зеров. — Дрогобич: Відродження, 2007. — 566 с.
- Зін. — Зінченко Ю. І. Кримськотатарська проблема: історія та сучасність (До 60-річчя депортації) / Ю. І. Зінченко // Укр. іст. журн. — 2004. — № 3. — С. 62–73.
- Зл. 2001 — Злупко С. М. Від археології до економіки, регіоніки, кібернетики і екогомології: Вибр. дослідж / С. М. Злупко. — Львів: Львівський нац. ун-т ім. І. Франка, 2001. — 579 с.
- Зл. 2006 — Злупко С. М. Перехідна економіка: Сучасна Україна / С. М. Злупко. — К.: Знання, 2006. — 324 с.
- ЗПД — Загальні принципи діагностування електронних систем керування автомобіля / За ред. М. Б. Копитчука. — О.: Наука і техніка, 2012. — 389 с.
- Ів. — Іванов В. О. Електродинаміка та пристрої надвисоких частот / В. О. Іванов, Є. І. Габрусенко, Л. В. Сібрук; за ред. В. О. Іванова. — К.: Вид-во Нац. авіац. ун-ту «НАУ-друк», 2009. — 312 с.
- ІД — Історичне джерелознавство / Я. С. Калакура, І. Н. Войцехівська, С. Ф. Павленко та ін. — К.: Либідь, 2003. — 486 с.
- ІЗПС — Історія західних та південних слов'ян ХХ століття / Є. П. Пугач, С. Ю. Страшнюк, Р. М. Постоловський. — Х.: Око, 1998. — 462 с.
- ІЛ — Історія Львова: У 3 т. / Ред. кол. Я. Ісаєвич та ін. — Т. 3: Листопад 1918 – поч. ХХІ ст. — Львів: Центр Європи, 2007. — 575 с.
- Кам. — Камишова Т. М. Національно-етнічна концепція героя прози О. Кониського / Т. М. Камишова // Держава та регіони. — Сер. «Гуманітарні науки». — 2012. — № 1. — С. 19–23.

- Кар. 2007а — Карпенко Ю. О. Хіба в мові є тільки загальне? / Ю. О. Карпенко // Филология в пространстве культуры: К 75-летию Е. С. Отина. — Донецк: Юго-Восток, 2007. — С. 153–158.
- Кар. 2007б — Карпенко Ю. О. Шляхи прогностичного вивчення особових імен / Ю. О. Карпенко // Ономастика і апелятиви: Зб. наук. праць. — Вип. 30. — Дон.: ДНУ, 2007. — С. 24–32.
- Кар. 2008 — Карпенко Ю. О. Літературна ономастика: Зб. ст / Ю. О. Карпенко. — О.: Астропринт, 2008. — 328 с.
- Кар. 2009 — Карпенко Ю. О. Про методологію та методику ономастики як науки / Ю. О. Карпенко // Записки з ономастики: Зб. наук. праць. — Вип. 10. — О.: Астропринт, 2009. — С. 282–289.
- Карп. — Карпова В. М. Взаємозв'язок практичних і розвиваючих цілей навчання іноземних мов / В. М. Карпова // Пед. науки: Теорія, історія, інноваційні технології. — 2008. — № 3. — С. 343–349.
- Кас. — Касянова Г. В. Модель інтелекту Р. Стернберга та можливості її використання в методиці фізики / Г. В. Касянова // Зб. наук. праць Кам'янець-Подільського нац. ун-ту ім. І. Огієнка. — Сер. педагогічна. — 2004. — № 10. — С. 111–114.
- КБ — Кіндюк Б. В. Організація управління в екологічній діяльності / Б. В. Кіндюк, М. Б. Бизова. — О.: Наука і техніка, 2006. — 232 с.
- Кв. — Квеліашвілі І. М. Роль державної митної служби України у забезпеченні національної безпеки / І. М. Квеліашвілі // Актуальні пробл. держ. управління: Зб. наук. праць. — Вип. 4. — Одеса, 2009. — С. 190–197.
- КЄ — Качинський А. Б. Екологічна безпека України: Системні принципи та методи її формалізації / А. Б. Качинський, Ю. В. Єгоров // Нац. безпека: Укр. вимір. — 2009. — № 4. — С. 71–79.
- КЗ — Курган М. Б. Визначення ефективності розмежування напрямків пасажирського та вантажного руху за критерієм витрат на утримання та ремонт верхньої будови колії / М. Б. Курган, М. А. Заяц // Вісн. Дніпропет-

- ровського нац. ун-ту залізничного трансп. ім. академіка В. Лазаряна. — Вип. 35. — Д., 2010. — С. 99–105.
- Кир. — Кириченко Р. В. Вплив смислової структури тексту на його розуміння студентами: Автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / Р. В. Кириченко. — К., 2004. — 21 с.
- Кін. — Кіндратець О. Політичні зміни і політична стабільність / О. Кіндратець // Політ. менеджмент. — 2005. — № 2. — С. 55–67.
- Кіш. — Кішик В. До проблеми ідентифікації поховання Мотрі Кочубей / В. Кішик // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Зб. ст. — Вип. 12. — К., 2001. — С. 381–391.
- КК — Корінь В. Л. Вплив цінових змін на поведінку споживачів при стратегічному ціноутворенні на генеричні товари / В. Л. Корінь, В. В. Кірик // Маркетинг і менеджмент інновацій. — 2010. — № 1. — С. 11–20.
- ККП — Кочелап В. О. Про деякі хемілюмінесцентні реакції в газах і можливості їх використання в хімічних лазерах / В. О. Кочелап, Ю. О. Кукібний, С. І. Пекар // Укр. фіз. журн. — 1974. — Т. 19. — № 5. — С. 848–859.
- КЛ — Криклій О. А. Науково-методичний підхід до планування прибутку банку на основі синтетичних багатовимірних індикаторів / О. А. Криклій, О. А. Лисянська // Актуальні проблеми економіки. — 2014. — № 7. — С. 514–523.
- Кл. — Климова Н. І. Фінансове планування як важливий інструмент управління корпоративними фінансами / Н. І. Климова // Пробл. і перспективи розв. банківської системи України: Зб. наук. праць. — Т. 7. — Суми, 2003. — С. 251–254.
- Клим. — Климчук В. О. Ціннісні засади побудови системи психологічної етики / В. О. Климчук // Наук. записки Ін-ту психол. ім. Г. С. Костюка АПН України. — Вип. 26. — Т. 2. — К.: Главник, 2005. — С. 278–281.

- КМ — Коломієць Л. І. «Ізборник» 1076 р. / Л. І. Коломієць, О. А. Майборода // Вісн. Харківського нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. — Сер. «Філологія». — 2009. — № 854. — Вип. 57. — С. 205–209.
- Коб. — Кобиленко Н. Етносимволічний смисл міфологічних грецизмів (когнітивно-прагматичний аспект) / Н. Кобиленко // Наук. записки Кіровоградського держ. пед. ун-ту ім. В. Винниченка. — Сер. «Філол. науки (мовознавство)». — 2011. — Вип. 95. — С. 222–225.
- Ков. — Коваль М. В. Людина, її права, свободи та законні інтереси — першооснова національної безпеки України, а їх охорона та захист — головний обов'язок держави / М. В. Коваль // Вісн. Запорізького нац. ун-ту. — Сер. «Юрид. науки». — 2012. — № 1. — Ч. 1. — С. 113–120.
- Ковт. — Ковтун Н. Колективний характер комуніканта в аспекті технології продукування радіореклами / Н. Ковтун // Теле- та радіожурналістика. — 2013. — № 12. — С. 312–318.
- Кол. Л. — Коломієць Л. В. Концептуально-методологічні засади сучасного українського поетичного перекладу / Л. В. Коломієць. — К.: ВПЦ «Київський ун-т», 2004. — 521 с.
- Кол. С. — Коломієць С. М. Особливості розвитку свинарства та вівчарства в Україні / С. М. Коломієць // Праці Таврійського держ. агротехнол. ун-ту. — Вип. 9. — Т. 4. — Мелітополь, 2009. — С. 118–125.
- Колес. — Колесникова В. Ф. Робоча програма навчальної дисципліни «Геронтопсихологія» / В. Ф. Колесникова. — К.: Ін-т підготов. кадрів держ. служби зайнятості України, 2012. — 27 с.
- Колом. — Коломойцев В. Е. Універсальний словник економічних термінів: Інвестування, конкуренція, менеджмент, маркетинг, підприємництво / В. Е. Коломойцев. — К.: Молодь, 2000. — 383 с.
- Коп. — Копилов В. О. Знання — експлікація сутності в пошуках соціальної ресурсності / В. О. Копилов // Гуманіт. часоп.: 3б. наук. праць. — Х.: НАУ ім. М. Є. Жуковського, 2010. — С. 42–58.

- Кор. — Корнієнко О. В. Впровадження трансфертного ціноутворення в українських банках та його наслідки / О. В. Корнієнко // Наук. записки [Нац. ун-ту «Острозька академія»]. — Сер. «Економіка». — 2012. — Вип. 19. — С. 353–356.
- Кос. — Косевич А. М. Механіка кристалічної ґратки / А. М. Косевич. — Х.: Акта, 2006. — 305 с.
- Кост. — Костюк Г. С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / Г. С. Костюк. — К.: Рад. шк., 1989. — 608 с.
- Костан. — Костанда І. Паралелізм як поетична модель для створення виразності та джерела її походження / І. Костанда // Китайська цивілізація: традиції та сучасність: Зб. ст. — К., 2007. — С. 47–53.
- Костен. — Костенко О. Юридична освіта і правове виховання як засоби забезпечення правопорядку (щодо юридичної освіти і правового виховання «натуралістського» типу) / О. Костенко // Вісн. Нац. акад. прокуратури України. — 2010. — № 4. — С. 29–34.
- Костюч. — Костючков С. К. Філософське осмислення процесів гармонізації взаємозв'язку, взаємовпливу та взаємозумовленості у системі «Людина — Суспільство — Природа» / С. К. Костючков // Вісн. Черкаського ун-ту. — Сер. «Філософія». — 2014. — № 31. — С. 15–21.
- Косяк. — Косякіна О. А. Інвестиційні цілі експортера капіталу та їх відповідність очікуванням реципієнта / О. А. Косякіна // Бюл. Міжнар. Нобелівського економ. форуму. — 2011. — № 1. — С. 178–181.
- КР — Кислий В. М. Інтеграція соціо-еколого-економічних факторів в систему стратегічного управління регіонами / В. М. Кислий, С. М. Рибальченко // Механізм регулювання економіки. — 2010. — № 3. — С. 244–251.
- КР — Кракос Ю. Б. Управління фінансовою безпекою підприємств / Ю. Б. Кракос, Р. О. Разгон // Економіка та управління підприємствами машинобуд. галузі. — 2008. — № 1. — С. 86–97.

- Крав. — Кравченко Є. С. Аналіз виробництва продукції птахівництва / Є. С. Кравченко // Матер. 24-ї наук.-теорет. студент. конф. (14–16 берез. 2012 р., м. Миколаїв). — Миколаїв: МДАУ, 2012. — С. 250–252.
- Кравч. — Кравченко Н. К. Міжнародно-правовий дискурс: когнітивно-комунікативний аспект: Автореф. дис. ... д-ра філол. наук: 10.02.15 / Н. К. Кравченко. — К., 2007. — 31 с.
- Крас. — Краснов В. В. Гомоморфізм когнітивних моделей предметної області при передачі знань в післядипломній медичній освіті / В. В. Краснов // Медична інформатика та інженерія. — 2011. — № 3. — С. 42–45.
- Криш. — Кришеник Н. І. Сучасні тенденції розвитку сільських територій України / Н. І. Кришеник // Еколог. менедж-мент у загальній системі управління: Зб. тез допов. 11-ї щоріч. всеукр. наук. конф. (Суми, 20–21 квіт. 2011 р.). — Суми: СумДУ, 2011. — Ч. 1. — С. 158–162.
- Круг. — Круглашов А. М. Драма інтелектуала: Політичні ідеї Михайла Драгоманова / А. М. Круглашов. — Чернівці: Прут, 2000. — 486 с.
- Крут. — Крутій О. М. Комплексний механізм діалогової взаємодії органів влади і громадськості / О. М. Крутій // Державне будівництво: Електронне наук. фахове вид. — 2010. — № 1. — Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/DeBu_2010_1_28.pdf. — Заголовок з екрану.
- КС — Козел В. В. Особливості алгоритму дій начальника служби метрології та стандартизації військової частини при проведенні операції / В. В. Козел, М. П. Савченко // Зб. наук. праць Харківського ун-ту повітряних сил. — 2012. — № 1. — С. 172–174.
- Куб. — Кубко В. П. Документна лінгвістика: Конспект лекцій / В. П. Кубко. — О.: ОНПУ, 2006. — 92 с.
- Куд. — Кудельський В. Е. Організаційно-економічні засади формування сировинної зони для молокопереробних підприємств Хмельницької області / В. Е. Кудельський // Економіка та управління АПК: Зб. наук. праць. — Вип. 9. — Біла Церква, 2012. — С. 97–101.

- Кудр. — Кудряченко А. І. Політична система і громадянське суспільство: Європейські й українські реалії / А. І. Кудряченко. — К.: Нац. ін-т стратегічних дослідж., 2007. — 395 с.
- Кул. — Культурологія / За ред. В. М. Пічі. — Львів: Магнолія плюс, 2003. — 235 с.
- КУН — Культура українського народу / В. М. Русанівський, Г. Д. Вєрвес, М. В. Гончаренко та ін. — К.: Либідь, 1994. — 272 с.
- Кур. — Курило І. Деякі демографічні передумови формування економічної активності та соціальної стратифікації населення України / І. Курило // Україна: Аспекти праці. — 2003. — № 8. — С. 19–25.
- Куч. — Кучеренко І. К. Актуальні проблеми граматики / І. К. Кучеренко. — Львів: Світ, 2003. — 228 с.
- КХ — Кириченко О. А. Антикризова інвестиційна політика України / О. А. Кириченко, О. І. Харченко // Актуальні пробл. економіки. — 2010. — № 1. — С. 64–74.
- КЯ — Кравчук С. В. Проблеми бюджетного фінансування аграрного сектору України / С. В. Кравчук, О. Я. Ярошевич // Зб. наук. праць Уманського нац. ун-ту садівництва. — Вип. 78. — Ч. 2: Економіка. — Умань, 2012. — С. 147–155.
- Лім. — Лімборський І. В. Європейське та українське просвітництво: Незавершений проект? Реінтерпретація канону і спроба компаративного аналізу літературних парадигм / І. В. Лімборський. — Черкаси: ЧДТУ, 2006. — 363 с.
- Ліп. 2003 — Ліпкан В. А. Національна безпека України: Нормативно-правові аспекти забезпечення / В. А. Ліпкан. — К.: Текст, 2003. — 177 с.
- Ліп. 2008 — Ліпкан В. А. Національна безпека України / В. А. Ліпкан. — К.: Кондор, 2008. — 551 с.

- Ліс. — Лісовіна О. М. Політекономічні аспекти маркетингу: особливості ефективного використання в Україні: Автореф. дис. ... канд. екон. наук: 08.01.01 / О. М. Лісовіна. — Донецьк, 2003. — 19 с.
- ЛКО — Лук'янець В. С. Сучасний науковий дискурс: Оновлення методологічної культури / В. С. Лук'янець, О. М. Кравченко, Л. В. Озадовська. — К.: Центр практ. філос. 2000. — 304 с.
- Лос. — Лосєв І. В. Історія і теорія світової культури: Європейський контекст / І. В. Лосєв. — К.: Либідь, 1995. — 224 с.
- ЛТ — Ломакович С. В. Вербально-комунікативна складова загальної навчальної компетентності та її вимірювання / С. В. Ломакович, В. М. Терещенко // Педагогіка і психологія. — 2012. — № 2. — С. 40–48.
- Луч. — Лучанінова О. П. Педагогічні технології у вищій школі / О. П. Лучанінова. — Д.: Ліра, 2013. — 223 с.
- Маз. — Мазур Л. О. Дух і плоть: Філософія життя та проблема людської тілесності / Л. О. Мазур. — Львів, 2003. — 380 с.
- Мазур. — Мазурець Ю. Інформаційні стратегії у зовнішній політиці США / Ю. Мазурець // Актуальні пробл. міжнар. відносин: Зб. наук. праць. — Вип. 88. — Ч. 1. — К., 2010. — С. 272–274.
- Мак. — Максименюк М. Ю. Соціально-філософський дискурс розвитку поліетнічного соціуму / М. Ю. Максименюк // Гуманіт. вісн. Запорізької держ. інж. акад. — 2010. — Вип. 40. — С. 224–238.
- Макс. — Максимович О. В. Філософські аспекти модернізму в контексті українського соціокультурного дискурсу: Автореф. дис. ... канд. філос. наук: 09.00.03 / О. В. Максимович. — Львів, 2007. — 16 с.
- Мал. — Малес Л. Зміни та тяглість приватності у сучасному українському суспільстві / Л. Малес // Соц. виміри сусп-ва: Зб. наук. праць. — Вип. 1. — К.: ІС НАН України, 2009. — С. 87–96.
- Малах. — Малахов Є. В. Основи проектування баз даних / Є. В. Малахов. — О.: Наука і техніка, 2006. — 156 с.

- Март. — Мартинюк М. І. Своєрідність художнього втілення національної ідеї у творчості Володимира Самійленка: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.01.01 / М. І. Мартинюк. — К., 2000. — 18 с.
- Марценюк — Марценюк Т. О. Гендерна дискримінація на ринку праці в Україні (на прикладі сексуальних домагань) / Т. О. Марценюк // Наук. записки НаУКМА. — 2008. — Т. 83: Соціолог. науки. — С. 50–55.
- Марч. — Марчук Л. М. Лексико-семантичне поле емоцій жінки в новелах Галини Тарасюк / Л. М. Марчук // Наук. праці Кам'янець-Подільського нац. ун-ту ім. І. Огієнка. — Сер. «Філологічні науки». — Вип. 32. — Ч. 1. — 2013. — С. 70–76.
- Мих. — Михайлин І. Л. Якою мовою говорить журналістика? / І. Л. Михайлин // Незгасимий Словосвіт: Зб. наук. праць на пошану проф. В. С. Калашника. — Х.: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2011. — С. 28–39.
- Миш. — Мишанич С. В. Фольклористичні та літературознавчі праці: У 2 т. / С. В. Мишанич. — Т. 1. — Донецьк: ДонНУ, 2003. — 544 с.
- Мін. — Мінаков М. А. Емансипація як заснування традиції. Міркування про книгу [Рец. на кн.: Софронова Л. А. Три мира Григорія Сковороди / М. А. Мінаков. — М., 2002. — 462 с.] // Укр. гуманіт. огляд. — Вип. 10. — К.: Критика, 2004. — С. 95–103.
- Мір. — Мірошніченко В. І. Військовий педагог як суб'єкт навчально-виховного процесу / В. І. Мірошніченко // Вісн. Житомирського держ. ун-ту ім. І. Франка. — 2003. — № 12. — С. 144–146. — № 31. — С. 15–21.
- Міщ. — Міщенко А. Л. Лінгвістика фахових мов та сучасна модель науково-технічного перекладу / А. Л. Міщенко. — Вінниця: Нова книга, 2013. — 448 с.
- ММ — Марич Є. В. Боротьба з корупцією: Посіб. / Є. В. Марич, Р. П. Марчук. — К., 2011. — 63 с. — Режим доступу: <http://cpk.aok.pp.ua/sites/default/files/marichmarchuk.pdf>. — Заголовок з екрану.

- Мос. — Москалюк В. Д. Досвід лікування хворих на грип В / В. Д. Москалюк // Інфекційні хвороби. — 2007. — № 1. — С. 18–21.
- МП — Мамічева О. В. Значення вербальних та невербальних засобів спілкування у розвитку дитини з психофізичними порушеннями / О. В. Мамічева, О. М. Попова / Зб. праць Кам'янець-Подільського держ. ун-ту. — 2013. — Вип. 21. — С. 102–108.
- МУ — Марголіна І. Є. Київська обитель Святого Кирила / І. Є. Марголіна, В. І. Ульяновський. — К.: Либідь, 2005. — 350 с.
- Муз. — Музиченко П. П. Боротьба із судовою тяганиною за статутами Великого князівства Литовського / П. П. Музиченко // Актуальні пробл. держави і права. — 2007. — Вип. 36. — С. 206–210.
- Мун. — Мунтіян В. І. Проблеми національної безпеки в процесах державотворення: Зб. праць у 3 т. / В. І. Мунтіян. — Т. 2. — К.: КВІЦ, 2004. — 756 с.
- МХ — Мальська М. П. Туристичний бізнес: теорія та практика / М. П. Мальська, В. В. Худо. — 2-ге вид., переробл. і допов. — К.: Центр учбової лри, 2012. — 368 с.
- Наг. — Нагорняк Г. Вплив корпоративної культури на подолання конфліктів на підприємстві як важливий напрямок забезпечення ефективності праці менеджера / Г. Нагорняк // Соц.-екон. пробл. і держава. — 2010. — Вип. 1. — С. 83–93.
- Наєн. — Наєнко М. К. Історія українського літературознавства / М. К. Наєнко. — К.: Академія, 2001. — 360 с.
- Найд. — Найдьонова Л. А. Електоральна активність: проблема методів дослідження / Л. А. Найдьонова // Наук. студії із соц. та політ. психології. — Вип. 5. — К.: Сталь, 2002. — С. 36–52.
- Нак. — Наконечний Є. П. Украдене ім'я: Чому русини стали українцями / Є. П. Наконечний. — 4-те вид. — Львів: Піраміда, 2004. — 351 с.
- Нер. — Нерубасська А. О. Філософія: Навч. посіб / А. О. Нерубасська. — 2-ге вид., перероб. і допов. — О.: ОНАЗ ім. О. С. Попова, 2014. — 204 с.

- НК — Нямцу А. Загальнокультурний європейський контекст (онтологічні аспекти) / А. Нямцу, Л. Комарницька // Наук. вісн. Чернівецького ун-ту: Зб. наук. праць. — 2011. — Вип. 539/540: Філософія. — С. 156–167.
- НН — Ніколаєв Ю. М. Визначення рівня фізичної підготовленості й рухової активності студенток І-х курсів навчання та дівчат випускного 11-го класу (абітурієнток) / Ю. М. Ніколаєв, С. Ю. Ніколаєв // Фіз. виховання, спорт і культура здоров'я у суч. сусп.: Зб. наук. праць. — 2010. — № 3. — С. 39–42.
- Нов. — Новицький В. Є. Міжнародна економічна діяльність України / В. Є. Новицький. — К.: КНЕУ, 2003. — 948 с.
- Овд. — Овдієнко Л. Н. Мораль і право у структурі соціальних уявлень молоді / Л. Н. Овдієнко // Наукові студії із соціальної та політичної психології: Зб. ст. — 2005. — Вип. 12. — С. 199–211.
- ОЕ — Основи екології: Конспект лекцій для студ. інж. фахів / С. В. Мельник, О. К. Плотнікова, О. М. Ткачова. — 3-тє вид., допов. та переробл. — О.: Наука і техніка, 2012. — 168 с.
- Ол. — Олійник О. О. Статистичне дослідження ризиків у соціально-трудових відносинах / О. О. Олійник // Статистика України. — 2010. — № 2. — С. 47–53.
- Оліф. — Оліфіренко В. Розгром літературного руху в Донбасі у 30-х роках минулого століття / В. Оліфіренко // Донец. вісн. Наук. т-ва ім. Шевченка. — 2009. — Т. 27. — С. 295–304.
- Онк. — Онкологія: Підручник / За ред. Б. Т. Білинського, Ю. М. Стернюка, Я. В. Шпарика. — Львів: Медицина світу, 1998. — 272 с.
- ОПГ — Оборський Г. О. Основи сертифікації та акредитації / Г. О. Оборський, Ю. Г. Паленний, М. О. Голофєєва. — О.: Наука і техніка, 2011. — 227 с.
- ОС — Оборський Г. О. Вимірювання неелектричних величин: Конспект лекцій / Г. О. Оборський, П. Т. Слободяник. — О.: Наука і техніка, 2005. — 199 с.

- Пав. — Павленко Ю. В. Передісторія давніх русів у світовому контексті / Ю. В. Павленко. — К.: Фенікс, 1994. — 400 с.
- Пан. — Панасюк Б. Я. Економічна політика в Україні наприкінці ХХ століття / Б. Я. Панасюк. — К.: [Б. в.], 2002. — 743 с.
- Панч. М. — Панченко М. С. Кардіоваскулярний ризик у молодому віці: частота та клінічні варіанти соматогенного астенічного симптомокомплексу / М. С. Панченко // Вісн. пробл. біології і медицини. — 2014. — № 3. — С. 183–186.
- Панч. Т. — Панченко Т. В. Поліваріантність трактувань принципу субсидіарності у суспільно-політичному дискурсі / Т. В. Панченко // Вісн. Харківського нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. — Сер. «Питання політології». — 2012. — № 1013. — С. 80–85.
- ПАП — Податкові аспекти права СОТ та асquis ЄС: Орієнтири податкової реформи в Україні / Т. Вовк, О. Водянніков, І. Коноваленко та ін. — Х.: Консум, 2004. — 960 с.
- Пас. — Пасинок В. Г. Вербальні й невербальні засоби оратора / В. Г. Пасинок // Вісн. Харківського нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. — Сер. «Романо-германська філол. Методика викладання інозем. мов». — 2011. — № 972. — Вип. 67. — С. 161–166.
- Пен. — Пенчук І. Л. Регіональне телебачення і радіомовлення у контексті формування національної свідомості молоді: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.01.08 / І. Л. Пенчук. — К., 2003. — 19 с.
- Пір. — Піронкова О. Ф. Соціокультурні, політичні та економічні трансформації вербально-поведінкових соціальних практик взаємодії з психічно хворими / О. Ф. Піронкова // Грани. — 2015. — № 3. — С. 93–97.
- ПУ — Політична історія України. ХХ століття: У 6 т. / Редкол.: І. Ф. Курас (голова) та ін. — К.: Генеза, 2002–2003.
- Пл. — Плющ П. П. Біля джерел нової української літературної мови / П. П. Плющ // Мовознавство. — 1969. — № 5. — С. 3–14.

- ПМ — Патон Б. Є. Чиста сталь / Б. Є. Патон, Б. І. Медовар. — К.: Знання, 1966. — 56 с.
- ПМ — Плахотнюк Н. Г. Інститут президентства в Україні: Становлення та розвиток / Н. Г. Плахотнюк, В. І. Мельниченко. — К.: Максимус, 2004. — 223 с.
- ПНП — Потенціал національної промисловості: Цілі та механізми ефективного розвитку / За ред. Ю. В. Кіндзерського. — К.: [Б. в.], 2009. — 928 с.
- Поб. — Побережний С. М. Основні структурні елементи системи банківської безпеки / С. М. Побережний // Пробл. і перспективи розв. банківської системи України: Зб. наук. праць. — Т. 6. — Суми, 2002. — С. 284–288.
- Под. — Подолинський С. А. Вибрані праці / С. А. Подолинський. — Луцьк: Агроспецсервіс, 2004. — 151 с.
- Подол. — Подоляк Н. Г. «Графська чвара» і позиція Ганзи / Н. Г. Подоляк // Наук. записки НаУКМА. — Т. 14: Історія. — С. 18–23.
- Пон. — Пономарів О. Д. Українське слово для всіх і для кожного / О. Д. Пономарів. — К.: Либідь, 2013. — 360 с.
- Поп. — Попович С. Пожежництво Львова: Іст. нарис / С. Попович. — Львів: Світ, 2002. — 363 с.
- ППГ — Понежа С. Г. Медико-діагностичні застосування коефіцієнта відбиття міліметрового випромінювання від біологічно активних точок / С. Г. Понежа, Г. В. Понежа, В. І. Григорук // Фізика живого. — 2009. — № 1. — С. 89–93.
- Прих. — Приходько І. Гендерні особливості психоемоційної сфери практичних психологів / І. Приходько // Зб. матеріалів наук.-практ. конф. «Гендерна освіта — ресурс розвитку паритетної демократії» (Київ, 27–29 квіт. 2011 р.). — Тернопіль, 2011. — С. 763–764.
- Прім. — Пріма Р. М. Концептуальні засади формування професійно мобільного вчителя: акмеологічний підхід / Р. М. Пріма // Проблеми освіти. — 2015. — № 84. — С. 284–287.

- Прок. — Прокіп А. В. Гарантування енергетичної безпеки: Минуле, сьогодення, майбутнє / А. В. Прокіп. — Львів: ЗУКЦ, 2011. — 154 с.
- Прос. — Проскурняк О. І. Вивчення когнітивно-змістового компонента комунікативної діяльності особистості / О. І. Проскурняк // Вісн. Харківського нац. пед. ун-ту ім. Г. С. Сковороди. — Сер. «Психологія». — 2012. — Вип. 44. — С. 178–185.
- ПРС — Політичні режими сучасності та перехід до демократії. — Львів: НАН України, Ін-т регіональних дослідж., 1999. — 166 с.
- ПС — Політична система та інститути громадянського суспільства в сучасній Україні / М. Ф. Рудич, Р. В. Балабан, Ю. С. Ганжуров та ін. — К.: Либідь, 2008. — 438 с.
- ПТ ОВМ — Передерій В. Г. Основи внутрішньої медицини: У 3 т. / В. Г. Передерій, С. М. Ткач. — Т. 1. — Вінниця: Нова книга, 2009. — 640 с.
- ПТ ПГ — Передерій В. Г. Практична гастроентерологія / В. Г. Передерій, С. М. Ткач. — Вінниця: Нова книга, 2012. — 730 с.
- Рев. — Ревенок Н. Художньо-стильові особливості українського радянського фарфору / Н. Ревенок // Укр. мистецтвознавство: матеріали, дослідж., рец.: Зб. наук. праць. — Вип. 8. — К., 2008. — С. 207–211.
- Рез. — Резнік В. С. Легітимація приватної власності у теорії природних прав та суспільної угоди / В. С. Резнік // Укр. соціум. — 2011. — № 3. — С. 67–78.
- Рес. — Ресурсономіка: Теоретичні та прикладні аспекти / Б. Андрушків, І. Вовк, Ю. Вовк, В. Паляниця, І. Стойко. — Тернопіль: Тернограф, 2012. — 456 с.
- Реш. — Решетняк О. І. Планування та контроль на підприємстві / О. І. Решетняк. — Х.: Вид-во НУА, 2012. — 328 с. — С. 70–76.
- Рин. — Рингач Н. О. Мінімізація демографічних загроз як необхідний компонент політики забезпечення національної безпеки України / Н. О. Рингач

- // Ефективність держ. управління: Зб. наук. праць. — 2008. — Вип. 14–15. — С. 140–145.
- Рос. — Росецька Ю. Б. Роль людського капіталу в модернізації економіки / Ю. Б. Росецька // Академічний огляд: Економіка та підприємництво. — 2012. — № 1. — С. 57–62.
- Руб. — Рубанець О. М. Інформаційне суспільство: Когнітивний креатив постнекласичних досліджень / О. М. Рубанець. — К.: Парапан, 2006. — 418 с. — С. 95–103.
- Рус. — Русанівський В. М. Історія української літературної мови / В. М. Русанівський. — К.: Арттек, 2001. — 392 с.
- С.-Ф. — Спасибо-Фатєєва І. Необхідність трансформації українських вузів для запровадження інноваційної моделі приватно-державного партнерства / І. Спасибо-Фатєєва // Вісн. Акад. правових наук України. — 2008. — № 2. — С. 97–105.
- СА — Сіднев Л. М. До питання про антропологічну сутність змісту освіти / Л. М. Сіднев, І. П. Аносов // Постметодика. — 2002. — № 7–8. — С. 178–181.
- Сав. — Савчук С. А. Соціологічне дослідження фізичної культури студентів вищого технічного закладу освіти / С. А. Савчук // Педагогіка, психологія та медико-біологічні пробл. фіз. виховання і спорту: Зб. наук. праць. — № 6. — Х.: ХХІІ, 2001. — С. 25–28.
- Саг. — Сагач Г. М. Служіння словом-логосом або синергетичні зв'язки риторики і гомілетики / Г. М. Сагач // Таврійський вісн. освіти. — 2010. — № 4. — С. 103–109.
- Саган — Саган Г. В. Із провідного політика в опозиціонери / Г. В. Саган // Вестн. СевГТУ. — Вып. 71: Политология. — Севастополь, 2006. — С. 9–16.
- Сам. — Самсоненко М. Діахронічний процес поезії хайкай: феномен сучасного північноамериканського хайку та класичного японського хайку / М. Самсоненко // Рідний край. — 2013. — № 2. — С. 120–123.

- Світл. — Світлична Є. І. Дисципліна «Латинська мова» — основа формування професійної термінологічної грамотності студентів фармацевтичного профілю / Є. І. Світлична // Гуманіт. складова вищої освіти: пробл. та перспективи: Матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (14–15 квіт. 2011 р., Харків). — Х.: Вид-во НФаУ, 2011. — С. 122–145.
- Сег. — Сегеда А. С. Навчально-методичний комплекс з дисципліни «Будова речовини» для студентів IV курсу хімічного факультету / А. С. Сегеда. — Черкаси: [Б. в.], 2003. — 260 с.
- Семч. 1996. — Семчинський С. В. Загальне мовознавство / С. В. Семчинський. — 2-ге вид., переробл. і допов. — К.: Око, 1996. — 416 с.
- Семч. 2002 — Семчинський С. В. Вступ до порівняльно-історичного мовознавства (на матеріалі індоєвропейських мов) / С. В. Семчинський. — К.: Вид.-полігр. центр «Київський ун-т», 2002. — 174 с.
- Сив. — Сиваченко Г. М. Пророк не своєї вітчизни. Експатріантський «метароман» Володимира Винниченка: Текст і контекст / Г. М. Сиваченко. — К.: Альтернативи, 2003. — 280 с.
- Сис. — Сисоєва С. О. Проблема формування особистості, здатної до творчої самореалізації / С. О. Сисоєва // Наук. праці: [36. наук. праць] / Нац. ун-т «Києво-Могилян. акад.», Миколаїв. філія. — 2000. — Т. 7: Педагогіка. — С. 13–19.
- Сит. — Ситник К. М. Теоретичні й дискусійні питання ботаніки в Україні на сучасному етапі / К. М. Ситник // Укр. ботанічний журн. — 2008. — Т. 65. — № 2. — С. 263–273.
- Сіг. — Сігов К. Б. Ідея університету в діалозі з Ярославом Пеліканом / К. Б. Сігов // Пелікан Я. Ідея університету: Переосмислення. — К.: Дух і літера, 2008. — С. 5–16.
- Сков. — Сковронська І. Деякі аспекти навчання української мови як іноземної в українській діаспорі Канади та США / І. Сковронська // Теорія і практика викладання укр. мови як інозем. — 2009. — Вип. 4. — С. 11–17.

- Скр. — Скрябіна В. Б. Методологія дослідження стратегій персуазивності в любовному дискурсі / В. Б. Скрябіна // Теоретические и прикладные пробл. русской филол. — Вып. XX. — Славянск, 2010. — С. 22–28.
- См. — Сметаніна К. І. Основи стандартизації та сертифікації лікарських засобів / К. І. Сметаніна. — Вінниця: Нова книга, 2010. — 375 с.
- СМІЗФ. — Світоглядно-методологічні інновації в західноєвропейській філософії / За ред. В. В. Ляха. — К.: Укр. центр духовн. культури, 2001. — 296 с.
- Сов. — Совівський О. М. Актуальні питання удосконалення механізмів державного управління в зовнішньополітичній сфері / О. М. Совівський // Освітньо-наук. забезпечення діяльн. правоохоронних органів і військових формувань України: IV Всеукр. наук.-практ. конф. (Хмельницький, 18 листоп. 2011 р.). — Хмельницький, 2011. — С. 37–38.
- Сол. — Соловйов О. Кореляційні функції зарядженого скалярного поля в зовнішньому некомутативному калібровному полі з групою / О. Соловйов // Укр. фіз. журн. — 2011. — Т. 56. — № 5. — С. 420–430.
- Соц. — Соценко О. В. Проективна педагогіка — засіб модернізації навчально-виховного процесу сучасної школи / О. В. Соценко // Професіоналізм педагога (Проективна педагогіка: питання теорії та практики): Матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., присвяч. 60-річчю Крим. держ. гуманіт. ін-ту (21–23 верес. 2004 р., Ялта): У 2 ч. — Ч. 1. — Ялта: КДГІ, 2004. — С. 49–56.
- СП — Свеженцева Ю. О. Традиції в органах внутрішніх справ з огляду їх багаторівневої функціональності / Ю. О. Свеженцева, О. С. Проскурякова // Право і безпека. — 2009. — № 3. — С. 121–126.
- Стан. — Станіславська К. До питання структурної організації та змістового наповнення спецкурсу / К. Станіславська // Освіта дорослих: Теорія, досвід, перспективи. — 2013. — № 6. — С. 141–146.

- Станк. — Станкевич М. Автентичність мистецтва: Зб. наук. праць / М. Станкевич. — Львів: СКІМ, 2004. — 189 с.
- Стец. — Стецюк В. Невеселі роздуми про палеогеографію антропогену / В. Стецюк. — Режим доступу: http://geografica.net.ua/publ/sattti/statti_ukrajinskikh_naukovciv. — Заголовок з екрану.
- Стор. — Стороженко І. С. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII ст / І. С. Стороженко. — Д.: Вид-во ДДУ, 1996. — 328 с.
- Стр. — Стрижак М. С. Порушення репродуктивної функції чоловіків з хронічним простатитом хламідійної, мікоплазменної та уреаплазменної етіології: Автореф. дис. ... канд. мед. наук: 14.01.06 / М. С. Стрижак. — К., 2009. — 20 с.
- Сух. — Сухомлинський В. О. Вибрані твори: У 5 т. / В. О. Сухомлинський. — К.: Рад. шк., 1976–1977.
- СХ — Ставицький А. В. Вплив монетарної політики на економічну безпеку України / А. В. Ставицький, В. Р. Хом'як // Фінанси України. — 2007. — № 10. — С. 51–59.
- Тар. — Таращук М. В. «Сумнівна користь» застосування методу трансектного аналізу таксономічних структур фауни (на прикладі колембол): Обговорення статей І. Я. Капруса / М. В. Таращук // Наук. вісн. Ужгородського ун-ту. — Сер. «Біологія». — 2011. — Вип. 30. — С. 219–223.
- Терл. — Терлецька Л. Г. Психічне здоров'я особистості: Технологія самоаналізу / Л. Г. Терлецька. — К.: ВПЦ «Київський ун-т», 2003. — 150 с.
- Тинч. — Тинченко Я. Перша українсько-більшовицька війна (грудень 1917 — березень 1918) / Я. Тинченко. — К.; Львів: [Б. в.], 1996. — 371 с.
- Тищ. — Тищенко К. М. Мовні контакти: Свідки формування українців / К. М. Тищенко. — К.: Аквілон-плюс, 2006. — 416 с.

- ТК — Теслер Г. С. Методика системного аналізу з позиції методології системного підходу для потреб проектування систем управління / Г. С. Теслер, В. А. Косс // Мат. машини і системи. — 2008. — № 1. — С. 139–150.
- Тк. — Ткаченко О. Б. Українська мова і мовне життя світу / О. Б. Ткаченко. — К.: Спалах, 2004. — 272 с.
- Ткач. — Ткачова Н. А. Педагогічні основи формування правосвідомості учнів у закладах професійно-технічної освіти: Автореф. дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.04 / Н. А. Ткачова. — К., 2002. — 34 с.
- Ткачук. — Ткачук С. А. Мікроструктура компактної кісткової тканини ліктьової кістки курей батьківського стада бройлерів у постнатальному періоді онтогенезу / С. А. Ткачук // Наук. допов. НУБіП України. — 2011. — № 4. — Режим доступу: http://www.nbuiv.gov.ua/e-journals/Nd/2011_4/11tsa.pdf. — Заголовок з екрану.
- Триг. — Тригубенко Г. В. Роль міліції в подоланні правового нігілізму в Україні: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Г. В. Тригубенко. — К., 2005. — 19 с.
- ТТ — Тещук В. Й. Гострі порушення мозкового кровообігу / В. Й. Тещук, В. В. Тещук. — О.: Наука і техніка, 2011. — 199 с.
- Турч. — Турченко Ф. Г. Південь України напередодні Першої світової війни / Ф. Г. Турченко // Наукові праці іст. ф-ту Запорізького держ. ун-ту. — 2004. — Вип. XVII. — С. 7–47.
- Уд. — Удод О. А. Історія в дзеркалі аксіології: Роль історичної науки та освіти у формуванні духовних цінностей українського народу в 1920–1930-х роках / О. А. Удод. — К.: Генеза, 2000. — 291 с.
- УУ — Україна в універсумі: Актуальні проблеми сучасної України / За ред. О. Романчука. — Львів: Універсум, 2006. — 614 с.
- ФВПБ — Фінансові важелі подолання бідності в Україні / За ред. О. П. Кириленко. — Тернопіль: ТНЕУ, 2010. — 432 с.

- Фін. — Фіночко Ф. Становлення імперської державної служби / Ф. Фіночко // Вісн. Акад. правових наук України. — 2008. — № 2. — С. 167–175.
- Фіц. — Фіцула М. М. Правове виховання учнів: Навч.-метод. посіб / М. М. Фіцула. — К.: [Б. в.], 1997. — 147 с.
- ФМ — Фещенко Ю. І. Гострий дисемінований кандидоз / Ю. І. Фещенко, О. О. Мухін // Укр. хіміотерапевтичний журн. — 2002. — № 2. — С. 65–72.
- ФС — Фінансовий словник / А. Г. Загородній, Г. Л. Вознюк, Т. С. Смовженко. — 3-тє вид., випр. та допов. — К.: Знання, 2000. — 587 с.
- Харч. — Харчишина О. В. Формування організаційної культури як інструмент управління персоналом підприємства / О. В. Харчишина // Інноваційна економіка. — 2010. — № 5. — С. 147–150.
- Хим. — Химка Дж.-П. Зародження польської соціал-демократії та українського радикалізму в Галичині (1860–1890) / Пер. з англ. С. Левченка. — К.: Основні цінності, 2002. — 326 с.
- Хол. — Холодний М. Г. Вибрані праці / М. Г. Холодний. — К.: Наук. думка, 1970. — 452 с.
- Цв. — Цвік М. В. Корисне науково-навчальне видання в галузі конституційного права / М. В. Цвік, Ю. М. Грошевий, Ю. Г. Барабаш // Вісн. Акад. правових наук України. — 2010. — № 1. — С. 283–288.
- ЦМС — Цимбалюк В. І. *Se.re.bellum*, або Мозочок / В. І. Цимбалюк, В. В. Медведєв, Ю. Ю. Сенчик. — Вінниця: Нова книга, 2013. — 266 с.
- Цюр. — Цюряк І. О. Педагогічна і виконавська діяльність М. Леонтовича в контексті розвитку національної системи освіти / І. О. Цюряк // Вісн. Житомирського держ. ун-ту ім. І. Франка. — 2005. — № 21. — С. 257–259.
- Чєб. — Чеботарьова А. М. Образ міста у творчості Осипа Мандельштама / А. М. Чеботарьова // Вісн. Луганського нац. ун-ту ім. Т. Шевченка. — Сер.: «Філол. науки». — 2011. — № 24. — Ч. I. — С. 229–238.

- Чиб. — Чибізова Т. В. Метафоричність стилю Франца Кафки та проблеми перекладу / Т. В. Чибізова // Наук. записки [Нац. ун-ту «Острозька академія»]. — Сер. Філологічна. — 2010. — Вип. 15. — С. 297–303.
- ЧП — Чемич М. Д. Особливості вивчення теми «ВІЛ-інфекція/СНІД» іноземними громадянами на етапі післядипломної освіти / М. Д. Чемич, А. І. Піддубна // Шляхи позааудиторної роботи студ.: Матеріали VI Міжвузівської обласної метод. конф. — Суми, 2012. — С. 42–44.
- Шаб. — Шабі С. В. Номени неконкретизованої квантитативності у структурі лексико-семантичного поля кількості української казки / С. В. Шабі // Лінгвістичні студії: Зб. наук. праць. — Донецьк, 2011. — С. 137–140.
- Шал. — Шалімов М. О. Ландшафтна екологія / М. О. Шалімов. — О.: Наука і техніка, 2012. — 371 с.
- Шам. — Шамрай А. П. Вибрані статті і дослідження / А. П. Шамрай. — К.: Держ. вид-во худ. л-ри, 1963. — 319 с.
- Шац. — Шаціло Н. І. Методичні підходи до оцінки ефективності сільськогосподарського виробництва в контексті забезпечення його сталого розвитку / Н. І. Шаціло // Наук. вісн. Нац. ун-ту біоресурсів і природокористування України. — 2010. — Вип. 154. — Ч. 1. — С. 349–356.
- Шв. — Швед М. С. Тенденції розвитку зарубіжної екологічної освіти / М. С. Швед // Вісн. Львівського ун-ту. — Сер. педагогічна. — 2003. — Вип. 17. — С. 167–174.
- Швед. — Шведа Ю. Політичні партії: Енциклопедичний слов / Ю. Шведа. — Львів: Астролябія, 2005. — 488 с.
- Шведов. — Шведова Г. Л. Окремі питання характеристики суб'єктів корупційних злочинів: політико-кримінологічний аспект / Г. Л. Шведова // Наукові праці: Науково-методичний журнал. — Т. 69. — Вип. 56. Політичні науки. Правознавство. — Миколаїв, 2007. — С. 215–218.
- Шев. 2002. — Шевельов Ю. В. Портрети українських мовознавців / Ю. В. Шевельов. — К.: Вид. дім «КМ Академія», 2002. — 132 с.

- Шев. 2003. — Шевельов Ю. Внесок Галичини у формування української літературної мови / Ю. Шевельов. — К.: Вид. дім «КМ Академія», 2003. — 160 с.
- Шев. 2008. — Шевельов Ю. Вибрані праці: У 2 кн / Ю. Шевельов. — Кн. 1: Мовознавство / Упоряд. Л. Масенко. — К.: Вид. дім «КМ Академія», 2008. — 584 с.
- Шевч. — Шевченко В. П. Основи автоматизованого проектування електричних машин / В. П. Шевченко. — О.: Наука і техніка, 2008. — 104 с.
- Шевчук. — Шевчук В. О. Козацька держава як ідея в системі суспільно-політичного мислення XVI–XVIII ст.: У 2 кн / В. О. Шевчук. — Кн. 1. — К.: Грамота, 2007. — 720 с.
- Шкв. — Шкваріна Т. М. Підготовка вчителів до навчання іноземної мови дітей дошкільного віку як предмет педагогічних досліджень / Т. М. Шкваріна // Зб. наук. праць Уманського держ. пед. ун-ту ім. Павла Тичини. — Ч. 1. — Умань: РВЦ «Софія», 2009. — С. 199–206.
- Шкіц. — Шкіцька І. Ю. Шляхи інтенсифікації тактики підвищення значимості співрозмовника маніпулятивної стратегії позитиву / І. Ю. Шкіцька // Лінгвістика. — 2011. — № 1. — Ч. 2. — С. 191–199.
- Шкл. — Шклярська І. Ю. Участь територіальних громад у реформуванні управління системою пенсійного страхування / І. Ю. Шклярська // Галузь науки «Держ. управління». Історія, теорія, впровадження: Матеріали наук.-практ. конф. за міжнар. участю (Київ, 28 трав. 2010 р.): У 2 т. — Т. 2. — К.: НАДУ, 2010. — С. 207–208.
- Шл. — Шляхтун П. П. Політологія (теорія та історія політичної думки) / П. П. Шляхтун. — К.: Либідь, 2002. — 573 с.
- ШСК — Шевчук Л. І. Вплив інертного газу на очищення води від біологічних забруднень в умовах кавітації / Л. І. Шевчук, В. Л. Старчевський, О. М. Кузьо // Вісн. Нац. ун-ту «Львівська політехніка». — 2005. — № 536: Хімія, технологія речовин та їх застосув. — С. 178–185.

- Шт. — Штерн І. Б. Вибрані топіки та лексикон сучасної лінгвістики: Енциклопедичний слов / І. Б. Штерн. — К.: Артек, 1998. — 336 с.
- Як. — Яковенко Н. Вступ до історії / Н. Яковенко. — К.: Критика, 2007. — 376 с.
- Яким. — Якимишин Л. Я. Оцінювання впливу управління ризиком у логістичних процесах на додану вартість товарів повсякденного попиту / Л. Я. Якимишин // Вісн. Нац. ун-ту «Львівська політехніка». — 2010. — Вип. 690: Логістика. — С. 171–176.
- Якимч. — Якимчук А. П. Неоромантичні тенденції в українському перекладі / А. П. Якимчук // Гуманіт. вісн. Черкаського нац. технол. ун-ту. — Сер. «Іноз. філологія». — Чис. 13. — Черкаси: ЧДТУ, 2009. — С. 263–268.
- Якуш. — Якушева Є. М. Теоретичний аналіз проблеми професійної самосвідомості осіб, діяльність яких пов'язана з особливими умовами / Є. М. Якушева // Вісн. Харківського нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. — Сер. «Психологія». — 2011. — Вип. 45. — С. 333–336.
- Ярм. — Ярмоленко Н. М. Український усний героїчний епос: Динаміка традиції / Н. М. Ярмоленко. — К.; Черкаси: Чабаненко Ю.А., 2010. — 552 с.
- Яс. — Ясько Р. О. Актуальні проблеми державної політики щодо розвитку кадрового потенціалу в гуманітарній сфері / Р. О. Ясько // Держ. управління: теорія та практика. — 2013. — № 2. — С. 151–156.
- ЯЯ — Яким Ярема: Зб. / За заг. ред. Д. Герцюк. — Львів: ЛНУ, 2003. — 242 с.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Абаев В. И. Н. Я. Марр (1864–1934). К 25-летию со дня смерти / В. И. Абаев // Вопр. языкознания. — 1960. — № 1. — С. 90–99.
2. Абаев В. И. Языкознание описательное и объяснительное (О классификации наук) / В. И. Абаев // Вопр. языкознания. — 1986. — № 2. — С. 27–39.
3. Адамар Ж. Исследование психологии процесса изобретения в области математики / Ж. Адамар; пер. с франц. — М.: Советское радио, 1970. — 152 с.
4. Ажеж К. Человек говорящий: Вклад лингвистики в гуманитарные науки / К. Ажеж; пер. с фр. — М.: УРСС, 2002. — 480 с.
5. Александров А. Д. В защиту социологии: По поводу одной публикации / А. Д. Александров // Вестник АН СССР. — 1972. — № 7. — С. 55–65.
6. Александров А. С. Семь смертных грехов современной криминалистики / А. С. Александров // Юридическая наука и практика: Вестник Нижегородской академии МВД России. — 2011. — № 2. — С. 277–280.
7. Аналитическая справка «О недостатках при планировании, подготовке и экспертизе диссертаций по гуманитарным наукам, послуживших основанием для их отклонения в ВАК» // Электронный науч.-теорет. и информ.-метод. журн. «Атэстацыя». — 2009. — Выпуск № 3–4. — Режим доступа: <http://journal.vak.org.by/index.php?go=Pages&in=view&id=513>. — Заголовок з экрану.
8. Аристотель. Риторика / Аристотель // Античные риторики / Пер. с дгр.; под ред. А. А. Тахо-Годи. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1978. — С. 15–162.
9. Арістотель. Поетика / Арістотель // Античні поетики / Пер. з дгр.; упоряд. М. Борецький, В. Зварич]. — К.: Грамота, 2007. — С. 27–64.
10. Арутюнова Н. Д. Типы языковых значений: Оценка, событие, факт / Н. Д. Арутюнова. — М.: Наука, 1988. — 341 с.

11. Асмус В. Ф. Чтение как труд и творчество / В. Ф. Асмус // Вопр. литературы. — 1961. — № 2. — С. 36–46.
12. Баженов Н. Н. Психиатрические беседы на литературные и общественные темы / Н. Н. Баженов. — М.: Тов. тип. А. И. Мамонтова, 1903. — 159 с.
13. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка / Ш. Балли; пер. с фр. — М.: Изд-во иностр. л-ры, 1955. — 416 с.
14. Баринаова А. В. Речевые ошибки / А. В. Баринаова // Культура русской речи: Энциклопед. словарь-справочник [под общ. рук. Л. Ю. Иванова, А. П. Сковородникова, Е. Н. Ширяева]. — М.: Флинта; Наука, 2003. — С. 579–580.
15. Бариш І. А. Етнолінгвістичні аспекти наукової комунікації / І. А. Бариш // Мовознавство. — 2000. — № 1. — С. 21–31.
16. Бацевич Ф. С. Абсурдний художній текст у вимірах лінгвістичної прагматики / Ф. С. Бацевич // Мовознавство. — 2012. — № 1. — С. 18–30.
17. Білодід І. К. Мовознавча наука і школа / І. К. Білодід // Мовознавство і школа: Зб. наук. праць / Відп. ред. М.А. Жовтобрюх. — К.: Наук. думка, 1981. — С. 5–21.
18. Блумфилд Л. Язык / Л. Блумфилд; пер. с англ. — М.: Прогресс, 1968. — 608 с.
19. Бондар М. П. Модернізм / М. П. Бондар // Українська літературна енциклопедія: В 5 т. [редкол.: І. О. Дзеверін (відп. ред.) та ін.]. — Т. 3: К–Н. — К.: «Укр. енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1995. — С. 396–400.
20. Бройль Л. де. По тропам науки / Л. де. Бройль; пер. с фр. — М.: Изд-во иностр. л-ры, 1962. — 408 с.
21. Бугорская Н. В. «Темно и вяло» v.v. «образцово и просто»: два стиля научного письма / Н. В. Бугорская // Филология и человек. — 2009. — № 1. — С. 18–30.
22. Будагов Р. А. Литературные языки и языковые стили / Р. А. Будагов. — М.: Высш. шк., 1967. — 376 с.

23. Будагов Р. А. Сходства и несходства между родственными языками (Романский лингвистический материал) / Р. А. Будагов. — 2-е изд., доп. — М.: Добросвет-2000, 2004.
24. Будагов Р. А. Человек и его язык / Р. А. Будагов. — 2-е изд. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1976. — 429 с.
25. Будагов Р. А. Что такое развитие и совершенствование языка? — 2-е изд., доп / Р. А. Будагов. — М.: Добросвет, 2004. — 304 с.
26. Булаховський Л. А. Вибрані праці: В 5 т. / Л. А. Булаховський. — Т. 1. Загальне мовознавство. — К.: Наук. думка, 1975. — 496 с.
27. Булаховський Л. А. Через п'ять років / Л. А. Булаховський // Мовознавство. — 1955. — Т. 13. — С. 3–13.
28. Бычков В. В. Эстетика / В. В. Бычков. — М.: Гардарики, 2004. — 556 с.
29. Вітгенштайн Л. Tractatus logico-philosophicus. Філософські дослідження / Л. Вітгенштайн; пер. з нім. — К.: Основи, 1995. — 311 с.
30. Васильев С. А. Синтез смысла при создании и понимании текста / С. А. Васильев. — К.: Наук. думка, 1988. — 240 с.
31. Вежбицка А. Из книги «Семантические примитивы» / А. Вежбицка // Семиотика: Антология / Ред.-сост. Ю. С. Степанов и др.; под общ. ред. Ю. С. Степанова. — 2-е изд., испр. и доп. — М.: Академический проект, 2001. — С. 242–270.
32. Верхратський І. Не віднинішня заморока (кінець) / І. Верхратський // Руслан. — 1913. — 23 марця. — (№ 65). — С. 1–2.
33. Вимоги до статей // Форум психіатрії і психотерапії. — 2013. — Вип. 8. — С. 202.
34. Виноградов В. В. Избранные труды. Язык и стиль русских писателей: От Карамзина до Гоголя / В. В. Виноградов. — М.: Наука, 1990. — 390 с.
35. Виноградов В. В. Избранные труды: История русского литературного языка / В. В. Виноградов. — М.: Наука, 1978. — 320 с.

36. Виноградов С. И. Правильность речи / С. И. Виноградов // Культура русской речи: Энциклопед. словарь-справочник / Под общ. рук. Л. Ю. Иванова, А. П. Сковородникова, Е. Н. Ширяева. — М.: Флинта; Наука, 2003. — С. 499–500.
37. Винокур Г. О. Культура языка / Г. О. Винокур. — М.: Федерация, 1929. — 336 с.
38. Воблий К. Г. Організація роботи наукового працівника (Методика і техніка) / К. Г. Воблий. — 3-тє вид. — К.: Наук. думка, 1969. — 178 с.
39. Вовенарг Л. де К. Размышления и максимы / Л. де Вовенарг; пер. с фр. — Л.: Наука, 1988. — 439 с.
40. Вольтер. Философские сочинения / Вольтер; пер. с фр. — М.: Наука, 1988. — 751 с.
41. Вьюкова Т. Б. Восемьдесят пять радостей и огорчений: Размышления редактора / Т. Б. Вьюкова. — 2-е изд., доп. — М.: Книга, 1986. — 232 с.
42. Выготский Л. С. Психология развития человека / Л. С. Выготский. — М.: Смысл, 2005. — 1135 с.
43. Гавранек Б. Задачи литературного языка и его культура / Б. Гавранек // Пражский лингвистический кружок: Сб. статей / Сост., ред. и предисл. Н. А. Кондрашова. — М.: Прогресс, 1967. — С. 338–377.
44. Гальперин И. Р. Избранные труды / И. Р. Гальперин. — М.: Высш. шк., 2005. — 254 с.
45. Гегель Г. В. Ф. Наука логики: В 3 т. / Г. В. Гегель; пер. с нем. — М.: Мысль, 1970–1972.
46. Гегель Г. В. Ф. Работы разных лет: В 2 т. / Г. В. Гегель; пер. с нем. — М.: Мысль, 1970–1971.
47. Гегель Г. В. Ф. Энциклопедия философских наук: В 3 т. / Г. В. Гегель; пер. с нем. — М.: Мысль, 1974–1977.
48. Гейзенберг В. Физика и философия. Часть и целое / В. Гейзенберг; пер. с нем. — М.: Наука, 1989. — 400 с.

49. Гельвеций К. А. Сочинения: В 2 т. / К. А. Гельвеций; пер. с фр. — М.: Мысль, 1973–1974.
50. Гельвецій К. А. Про людину, її розумові здібності та її виховання / К. А. Гельвецій; пер. з фр. — К.: Основи, 1994. — 416 с.
51. Генденштейн Л. Э. Анатомия интереса / Л. Э. Генденштейн // Проблемы школьного учебника: Сб. статей / Редкол.: Д. И. Трайтак и др. — Вып. 18: Язык и стиль школьных учебников. — М.: Просвещение, 1988. — С. 101–123.
52. Герцен А. И. Сочинения: В 2 т. / А. И. Герцен. — М.: Мысль, 1985–1986.
53. Герцен О. І. Вибрані філософські твори: У 2 т. / О. І. Герцен; пер. з рос. — К.: Держполітвидав, 1949–1951.
54. Герцен О. І. Минуле і думи / О. І. Герцен; пер. з рос. — К.: Держлітвидав України, 1957. — 945 с.
55. Гладкий М. Д. Справа популяризації наукових знань / М. Д. Гладкий // Життя і революція. — 1928. — № 8. — С. 144–154.
56. Гобозов И. А. Куда катится философия: От поиска истины к постмодернистскому трепу (Философский очерк) / И. А. Гобозов. — М.: Изд. Савин С. А., 2005. — 200 с.
57. Гоголь Н. В. Мертвые души; Выбранные места из переписки с друзьями / Н. В. Гоголь. — М.: Олма-пресс образование, 2004. — 828 с.
58. Гоголь Н. В. Полное собрание сочинений: В 14 т. / Н. В. Гоголь; Гл. ред. чл.-кор. АН СССР Н. Л. Мещеряков; Акад. наук СССР. Ин-т лит-ры (Пушкинский дом). — М.–Л.: Изд-во АН СССР, 1937–1952.
59. Головин Б. Н. Основы культуры речи: Учеб. пособие / Б. Н. Головин. — М.: Высш. шк., 1980. — 335 с.
60. Голуб И. Б. Грамматическая стилистика русского языка / И. Б. Голуб. — М.: Высш. шк., 1989. — 208 с.
61. Гончар О. Т. Твори: У 7 т. / О. Т. Гончар. — К.: Дніпро, 1987–1988.

62. Гончаренко Н. В. Гений в искусстве и науке / Н. В. Гончаренко. — М.: Искусство, 1991. — 432 с.
63. Горнфельд А. Г. Муки слова: Статьи о художественном слове / А. Г. Горнфельд. — М.–Л.: Гос. изд-во, 1927. — 224 с.
64. Грайс Г. П. Логика и речевое общение / Г. П. Грайс // Новое в зарубежной лингвистике. — Вып. 16: Лингвистическая прагматика / Сб.; пер. с разн. яз. — М.: Прогресс, 1985. — С. 217–237.
65. Гредескул Н. А. Условные рефлексy и революция (По поводу выступления акад. И. П. Павлова) / Н. А. Гредескул // Звезда. — 1924. — № 3. — С. 149–164.
66. Греч Н. Чтения о русском языке: В 2 ч / Н. Греч. — Ч. 1. — СПб., 1840. — 336 с.
67. Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11 т. (12 кн.) / М. С. Грушевський; голова ред. кол. П. С. Сохань; НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. — Т. 8. — К.: Наук. думка, 1995. — 856 с.
68. Данилець Ю. С. Якість наукової книги очима автора/читача / Ю. С. Данилець, Р. О. Водолазський, С. Р. Сікора, С. Р. Коваль // Поліграфія і видавнича справа. — 2008. — № 1. — С. 17–21.
69. Данкіна Л. С. Сучасна українська літературна мова (науковий стиль): Навч. посіб / Л. С. Данкіна. — Х.: ХДЕУ, 2002. — 124 с.
70. Декарт Р. Сочинения: В 2 т. / Р. Декарт; пер. с лат. и франц. — Т. 1. — М.: Мысль, 1989. — 654 с.
71. Дзюба І. М. Інтернаціоналізм чи русифікація? — К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2005 / І. М. Дзюба. — 332 с.
72. Дидро Д. Сочинения: В 2 т. / Д. Дидро. — Т. 1. — М.: Мысль, 1986. — 592 с.
73. Дильтей В. Собрание сочинений: В 6 т. / В. Дильтей; пер. с нем. — Т. 1: Введение в науки о духе: Опыт полагания основ для изучения общества и истории. — М.: Дом интеллектуальной книги, 2000. — 762 с.

74. Довідник здобувача наукового ступеня: Зб. нормат. док. та інформ. матеріалів з питань атестації наук. кадрів вищої кваліфікації / Упоряд. Ю. І. Цеков. — 5-те вид., випр. і доп. — К.: Толока, 2011. — 56 с.
75. Дубровский Д. И. Основные категориальные планы исследования сознания / Д. И. Дубровский // Вопр. философии. — 2008. — № 12. — С. 25–39.
76. Дубровский Э. А. Остановись, мгновение! Очерки драматургии неигрового фильма / Э. А. Дубровский. — М.: Искусство, 1982. — 150 с.
77. Дудик П. С. Стилїстика української мови: Навч. посібник / П. С. Дудик. — К.: Академія, 2005. — 368 с.
78. Дяков А. С. Основи термінотворення: Семантичні та соціолінгвістичні аспекти: Навч. посібник / А. С. Дяков, Т. Р. Кияк, З. Б. Куделько. — К.: КМ Academia, 2000. — 218 с.
79. Едличка А. Типы норм языковой коммуникации / А. Едличка / Новое в зарубежной лингвистике. — Вып. 20: Теория литературного языка в работах ученых ЧССР; пер. с чешск. и словац. — М.: Прогресс, 1987. — С. 135–149.
80. Ельмслев Л. Прологомены к теории языка / Л. Ельмслев; пер. с англ. — М.: КомКнига, 2006. — 248 с.
81. Еругин Н. П. Математика — барометр цивилизации / Н. П. Еругин // Будущее науки: Междунар. ежегодник. — Вып. 5. — М.: Знание, 1972. — С. 29–42.
82. Етимологічний словник української мови: В 7 т. / Гол. ред. О. С. Мельничук. — Т. 2: Д–Копці. — К.: Наук. думка, 1985. — 571 с.
83. Етичний кодекс ученого України // Вісн. НАН України. — 2009. — № 7. — С. 64–68.
84. Єрмоленко С. Я. Українська мова: Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / С. Я. Єрмоленко, С. П. Бирик, О. Г. Тодор; за ред. С. Я. Єрмоленко. — К.: Либідь, 2001. — 223 с.

85. Жариков Е. С. Как приблизить час открытий: Введение в психологию научного труда / Е. С. Жариков, А. Б. Золотов. — Кишинёв: Штиинца, 1990. — 336 с.
86. Жизнь науки: Антология вступлений в классике естествознания / Сост. и авт. биограф. очерков проф. С. П. Капица. — М.: Наука, 1973. — 598 с.
87. Жинкин Н. И. Психологические основы развития речи / Н. И. Жинкин // В защиту живого слова: Сб. статей / Сост. В. Я. Коровина. — М.: Просвещение, 1966. — С. 5–25.
88. Жовтобрюх М. А. Науковий стиль української мови / М. А. Жовтобрюх // Мовознавство. — 1968. — № 1. — С. 3–13.
89. Жубер Ж. Дневники / Ж. Жубер // Эстетика раннего французского романтизма; пер. с фр. / Сост., вступ. ст., коммент. В. А. Мильчиной. — М.: Искусство, 1982. — С. 308–375.
90. Журавлёв В. К. Внешние и внутренние факторы языковой эволюции / В. К. Журавлёв. — М.: Наука, 1982. — 328 с.
91. Загданский Е. П. От мысли к образу / Е. П. Загданский. — 2-е изд., доп. — К.: Мыслецтво, 1990. — 160 с.
92. Загребельний П. А. Вийти із Задзеркалля / П. А. Загребельний // Україна крізь віки: Зб. статей / Ред. кол. Я. Дашкевич. — К.: Ярославів вал, 2000. — С. 12–13.
93. Загребельний П. А. Розгін: У 2 т. / П. А. Загребельний. — Т. 2: Персоносфера. — Х.: Фоліо, 2003. — 399 с.
94. Зелінська Н. В. Наука байдужа до біографій своїх творців.: Вибр. твори / Н. В. Зелінська. — Львів: Укр. академія друкарства, 2013. — 406 с.
95. Зелінська Н. В. Наукове книговидання в Україні: Історія та сучасний стан / Н. В. Зелінська. — Львів: Світ, 2002. — 267 с.
96. Зелінська Н. В. Нова модель наукової комунікації і дискурс / Н. В. Зелінська // Стиль і текст. — 2004. — Вип. 4. — С. 19–27.

97. Зелінська Н. В. Поетика приголомшеного слова: Українська наукова література XIX — початку XX ст / Н. В. Зелінська. — Львів: Світ, 2003. — 352 с.
98. Зелінська Н. В. Який він, науковий стиль? / Н. В. Зелінська // Культура слова. — 1990. — Вип. 38. — С. 13–17.
99. Зосимов А. М. Дисертаційні помилки / А. М. Зосимов, В. П. Голік. — 3-тє вид. — Х.: Інжек, 2005. — 216 с.
100. И. П. Павлов. Pro et contra: Личность и творчество И. П. Павлова в оценке современников и историков науки (к 150-летию со дня рождения): Антология / Сост.: Ю. П. Голиков, К. А. Ланге. — СПб.: Изд-во Рус. христиан. гуманитар. ин-та, 1999. — 800 с.
101. Ивин А. А. Импликации и модальности / А. А. Ивин. — М.: Ин-т философии РАН, 2004. — 126 с.
102. Ивин А. А. Логика / А. А. Ивин. — М.: Оникс, Мир и образование, 2008. — 336 с.
103. Ивин А. А. О схоластике в советской философии / А. А. Ивин // Общественные науки. — 1989. — № 4. — С. 169–182.
104. Ивин А. А. Современная философия науки / А. А. Ивин. — М.: Высш. шк., 2005. — 592 с.
105. Ильенков Э. В. Философия и культура / Э. В. Ильенков. — М.: Политиздат, 1991. — 464 с.
106. Ильенков Э. В. Школа должна учить мыслить / Э. В. Ильенков. — М.: Изд-во Моск. психолого-социального ин-та, 2002. — 112 с.
107. Ильин И. А. Путь к очевидности / И. А. Ильин. — М.: Республика, 1993. — 431 с.
108. Исаченко А. Г. О языке научных работ в области географии / А. Г. Исаченко // Известия Русского географического общества. — 2009. — Т. 141, № 1. — С. 3–8.

109. Івасенко Л. О. Сучасна монографія з гуманітарних наук: Редакторський погляд на авторський текст / Л. О. Івасенко // Поліграфія і видавнича справа. — 2008. — № 1.
110. Как найти свою науку и стать ученым: Афоризмы, идеи и размышления / Сост. В. А. Шаршунов. — Мн.: Белорусская наука, 2007. — 543 с.
111. Кант И. Сочинения: В 6 т. / И. Кант; пер. с нем. — Т. 5. — М.: Мысль, 1966. — 564 с.
112. Каплан Г. Д. Редактирование отраслевой литературы: Из опыта работы / Г. Д. Каплан. — М.: Искусство, 1961. — 208 с.
113. Карпенко Ю. О. Вступ до мовознавства / Ю. О. Карпенко. — К.: Академія, 2006. — 336 с.
114. Карпенко Ю. О. До проблеми футурологічної лінгвістики / Ю. О. Карпенко // Мовознавство. — 2004. — № 4. — С. 8–14.
115. Катагощина Н. А. О языке лингвистических диссертаций / Н. А. Катагощина // Вопр. языкознания. — 1981. — № 6. — С. 147–149.
116. Киселев А. П. Элементарная алгебра / А. П. Киселев. — 2-е изд., доп. — М.: В. Думнов, 1890. — 464 с.
117. Клименко Б. Криза термінологічної системи українського літературознавства чи криза наукової свідомості літературознавців? / Б. Клименко // Слово і час. — 2001. — № 4. — С. 5–14.
118. Климов Е. А. О некоторых нежелательных тенденциях в работе диссертационных советов по педагогическим и психологическим наукам / Е. А. Климов // Бюллетень Высшей аттестационной комиссии Министерства образования Российской Федерации. — 2002. — № 1. — С. 22–28.
119. Ключев Е. В. Риторика (Инвенция. Диспозиция. Элокуция) / Е. В. Ключев. — М.: Приор, 1999. — 272 с.
120. Коваль А. П. Культура української мови / А. П. Коваль. — К.: Наук. думка, 1964. — 196 с.

121. Коваль А. П. Науковий стиль сучасної української літературної мови: Структура наукового тексту / А. П. Коваль. — К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1970. — 308 с.
122. Коваль А. П. Практична стилістика сучасної української мови / А. П. Коваль. — 3-тє вид., допов. і перероб. — К.: Вища шк., 1987. — 352 с.
123. Коваль-Костинська О. Літературознавча метамова — новий Вавилон чи дорога до діалогу? / О. Коваль-Костинська, М. Славова // Культура слова. — 2002. — Вип. 60. — С. 23–26.
124. Кодекс честі науковця, або Етичні норми та добрі манери у науці: Довідник / Пер. з англ. І. В. Стояновський; гол. ред. І. Д. Герич. — Львів: Галицька видавнича спілка, 2003. — 32 с.
125. Кожин А. Н. Функциональные типы русской речи / А. Н. Кожин, О. А. Крылова, В. В. Одинцов. — М.: Высш. шк., 1982. — 223 с.
126. Кондильяк Э. Б. Сочинения: В 3 т. / Э. Б. Кондильяк; пер. с фр. — М.: Мысль, 1980–1982.
127. Концепція розвитку НАН України на 2014–2023 роки // Вісн. НАН України. — 2014. — № 1. — С. 11–51.
128. Конюхова Н. Е. Сокращение размера предложения немецкой научной речи в связи с отступлением гипотаксиса и тенденции к номинальности / Н. Е. Конюхова // Лингвостилистические исследования научной речи: Сб. статей / Отв. ред. М. Я. Цвиллинг. — М.: Наука, 1979. — С. 160–175.
129. Костомаров Н. И. Русские инородцы: Историч. монографии и исследования / Н. И. Костомаров. — М.: Чарли, 1996. — 604 с.
130. Костюк Г. С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / Г. С. Костюк. — К.: Рад. шк., 1989. — 608 с.
131. Котек В. В. Леонард Эйлер / В. В. Котек. — М.: Гос. учеб. изд-во, 1961. — 106 с.

132. Котюрова М. П. Культура научной речи: Текст и его редактирование / М. П. Котюрова, Е. А. Баженова. — 2-е изд., перераб. и доп. — М.: Флинта; Наука, 2008. — 279 с.
133. Кримський А. Ю. Про нашу літературну мову / А. Ю. Кримський // Твори: У 5 т. — Т. 3: Мовознавство. Фольклористика. — К.: Наук. думка, 1973. — С. 130–135.
134. Крымский С. Б. Наш разговор длиною в жизнь (Цикл интервью Т. А. Чайки) / С. Б. Крымский. — К.: Изд. дом Д. Бураго, 2012. — 436 с.
135. Кузнецов Б. Г. Эйнштейн / Б. Г. Кузнецов. — М.: Изд-во АН СССР, 1963. — 414 с.
136. Кузнецов В. Н. Немецкая классическая философия второй половины XVIII — начала XIX века / В. Н. Кузнецов. — М.: Высш. шк., 1989. — 480 с.
137. Кулініч Т. О. «Плетіння словес» у творчості сучасних українських письменників / Т. О. Кулініч // Вісн. Луганського національного університету ім. Т. Шевченка. — 2011. — № 3. — С. 142–149.
138. Кульгав М. П. Основные стилевые черты и синтаксические средства их реализации в современной немецкой научно-технической речи: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук / 1-й Моск. гос. пед. ин-т иностр. яз. — М., 1964. — 26 с.
139. Культура української мови: Довідник / За ред. В. М. Русанівського. — К.: Либідь, 1990. — 304 с.
140. Куляс П. П. Типологія помилок: Книга для редактора / П. П. Куляс. — К.: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2015. — 463 с.
141. Курило О. Уваги до сучасної української літературної мови / О. Курило. — К.: Основи, 2004. — 303 с.
142. Курилович Е. Очерки по лингвистике: Сб. статей / Е. Курилович; пер. с пол., фр., англ., нем. — М.: Изд-во иностр. л-ры, 1962. — 456 с.

143. Кучеренко І. К. Актуальні проблеми граматики / І. К. Кучеренко. — Львів: Світ, 2003. — 228 с.
144. Кучеренко І. К. За високу якість мовознавчих посібників / І. К. Кучеренко // Укр. мовознавство. — 1985. — Вип. 13. — С. 3–9.
145. Ладухін М. Є. Під машкарою «наукової» мови / М. Є. Ладухін // Записки Ніженського інституту соціального виховання. — 1932. — Кн. XII. — С. 301–310.
146. Лазаревич Э. А. Искусство популяризации науки / Э. А. Лазаревич. — 2-е изд., перераб. и доп. — М.: Наука, 1978. — 224 с.
147. Лаптева О. А. Внутрстилевая эволюция современной русской научной прозы / О. А. Лаптева // Развитие функциональных стилей современного русского языка: Сб. статей / Ред. Т. Г. Винокур, Д. Н. Шмелев. — М.: Наука, 1968. — С. 126–185.
148. Лаптева О. А. Как пишут учёные / О. А. Лаптева // Русская речь. — 1995. — № 2. — С. 55–62.
149. Лаптева О. А. О некоторых синтаксических тенденциях в стиле современной русской научной прозы / О. А. Лаптева // Развитие синтаксиса современного русского языка: Сб. статей / Под ред. Н. С. Поспелова, Е. А. Иванчиковой. — М.: Наука, 1966. — С. 186–223.
150. Лейбниц Г. В. Сочинения: В 4 т. / Г. В. Лейбниц; пер. с фр. — М.: Мысль, 1982–1989.
151. Лем С. Соляріс; Едем: Романи / С. Лем; пер. з пол. — К.: Молодь, 1987. — 416 с.
152. Леонардо да Винчи. Избранные естественнонаучные произведения / Леонардо да Винчи; пер. с лат. — М.: Изд-во АН СССР, 1955. — 1030 с.
153. Липа К. Мазепинка з Пітера [інтерв'ю з Т. Г. Таїровою-Яковлевою] / К. Липа // Тиждень. — 2008. — 31 жовт. — Режим доступу: <http://tyzhden.ua/Publication/2504/PrintView>. — Заголовок з екрану.
154. Листи темних людей / пер. з лат. — К.: Дніпро, 1987. — 272 с.

155. Лихачёв Д. С. Письма о добром / Д. С. Лихачёв. — М.: Наука, 2006. — 319 с.
156. Логіка / Заг. ред. В. В. Бурега. — Донецьк: ДонДДУ, 2004. — 76 с.
157. Локк Дж. Сочинения: В 3 т. / Дж. Локк; пер. с англ. — Т. 1. — М.: Мысль, 1985. — 621 с.
158. Лосев А. Ф. Дерзание духа / А. Ф. Лосев. — М.: Политиздат, 1989. — 364 с.
159. Лосев А. Ф. Знак. Символ. Миф: Труды по языкознанию / А. Ф. Лосев. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1982. — 480 с.
160. Лосев А. Ф. Критические заметки о буржуазной математической логике / А. Ф. Лосев // Историко-математические исследования. — Вып. 8 (43). — 2003. — С. 339–401.
161. Лосєв І. В. Історія і теорія світової культури: Європейський контекст / І. В. Лосєв. — К.: Либідь, 1995. — 224 с.
162. Лотте Д. С. Вопросы заимствования и упорядочения иноязычных терминов и терминологических элементов / Д. С. Лотте. — М.: Наука, 1982. — 152 с.
163. Лук А. Н. Мышление и творчество / А. Н. Лук. — М.: Политиздат, 1976. — 144 с.
164. Лук А. Н. Проблемы научного творчества: Сб. аналит. обзоров / А. Н. Лук. — М., 1980. — 227 с.
165. Лурия А. Р. Лекции по общей психологии / А. Р. Лурия. — СПб.: Питер, 2006. — 320 с.
166. Лурия А. Р. Язык и сознание / А. Р. Лурия. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1979. — 320 с.
167. Луцький Ю. З двох світів: Публіцистика. Естетика. Історіософія / Ю. Луцький. — К.: Гелікон, 2002. — 400 с.
168. Максвелл Дж. К. Статьи и речи / Дж. К. Максвелл; пер. с англ. — М.: Наука, 1968. — 422 с.

169. Манн Т. Собрание сочинений: В 10 т. / Т. Манн; пер. с нем. — М.: Гос. изд-во худ. л-ры, 1959–1961.
170. Маркс К. Твори: У 50 т. / К. Маркс, Ф. Енгельс; пер. з 2-го рос. вид. — К.: Вид-во політ. л-ри України (Політвидав України), 1958–1985.
171. Мартине А. Основы общей лингвистики / А. Мартине // Новое в лингвистике. — Вып. III. — М.: Изд-во иностр. л-ры, 1963. — С. 356–566.
172. Масенко Л. Т. Химерна проза як традиційна мовностильова течія української літератури / Л. Т. Масенко // Мовознавство. — 1991. — № 1. — С. 26–33.
173. Математика в афоризмах, цитатах, высказываниях в афоризмах / Сост. Н. А. Вирченко. — К.: Вища шк., 1983. — 277 с.
174. Мацковский М. С. Проблемы читабельности печатного материала / М. С. Мацковский // Смысловое восприятие речевого сообщения (в условиях массовой коммуникации): Сб. статей / Отв. ред. Т. М. Дридзе, А. А. Леонтьев. — М.: Наука, 1976. — С. 126–152.
175. Мацько Л. І. Українська наукова мова (теорія і практика) / Л. І. Мацько, Г. О. Денискіна. — Тернопіль: Підручники і посібники, 2011. — 272 с.
176. Мацько Л. І. Стилїстика української мови / Л. І. Мацько, О. М. Сидоренко, О. М. Мацько. — К.: Вища шк., 2003. — 462 с.
177. Механізми контролю за якістю наукової продукції в Україні // Україна модерна: Стандарти науки й академічне середовище. — К.; Львів: Критика, 2007. — С. 12–50.
178. Мечковская Н. Б. Социальная лингвистика / Н. Б. Мечковская. — М.: Аспект пресс, 1996. — 205 с.
179. Микитюк О. Р. Культура мовлення. Особливості, завдання, цікавинки / О. Р. Микитюк. — Львів: Вид-во Львів. політехніки, 2014. — 234 с.
180. Микитюк О. Р. Сучасна українська мова. Самобутність, система, норма / О. Р. Микитюк. — Львів: Вид-во Львів. політехніки, 2010. — 440 с.

181. Микк Я. А. Оптимизация сложности учебного текста: В помощь авторам и редакторам / Я. А. Микк. — М.: Просвещение, 1981. — 119 с.
182. Мильчин А. Э. Методика редактирования текста / А. Э. Мильчин. — 2-е изд., перераб. — М.: Книга, 1980. — 320 с.
183. Михайлова О. Г. Українське наукове мовлення. Лексичні та граматичні особливості: Навч. посіб. / О. Г. Михайлова, А. А. Сидоренко, В. Ф. Сухопар. — Х.: ХДПУ, 2000. — 96 с.
184. Михневич А. Е. Ораторское искусство лектора / А. Е. Михневич. — М.: Знание, 1984. — 192 с.
185. Мова і мовознавство в духовному житті суспільства: Монографія / Відп. ред. Т. В. Радзівська. — К.: Вид. дім Д. Бураго, 2007. — 352 с.
186. Моль А. Социодинамика культуры / А. Моль; пер. с фр. — 3-е изд. — М.: ЛКИ, 2008. — 416 с.
187. Мучник Б. С. Человек и текст: Основы культуры письменной речи / Б. С. Мучник. — М.: Книга, 1985. — 252 с.
188. Налимов В. В. Вероятностная модель языка / В. В. Налимов. — М.: Наука, 1979. — 304 с.
189. Наумовець А. Г. Ви віч-на-віч з аудиторією: Дещо про «технологію» наукових доповідей, популярних лекцій, дисертаційних промов і конкурсних проєктів / А. Г. Наумовець. — К.: Наук. думка, 2003. — 56 с.
190. Наумовець А. Г. Імплементация англіцизмів в українській мові / А. Г. Наумовець // Укр. термінологія і сучасність: Зб. наук. праць. — Вип. IV. — К.: КНЕУ, 2001. — С. 19–20.
191. Наумовець А. Г. Проблеми сучасності і мораль науковця / А. Г. Наумовець, М. Г. Находкін // Вісн. НАН України. — 2006. — № 5. — С. 3–10.
192. Непийвода Н. Ф. Автор наукового твору: спроба психологічного портрета / Н. Ф. Непийвода // Мовознавство. — 2001. — № 3. — С. 11–23.
193. Непийвода Н. Ф. Інтерактивна стилістика / Н. Ф. Непийвода // Стиль і текст. — 2003. — Вип. 4. — С. 6–18.

194. Непийвода Н. Ф. Мова науково-технічної літератури (функціонально-стилістичний аспект) / Н. Ф. Непийвода. — К.: Міжнародна фінансова агенція, 1997. — 303 с.
195. Непийвода Н. Ф. Мова української наукової технічної літератури (функціонально-стилістичний аспект): Автореф. дис. ... д-ра філол. наук / Н. Ф. Непийвода; НАН України, Ін-т мовознав. ім. О. О. Потебні. — К., 1997. — 40 с.
196. Непийвода Н. Ф. Мовні засоби інформаційного комфорту / Н. Ф. Непийвода // Наук. зап. Ін-ту журналістики. — Т. 7. — 2002. — С. 93–97.
197. Непийвода Н. Ф. Наукові засади редагування нехудожніх текстів / Н. Ф. Непийвода // Українська періодика: Історія і сучасність (Доповіді та повід. 7-ї Всеукр. наук.-теорет. конф., Львів, 17–18 трав. 2002 р.) — Львів, 2002. — С. 487–490.
198. Непийвода Н. Ф. Про один із шляхів удосконалення наукового стилю української мови / Н. Ф. Непийвода // Українська мова: З минулого в майбутнє. — К., 1998. — С. 156–158.
199. Нечуй-Левицький І. С. Сьогочасне літературне прямування / І. С. Нечуй-Левицький // Хрестоматія матеріалів з історії української літературної мови / Упоряд. П. Д. Тимошенко: У 2 ч. — Ч. 1. — К.: Рад. шк., 1959. — С. 329–339.
200. Нечуй-Левицький І. С. Твори: У 10 т. / І. С. Нечуй-Левицький. — Т. 10. — К.: Наук. думка, 1968. — 587 с.
201. Никифоров А. Л. Природа філософії / А. Л. Никифоров // Вестник Томского государственного университета: Философия. Социология. Политология. — 2009. — № 3. — С. 5–17.
202. Новиков А. М. Количество и качество педагогических диссертаций в России / А. М. Новиков // Педагогика. — 2004. — № 6. — С. 50–57.
203. Ножин Е. А. Основы советского ораторского искусства / Е. А. Ножин. — 2-е изд., перераб. и доп. — М.: Знание, 1981. — 352 с.

204. Ньяя-сутры. Ньяя-бхашья: Историко-философское исследование / пер. с санскрита. — М.: Вост. л-ра, 2001. — 504 с.
205. О дальнейшем улучшении идеологической, политико-воспитательной работы: Постановление ЦК КПСС от 26 апр. 1979 г. — М.: Политиздат, 1979. — 15 с.
206. Общее языкознание: Формы существования, функции, история языка / Под ред. Б. А. Серебренникова. — М.: Наука, 1970. — 597 с.
207. Огієнко І. І. Рідна мова / І. І. Огієнко. — К.: Наша культура і наука, 2010. — 436 с.
208. Онуфрієнко Г. С. Науковий стиль української мови / Г. С. Онуфрієнко. — К.: Центр навч. л-ри, 2006. — 310 с.
209. Ортега-и-Гассет Х. Две великие метафоры / Х. Ортега-и-Гассет // Теория метафоры: Сб. статей / Пер. под ред. Н. Д. Арутюновой, М. А. Журиной. — М.: Прогресс, 1990. — С. 68–81.
210. Панько Т. І. Концептосфера термінологічної розбудови української мови / Т. І. Панько // Мовознавство. — 1994. — № 1. — С. 14–21.
211. Парандовський Я. Алхімія слова / Я. Парандовський; пер. з пол. — К.: Дніпро, 1991. — 374 с.
212. Пауль Г. Принципы истории языка / Г. Пауль; пер. с нем. — М.: Изд-во иностр. л-ры, 1960. — 500 с.
213. Пелешенко Ю. В. Розвиток української ораторської та агіографічної прози кінця XIV — поч. XVI ст / Ю. В. Пелешенко. — К.: Наук. думка, 1990. — 144 с.
214. Перебийніс В. С. Характеристика функціональних стилів / В. С. Перебийніс // Сучасна українська літературна мова: Стилїстика / За заг. ред. І. К. Білодіда. — К.: Наук. думка, 1973. — С. 561–582.
215. Петухов В. В. Психология мышления: Учеб.-метод. пособие / В. В. Петухов. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1987. — 87 с.

216. Пешковский А. М. Объективная и нормативная точка зрения на язык / А. М. Пешковский // Пешковский А. М. Избранные труды. — М.: Учпедгиз, 1959. — С. 50–62.
217. Пиаже Ж. О природе креативности / Ж. Пиаже // Вестник Московского университета. — Сер. 14: Психология. — 1996. — № 3. — С. 8–17.
218. Пилинський М. М. Мовна норма і стиль / М. М. Пилинський. — К.: Наук. думка, 1976. — 288 с.
219. Пилинський М. М. Проблеми культури української мови на сучасному етапі / М. М. Пилинський // Мовознавство. — 1979. — № 3. — С. 10–17.
220. Пилинський М. М. Розмовна лексика в писемних стилях сучасної української літературної мови / М. М. Пилинський // Взаємодія усних і писемних стилів мови / М. А. Жовтобрюх [та ін.]; АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. — К.: Наук. думка, 1982. — С. 28–67.
221. Полевой П. Н. Историк-идеалист / П. Н. Полевой // Исторический вестник. — 1891. — № 2. — С. 501–576.
222. Пономарив А. Д. Проблемы нормативности украинского языка в средствах массовой информации: Дис. ... д-ра филол. наук в форме научн. доклада / А. Д. Пономарив. — К., 1991. — 56 с.
223. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги: У 2 т. / К. Поппер; пер. з англ. — К.: Основи, 1994.
224. Потебня О. О. Эстетика і поетика слова / О. О. Потебня; пер. з рос. — К.: Мистецтво, 1985. — 302 с.
225. Прокопович Ф. Філософські твори: У 3 т. / Ф. Прокопович. — К.: Наук. думка, 1979–1981.
226. Прохорова В. Н. О сходстве и различиях терминологической и жаргонной лексики / В. Н. Прохорова // Исследование по современному русскому языку: Сб. статей, посвящ. памяти проф. Е. М. Галкиной-Федорук / Под ред. Т. П. Ломтева, А. А. Камыниной. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1970. — С. 206–211.

227. Психология мышления: Хрестоматия / Под. ред. Ю. Б. Гиппенрейтер и др. — 2-е изд., перераб. и доп. — М.: АСТ, Астрель, 2008. — 672 с.
228. Пуанкаре А. О науке / А. О Пуанкаре; пер. с фр. — 2-е изд., стер. — М.: Наука, 1990. — 736 с.
229. Пумпянский А. Л. Введение в практику перевода научной и технической литературы на английский язык / А. Л. Пумпянский. — 2-е изд., доп. — М.: Наука, 1981. — 344 с.
230. Пумпянский А. Л. Функциональный стиль научной и технической литературы / А. Л. Пумпянский // Вопр. языкознания. — 1977. — № 2. — С. 87–97.
231. Пятрова Л. І. Проблема інформатизації видання / Л. І. Пятрова, Ю. Ф. Шпакоўскі // Весці Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі. Сер. гуманітарных навук. — 2003. — № 2. — С. 114–120.
232. Радзиевская Т. В. Научный текст как представитель особого типа коммуникации / Т. В. Радзиевская // Научно-техническая информация. — Сер. 2: Информационные процессы и системы. — 1984. — № 10. — С. 1–6.
233. Радзієвська Т. В. Текст як засіб комунікації / Т. В. Радзієвська. — К.: Ін-т укр. мови НАНУ, 1993. — 194 с.
234. Радхакришнан С. Индийская философия: В 2 т. / С. Радхакришнан; пер. с англ. — М.: Миф, 1993.
235. Регирер Е. И. Развитие способностей исследователя / Е. И. Регирер. — М.: Наука, 1969. — 230 с.
236. Риккерт Г. Науки о природе и науки о культуре / Г. Риккерт; пер. с нем. — М.: Республика, 1998. — 413 с.
237. Різун В. В. Лінгвістика впливу / В. В. Різун, Н. Ф. Непийвода, В. М. Корнеєв. — К.: ВПЦ «Київськ. ун-т», 2005. — 148 с.
238. Рожанківський Р. В. Синтаксично-стилістичні риси науково-технічної мови / Р. В. Рожанківський // Вісн. Нац. ун-ту «Львівська політехніка». — 2009. — № 648: Проблеми укр. термінології. — С. 34–38.

239. Рожанківський Р. Щодо українського стилю фахової мови / Р. Рожанківський // Проблеми укр. термінології: Матер. 5-ї Міжнар. наук. конф. — Львів, 1998. — С. 43–46.
240. Ротенберг В. С. Мозг. Обучение. Здоровье / В. С. Ротенберг, С. М. Бондаренко. — М.: Просвещение, 1989. — 239 с.
241. Русанівський В. М. Дієслово — рух, дія, образ / В. М. Русанівський. — К.: Рад. шк., 1977. — 111 с.
242. Савенков А. И. Психология исследовательского поведения и исследовательские способности / А. И. Савенков // Исследовательская работа школьников. — 2003. — № 2. — С. 38–49.
243. Самойлов В. О. О патриотизме и диссидентстве Павлова / В. О. Самойлов // Природа. — 1999. — № 8. — С. 104–118.
244. Саркисов Д. С. Общая патология человека / Д. С. Саркисов, М. А. Пальцев, Н. К. Хитров. — 2-е изд., перераб. и доп. — М.: Медицина, 1997. — 608 с.
245. Свіфт Дж. Казка бочки. Написана для загального вдосконалення людства / Дж. Свіфт; пер. з англ. — К.: Держлітвидав, 1958. — 40 с.
246. Седов Л. И. Размышления о науке и об ученых / Л. И. Седов. — М.: Наука, 1980. — 439 с.
247. Селігей П. О. До проблеми авторської індивідуальності в науковому стилі / П. О. Селігей // *Studia Ucrainica Varsoviensia*. — № 4. — 2016. — С. 249–262.
248. Селігей П. О. До проблеми комунікативних якостей наукового мовлення / П. О. Селігей // *Мова*. — 2016. — № 25. — С. 11–14.
249. Селігей П. О. Іменниковість versus дієслівність: у пошуках золотої середини / П. О. Селігей // *Мовознавство*. — 2014. — № 4. — С. 36–55.
250. Селігей П. О. Логічність і гармонія: Як композиція допомагає розуміти текст / П. О. Селігей // *Дивослово*. — 2016. — № 2. — С. 28–31.

251. Селігей П. О. Метафора як джерело збагачення літературної мови / П. О. Селігей // Компаративні дослідження слов'янських мов і літератур. Пам'яті академіка Леоніда Булаховського: Зб. наук. праць. — Вип. 29. — К.: Освіта України, 2016. — С. 114–120.
252. Селігей П. О. Мовна свідомість: Структура, типологія, виховання / П. О. Селігей. — К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2012. — 118 с.
253. Селігей П. О. Народжується текст. (З досвіду відомих авторів) / П. О. Селігей // Мовознавство. — 2015. — № 1. — С. 47–66.
254. Селігей П. О. Науковець і його мова / П. О. Селігей // Українська мова. — 2012. — № 4. — С. 18–28.
255. Селігей П. О. Науковий жаргон — бар'єр між автором і читачем / П. О. Селігей // Вісн. НАН України. — 2004. — № 6. — С. 41–51.
256. Селігей П. О. Науковий жаргон в оцінці мовознавців (до історії питання) / П. О. Селігей // *Slavia Orientalis*. — 2014. — Т. LXIII. — № 2. — С. 273–285.
257. Селігей П. О. Науковий жаргон очима письменників і філософів / П. О. Селігей // Мовознавство. — 2012. — № 5. — С. 53–67.
258. Селігей П. О. Науковий жаргон: основні ознаки та причини появи / П. О. Селігей. — К.: НАН України. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні, 2003. — 56 с.
259. Селігей П. О. Науковий стиль української мови: ресурси оновлення / П. О. Селігей // Мовознавство. — 2006. — № 2-3. — С. 174–186.
260. Селігей П. О. Нормативний підхід у мовознавстві й мовна критика / П. О. Селігей // Стиль і текст. — Вип. 13. — 2012. — С. 66–72.
261. Селігей П. О. Педагогіка Олександра Потебні і проблеми сучасного наукового стилю / П. О. Селігей // Дивослово. — 2010. — № 8. — С. 36–40.
262. Селігей П. О. Питоме і чуже в термінології: гармонія чи конфлікт? / П. О. Селігей // Вісн. НАН України. — 2007. — № 9. — С. 20–28.

263. Селігей П. О. Про довжину речень у наукових текстах / П. О. Селігей // Мово рідна, слово рідне: Prace naukowe ofiarowane Doktor Bożenie Zinkiewicz-Tomanek / Pod red. O. Baraniwskiej, A. Falowskiego. — Krakow: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2009. — S. 105–112.
264. Селігей П. О. Пуризм у термінології: український досвід на європейському тлі / П. О. Селігей // Мовознавство. — 2008. — № 1. — С. 49–66.
265. Селігей П. О. Розмовні елементи в науковому мовленні: випадковість чи закономірність? / П. О. Селігей // Мовознавство. — 2016. — № 1. — С. 23–30.
266. Селігей П. О. Роль композиції у створенні та сприйнятті наукового твору / П. О. Селігей // Мовознавство. — 2015. — № 2. — С. 54–63.
267. Селігей П. О. Світло і тіні наукового стилю / П. О. Селігей. — К.: Видавн. дім. «Києво-Могилянська академія», 2016. — 628 с.
268. Селігей П. О. Сказати багато небагатьма словами... (Стислість як норма наукового стилю) / П. О. Селігей // Мова і культура. — 2016. — Вип. 19. — Т. IV (179). — С. 56–62.
269. Селігей П. О. Стильова норма як різновид мовної норми / П. О. Селігей // Наукові записки НаУКМА. — Сер.: Філологічні науки. — Т. 189. — С. 83–86.
270. Селігей П. О. Сучасне термінотворення: симптоми та синдроми / П. О. Селігей // Мовознавство. — 2007. — № 3. — С. 48–61.
271. Селігей П. О. Типи багатослів'я в наукових текстах / П. О. Селігей // Українська мова. — 2013. — № 4. — С. 22–44.
272. Селігей П. О. Українська мова на термінологічному роздоріжжі / П. О. Селігей // Жінка в науці та освіті: Минуле, сучасність, майбутнє [Матеріали Четвертої міжнарод. наук.-практ. конференції, присвяч. 130-річчю вищої освіти жінок в Україні; Київ, 6–8 лист. 2008 р.]. — К., 2009. — С. 156–165.

273. Селігей П. О. Хуторянство? Ні, самобутність! Як європейські мови утверджували власну термінологію / П. О. Селігей // Світогляд. — 2008. — № 2. — С. 36–42.
274. Селігей П. О. Чужого навчаємося, а свого цураємося... / П. О. Селігей // Дивослово. — 2008. — № 7. — С. 36–40.
275. Селігей П. О. Що нам робити із запозиченнями? / П. О. Селігей // Українська мова. — 2007. — № 3. — С. 3–16; № 4. — С. 16–32.
276. Селігей П. О. Юрій Шевельов — майстер наукового стилю / П. О. Селігей // Українська мова. — 2010. — № 4. — С. 3–21.
277. Селігей П. О. Як полонити читача з першого рядка / П. О. Селігей // Стиль і текст. — Вип. 4. — 2003. — С. 150–189.
278. Селигей Ф. А. Русские писатели и языковеды XIX–XX вв. о научном жаргоне / Ф. А. Селигей // Текст — дискурс — картина мира: Межвуз. сб. науч. трудов / Научный ред. О. Н. Чарыкова. — Вып. 9. — Воронеж: Истоки, 2013. — С. 136–145.
279. Семеног О. М. Культура наукової української мови / О. М. Семеног. — К.: Академія, 2010. — 215 с.
280. Семчинський С. В. Загальне мовознавство / С. В. Семчинський. — 2-ге вид., перероб. і доп. — К.: Око, 1996. — 416 с.
281. Сенковский О. И. Собрание сочинений: В 9 т. / О. И. Сенковский. — Т. 8. — СПб., 1859. — 630 с.
282. Сербенська О. А. Актуальне інтерв'ю з мовознавцем: 140 запитань і відповідей / О. А. Сербенська, М. Й. Волощак. — К.: Вид. центр «Просвіта», 2001. — 204 с.
283. Середницька А. Я. Українська мова за професійним спрямуванням / А. Я. Середницька, З. Й. Куньч. — 3-тє вид. — К.: Знання, 2012. — 215 с.
284. Синявський О. Зразки простого слова / О. Синявський. — Х.: ДВУ, 1929. — 94 с.

285. Скворцов А. К. О языке современной русской научной литературы / А. К. Скворцов // Природа. — 2002. — № 5. — С. 3–13.
286. Скворцов Л. И. Жаргон / Л. И. Скворцов // Русский язык: Энциклопедия / Гл. ред. Ю. Н. Караулов. — 2-е изд. — М.: Большая Рос. энциклоп.; Дрофа, 1997. — С. 129–130.
287. Славгородская Л. В. О функции адресата в научной прозе / Л. В. Славгородская // Лингвостилистические особенности научного текста: Сб. статей / Редкол.: М. Я. Цвиллинг (отв. ред.) и др. — М.: Наука, 1981. — С. 93–103.
288. Соловьев В. С. Сочинения: В 2 т. / В. С. Соловьев. — Т. 2. — М.: Мысль, 1988. — 822 с.
289. Соловьев В. С. Философский словарь / В. С. Соловьев. — Ростов н/Д.: Феникс, 1997. — 464 с.
290. Сологуб Н. М. Синтаксичні конструкції розмовного стилю в писемних функціональних стилях / Н. М. Сологуб // Взаємодія усних і писемних стилів мови / М. А. Жовтобрюх [та ін.]; АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. — К.: Наук. думка, 1982. — С. 163–179.
291. Сосюр Ф. де. Курс загальної лінгвістики / Ф. де. Сосюр; пер. з фр. — К.: Основи, 1998. — 324 с.
292. Спогади про Павла Загребельного / Упоряд. М. Ф. Слабошпицький. — Х.: Фоліо, 2010. — 249 с.
293. Степанов Ю. С. В трёхмерном пространстве языка: Семиотические проблемы лингвистики, философии, искусства / Ю. С. Степанов. — М.: Наука, 1985. — 331 с.
294. Степанов Ю. С. Протей: Очерки хаотической эволюции / Ю. С. Степанов. — М.: Языки слав. культур, 2004. — 264 с.
295. Стернин И. А. Фактор адресата в речевом воздействии / И. А. Стернин. — Воронеж: Истоки, 2012. — 51 с.

296. Стоянович А. Квазиэлитарный научный текст в аспекте стереотипизации / А. Стоянович // Стереотипность и творчество в тексте: Межвуз. сб. научных тр. / Редкол.: М. П. Котюрова (гл. ред.) и др. — Пермь, 2000. — С. 224–261.
297. Струганець Л. В. Теоретичні основи культури мови / Л. В. Струганець. — Тернопіль, 1997. — 96 с.
298. Сулименко Н. Ф. Стилистические ошибки и пути их устранения / Н. Ф. Сулименко. — М.: Просвещение, 1966. — 133 с.
299. Терен Т. Неопублікована розмова з Анатолієм Дімаровим: Шкодную, що в такий страшний час жив, коли не можна було писати правду / Т. Терен // Укр. правда. Життя. — 2014. — 7 лип. — Режим доступу: <http://life.pravda.com.ua/person/2014/07/7/174315/>. — Заголовок з екрану.
300. Терновська Т. П. До проблеми експресивності наукового мовлення / Т. П. Терновська // Вісн. Луганськ. держ пед. ун-ту ім. Т. Г. Шевченка. Сер.: Філологічні науки. — 2001. — № 3. — С. 134–140.
301. Типологія помилок у науковому тексті: Зб. наук. праць / Відп. ред. Т. В. Симоненко. — Черкаси: Черкас. нац. ун-т ім. Б. Хмельницького, 2011. — 119 с.
302. Тищенко К. М. Метатеорія мовознавства / К. М. Тищенко. — К.: Основи, 2000. — 350 с.
303. Тищенко К. М. Основи мовознавства / К. М. Тищенко. — К.: ВПЦ «Київський університет», 2007. — 304 с.
304. Ткаченко А. О. Ой у полі вербалізація, а під нею глобалізація / А. О. Ткаченко // *Studia methodologica*. — 2009. — Вип. 26. — С. 148–153.
305. Толстой Л. Н. Полное собрание сочинений: В 90 т. / Л. Н. Толстой; под общ. ред. В. Г. Черткова. — М.–Л.: ГИХЛ, 1928–1958.
306. Только очень глупые люди не понимают шуток: Афоризмы академика П. Л. Капицы // *Природа*. — 1975. — № 1. — С. 125–128.

307. Томашевский Б. В. Стилистика / Б. В. Томашевский. — 2-е изд., испр. и доп. — Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1983. — 288 с.
308. Трошева Т. Б. Стилистическая норма / Т. Б. Трошева // Стилистический энциклопедический словарь русского языка / Под ред. М. Н. Кожинной. — 2-е изд., испр. и доп.
309. Троянская Е. С. Лингвостилистическое исследование немецкой научной литературы / Е. С. Троянская. — М.: Наука, 1982. — 312 с.
310. Труб В. М. Явище «суржику» як форма просторіччя в ситуації двомовності / В. М. Труб // Мовознавство. — 2000. — № 1. — С. 46–57.
311. Трубачёв О. Н. Беседы о методологии научного труда / О. Н. Трубачёв // Трубачёв О. Н. Труды по этимологии: Слово. История. Культура: В 4 т. — Т. 2. — М.: Языки слав. культур, 2005. — С. 564–597.
312. Труфанов С. Н. Почему В. Гегель писал свои произведения малопонятным языком? / С. Н. Труфанов // Вестник Российского философского общества. — 2005. — № 4. — С. 193–196.
313. Українська лінгвостилістика ХХ — початку ХХІ ст.: Система понять і бібліографічні джерела / За ред. С. Я. Єрмоленко. — К.: Грамота, 2007. — 368 с.
314. Фаріон І. Д. Мовна норма: Знищення, пошук, віднова / І. Д. Фаріон. — 3-тє вид. — Івано-Франківськ: Місто НВ, 2013. — 332 с.
315. Фейерабенд П. Избранные труды по методологии науки / П. Фейерабенд; пер. с англ. и нем. — М.: Прогресс, 1986. — 542 с.
316. Феллер М. Д. Пособие по редактированию отраслевой литературы / М. Д. Феллер [Рец. на кн.: Nadolski D., Mil'čín A. E. Lektorieren und Redigieren von Fachliteratur. — Leipzig: Fachbuchverlag, 1979. — 206 s.] // Редактор и книга: Сб. статей. — 1982. — Вып. 9. — С. 221–237.
317. Феллер М. Д. Структура произведения. Как она действует. Как ее строят. Как оценивают и помогают улучшить: автору и редактору / М. Д. Феллер. — М.: Книга, 1981. — 272 с.

318. Феллер М. Д. Текст як модель комунікативного акту // Нариси про текст. Теоретичні питання комунікації і тексту / В. В. Різун, А. І. Мамалига, М. Д. Феллер. — К.: РВЦ «Київський університет», 1998. — С. 240–282.
319. Филин Ф. П. Некоторые проблемы функционирования и развития русского языка / Ф. П. Филин // Вопр. языкознания. — 1975. — № 3. — С. 40–49.
320. Фіялка С. Б. Основні проблеми сучасного навчального книговидання для вищої школи / С. Б. Фіялка // Проблеми сучасного підручника середньої та вищої школи: Зб. наук. праць. — Вип. 2. — Донецьк: Східний ВД, 2003. — С. 332–336.
321. Фіялка С. Б. Якість навчальних видань із культурознавства очима студентів / С. Б. Фіялка // Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія. — 2011. — № 3. — С. 62–67.
322. Фосслер К. Позитивизм и идеализм в языкознании (Извлечения) / К. Фосслер // История языкознания XIX–XX веков в очерках и извлечениях: В 2 ч. / Сост. В. А. Звегинцев. — Ч. 1. — 3-е изд., доп. — М.: Просвещение, 1964. — С. 324–335.
323. Фосслер К. Эстетический идеализм: Избранные работы по языкознанию / К. Фосслер; пер. с нем. — М.: ЛКИ, 2007. — 138 с.
324. Фрагменты ранних греческих философов / Пер с дгр. — Ч. 1: От эпических еокосмогоний до возникновения атомистики. — М.: Наука, 1989. — 576 с.
325. Франк-Каменецкий Д. А. Научная журналистика глазами учёного / Д. А. Франк-Каменецкий // Наука и журналист: Сб. / Союз журналистов СССР. Фак. журналистики МГУ. ЦНИИПИ. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1970. — С. 189–193.
326. Франко І. Я. Зібрання творів: У 50 т. / І. Я. Франко; Редкол.: Є. П. Кирилюк (голова) та ін. — К.: Наук. думка, 1976–1986.
327. Фридман Л. М. Психологический справочник учителя / Л. М. Фридман, И. Ю. Кулагина. — М.: Совершенство, 1998. — 432 с.

328. Хазагеров Г. Г. Обесмысливание научного дискурса как объективный процесс / Г. Г. Хазагеров // Социологический журнал. — 2010. — № 2. — С. 5–20.
329. Хализев В. Е. О языке современного литературоведения / В. Е. Хализев // Известия РАН. Серия литературы и языка. — 2011. — Т. 70, № 2. — С. 3–12.
330. Холодный М. Г. Вибрані праці / М. Г. Холодный. — К.: Наук. думка, 1970. — 452 с.
331. Цейтлин С. Н. Речевые ошибки и их предупреждение: На материале ошибок школьника / С. Н. Цейтлин. — М.: Просвещение, 1982. — 143 с.
332. Чаадаев П. Я. Полное собрание сочинений и избранные письма: В 2 т. / П. Я. Чаадаев. — Т. 2. — М.: Наука, 1991. — 672 с.
333. Чепелёва Н. В. Технології читання / Н. В. Чепелёва. — К.: Главник, 2004. — 95 с.
334. Чехов А. П. Полное собрание сочинений и писем: В 30 т. / А. П. Чехов. — Письма: В 12 т. — Т. 4. — М.: Наука, 1976. — 655 с.
335. Чуковская Л. К. В лаборатории редактора / Л. К. Чуковская. — 2-е изд., испр. и доп. — М.: Искусство, 1963. — 352 с.
336. Чуковский Корней. Сочинения: В 2 т. / Корней Чуковский. — М.: Правда, 1990.
337. Шавкун І. Г. Етика бізнесу / І. Г. Шавкун. — Запоріжжя: ЗНУ, 2010. — 51 с.
338. Шаршунов В. А. Как подготовить и защитить диссертацию: История, опыт, методика и рекомендации / В. А. Шаршунов, Н. В. Гулько. — 2-е изд. — Мн.: УП «Технопринт», 2004. — 460 с.
339. Шевцова О. А. К проблеме становления научного стиля в английском языке (приём интимизации повествования) / О. А. Шевцова // Язык научной литературы: Сб. статей / Ред. коллегия: М. К. Пигальская (отв. ред.) и др. — М.: Наука, 1975. — С. 3–26.

340. Шопенгауэр А. Мир как воля и представление: В 2 т. / А. Шопенгауэр; пер. с нем. — Т. 2. — М.: Наука, 1993. — 672 с.
341. Шопенгауэр А. Собрание сочинений: В 6 т. / А. Шопенгауэр; пер. с нем. — М.: Терра-Книжный клуб; Республика, 1999–2001.
342. Щерба Л. В. Избранные работы по русскому языку / Л. В. Щерба. — М.: Учпедгиз, 1957. — 188 с.
343. Эйзенштейн С. М. Психологические вопросы искусства / С. М. Эйзенштейн. — М.: Смысл, 2002. — 335 с.
344. Эйнштейн А. Собрание научных трудов: В 4 т. / А. Эйнштейн. — М.: Наука, 1966–1967.
345. Энгельгардт В. А. Познание явлений жизни / В. А. Энгельгардт. — М.: Наука, 1984. — 303 с.
346. Энциклопедия эпистемологии и философии науки / Гл. ред. И. Т. Касавин. — М.: Канон+, РООИ «Реабилитация», 2009. — 1248 с.
347. Эпштейн М. Н. О творческом потенциале русского языка: Грамматика переходности и транзитивное общество / М. Н. Эпштейн // Знамя. — 2007. — № 3. — С. 193–207.
348. Юдин С. С. Размышления хирурга / С. С. Юдин. — М.: Медицина, 1968. — 368 с.
349. Юм Д. Сочинения: В 2 т. / Д. Юм; пер. с англ. — 2-е изд., доп. и испр. — Т. 2. — М.: Мысль, 1996. — 799 с.
350. Я — студент: Навч. посіб. / За ред. В. О. Огнев'юка. — 5-те вид. — К.: Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2015. — 206 с.
351. Яковенко Н. Вступ до історії / Н. Яковенко. — К.: Критика, 2007. — 376 с.
352. Ярема С. На теми української наукової мови / С. Ярема. — Львів, 2002. — 44 с.
353. Яцків Я. С. Про ефективність видання наукових журналів в Україні / Я. С. Яцків, А. І. Радченко // Вісн. НАН України. — 2012. — № 6. — С. 62–67.

354. Asprey M. Plain language for lawyers / M. Asprey. — Sydney: Federation Press, 1991. — 188 p.
355. Bajerowa I. Wpływ techniki na ewolucję języka polskiego / I. Bajerowa. — Wrocław [i. i.]: Wyd-wo PAN, 1980. — 65 s.
356. Biniewicz J. Styl naukowy / J. Biniewicz, A. Starzec // Przewodnik po stylistyce polskiej. — Opole: Wyd-wo Św. Krzyża, 1995. — S. 397–430.
357. Buffon G. de. Discours sur le style et autres discours académiques / G. de. Buffon. — Paris: L. Hachette, 1843. — 36 p.
358. Buttler D. Dobór wyrazów a komunikatywność tekstu / D. Buttler // Poradnik językowy. — 1969. — № 10. — S. 549–559.
359. Chamcówna M. Jan Śniadecki / M. Chamcówna. — Kraków: Uniwersytet Jagielloński, 1963. — 140 s.
360. Condorcet J. de Caritat. Œuvres: Nouvelle impression en facsimilé de l'éd: In 12 vols / J. de Condorcet. — Stuttgart-Bad Cannstatt: Frommann, 1968.
361. Dawkins R. The Selfish Gene / R. Dawkins. — New York: Oxford University Press, 1989. — 352 p.
362. Day R. A. How to Write and Publish a Scientific Paper / R. A. Day, B. Gastel. — 6-th ed. — Westport: Greenwood Press, 2006. — 320 p.
363. Dodd J. S. The American Chemical Society Style Guide: A Manual for Authors and Editors / J. S. Dodd. — 2-ed. — Washington, DC: ACS, 1997. — 460 s.
364. Doroszewski W. O kulturę słowa / W. O Doroszewski. — T. II. — Warszawa: PIW, 1968. — 671 s.
365. Doroszewski W. O stylu pseudonaukowym / W. Doroszewski // Doroszewski W. Wśród słów, wrażeń i myśli: Refleksje o języku polskim. — Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1966. — S. 185–191.
366. Doroszewski W. Uwagi o sugestywności stylu / W. Doroszewski // Poradnik językowy. — 1951. — № 4. — S. 1–4.
367. Étiemble P. Au secours, Athéna! Le jargon des sciences / P. Étiemble. — Paris: Hermann, 1996. — 130 p.

368. Étiemble P. Parlez-vous franglais? / P. Étiemble. — Paris: Gallimard, 1964. — 381 p.
369. Flesch R. How to Write Plain English / R. Flesch. — New York: Harper and Row, 1979. — 126 p.
370. Gajda St. Język nauk humanistycznych / St. Gajda // *Polszczyzna 2000. Orędzie o stanie języka na przełomie tysiącleci* / Pod red. W. Pisarka. — Kraków: Uniwersytet Jagielloński, 1999. — S. 12–32.
371. Gajda St. Styl naukowy / St. Gajda // *Współczesny język polski* / Pod red. J. Bartmińskiego. — Wrocław: Wiedza o Kulturze, 1993. — S. 173–190.
372. Gajda St. Współczesna polszczyzna naukowa — język czy żargon? / St. Gajda. — Opole: Instytut Śląski, 1990. — 137 s.
373. Garber M. Academic Instincts / M. Garber. — Princeton: Princeton University Press, 2001. — 187 p.
374. Goldbort R. Writing for Science / R. Goldbort. — New Haven: Yale University Press, 2006. — 352 p.
375. Gross A. The Rhetoric of Science / A. Gross. — Oxford: Oxford University Press, 1990. — 397 p.
376. Hayakawa S. I. Language in Thought and Action / S. I. Hayakawa. — 2-nd ed. — London: George Allen & Unwin Ltd, 1968. — 350 p.
377. Helvétius C. A. Œuvres complètes: In 3 vols / C. A. Helvétius. — Paris: V. Lepelet, 1818.
378. Jak współczesnemu Polakowi mówić o nauce? // *O trudnym łatwo: Materiały sesji poświęconej popularyzacji nauki* / Pod red. J. Miodka, M. Zaśko-Zielińskiej. — Wrocław: Wyd-wo Uniwersytetu Wrocławskiego. — S. 7–11.
379. Jurkowski M. Kultura języka w nauce i technice / M. Jurkowski // *Frycie St., Jurkowski M., Sicińska K. Kultura języka polskiego*. — Warszawa: Wyższa Szkoła Pedagogiczna, 2005. — S. 184–198.
380. Kastely J. L. Rethinking the Rhetorical Tradition / J. L. Kastely. — New Haven: Yale University Press, 1997. — 293 p.

381. Katz M. J. From Research to Manuscript. A Guide to Scientific Writing / M. J. Katz. — 2-nd ed. — Dordrecht: Springer, 2009. — 210 p.
382. Lehr-Spławiński T. Język polski: Pochodzenie, powstanie, rozwój / T. Lehr-Spławiński. — 2-e wyd. — Warszawa: Wyd-wo S. Arcta, 1951. — 514 s.
383. Lombard A. Les constructions nominales dans le français moderne: Étude syntaxique et stylistique / A. Lombard. — Uppsala: Almqvist & Wiksells, 1930. — 298 p.
384. Maran St. P. Astronomy for Dummies / St. P. Maran. — 2-nd ed. — Hoboken: Wiley Publishing, 2010. — 336 p.
385. Markowski A. Kultura języka polskiego: Teoria. Zagadnienia leksykalne / A. Markowski. — Warszawa: PWN, 2006. — 294 s.
386. Markowski A. Wielki słownik wyrazów obcych y trudnych / A. Markowski, R. Pawelec. — Warszawa: Wilga, 2002. — 780 s.
387. Martin Br. Tied knowledge: Power in higher education / Br. Martin. — Wollongong: University of Wollongong, 1998. — 174 p.
388. Martin D. W. Doing Psychology Experiments / D. W. Martin. — 7-th ed. — Belmont: Wadsworth Publishing Co, 2007. — 363 p.
389. Maugham W. S. The Summing Up / W. S. Maugham. — New York: New American Library, 1951. — 194 p.
390. Mazur M. Terminologia techniczna / M. Mazur. — Warszawa: Wyd-wo naukowo-techniczne, 1961. — 252 s.
391. Merriam-Webster's Collegiate Dictionary. — 11-th ed. — Springfield: Merriam-Webster, Incorporated, 2004. — 1623 p.
392. Merton R. K. Sociology of Science: Theoretical and Empirical Investigations / R. K. Merton. — N.: University of Chicago Press, 1973. — 605 p.
393. Mey J. L. Whose Language? A Study in Linguistic Pragmatics / J. L. Mey. — Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, 1985. — 412 p.

394. Mikołajczak St. Składnia tekstów naukowych: Dyscypliny humanistyczne / St. Mikołajczak. — Poznań: Wyd-wo naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, 1990. — 266 s.
395. Mistrík J. Štylistyka slovenského jazyka / J. Mistrík. — Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľ'stvo, 1970. — 422 s.
396. Nelson G. Description and Prescription / G. Nelson // The Encyclopedia of Language and Linguistics: In 14 Vols. / Ed.-in-chief K. Brown. — 2-nd ed. — Oxford: Elsevier, 2006. — Vol. 3. — P. 463.
397. Nowicki W. Podstawy terminologii / W. Nowicki. — Wrocław [i. i.]: Wyd-wo PAN, 1986. — 156 s.
398. Nowy słownik poprawnej polszczyzny PWN / Pod red. A. Markowskiego. — Warszawa: Wyd-wo Naukowe PWN, 1999. — 1786 s.
399. Orwell G. Politics and the English Language / G. Orwell // The English Language. Essays by Linguists and Men of Letters: In 2 vols. — Vol. 2: 1858–1964 / Ed. W. F. Bolton, D. Crystal. — Cambridge: Cambridge University Press, 1969. — P. 217–228.
400. Pechenik J. A. A Short Guide to Writing about Biology / J. A. Pechenik. — 6-th ed. — Harlow: Longman, 2006. — 256 p.
401. Pera M. Persuading Science: The Art of Scientific Rhetoric / M. Pera, W. Shea. — Canton, Mass., 1991. — 252 p.
402. Plain language: Principles and practice / Ed. by E. Steinberg. — Detroit: Wayne State University Press, 1991. — 258 p.
403. Prelli L. J. A Rhetoric of Science: Inventing Scientific Discourse / L. J. Prelli. — Columbia: University of South Caroline Press, 1989. — 252 p.
404. Rachwałowa M. Słownictwo tekstów naukowych / M. Rachwałowa. — Wrocław [etc.]: Wyd-wo PAN, 1986. — 100 s.
405. Renard J. Journal / J. Renard. — Paris: Gallimard, 1935. — 879 p.

406. Roberts W. Rh. *Demetrius on Style: The Greek Text of Demetrius De Elocutione Edited After the Paris Manuscript* / W. Rh. Roberts. — Cambridge: Cambridge University Press, 2011. — 328 p.
407. Saul J. R. *The Doubter's Companion: A Dictionary of Aggressive Common Sense* / J. R. Saul. — Toronto: Penguin, 1994. — 342 p.
408. Scheff T. J. *Academic Gangs* / T. J. Scheff // *Crime, Law, and Social Change*. — 1995. — № 23. — P. 157–162.
409. Schopenhauer A. *Der Satz vom Grunde: Über den Willen in der Natur. Die beiden Grundprobleme der Ethik* / A. Schopenhauer. — München: R. Piper & Co., 1912. — 881 S.
410. *Scientific Writing: Easy When You Know How* / J. Peat, E. Elliott, L. Baur, V. Keena. — London: BMJ Books, 2002. — 292 p.
411. Selye H. *From Dream to Discovery: On Being a Scientist* / H. Selye. — New York: McGraw-Hill, 1964. — 419 p.
412. Skubalanka T. *Język współczesnej polskiej literatury naukowej* / T. Skubalanka // *Język polski: Poprawność — piękno — ochrona*. — Bydgoszcz: Bydgoskie towarzystwo naukowe, 1969. — S. 35–43.
413. Sokal A. *A Physicist Experiments with Cultural Studies* / A. Sokal // *Lingua Franca*. — 1996. — № 5–6. — P. 62–64.
414. Sokal A. *Transgressing the Boundaries: Towards a Transformative Hermeneutics of Quantum Gravity* / A. Sokal // *Social Text*. — № 46/47. — 1996. — P. 217–252.
415. Sokal A. *Fashionable Nonsense: Postmodern Intellectuals' Abuse of Science* / A. Sokal, J. Bricmont. — New York: Picador, 1998. — 274 p.
416. Sokal A. *Impostures intellectuelles* / A. Sokal, J. Bricmont. — Paris: Ed. Odile Jacob, 1997. — 288 p.
417. Sokołowski L. *Wpływ struktury gramatycznej tekstu na jego rozumienie* / L. Sokołowski // *Zeszyty prasoznawcze*. — 1967. — № 4. — S. 11–27.

418. Stillman D. French Vocabulary Drills / D. Stillman, R. Gordon. — New York: McGraw Hill Professional, 2014. — 240 p.
419. The Economist Style Guide: The Bestselling Guide to English Usage. — 10-th ed. — London: Profile Books, 2010. — 264 p.
420. Trimble J. R. Writing with Style: Conversations on the Art of Writing / J. R. Trimble. — 2-nd ed. — New York: Prentice Hall, 2000. — 198 p.
421. Wallace D. F. Tense Present: Democracy, English, and the Wars over Usage / D. F. Wallace // Harper's Magazine. — 2001, April. — P. 39–58.
422. Whitehead A. N. Aims of Education / A. N. Whitehead. — New York: The Free Press, 1967. — 247 p.
423. Whorf B. Lee. Language, Thought, and Reality: Selected Writings / B. Lee. Whorf. — Massachusetts: MIT Press, 1956. — 278 s.
424. Wierzbicka A. Hipotaksa i konstrukcje nominalne w rozwoju polszczyzny / A. Wierzbicka // Pamiętnik literacki. — T. LIII, 1962. — Z. 1. — S. 195–216.
425. Wierzbicka A. Praktyczna stylistyka / A. Wierzbicka, P. Wierzbicki. — Warszawa: Wiedza Powszechna, 1970. — 243 s.
426. Zisk B. H. The Compleat Jargoner: How To Obfuscate the Obvious Without Half Trying / B. H. Zisk // Political Research Quarterly. — 1970. — Vol. 23. — P. 55–56.